Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei

Tyragetia

Arheologie
Istorie Antică

SERIE NOUĂ

Vol. IV [XIX] nr. 1

2010

MUZEUL NAȚIONAL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE A MOLDOVEI

Tyragetia

Arheologie
Istorie Antică

SERIE NOUĂ

Vol. IV [XIX] nr. 1

Chișinău
2010

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ARHEOLOGIE ŞI ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacţie
Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacţie: dr. Aurel Zanoci
Redactor: Vlad Pohilă

Membri: dr. Marius Alexianu (Iaşi); dr. Ana Boldureanu (Chişinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. Gheorghe Cojocaru (Chişinău); dr. Maria Danilov (Chişinău); dr. hab. Ion Eremia (Chişinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Chişinău); dr. Igor Manzura (Chişinău); dr. Eugen Nicolae (Bucureşti); dr. hab. Ion Niculiţă (Chişinău); dr. Virgil Nițulescu (Bucureşti); dr. hab. Elena Ploşniţă (Chişinău); dr. Elena Postică (Chişinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chişinău); dr. Ion Tentiuc (Chişinău); dr. hab. Valentin Tomuleţ (Chişinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialişti în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa Colegiului de redacţie al „Tyragetiei”: *Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and reviews for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorship of the „Tyragetia”: *Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

© Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Valeriu Cavruc
Consideraţii privind schimbul cu sare în mileniile VI-II î. Hr. în spaţiul carpato-dunărean (Some aspects regarding exchange of salt in 6th - 2nd millennia BC in the Carpatho-Danubian area) 7

Игорь Манзура
«Вытянутые» погребения эпохи энеолита в Карпато-Днестровском регионе (Copper Age burials with "extended" skeletons in the Carpathian-Dniester region) 35

Maia Kaşuba, Aurel Zanoci
Locuinţele comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic în secolele XII-VIII a. Chr. (tradiţii, deosebiri culturale şi perspectivele cercetării comparative) (Der Wohnungsbau im hallstattzeitlichen Milieu der ostkarpatischen Region im 12. - 8. Jh. v. u. Z. (Traditionen, kulturelle Unterschiede und die Aussichten einer Vergleichsstudie)..... 49

Valeriu Banaru
Cu privire la începutul difuzării ceramicii atice cu figuri roşii în nord-vestul Pontului Euxin (Zur Anfangsphase der Verbreitung attischer rotfiguriger Keramik im Nordwesten des Pontos Euxeinos)..... 103

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Galina Bodareu
Cercetările arheologice din zona nord-estică a sitului Horodca Mare, raionul Ialoveni în 2008 (Archaeological research in the north-eastern part of the Horodca Mare site, Ialoveni district, field season 2008) 121

Дмитрий Куштан
Клад кремневого сырья с позднетрипольского поселения Шарин III (Deposit of Flint Raw Material from the Late Tripolian Settlement Sharin III) 133

Jurgita Alvarez Romero
People of the Corded Ware Culture in the East Baltic Region, Lithuania (Populaţia culturii topoarelor de luptă din estul Mării Baltice, Lituania) 139

Владимир Белозор, Александр Могилов, Сергей Скорый
Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре (Early Iron Age complexes near Kozlov village in the Middle Dniester area) 149

Florea Costea
Noch eine hallstattzeitliche Fibel in der Festung Racoş-*Piatra Detunată* gefunden (Încă o fibulă hallstattiană descoperită în fortificaţia de la Racoş-*Piatra Detunată*) 175

Octavian Munteanu, Vasile Iarmulschi, Veronica Perju, Livia Ermurachi
Prima fază de edificare a fortificaţiei de la Horodca Mică (The first building-phase of the fortification at Horodca Mică)..... 179

Viorel Stoian
Importuri romane descoperite în situl arheologic Brăiliţa (Roman imports discovered at the Brăiliţa archaeological site) 199

Сергей Агульников, Валерий Бубулич
Сарматская стела с тамгой из окрестностей п. Тараклия (Sarmatian stela with tamga found near Taraclia) 205

David Schwarcz, Zsuzsa Varga
Metalwork in the Early Avar Period: Granulation, Filigree - Imitation (Metalurgia în perioada avară timpurie: granularea, imitaţia filigranului) 209

Ion Tentiuc
Despre pandantivele de călăreţi din perioada medievală timpurie în spaţiul pruto-nistrean (About horse rider pendants from the early Medieval period in the Prut-Dniester area)..... 225

Иван Власенко
Укрепления городища Мерешеука-Четэцуе (Defensive system of citadel Mereşeuca-Cetăţuie)..... 235

Светлана Рябцева
О некоторых украшениях и деталях декора одеяний населения Карпато-Дунайского региона в XIV-XVII веках (On some ornaments and clothing accessories of the populations from the Carpathian-Danubian space in the 14th-17th centuries) 249

Andrei Corobcean
Unele aspecte ale problemei reflectării diferenţelor etnice în variaţia stilistică a artefactelor (Some aspects of the problem of reflection of ethnic distinctions in stylistic variations of artefacts) 263

Ana Boldureanu
Cronica descoperirilor monetare (IV) (Chronicle of monetary discoveries (IV)..... 273

Sergiu Musteaţă
Archaeological heritage management and looting antiquities in the Republic of Moldova (Managementul patrimoniului arheologic şi furtul de antichităţi în Republica Moldova) 283

III. Recenzii şi prezentări de carte (Paper and book review)

Н.А. Кетрару, Г.В. Григорьева, С.И. Коваленко, Верхнепалеолитическая стоянка Рашков VII. Кишинев, 2007, 185 с. (*Михаил Аникович, Николай Анисюткин*)..... 289

Sergiu Matveev, Procesele etno-culturale din spaţiul carpato-nistrean în secolele II-XIV. Istoriografia sovietică. Chişinău: Pontos, 2009, 230 p. text + 5 tabele (*Ion Tentiuc)* 295

Олександр Огуй, Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. Чернівці, ЧНУ, 2008, 252 p. + 4 hărţi + 4 pl. ISBN 978-966-423-018-3 (*Ana Boldureanu*)..... 301

Liliana Condraticova, Arta bijuteriilor din Moldova. Iaşi: Editura Lumen, 2010, 286 p. (*Larisa Noroc*)..... 305

IV. In memoriam

Omul Cetăţii. In memoriam Gavrilă Simion (*Rodica Ursu-Naniu*) 307

Lista abrevierilor (List of abbreviation) 309

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”..... 312

The following conditions for publishing in the „Tyragetia” journal..... 313

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 314

CONSIDERAŢII PRIVIND SCHIMBUL CU SARE ÎN MILENIILE VI-II Î. HR. ÎN SPAŢIUL CARPATO-DUNĂREAN

Valeriu Cavruc

1. Introducere

1.a. Importanţa temei

Nu o dată a fost subliniată importanţa covârşitoare a sării în viaţa comunităţilor preistorice. Trebuie precizat însă că, aidoma aurului din perioadele istorice, măsura valorii sării era dată nu numai şi nu atât de proprietăţile reale sau imaginare ale acestui mineral cât de beneficiile şi bunurile care puteau fi obţinute în schimbul lui. Consecinţele şi implicaţiile culturale şi socio-economice ale sării devin mult mai pregnante după ce această resursă se transformă dintr-un simplu bun de consum şi uz gospodăresc într-un obiect de schimb. Aducător de venituri şi beneficii disproporţionat de mari în raport cu costurile de producţie, schimbul cu sare genera mijloace materiale şi structuri sociale care revoluţionau întreaga societate.

Pe parcursul perioadei preistorice târzii (neolitic - epoca bronzului) pretutindeni în Europa s-au constituit sisteme economice complexe în care creşterea animalelor şi cultivarea plantelor au jucat un rol decisiv în strategiile de subzistenţă ale comunităţilor, condiţii în care întreţinerea sănătăţii animalelor, procesarea laptelui, conservarea cărnii, legumelor şi fructelor, tăbăcirea pieilor etc. necesitau cantităţi importante de sare. Or, sursele naturale de sare, accesibile omului preistoric (aflorimente, zăcăminte de sare gemă la adâncimi mici, sărături, flora halofilă, soluri sărate, izvoare de apă sărată, lacuri sărate, lagune marine etc.), sunt distribuite pe continent în mod inegal, astfel încât comunităţile din zonele sărace în sare trebuie să fi fost nevoite să o procure de la comunităţi ce aveau în posesie această resursă în exces faţă de nevoile lor de consum şi uz. De unde, cum, prin ce căi şi mijloace, în ce forme, cu ce costuri, în schimbul căror bunuri sau servicii se procura sarea? Care au fost consecinţele şi implicaţiile acestui schimb? În stadiul actual al cercetărilor, nu putem decât să ne imaginăm răspunsuri plauzibile la cele mai multe din aceste întrebări.

Chiar dacă nu dispunem în prezent – şi puţin probabil într-un viitor previzibil – de date certe şi explicite referitoare la schimbul cu sare din spaţiul carpato-dunăreano-pontic din perioada preistorică, o serie de indicii indirecte şi implicite sugerează că acesta s-a practicat pe scară largă, a jucat un rol important şi a avut consecinţe şi implicaţii majore. Observăm, de pildă, că adesea cele mai avansate manifestări culturale din regiune, pe de o parte, ocupau teritorii bogate în resurse accesibile de sare, iar pe de altă parte, afişează strânse conexiuni cu teritoriile sărace în această resursă. Astfel, pentru eneoliticul carpato-dunăreano-pontic, de pildă, se disting complexul cultural *Precucuteni-Cucuteni* şi grupul/cultura (?) *Varna*.

Complexul *Precucuteni-Cucuteni* s-a format în spaţiul est-carpatic, teritoriu deosebit de bogat în resurse naturale de sare (Boroffka 2006, 88, fig. 1), exploatate în perioada neo-eneolitică (Ursulescu 1977; Andronic 1989; Monah 1991; Monah 2002; Weller, Dumitroaia 2005; Cavruc, Dumitroaia 2006). Pe măsură extinderii spre vest până la Oltul Superior şi spre est până dincolo de Nipru, acest complex a cuprins teritorii întinse în care resursele de sare au fost incomparabil mai sărace faţă de cele din Moldova Subcarpatică şi mult prea reduse faţă de nevoile întreţinerii economiilor complexe. În aceste condiţii, mai mulţi autori presupun că sursa principală de sare pentru tot complexul Precucuteni - Ariuşd - Cucuteni - Tripolie au constituit-o zăcămintele din arealul est-carpatic (Chapman, Gaydarska 2004; Monah 2010), fără ca traficul sării să fi fost demonstrat, totuşi.

În cazul grupului Varna, este remarcabil faptul că la nici 40 km vest de situl eponim al acestuia, se află unul dintre cele mai bogate zăcăminte de sare din Europa şi singurul de pe teritoriul Bulgariei de astăzi – Mirovskoto de lângă Provadia – intens exploatat în perioada neo-eneolitică (Николов 2008; Николов et al. 2009). În acelaşi timp, grupul Varna era strâns legat de comunităţile de pe întinsele teritorii, sărace în surse de sare din sudul

Tyragetia, s.n., vol. IV [XIX], nr. 1, 2010, 7-34.

Europei de Est, Dunărea de Jos şi Peninsula Balcanică. În aceste condiţii, sarea de la zăcământul Mirovskoto, alături de cealaltă resursă importantă – cuprul de la Ai-Bunar (Черных 1978) – trebuie să fi constituit unul dintre bunurile cele mai importante de schimb pe care purtătorii acestui grup l-au practicat pe scară largă, de la Marea Egee până la Volga.

Dintre culturile de la sfârşitul eneoliticului şi perioada de trecere la epoca bronzului care au beneficiat de accesul la resurse bogate de sare şi, totodată, erau strâns legate de spaţiile sărace în acest mineral, trebuie menţionate întâi de toate *cultura amforelor sferice* şi *Coţofeni*. Comunităţile culturii amforelor sferice, de pildă, par să fi stăpânit şi controlat resursele de sare din Subcarpaţii Moldovei, Ucrainei şi Poloniei de astăzi. Arealul culturii Coţofeni cuprindea bogatele resurse de sare din Transilvania şi Oltenia şi trebuie să fi controlat traficul sării spre Banat, Crişana şi zonele depresionare din estul Transilvaniei.

Atât cât permite stadiul actual al cercetărilor privind manifestările din perioada timpurie a epocii bronzului, cele de tip *Năieni-Schneckenberg-Jigodin* par să fi jucat un rol deosebit de important în traficul sării în spaţiul carpato-dunărean. Comunităţile Năieni, de exemplu, se aflau în situaţia deosebit de favorabilă, pe de o parte, stăpânind zăcămintele extrem de bogate şi uşor accesibile de sare din Subcarpaţii Buzăului şi, totodată, aflându-se în vecinătatea teritoriilor sărace în această resursă din sud-estul Transilvaniei, Bărăganul şi Dunărea de Jos. Grupurile *Schneckenberg* şi *Jigodin* par să fi dominat resursele de sare din Transilvania şi să fi fost implicate în traficul sării spre Depresiunea Braşov, Bazinul Baraolt şi Ciuc. Demn de remarcat este faptul că puţinele situri de tip Jigodin cunoscute în Moldova sunt situate exclusiv în zonele bogate în sare. Observăm că în faza finală a epocii bronzului timpuriu, manifestările caracterizate prin ceramica striată şi amprente textile gravitează în jurul zonelor salifere din Oltenia (ex. Orleşti), Muntenia (ex. Bungetu) şi Transilvania (ex. Băile Figa), cu deschidere spre zone sărace în sare din sud-estul Transilvaniei (ex. Zoltan) şi Banat (ex. Gornea).

Dintre manifestările culturale ale epocii bronzului mijlociu care, pe de o parte, cuprindeau cele mai bogate zone salifere din bazinul carpatic, iar pe de altă parte, erau deschise spre zonele sărace în acest mineral şi, după toate aparenţele, au beneficiat din plin din acest avantaj, trebuie menţionate întâi de toate culturile *Tei*, *Monteoru*, *Costişa*, *Wietenberg* şi *Suciu de Sus*. Astfel, comunităţile culturii Tei stăpâneau Subcarpaţii Prahovei şi Dâmboviţei deosebit de bogaţi în zăcăminte accesibile de sare, dar şi teritoriile din câmpia Dunării, sărace în acest mineral. Comunităţile culturii Monteoru stăpâneau zonele salifere deosebit de bogate din Subcarpaţii Buzăului şi Vrancei, iar pe de altă parte, erau puternic legate atât de sud-estul Transilvaniei (Munteanu 2010, 261, fig. 1), cât şi de spaţiul nord-pontic – aria culturii catacombelor şi apoi a celei cu ceramica cu multe brâuri (Sava 1991). Comunităţile Costişa dominau în principal zonele salifere din Subcarpaţii Neamţului (Depresiunile Cracău-Bistriţa şi Neamţ) şi ai Bacăului (partea de nord a Depresiunii Tazlău-Caşin), dar, totodată şi zona lipsită de surse semnificative de sare din Depresiunea Ciucului în estul Transilvaniei (Munteanu 2010, 206). Cultura Wietenberg stăpânea bogatele zăcăminte de sare, existente aproape în toate zonele Transilvaniei. Dacă din nord, est şi sud arealul acestei culturi se învecina cu alte zone salifere, în imediata sa vecinătate vestică – în Banat şi Crişana, respectiv în ariile culturilor Vatina şi Otomani – surse de sare practic nu există. De altfel, ele nu există nici la vest de Banat şi Crişana – pe tot teritoriu al Ungariei de astăzi. În atare condiţii, ar fi plauzibil de admis că în aceste zone sarea putea fi adusă din aria culturii Wietenberg, eventual pe Mureş şi Someş. Cultura Suciu de Sus domina bogatele zăcăminte din Maramureş, dar totodată, şi cursul superior al Tisei – artera cea mai importantă prin care se realiza legătura cu teritoriul Ungariei de astăzi, lipsit de surse de sare.

În epoca bronzului târziu, cultura Noua a fost cea care a dominat cele mai multe zone salifere din Ucraina Subcarpatică, Moldova şi Transilvania. Fiind puternic conectată de spaţiile aflate în afară zonelor salifere, comunităţile acestei culturi trebuie să fi fost implicate în aprovizionarea cu sare a grupurilor înrudite din zonele sărace în acest mineral, Coslogeni şi Sabatinovka. În bronzul final/Hallstatt-ul timpuriu comunităţile Gava stăpâneau zonele salifere din Transilvania, grupul Gava-Holigrady cuprindea zonele salifere din Ucraina Subcarpatică şi ar fi logic să admitem că ele aprovizionau celelalte grupuri din regiune (Chişinău-Corlăteni, Tămoani-Hansca-Balta, Be-

lozerka, Belogrudovka, Černyj Les), cu atât mai mult cu cât există date certe privind implicarea populaţiilor Noua şi Hallstatt-iene din Ucraina Subcarpatică (situl de la *Loeva*) în exploatarea acestui mineral (Крушельницька 1993).

Sigur, cele prezentate nu sunt decât nişte scenarii posibile şi simpliste, mai mult sau mai puţin concorde cu realitatea arheologică. Le-am invocat aici cu scopul de a ne ilustra impresia conform căreia, sarea se trafica larg în spaţiul carpato-dunărean pe tot parcursul epocii metalelor. În ceea ce priveşte însă dovezile privind schimbul de sare, acestea – după cum se va constata din prezentarea stadiului actual al cercetărilor – încă nu au fost aduse.

1.b. Stadiul actual al cercetărilor

Cercetările privind exploatarea preistorică a manifestărilor saline din spaţiul carpato-dunăreano-pontic, cu rezultate tot mai consistente (Weller, Dumitroaia 2005; Cavruc, Chiricescu 2006; Monah et al. 2007; Monah et al. 2008) au prilejuit câteva incursiuni notabile în sfera schimbului cu sare. Acestea au reuşit să contureze unele scenarii, mai mult sau mai puţin plauzibile. Astfel, Katalin Biró a adus în discuţie posibilitatea ca, începând din neolitic, sarea din spaţiul intracarpatic să fi fost „comercializată" pe teritoriul Ungariei de astăzi (Biró 2004), iar V. Cavruc (Cavruc 2010) şi A. Harding (Harding 2011), au emis o ipoteză conform căreia, în epoca bronzului mijlociu şi târziu, sarea din Transilvania şi Maramureş se exporta pe teritoriul Ungariei de astăzi.

John Chapman şi Bisserka Gaydarska au avansat şi susţinut ipoteza conform căreia, mega-aşezările tripoliene erau alimentate cu cantităţi mari de sare obţinută prin evaporarea saramurii din izvoarele Moldovei Subcarpatice (Chapman, Gaydarska 2004). În schimb, după opinia lui Dan Monah, calupurile („brichetele") eneolitice de sare obţinute prin evaporarea apei sărate în „brichetaje" erau bunuri de *prestigiu*, ci nu de consum în masă (Monah 2008, 22, 33). După opinia aceluiaşi cercetător, în arealul tripolian, sărac în resurse naturale de sare, pentru utilizarea în masă se aducea sare gemă care cu uşurinţă putea fi extrasă din aflorimentele şi zăcămintele din Subcarpaţii Buzăului (Monah 2010). Recent, Vasil Nikolov, cu prilejul publicării rezultatelor cercetărilor de la Provadia-Solniţata, a emis ipoteza conform căreia, în perioada neo-eneolitică acest centru de exploatare a sării aproviziona cea mai mare parte a spaţiului est-balcanic (Николов 2008, 47, 339).

Criticile şi rezervele la adresa unor ipoteze de mai sus, nu au întârziat să apară. Astfel, Magda Mircea şi Marius Alexianu au contestat ipoteza lui John Chapman şi a Bisserkăi Gaydarska, arătând că în spaţiul nord-pontic, contrar uneia dintre premisele de bază ale ipotezei combătute, au existat resurse de sare suficiente pentru a satisface nevoile comunităţilor tripoliene în acest mineral a (Mircea, Alexianu 2007). Autorul acestor rânduri a susţinut că în stadiul actual al cercetărilor, caracterul, scopurile şi amploarea exploatărilor preistorice de sare rămân neelucidate, condiţii în care abordarea subiectului schimbului cu acest mineral ar fi încă prematură (Cavruc 2008, 79).

Indiferent de opiniile exprimate, în toate lucrările – cu o notabilă excepţie aparţinând lui Dan Monah – fenomenul schimbului preistoric cu sare a fost abordat fără să se facă distincţie între sensurile şi formele extrem de variate ale acestuia în societăţile arhaice. În acelaşi timp, atât ipotezele menţionate cât şi criticile la adresa acestora, au scos în evidenţă dificultatea (uneori chiar imposibilitatea) definirii şi depistării unor *indicii certe* ale schimbului cu sare din perioada preistorică.

1.c. Obiectivele şi scopurile lucrării

Lucrarea de faţă îşi propune:

a. definirea particularităţilor esenţiale ale diverselor forme de producţie şi schimb al sării în societăţile arhaice din spaţiul carpato-dunărean;
b. identificarea unor indicii arheologice ale diverselor forme de producţie şi schimb al sării;
c. încadrarea vestigiilor arheologice preistorice din spaţiul carpato-dunărean în tipologia de producţie şi schimb al sării.

Precizez că mă voi referi la schimbul cu sare între teritorii mai mult sau mai puţin distincte din punct de vedere geografic şi cultural (*long-distance trade*), ci nu la traficul mic al sării în cadrul unor entităţi culturale din interiorul unor zone salifere.

2. Câteva consideraţii de ordin metodologic

Orice schimb de bunuri materiale implică cel puţin următoarele componente: a. punctul de plecare – obţinerea/producerea bunului destinat schimbului; b. parcurgerea unui traseu între locul de obţinere/producţie a bunului la cel de destinaţie; c. obţinerea unor bunuri sau beneficii în urma

schimbului. Caracteristicile concrete ale acestor componente ale schimbului depind în mare măsură de natura, formele fizice şi valoarea bunului care face obiectul schimbului. În cazul sării, acestea în mod fundamental sunt influenţate de ipostaza pe care o are acest bun în fiecare caz concret. Atât cât ne este dat să deducem din diverse surse de cunoaştere, în orice societate arhaică sarea avea cel puţin două ipostaze majore.

2.a. Cele două ipostaze majore ale sării în societatea arhaică

Ipostazele sării sunt determinate de două laturi ale valorii acesteia: *materială* şi *simbolică*. Valoarea materială a sării este de fapt expresia efectelor materiale pe care aceasta le produce, (îmbunătăţirea performanţelor (re)productive ale animalelor, tratarea unor boli, conservarea alimentelor etc.). Valoarea simbolică a sării este expresia proprietăţilor imaginare ale acesteia, rezultate, de regulă, din extrapolarea şi extinderea celor materiale (astfel sarea devine simbol-garant al sănătăţii, nemuririi, vitalităţii, purităţii etc.).

2.a.1. Prima ipostază a sării în societatea arhaică este cea de *bun de consum cotidian şi de uz gospodăresc*. Ea rezidă în proprietăţi reale ale acestui mineral care este folosit ca aditiv în alimentaţia omului, supliment la hrana animalelor, conservant al produselor de origine organică (peşte, carne, slănină, legume, fructe, fân etc.), la procesarea produselor lactate, tăbăcirea pieilor etc. (Bonte, Izard 1999; Bloch 2003, 329).

2.a.2. Cea de-a doua ipostază a sării în societatea arhaică este cea de *bun exotic*[1]. Ea rezidă în valoarea simbolică pronunţată a acestui mineral (Bonte, Izard 1999; Moga 2008). În această ipostază, sarea este tratată drept simbol-garant al vitalităţii, sănătăţii, nemuririi, purităţii, puterii, prieteniei, legăturii cu zonele având semnificaţii sacre, genealogice etc., dar, totodată, şi de cel al coruperii şi distrucţiei (Bonte, Izard 1999; Moga 2009). În această ipostază sarea este folosită în activităţi cu caracter ritual şi magic (inclusiv, din punctul nostru de vedere, tratamente medicale şi ca monedă primitivă de schimb) (Bloch 2003, 343).

[1] Sensul termenului „*exotic*”, încetăţenit în limbajul antropologic relativ recent, este diferit de sensul aceluiaşi cuvânt în limbajul uzual. Obiecte exotice sunt aduse din locuri îndepărtate, „de dincolo de lumea văzută”, ele au proprietăţi benefice, adesea miraculoase, asupra utilizatorului. Pentru o mai amplă interpretare a se vedea de ex.: Helms 1992; Exotica 2007; Anthony 2010.

2.b. Modele de producţie şi schimb al sării în societatea arhaică

Cele două ipostaze ale sării trebuie să fi influenţat producţia şi schimbul acesteia. Sarea de consum cotidian şi de uz gospodăresc putea fi produsă prin exploatări domestice (pentru consum propriu) şi industriale (pentru schimb). Sarea ca bun exotic trebuie să fi fost produsă în condiţii deosebite cu respectarea unor reguli care să-i fi asigurat puteri magice. Să numim, convenţional, acest tip de producţie „*sacral*”. Astfel, se pot distinge trei tipuri de producţie a sării:

2.b.1. domestică pentru consum cotidian şi uz gospodăresc,
2.b.2. industrială ca bun pentru consum cotidian şi uz gospodăresc,
2.b.3. sacrală ca bun exotic, destinată schimbului cu teritoriile îndepărtate.

Fiecare dintre aceste tipuri de producţie a sării îşi are particularităţile sale, pe care le prezentăm succint în rândurile ce urmează.

2.b.1.1. Caracteristicile producţiei domestice a sării pentru consum cotidian şi uz gospodăresc:
2.b.1.1.1. Sursa/ele de sare se află relativ aproape de aşezarea, sau chiar în perimetrul acesteia.
2.b.1.1.2. Se produce relativ puţină sare – doar pentru consum propriu.
2.b.1.1.3. Destinaţia produsului – consumul propriu.
2.b.1.1.4. Se folosesc mijloacele tehnice cele mai simple.
2.b.1.1.5. Calitatea produsului poate varia foarte larg, însă nu contează foarte mult. De aceea, în exploatarea domestică efortul de producţie este proporţionat cu beneficiul utilizării directe a sării ca un bun de uz cotidian şi de uz gospodăresc.
2.b.1.1.6. Procesarea produsului este minimă, atât cât să fie comod de manipulat şi utilizat.
2.b.1.1.7. Valoarea produsului este determinată de efectele directe pe care le produce; de obicei, în astfel de situaţii, sarea este privită ca un bun banal.
2.b.1.1.8. Produsul nu face obiectul schimbului.
2.b.2.1. Caracteristicile producţiei industriale a sării ca bun pentru consum cotidian şi uz gospodăresc:
2.b.2.1.1. Sursa/ele de sare se află relativ departe de aşezare.
2.b.2.1.2. Se produce mult peste nevoile consumului propriu.

2.b.2.1.3. Destinaţia principală – schimb, consum extern.
2.b.2.1.4. Se folosesc mijloacele tehnice elaborate, specializate şi eficiente.
2.b.2.1.6. Calitatea poate varia foarte larg, însă contează mai mult decât în cazul producţiei domestice.
2.b.2.1.7. Procesarea produsului este medie, atât cât să fie comod de transportat, eventual cuantificat.
2.b.2.1.8. Valoarea este determinată de alte bunuri şi/sau beneficii obţinute în schimbul sării. O putem evalua ca fiind medie. Este privită ca o sursă de bunuri care se obţin în schimbul sării.

Astfel, schimbul cu sare ca un bun de consum cotidian şi de uz gospodăresc presupune o producţie de sare în cantităţi considerabile, peste cele necesare consumului propriu al producătorilor. O astfel de producţie poate fi realizată fie prin *mineritul sării geme* din zăcăminte suficient de mari şi accesibile (la suprafaţă sau la adâncimi accesibile omului preistoric), fie prin *evaporarea* apelor sărate din surse mari: lagune şi limanuri marine sau lacuri sărate. Astfel de exploatări presupun implicarea unei forţe de muncă considerabilă, iar adesea şi un sistem complex de echipamente şi instalaţii tehnice, facilităţi de depozitare, procesare şi transport. Sarea obţinută în urma unor astfel de exploatări nu necesita procesare care să-i fi asigurat puritatea deosebită, iar produsul final trebuie să fi avut forme mai mult sau mai puţin brute, însă uşor de transportat şi care să fi fost rezistent la apă. Deplasarea cantităţilor considerabile de sare necesita mijloace de transport adecvate (suficient de încăpătoare şi adecvate căilor accesibile) – terestre şi/sau navale – ale transportului dinspre zonele salifere spre cele lipsite de sare.

În urmărirea căilor, mijloacelor şi modalităţilor prin care sarea de consum cotidian şi de uz gospodăresc ajungea în zonele lipsite de surse satisfăcătoare de acest mineral, trebuie parcurse cel puţin trei etape. Întâi de toate, trebuie evaluate *oportunităţile de ordin geografic* ale schimbului cu sare. Apoi, sunt necesare *mărturiile de ordin istorico-etnografic* ale valorificării oportunităţilor oferite de cadrul natural pentru traficul sării. Evaluările de ordin geografic şi istorico-etnografic pot contribui apoi la conturarea posibilelor *modele* ale schimbului cu sare şi, totodată, pot sugera *posibilele indicii materiale* ale diverselor activităţi, acţiuni şi procese componente ale schimbului cu sare sau asociate cu acesta. În baza acestor evaluări, se va purcede apoi la identificarea *indiciilor materiale reale* ale schimbului preistoric cu sare.

2.b.3.1. Particularităţile producţiei sacrale a sării (ca bun exotic):
2.b.3.1.1. Sursa/ele de sare se află relativ departe de aşezare.
2.b.3.1.2. Se produce relativ mult, însă mai puţin decât în cazul producţiei sării de consum cotidian şi uz gospodăresc destinată schimbului.
2.b.3.1.3. Destinaţia principală a produsului – schimb pe distanţe considerabile. Destinatarii produsului sunt indivizii cu statut social ridicat.
2.b.3.1.4. Se folosesc mijloacele tehnice elaborate, specializate şi eficiente.
2.b.3.1.5. Calitatea (mai ales gradul de puritate) trebuie să fie foarte ridicată.
Producţia implică mai multă muncă în raport cu cantitatea sării produse, mult mai multă decât în alte cazuri.
2.b.3.1.7. Procesarea maximă (mai ales purificarea şi modelarea).
2.b.3.1.8. Valoarea (simbolică) ridicată. Fiind destinată păturilor superioare ale societăţii şi având proprietăţi de importanţă vitală (nemurire, sănătate, putere etc.) în schimbul acestui bun se oferă valori materiale şi servicii mult mai mari în raport cu efortul depus pentru producţia şi transportul acestui gen de sare. Poate fi folosită şi ca monedă primitivă. Pentru schimbul cu acest gen de sare nu contează nici căile de trafic nici mijloacele de transport, întrucât traficul cu acest gen de sare nu implica cantităţi mari. Este puţin probabil ca vreodată să fie surprinse urme directe ale traficului de acest gen, deoarece acesta arheologic este „absolut invizibil". În schimb, în zonele de unde pleacă sarea „exotică" trebuie să existe urme de producţie ale acesteia şi, totodată, semnele unei prosperităţi economice datorate unui schimb disproporţionat de rentabil.

Este evident astfel că schimbul cu sare de uz gospodăresc şi cel cu sare ca bun exotic trebuie privite distinct, atât din punctul de vedere al semnificaţiilor culturale, cât şi din cel al indiciilor arheologice. În ambele cazuri însă, dificultatea principală a depistării indiciilor schimbului preistoric cu sare constă în faptul că acest mineral, solubil şi consumabil, de cele mai multe ori este arheologic „invizibil". Dincolo de câteva saline preistorice cunoscute, cazurile de descoperire a

sării preistorice procesate sunt extrem de puţine[2]. De cele mai multe ori, sarea procesată a fost descoperită în imediata apropiere a locurilor de extracţie şi, într-un singur caz, în locul utilizării: sarea marină descoperită în peşteră *Zakros* din Creta (Kopaka, Chaniotakis 2003), într-un vas ceramic din Helladicul Mijlociu, împreună cu urmele unui produs de origine animală (după toate aparenţele, în vasul respectiv se afla un aliment de origine animală conservat cu ajutorul sării). Totodată, este problematică depistarea obiectelor arheologice neperisabile asociate cu sarea traficată (containere, mijloace de transport specifice, bunuri obţinute în schimbul sării etc.).

Orice rută are cel puţin două capete: punctul de plecare şi cel de destinaţie. În condiţiile în care sunt cunoscute şi pot fi descoperite locurile de extragere a sării în cantităţi care cu depăşeau necesităţile locale, prezumptiv ştim şi putem cu certitudine afla de unde pleca sarea spre schimb. Mai greu putem stabili punctele de destinaţie. De aceea, în cercetarea schimbului preistoric cu sare este deosebit de importantă evaluarea circumstanţelor de ordin geografic şi cultural.

2.1. Modalitatea de încadrare a vestigiilor arheologice de exploatare preistorică a sării

În încadrarea vestigiilor arheologice ale exploatării preistorice de sare, nu ne putem baza, din păcate, pe toate caracteristicile specifice fiecărui tip de exploatare (prevăzute la punctul 2), întrucât nu toate dintre ele pot fi surprinse arheologic. De aceea, voi lua în considerare doar elementele ce pot fi documentate arheologic, precum şi acele caracteristici care pot fi estimate/deduse cu o doză rezonabilă de probabilitate. Astfel, elementele pe care le voi folosi la încadrarea tipologică a exploatărilor vor fi următoarele:

1. Natura sursei de sare exploatată
1.a. Apă sărată
1.b. Sare gemă
1.c. Mărimea sursei

2. Tipul de exploatare
2.a. Evaporare în vase ceramice mari
2.b. Evaporare în vase ceramice mici („brichetaje")
2.c. Evaporare fără recipiente ceramice
2.d. Minerit la adâncime mică
2.e. Minerit la adâncime mare

3. Complexitatea exploatării
3.a. Complexitatea echipării tehnice
3.b. Complexitatea mijloacelor tehnice de exploatare
3.c. Complexitatea activităţilor de exploatare

4. Amploarea exploatării
4.a. în raport cu nevoile de consum şi de uz local
4.b. în raport cu nevoile de consum şi uz al zonelor din afara sursei

5. Poziţia sitului
5.a. în raport cu aşezarea
5.b. Oportunităţi de comunicare cu zonele lipsite de sare

6. Gradul de procesare a produsului

7. Produsul final
7.a. Calitatea (puritatea)
7.b. Forma

3. Consideraţii de ordin geografic şi istorico-etnografic privind schimbul cu sare în spaţiul carpato-dunărean

3.a. Sursele naturale de sare în spaţiul carpato-dunărean

În spaţiul carpato-dunărean, sursele naturale de sare sunt distribuite în mod inegal: pe de o parte, există teritorii cu surse deosebit de bogate şi uşor accesibile, iar pe de altă, spaţii întinse, în care astfel de surse practic nu există sau sunt sărace în raport cu nevoile economiilor complexe.

Cele mai consistente şi accesibile surse naturale de sare din regiune – zăcăminte de sare gemă aflate la adâncimi mici sau la suprafaţă, izvoare de apă sărată, pâraie şi lacuri sărate, soluri sărate şi vegetaţia halofilă – se află în *provincia saliferă carpatică* care cuprinde cea mai mare parte a spaţiului

[2] În Europa, saline preistorice sunt cunoscute la *Hallstatt* şi *Dürrnberg bei Hallein* în Austria, la *Muntanya de Sal* în Spania (Weller 2002), în două sau trei locuri din Maramureş (Kacsó 2006) şi Transilvania (Maxim 1971). Dincolo de acestea, în câteva locuri a fost descoperită sarea procesată în perioada preistorică: un bloc de sare gemă cu urme de prelucrare, descoperit în 1817 într-o mină datând din epocă bronzului târziu (Harding 2011) din Maramureşul de nord în *Valea Regilor (Tisolovo)/Királyvölgy/Nereşniţa*, astăzi Zakarpatska oblast' în Ucraina Transcarpatică (Preisig 1877); alt bloc de sare descoperit în 1934 la *Pobiednik* în sudul Poloniei lângă Cracovia, atribuit perioadei „preistorice" (Nenquin 1961, 96, supra 2); sare comună de origine marină descoperită într-un vas datând din epoca bronzului, în peşteră Zakros din Creta (Kopaka, Chaniotakis 2003); cristale de sare depistate sub crusta acoperind unele topoare neolitice descoperite într-o salină la Muntanya de Sal la Cardona în Spania (Weller 2002).

intra-carpatic, Subcarpaţii estici şi sudici. Numai pe teritoriul României, după cum precizează Dan Monah, sunt cunoscute peste 300 de zăcăminte mari de sare gemă, acestea ocupând o suprafaţa de cca 30.000 km². Dintre acestea, zăcămintele din Transilvania cuprind o suprafaţă de cca 16.200 km² (Monah 2007, 87). Totodată, în spaţiul intracarpatic există zone în care sursele de sare sunt extrem de sărace. Printre astfel de zone se numără depresiunile din sud-estul şi estul Transilvaniei (de la Ţara Bârsei până la Depresiunea Giurgeului).

De-a lungul versanţilor estici ai Carpaţilor Orientali (Subcarpaţii Poloniei, Ucrainei şi Moldovei) şi ai celor sudici ai Carpaţilor Meridionali (Muntenia şi Oltenia subcarpatică), de la Cracovia până la valea Jiului, se întinde o fâşie lungă de peste 3.000 km şi lată de zeci de km, deosebit de bogată în manifestări saline: zăcăminte de sare gemă, aflorimente, izvoare de slatină.

La nord de Bazinul Carpatic, până la Marea Baltică, în principal pe întreg teritoriu al Poloniei, există surse de sare gemă şi izvoare de apă sărată. În schimb, în teritoriile aflate la sud, est şi vest de provincia saliferă carpatică, sursele naturale de sare sunt mult mai rare şi sărace, iar uneori practic nu există.

La sud de Dunăre sursele de sare sunt relativ puţine, fiind cunoscute izvoare de apă sărată izolate (Gaidarska, Chapman 2007) şi două zăcăminte de sare gemă: *Gornja Tuzla* şi *Mirovskoto*. Ultimul, aflat în nord-estul Bulgariei (lângă oraşul Provadia), se află la adâncimea de 12-20 m şi este acoperit de o pungă imensă de apă deosebit de sărată (concentrare de cca 30%), astfel încât sarea gemă de acolo nu a fost accesibilă exploatării preistorice. În schimb, accesul la apă sărată de la Provadia este foarte facil (Николов 2008; Николов et al. 2009). La est de provincia saliferă carpatică, între Siret şi Prut, sunt cunoscute câteva zăcăminte izolate de sare gemă. Două zăcăminte sunt cunoscute între Prut şi Nistru, din care unul, mai consistent, se găseşte la gurile Dunării, în împrejurimile *Ismailului* (Ismail), iar altul, mai modest, se află în nordul extrem al Republicii Moldova, la *Ocniţa* (Ichim 2006, 125).

În zona Dunării de Jos şi în spaţiul nord-vest-pontic există surse importante de apă sărată. Dintre acestea, cele mai consistente sunt lacurile de la *Brăila* şi *Amara* în Muntenia, *Techirghiol* în Dobrogea şi *Cahul* în sudul Basarabiei. Trebuie precizat însă că lacurile sărate amintite sunt de vârsta relativ recentă şi se alimentează din depunerile de apă sărată aflate la adâncimi considerabile, inaccesibile omului preistoric, dar care periodic generează izvoare de apă sărată la suprafaţă. În afară de acestea, în zona Dunării de Jos şi în spaţiul nord-vest-pontic sunt frecvente izvoare şi fântâni de apă sălcie; există spaţii întinse cu solonceacuri (sărături – suprafeţe cu soluri sărate) şi plante halofile. O sursă importantă de sare o reprezintă Marea Neagră, mai ales limanurile şi lagunele acesteia. Trebuie însă precizat că apa din lacuri, izvoare şi fântâni sărate din zona Dunării de Jos şi sudul Basarabiei este mai puţin sărată decât cele din provincia saliferă carpatică, iar apa Mării Negre este una dintre cele mai puţin sărate mări din Europa.

La vest de provincia saliferă carpatică, pe teritoriul Banatului, Crişanei şi Ungariei de astăzi, surse naturale de sare câtuşi de puţin importante nu există. Sunt relativ puţine şi sărace manifestările saline pe teritoriul Slovaciei de astăzi. Pe teritoriul acestei ţări nu se cunosc zăcăminte de sare gemă accesibile exploatării neindustriale, însă în partea sa de est se întâlnesc izvoare naturale de apă sărată. La *Solivar*, începând din evul mediu până de curând, se extrăgea în mod industrial apa sărată foarte concentrată. Este însă inprobabil ca aceasta, din cauza adâncimii considerabile la care se află, să fi fost accesibilă exploatării preistorice.

3.b. Căile naturale de legătură între zonele bogate în sare şi cele lipsite sau sărace în acest mineral

Reţeaua bogată de căi naturale de comunicare din spaţiul carpato-dunărean asigură numeroase legături între zonele bogate de sare şi sărace de acest mineral. Cele mai bune condiţii pentru traficul cantităţilor importante de sare le oferă râurile navigabile ce unesc astfel de zone. Astfel, legătura între Transilvania şi Maramureş cu zonele lipsite de sare de pe teritoriul Ungariei de astăzi le oferă râurile *Someş* (inclusiv afluenţii săi Someşul Mic şi Someşul Mare), *Mureş* (inclusiv afluenţii acestuia Târnava Mare şi Târnava Mică) şi *Tisa*. De altfel, geografic, zonele salifere din Câmpia şi Podişul Transilvaniei, la fel ca şi cele din Maramureş, sunt parcă „predestinate" legăturilor în direcţia vestică, atât datorită reliefului cât şi în virtutea faptului că cele mai importante râuri din aceste teritorii, cu excepţia Oltului, îşi duc apele

în această direcţie. Oltul, în schimb, asigură condiţii excelente de legătură între zăcămintele din zona Ocnei Sibiului şi Dunărea.

Spre deosebire de teritoriile aflate la vest şi nord-vest de Câmpia şi Podişul Transilvaniei, căile naturale de comunicare cu zonele depresionare din estul Transilvaniei (depresiunile Giurgeu, Bilbor, Borsec, Ciuc, defileul Tulgheş) şi sud-estul Transilvaniei (depresiunile Braşov, Întorsura Buzăului, Baraolt) sunt mai puţin facile. Aceste din urmă teritorii sunt despărţite de restul Transilvaniei de lanţul vestic al Carpaţilor Orientali. Totuşi, o serie de pasuri şi trecători permit traficul cantităţilor importante de sare dinspre zonele salifere ale Transilvaniei spre zonele depresionare din estul şi sud-estul acestei provincii. Una dintre căile de acces din partea nordică a Depresiunii Giurgeului spre zăcămintele de sare din partea estică a Câmpiei Transilvaniei este cursul Mureşului prin defileul Toplița – Deda, de unde cea mai facilă cale de comunicare o reprezintă cursul meridional al Mureşului spre zona *Reghin – Solovăstru – Ideciu de Jos – Jabenița*, deosebit de bogată de sare. În cadrul economiei tradiţionale, această cale de legătură a fost valorificată, la Deda existând până în zilele noastre piaţa ţărănească unde, alături de alte bunuri, se vând bolovani de sare (Marc 2006). O altă cale naturală de legătură între Depresiunea Giurgeu şi zona bogată în sare din Reghin trece direct prin satul Ditrău spre oraşul Reghin, peste Munţii Gurghiu şi de-a lungul râului cu acelaşi nume. Până de curând, ţăranii aduceau bolovani de sare în căruţe din zona Reghinului în satul Ditrău; mai întâi aceştia urmau valea râului Gurghiu până la Munţii Gurghiu, iar apoi traversau munţii pe drumul forestier prin Vârful Bătrâna[3]. În acelaşi timp, Depresiunea Giurgeului este legată şi de zona saliferă Praid – Sovata (una dintre cele mai bogate zone salifere din Europa). Cea mai facilă cale de acces la această zonă dinspre Depresiunea Giurgeu este traseul care leagă oraşele Gheorghieni şi Praid şi care trece de-a lungul râului Barzontul Mic, prin *pasul Bucin*, urmând apoi traseul râului Creangă Mare şi valea Târnavei Mici. Deloc întâmplător, la mijlocul secolului al XVII-lea, de-a lungul acestui traseu a fost construit şi întreţinut un drum denumit în popor „*drum al sării*" (Horvath 1998, 49).

[3] Informator Lenuţa Uştea, născută la Subcetate lângă Ditrău.

Prezenţa masivă a surselor de sare de-a lungul versanţilor estic şi sudic ai Capaţilor Orientali şi respectiv Meridionali, făcea în general inoportun traficul sării din spaţiul intracarpatic spre zonele aflate la est şi sud de Carpaţi.

Spaţiul alocat acestui articol nu permite parcurgerea tuturor căilor de comunicare între zonele salifere şi cele lipsite de sare din spaţiul carpato-dunărean (prezentarea acestora ar necesita o carte întreagă), însă în baza evaluării oportunităţilor geografice se pot desprinde următorii vectori majori de trafic al sării:

– din Câmpia şi Podişul Transilvaniei – spre vest, în principal spre teritoriul Ungariei şi Slovaciei de astăzi, spre est – în depresiunile lipsite de sare din estul şi sud-estul Transilvaniei;
– din Maramureş – spre vest, spre teritoriul Ungariei şi Slovaciei de astăzi;
– din Subcarpaţii Moldovei – spre est, dincolo de Siret, Prut şi Nistru, dar şi spre vest – spre depresiunile din estul şi sud-estul Transilvaniei;
– din Subcarpaţii Munteniei – spre sud – în valea Dunării de Jos, spre est – în spaţiul nord-pontic, dar şi spre nord şi nord-vest – spre depresiunile din sud-estul Transilvaniei;
– din Subcarpaţii Olteniei – spre sud, în valea Dunării de Jos, dar şi spre nord-vest – spre Banat;
– din Bulgaria de nord-est – spre vest şi sud, spre întinsele spaţii din Balcanii de nord-est, dar şi spre spaţiile din jurul Marii Negre pe calea maritimă.

3.c. Unele date de ordin istorico-etnograic privind schimbul de sare în spaţiul carpato-dunăreano-pontic

Posibilităţile tehnice de trafic din perioada preistorică târzie nu erau în mod fundamental diferite de cele din evul mediu şi cele din mediul rural de astăzi şi din trecutul recent din Europa de est şi sud-est. De aceea, unele date istorice şi etnografice privind exploatarea sării şi schimbul cu acest mineral pot fi utile în demersul nostru.

3.c.1. Locuri de exploatare

Sursele istorice medievale indică în spaţiul intracarpatic *ocnele* principale din care se extrăgea sarea gemă destinată comerţului: *Turda*, *Dej*, *Sic*, *Cojocna*, *Ocna Sibiului*, *Praid, Sânpaul,* precum şi zonele din jurul *Gurghiului* şi *Bistriţei* în Transilvania; *Coştiui* şi *Rona* în Maramureş (Simon

2006). Datele etnografice adaugă acestora o serie întreagă de alte surse, mai mici, exploatate atât pentru consum propriu cât şu pentru schimb. Sursele scrise medievale menţionează în Moldova ocnele de la *Cacica*, *Târgu Ocna*, *Grozeşti* (valea Oituzului), *Valea Sării* (zona Vrancei), *Hârlău*, *Gura Slănicului* (pe Trotuş), *Ibăneşti* (ţinutul Dorohoi), *Poduri*, *Muntiori*, *Ireşti*, *Ocniţa* (ultima din nordul Basarabiei) (Ichim 2006).

În evul mediu în Ţara Românească existau şase ocne mai importante: *Ocnele Mari* (Vâlcea), *Telega, Slănic, Ghitioara, Teişani* (la vest de Vălenii de Munte) şi *Ocna Mică* (Târgovişte) (Ciobanu 2006, 122).

3.c.2. Destinaţiile schimbului cu sare şi căile de trafic

Sursele medievale atestă ca fiind de mare importanţă comerţul cu sare între Transilvania şi Maramureş cu *Câmpia Panonică* şi *Moravia*. Căile principale de transport naval al sării geme din Transilvania spre Ungaria erau râurile *Someş*, *Mureş* şi *Tisa*. Nicolaus Olahus, de pildă, la mijlocul secolului al XVI-lea, scria că sarea din Transilvania a fost transportată cu luntrea pe râurile Mureş şi Someş până la râul Tisa, iar de acolo a fost distribuită şi dată în vânzare prin toată Ungaria. În Transilvania, se mai remarcă un drum al sării, care cobora pe Mureş, de la Uioara spre Alba Iulia şi Deva, iar de acolo spre Banat. Din zona Ocnei Sibiului spre Oltenia şi Dunărea sarea era transportată pe *Olt* (Marc 2006).

La mijlocul sec. al XVII-lea din Moldova sarea se exporta în Rusia, Podolia, Ucraina şi Turcia. Din portul din Galaţi, alături de alte mărfuri, sarea se exporta în Crimeea, Constantinopol şi Egipt. Conform documentelor medievale, traseele terestre pe care se transporta sarea în scopul comercializării („drumurile sării"), erau: drumul Ocnei care cobora pe valea Totuşului şi urma apoi pe valea Siretului până la Galaţi. Printre destinaţiile la care sarea din Moldova ajungea pe calea terestră, documentele indică Braşovul, Ghimeşul şi Ciucul, locuitorii din Scaunul Ciuc preferând să procure sarea din Moldova decât cea din Ardeal (Ichim 2006, 129).

Din Ţara Românească sarea era comercializată în mod prioritar în zona Dunării de Jos. Astfel, din Ocnele Mari sarea era comercializată până la Caracal, Bechet, Corabia şi Islaz, Craiova, Calafat, Zimnicea şi Giurgiu. Din ocnele de sare din în bazinul Teleajenului şi al Prahovei, sarea cobora spre Dunăre, la Giurgiu, Slonul de la Greaca, Olteniţa, Călăraşi şi Brăila (Marc 2006, 152). Totodată, în evul mediu, din Ţara Românească sarea ajungea la Istambul şi la Braşov. În zilele noastre, bolovani de sare din bazinul Teleajenului şi Prahovei adesea sunt aduse în Depresiunea Întorsurii Buzăului unde este schimbată cu cartofi[4].

3.c.3. Formele sării traficate

În evul mediu, de cele mai multe ori, sarea se transporta în forma *cuburilor de sare gemă*, de dimensiuni prestabilite, ceea ce ajuta la cuantificarea volumului de sare comercializată. Foarte rar se transporta *sarea măruntă*, sub forma de praf de sare sau bucăţi foarte mici (Simon 2006). Niciodată nu au fost atestate cazuri de trafic al slatinei pe distanţe considerabile. Etnografic, s-a atestat sarea comercializată numai în formă de bulgări.

3.c.4. Mijloace de transport

Mijloacele de transport utilizate la traficul sării sunt navale şi cele adaptate traficului terestru. Mijloacele de transport naval folosite în evul mediu, dar şi în perioada recentă erau diverse tipuri de *luntre, bărci* şi *plute* (Simon 2006, 92). Plutăritul a fost unul dintre cele mai eficiente mijloace de transport al sării. În Transilvania acest mijloc de transport este atestat încă din vremea Daciei romane, documente menţionând colegiul plutaşilor-*dendrophorum*. Pe alocuri, plutele au fost utilizate până la mijlocul secolului al XX-lea (Marc 2006). Etnografii remarcă tipul special de plută adaptată pentru transportul sării. Acestea aveau un pat suspendat din bârne ridicat cu cel puţin o jumătate de metru deasupra plutei, astfel încât apa să nu afecteze sarea transportată (Marc 2006). Orbán Balázs, precizează că pe Valea Topliţei, exista un gater care tăia scânduri speciale pentru „*vasele de sare*", lungi de 12 braţe (Marc 2006).

Din mijloacele de transport al sării terestre, sursele scrise menţionează *carele* trase de boi. Totodată, în spaţiul românesc în evul mediu în traficul sării erau implicaţi *călăreţi de sare*. Ei transportau sarea pe drumuri sau poteci, bulzuri sau bulgări purtaţi în desagi, lese sau coşuri din nuiele sau plase din funii, cumpănite peste cai de munte.

[4] Informator – colegul meu arheolog dr. Dan Buzea, originar din Întorsura Buzăului.

Aceste plase şi harnaşamentul animalelor de povară erau adaptate transportului special. Încărcătura era acoperită cu ţoluri sau alte ţesături pentru a apăra bulgării sării de ploaie, burniţă, ceaţă sau rouă (Marc 2006). Acest din urmă mijloc de transport era destinat mai curând *micului trafic*.

3.c.5. Depozitarea sării destinată schimbului

Prezintă interes preocuparea constantă pentru păstrarea în condiţii bune a sării destinată schimbului, înainte şi în timpul transportului. În locurile de exploatare sarea se păstra în *depozite îngrădite*, fiind *acoperită cu piei, paie* sau prin alte mijloace, întrucât sarea expusă în spaţii neprotejate, în principal din cauza precipitaţiilor atmosferice, se deteriora (Marc 2006).

3.c.6. Bunuri şi beneficii obţinute în schimbul sării

Peste tot în spaţiul românesc în perioada medievală, sarea aducea venituri importante. Astfel, în Ungaria sarea era a doua după taxe sursă de venit a coroanei, astfel încât pe vremea lui Matei Corvin (1458-1490) veniturile obţinute din sare alcătuiau cca 15% din bugetul total al trezoreriei coroanei maghiare (Simon 2006, 92). Etnografic sunt atestate şi forme de troc (contra gresiei, cartofului, porumbului etc.).

Studiu de caz:

Exploatarea industrială a sării în Transilvania şi Maramureş din epoca bronzului mijlociu şi târziu şi destinaţia sării exploatate

În ultimii ani, au revenit cu vigoare în atenţia cercetătorilor vestigiile privind exploatarea sării din Transilvania şi Maramureş din epoca bronzului (Wollmann, Ciugudean 2005; Chintăuan 2005; Boroffka 2006; Kacsó 2006; Cavruc, Harding 2008; Cavruc 2008; Cavruc 2009; Harding 2009; Harding 2011; Harding, Kavruk 2011). Progresele înregistrate în ultimii şapte ani (2005-2011) sunt remarcabile. În 2005, V. Wollmann şi H. Ciugudean au stabilit că, în ciuda consensului unanim de până atunci privind atribuirea colecţiei de artefacte de lemn de la *Valea Florilor* La Tene-ului dacic, cel puţin una dintre troacele din acea colecţie datează din epoca bronzului târziu. I. Chintăuan publică în acelaşi an o troacă de la *Băile Figa* similară cu cele de la Valea Florilor şi Valea Regilor (Tisolovo), precizând un detaliu inedit şi anume că în orificiile unor cepuri ale troacei, se afla sfoară răsucită. N. Boroffka publică o deosebit de utilă hartă a zăcămintelor din România şi arată discrepanţa între potenţialul ridicat al resurselor naturale şi stadiul precar al cercetării în domeniul mineritului din România (inclusiv a celui de sare). C. Kacsó analizează aproape toate datele privind vechile exploatări de sare din Maramureş, ocazia cu care arată că, în ciuda opiniei larg împărtăşite conform căreia obiectele de lemn descoperite în 1817 la *Valea Regilor (Tisolovo)* din Maramureşul de Nord s-au pierdut, acestea se află în bune condiţii la muzeul din Sopron din Ungaria.

În anii 2006-2010, colectivul de cercetare condus de A. Harding şi V. Cavruc, în cadrul unui proiect româno-britanic, efectuează cercetări complexe în trei situri din nordul Transilvaniei legate de exploatarea preistorică a sării: *Băile Figa*, *Caila* şi *Săsarm* (toate în zona oraşului Beclean pe teritoriul judeţului Bistriţa-Năsăud, în raza de cca 10 km), cu rezultate ce depăşesc cele mai optimiste aşteptări. Aceiaşi autori publică cca 40 de rezultate ale analizelor C14 (efectuate în cele mai credibile laboratoare din Europa: Groningen, Oxford şi Heidelberg) de la Băile Figa şi încadrează descoperirile din acest sit (inclusiv trei troace) în epoca bronzului mijlociu şi târziu (între 1620 cal BC şi 850 cal BC). În 2009 şi 2010, la Băile Figa au fost efectuate experimente privind metode preistorice de exploatare a sării, inclusiv cele privind funcţionalitatea troacelor. Recent, A. Harding, plecând de la datele sistematizate de C. Kacsó, redescoperă obiectele de la Valea Regilor (Tisolovo) din Maramureşul de Nord, le publică şi le încadrează, în baza analizei C14 efectuată la laboratorul din Groningen, în epoca bronzului târziu.

Astfel, în urma unor descoperiri întâmplătoare şi a unor cercetări arheologice, în prezent se conturează cu destulă claritate un grup unitar de vestigii privind exploatarea sării în epoca bronzului târziu pe teritoriul ce cuprinde jumătatea de nord a Transilvaniei şi Maramureşul de nord. Acest grup (fig. 1) include următoarele situri şi descoperiri izolate:

1. *Caila* (fig. 2/1), nordul Transilvaniei, cca 10 km est de oraşul Beclean, în valea Someşului Mare (Cavruc, Harding 2008, 172).
2. *Săsarm,* nordul Transilvaniei, cca 6 km nord de oraşul Beclean, în valea Someşului Mare (Cavruc, Harding 2008, 170-172).
3. *Băile Figa*, nordul Transilvaniei, cca 2 km sud de oraşul Beclean, în valea Someşului Mare

(Cavruc, Harding 2008; Harding, Kavruk 2011).

4. *Ocna Dej*, nordul Transilvaniei, în valea Someşului Mare (Mureşan 1964).
5. *Valea Florilor*, Transilvania central-vestică, lângă satul Ploscoş, la jumătatea distanţei între Cojocna şi Câmpia Turzii (Maxim 1971).
6. *Solotvino (Ocna Slatina)*[5], Maramureşul de Nord, pe malul drept al Tisei.
7. *Valea Regilor (Tisolovo)* [6], Maramureşul de Nord (Preisig 1877; Wollmann, Ciugudean 2005; Lukacs 2006; Harding 2009), cca 20 km nord de Tisa.

În lucrările publicate în ultimii ani pe seama descoperirilor arheologice, vechi şi mai noi, legate de exploatarea sării din epoca bronzului din Transilvania şi Maramureş, au fost abordate aproape exclusiv „chestiuni arheologice": descrierea contextelor şi artefactelor, datarea obiectelor etc. Problemele ce ţin de încadrarea tipologică a exploatărilor (metode de exploatare, caracterul şi amploarea exploatărilor, destinaţia sării produse etc.), au fost abordate doar tangenţial, cu multă prudenţă, reţinere şi o doză de superficialitate. Cea mai frecvent abordată a fost problema funcţionalităţii troacelor (Chintăuan 2005; Cavruc 2008; Cavruc, Harding 2009; Harding 2009), fără însă să se ajungă la concluzii convingătoare. Numeroasele ipoteze pe seama funcţionalităţii troacelor exprimate în decursul anilor (de la E. Preisig în 1877 până în prezent), recent au fost trecute în revistă de A. Harding (Harding 2009). În ceea ce priveşte caracterul, scopurile şi amploarea exploatărilor de sare din epoca bronzului, N. Boroffka în 2006 şi V. Cavruc în 2008, au apreciat că în stadiul actual al cercetărilor, acestea nu pot fi estimate.

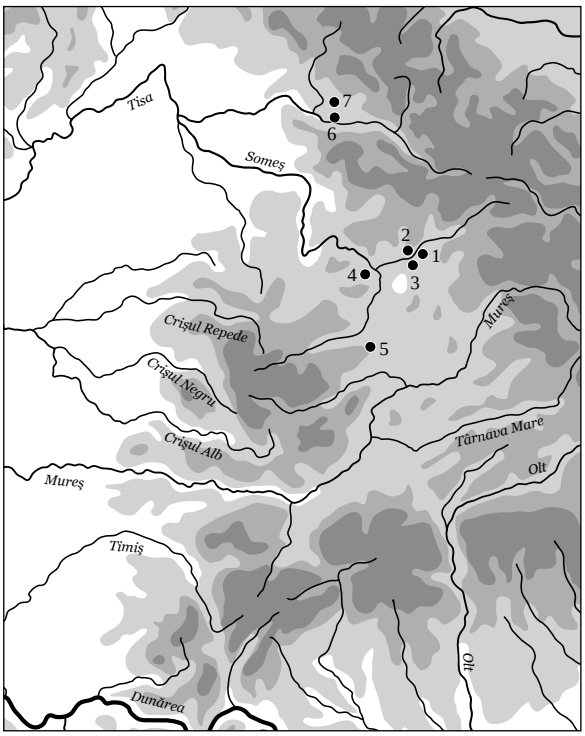

Fig. 1. Harta siturilor cu urme de exploatare minieră a sării din epoca bronzului târziu: 1 - Caila; 2 - Săsarm; 3 - Băile Figa; 4 - Ocna Dej; 5 - Valea Florilor; 6 - Solotvino (Ocna Slatina), 7 - Valea Regilor (Tisolovo).

În 2010, în cadrul colocviului internaţional de la Provadia V. Cavruc şi A. Harding au susţinut că cele trei situri din nordul Transilvaniei privind exploatarea sării din epoca bronzului (Băile Figa, Caila şi Săsarm), precum şi complexele descoperite anterior pe teritoriul Maramureşului de Nord şi al Transilvaniei, foarte probabil, sunt urme ale unor exploatări industriale destinate schimbului pe distanţe mari spre teritoriul Ungariei de astăzi (Cavruc 2010; Harding 2010). Cu ocazia republicării şi analizării materialelor de la *Valea Regilor (Tisolovo)* A.Harding, în treacăt, fără să prezinte argumente în favoarea acestei ipoteze, a reiterat-o (*„While much still remains to be elucidated about the way in which the troughs were used, it is clear that Bronze Age salt exploitation in northern Transylvania, and indeed the land north of the Tisza in present-day Ukraine, was a major industry. […] … it is highly probable that sources like these from Transylvania would have supplied the salt-less areas of the Hungarian Plane to the west, notable for many large Bronze Age tells and the rich Bronze Age material culture"*).

[5] Îmi exprim gratitudinea colegului dr. C. Kacsó care m-a informat cu privire la acest posibil loc de descoperire a unei troace şi a unui bloc de sare. Această informaţie, descoperită de dr. C. Kacsó, apare într-o publicaţie din presa maghiară din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. În desenul din această publicaţie, realizat amatoreşte, apar două obiecte: o troacă şi un bloc de sare cu trei cavităţi conice egale aflate în linie. Troaca din acest desen este mult diferită de cea cunoscută din publicaţia lui E. Preisig de la Valea Regilor (Tisolovo) (are ambele capete închise), în schimb, blocul de sare pare asemănător cu cel de la Valea Regilor (Tisolovo). Cunoscut fiind faptul că mult timp obiectele de la Valea Regilor (Tisolovo) se păstrau într-o mină din Solotvino (Ocna Slatina), este posibil ca ambele obiecte care apar pe acel desen, de fapt să provină de la Valea Regilor (Tisolovo).

[6] Alte denumiri: *Királyvölgy* în maghiară, *Königstal* în germană. Se află la cca 30 km NNE de Solotvino (Ocna Slatina), nu departe de satul *Nereşniţa* (astăzi Ucraina, Zakarpatska oblast'). Detalii în: Harding 2011.

1

2

3

Fig. 2. Nordul Transilvaniei. Troace *in situ*: 1 - Caila; 2, 3 - Băile Figa.
În spatele troacei de la poziţia 2 se observă o scară de lemn.

Progresele înregistrate de cercetarea din ultima perioadă, precum şi opiniile exprimate, mă îndeamnă să încerc să încadrez aici vestigiile din jumătatea de nord a Transilvaniei şi Maramureşul de Nord din epoca bronzului mijlociu şi târziu (din intervalul de timp care cuprinde mai bine de opt secole între 1620 şi 850 cal BC) în tipologia exploatărilor propusă mai sus, adică într-unul dintre cele trei tipuri principale de exploatare (*2.b.1. domestică pentru consum cotidian şi uz gospodăresc*; *2.b.2. industrială ca bun pentru consum cotidian şi uz gospodăresc*; *2.b.3. sacrală ca bun exotic, destinată schimbului cu teritoriile îndepărtate*).

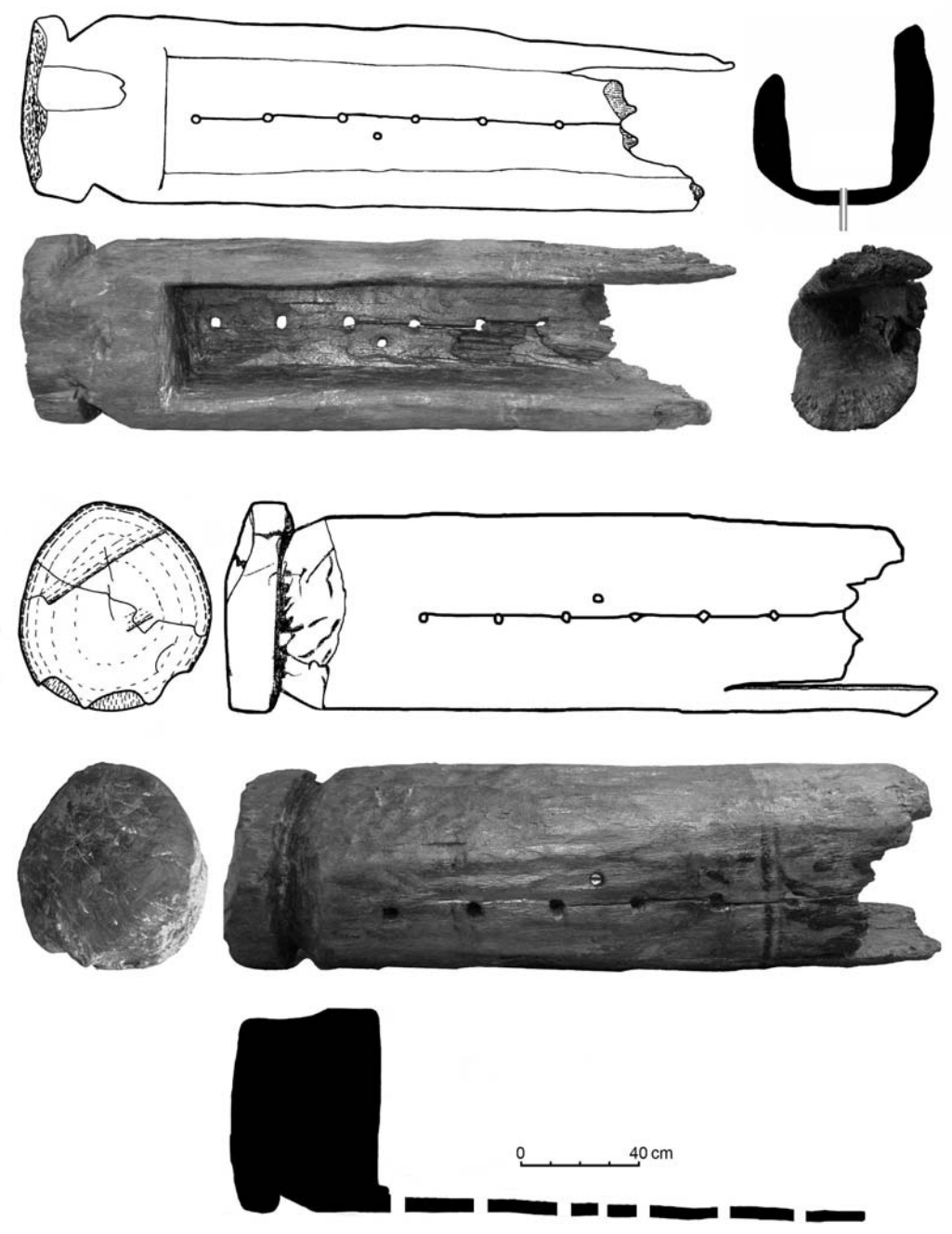

Fig. 3. Băile Figa. Una dintre troace (aceeaşi din fig. 2/3, plan apropiat). Lemn.

1. *Natura sursei exploatate*. Toate urmele de exploatare a sării avute aici în vedere, au fost descoperite în imediată apropiere a zăcămintelor bogate şi accesibile de sare gemă. În trei cazuri, acestea au fost găsite în mine de sare (Valea Florilor, Valea Regilor (Tisolovo), Ocna Dej). În alte trei cazuri (Caila, Săsarm şi Băile Figa) vestigiile au fost descoperite în albiile şi văile pâraielor sărate, deasupra zăcămintelor de sare gemă sau în apropierea imediata a acestora. În cazul în care a existat cu adevărat o asemenea descoperire şi la Solotvino (Ocna Slatina), aceasta, având în vedere uriaşele zăcăminte de sare gemă de acolo, după toate probabilitățile ar proveni tot dintr-un context legat de sare gemă.

În atare condiții, există suficient de multe indicii că descoperirile la care mă refer aici erau legate de exploatarea sării geme.

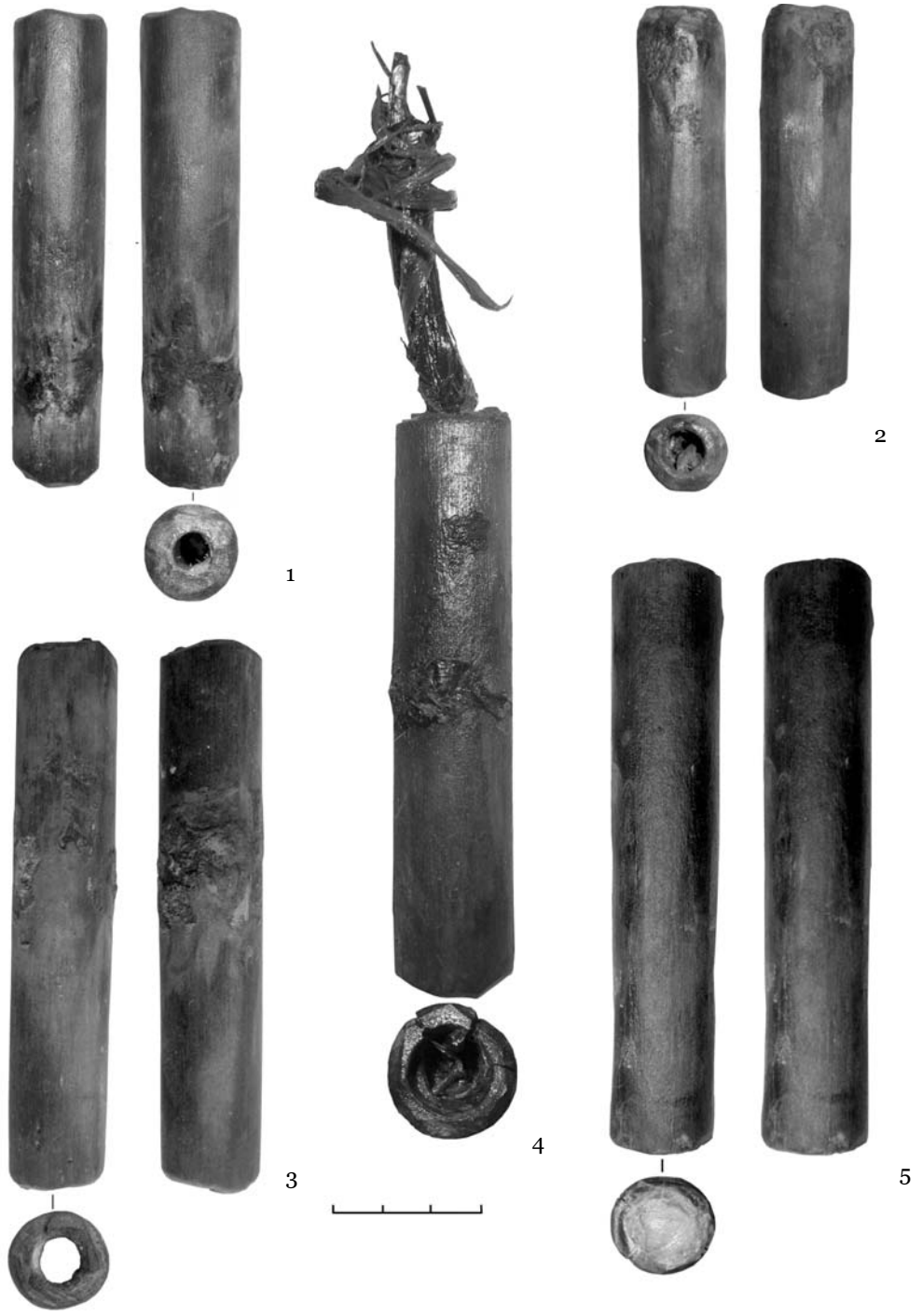

Fig. 4. Băile Figa. Cepuri de la troace (troacele din fig. 2). În cepul de la poziţia 4 a fost înserat un ac de lemn înfăşurat cu o bandă de fibră de lemn.

2. Tipul de exploatare. Adesea, în siturile avute în vedere au fost descoperite unelte şi instalaţii utilizate la minerit: ciocane de minerit de piatră („mining tools") (fig. 8), scări de lemn, baroaselor de lemn (fig. 9), icuri, frânghie etc. De multe ori, artefactele erau descoperite în interiorul unor puţuri sau galerii miniere. Circumstanţele arătate nu lasă loc de dubii că toate aceste urme provin de la exploatarea sării geme prin *minerit*. Opinia conform căreia la Băile Figa se făcea *evaporarea apei sărate în troacele de lemn*, din punctul meu de vedere, sunt eronate.

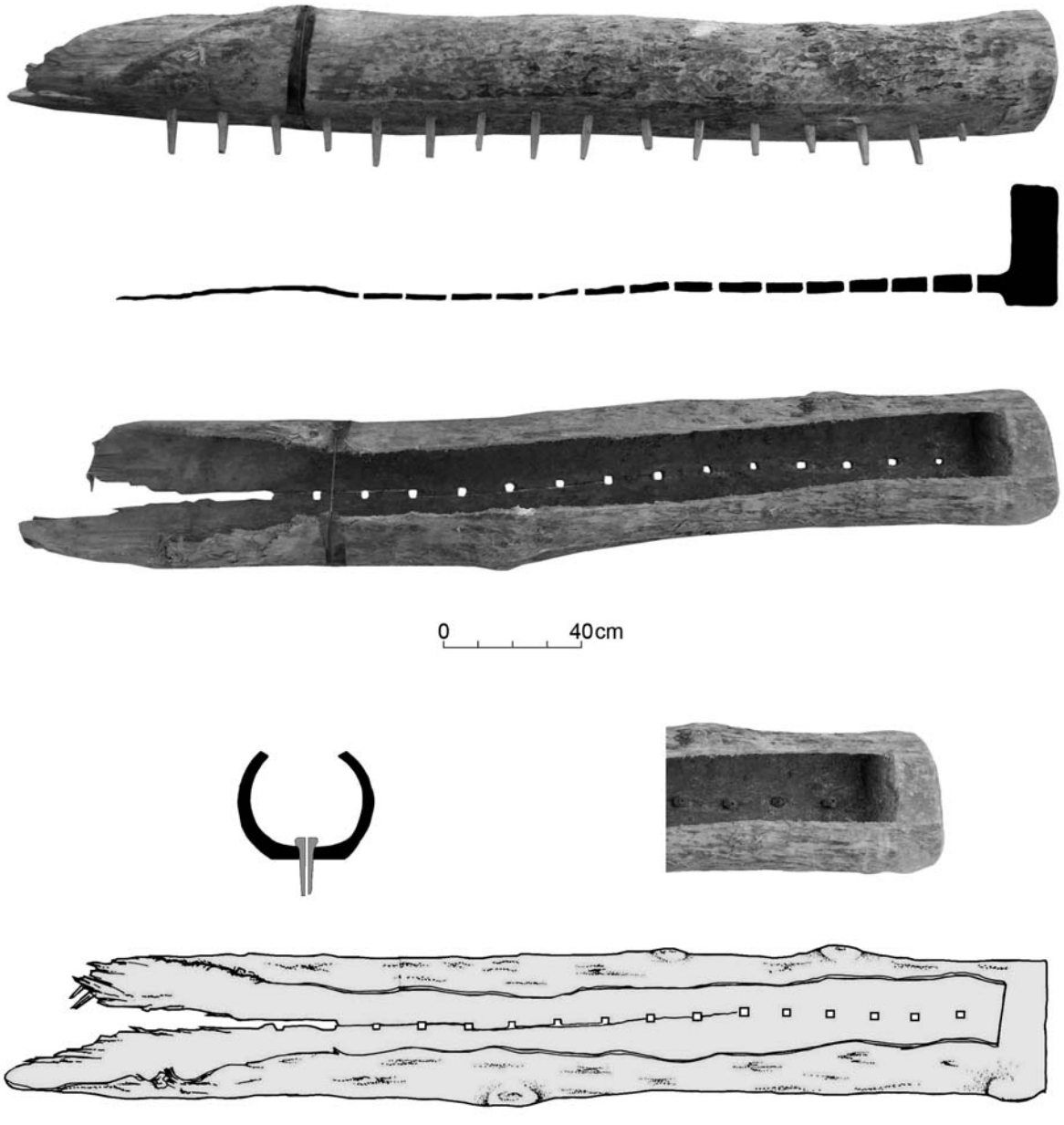

Fig. 5. Băile Figa. Una dintre troace (descoperită în imediata apropierea de cea care apare în fig. 2/2).

3. Complexitatea exploatării

3.a. Complexitatea echipării tehnice

Descoperirile la care ne referim aici întrunesc numeroase unelte, instalaţii şi amenajări (fig. 2-11): ciocane de minerit, baroaselor de lemn, scări de lemn, lopeţi, icuri, frânghie şi altele. La Băile Figa au fost cercetate numeroase construcţii alcătuite din pari şi nuiele, cu acoperiş masiv (după toate probabilităţile, locuri de depozitare a sării extrase). Atât la Băile Figa, cât şi în Valea Florilor şi Valea Regilor (Tisolovo) şi Ocna Dej, au fost descoperite jgheaburi de lemn (pentru aducerea şi evacuarea apei). Cele mai complexe piese descoperite sunt troacele. Rezumând, constatăm gradul ridicat de echipare tehnică pe care le dezvăluie siturile avute în vedere.

3.b. Complexitatea mijloacelor tehnice de exploatare

Dincolo de uneltele, instalaţiile şi construcţiile amintite, toate acestea făceau parte dintr-un *sistem* (sisteme) complexe de exploatare menite să asigure eficienţa maximă de producţie. Putem

aprecia astfel gradul relativ ridicat de complexitate a mijloacelor tehnice de exploatare.

3.c. Complexitatea activităţilor de exploatare

La Băile Figa rocă este deosebit de dură. Am asistat la câteva eşecuri soldate cu ruperea uneltelor (târnăcoapelor şi topoarelor de fier) cu care, fără succes, muncitorii încercau să desprindă din rocă bucăţi de sare. Mai mult, nici cupa escavatorului nu a fost eficientă în încercarea disperată a escavatoristului de a desprinde din rocă bucăţi de sare. Escavatoristul nu a reuşit decât să „zgârâie" superficial roca, renunţând după ce în urma unei lovituri cu cupa peste rocă, a rupt unul dintre dinţii cupei. M-am întrebat şi cu acele ocazii, cu ce unelte în epoca bronzului minierii reuşeau să desprindă din rocă blocuri de sare (cu uneltele de minerit de piatră pe care le-am găsit la Băile Figa se putea doar sparge bolovanii deja desprinşi din rocă). În lipsa vreunui răspuns convingător, m-am văzut obligat să admit că interpretarea din 1877 a lui Preisig a troacelor drept instalaţii de dirijare a jeturilor de apă pentru sfredelirea rocii de sare – preluată de V. Wollmann, respinsă de I. Chintăuan şi luată cu o doză de scepticism de A. Harding – ca fiind plauzibilă. Am şi adus argumente suplimentare, de ordin contextual şi tipologic, în favoarea acestei ipoteze, însă la fel ca şi alţi autori, am avut reţineri şi am invocat necesitatea unor experimente care să arate dacă şi cum ipoteza lui E. Preisig „funcţionează". În anul 2009, la rugămintea mea, membru în colectivul de cercetare R. Zăgreanu (Muzeul Naţional al Carpaţilor Răsăriteni) a asigurat confecţionarea unei troace, cu oarecare întârziere, astfel încât nu am putut efectua experimentul propriu-zis în acel an. În vara anului 2010, săpăturile de la Băile Figa, pentru prima dată au dezvelit o porţiune destul de mare de rocă de sare, unde alt membru al colectivului de cercetare, Dan Buzea (Muzeul Naţional al Carpaţilor Răsăriteni), a asigurat aducerea la bun sfârşit cele începute în 2009. Experimentul efectuat de Dan Buzea (fig. 7) a demonstrat că ipoteza lui Preisig „funcţionează": în două ore, jeturile foarte subţiri de apă dulce au perforat sub fiecare cep orificii adânci de cca. 15-20 cm şi largi de 5-8 cm. Totodată, roca prezentând o uşoară pantă, apa acumulată în orificii a creat crăpături destul de adânci, astfel încât în orificiile şi crăpăturile astfel formate – neaşteptat de repede – cu uşurinţă s-au putut introduce, cu ajutorul baroaselor de lemn, icuri de lemn. Cu ajutorul acestora, a fost posibilă desprinderea bucăţilor mari (de cca. 1,0×0,5×0,3 m) de sare gemă. În viitorul apropiat, experimentul va fi continuat, încercându-se mai multe variante. Totuşi, primele rezultate au demonstrat eficienţa neaşteptat de ridicată a troacei ca instalaţie de perforare a rocii de sare. La acestea trebuie adăugat că, aşa cum am mai subliniat anterior (Cavruc 2008; Cavruc 2010), aceste instalaţii erau folosite în lanţ format din mai multe troace. În favoarea acestei din urmă opinii, mărturisesc următoarele: de cele mai multe ori, au fost găsite împreună câte două troace; unele au unul dintre capetele deschis (cele de la început şi/sau intermediare din lanţ), altele aveau ambele capete închise (ultimele din lanţ).

Deşi suntem încă departe de a reconstitui procesul de exploatare a sării de la siturile de tipul aceluia de la Băile Figa, acesta treptat ni se dezvăluie ca unul deosebit de complex, sofisticat şi eficient în ceea ce priveşte procesul de producţie. Dacă mai adăugăm facilităţile de evacuare a apei şi cele de depozitare şi păstrare a sării extrase, trebuie să apreciem gradul de complexitate ca fiind foarte ridicat.

4. Amploarea exploatării. Nu încape nicio îndoială că volumul de producţie depăşea cu mult nevoile de consum şi uz local şi că sarea extrasă era destinată teritoriilor lipsite de sare sau cu resurse sărace a acestui mineral.

5. Poziţia sitului.

5.1. Poziţia sitului în raport cu aşezarea. În toate cele şase sau şapte cazuri, nici în imediata apropierea a locurilor de descoperire a urmelor de exploatare a sării nici în preajma acestora, nu au fost semnalate urme de locuire, semn că producătorii veneau în aceste locuri periodic, exclusiv pentru exploatarea sării.

5.2. *Oportunităţi de comunicare cu zonele lipsite de sare.* Observăm că toate cele şase sau şapte situri şi descoperiri întâmplătoare se află în apropierea unor râuri navigabile (fig. 1): *Someşul Mare* (Caila, Săsarm, Băile Figa, Ocna Dej), *Someşul Mic* (Valea Florilor), *Tisa* (Valea Regilor (Tisolovo), Solotvino (Ocna Slatina)). Trebuie precizat faptul că în toate cele şase sau şapte cazuri, accesul la cele două râuri este deosebit de facil (unele situri se află în imediata apropiere de unul dintre cele două râuri, iar altele care se află la oarecare distanţă de aceste râuri, sunt conectate cu acestea prin căi naturale facile).

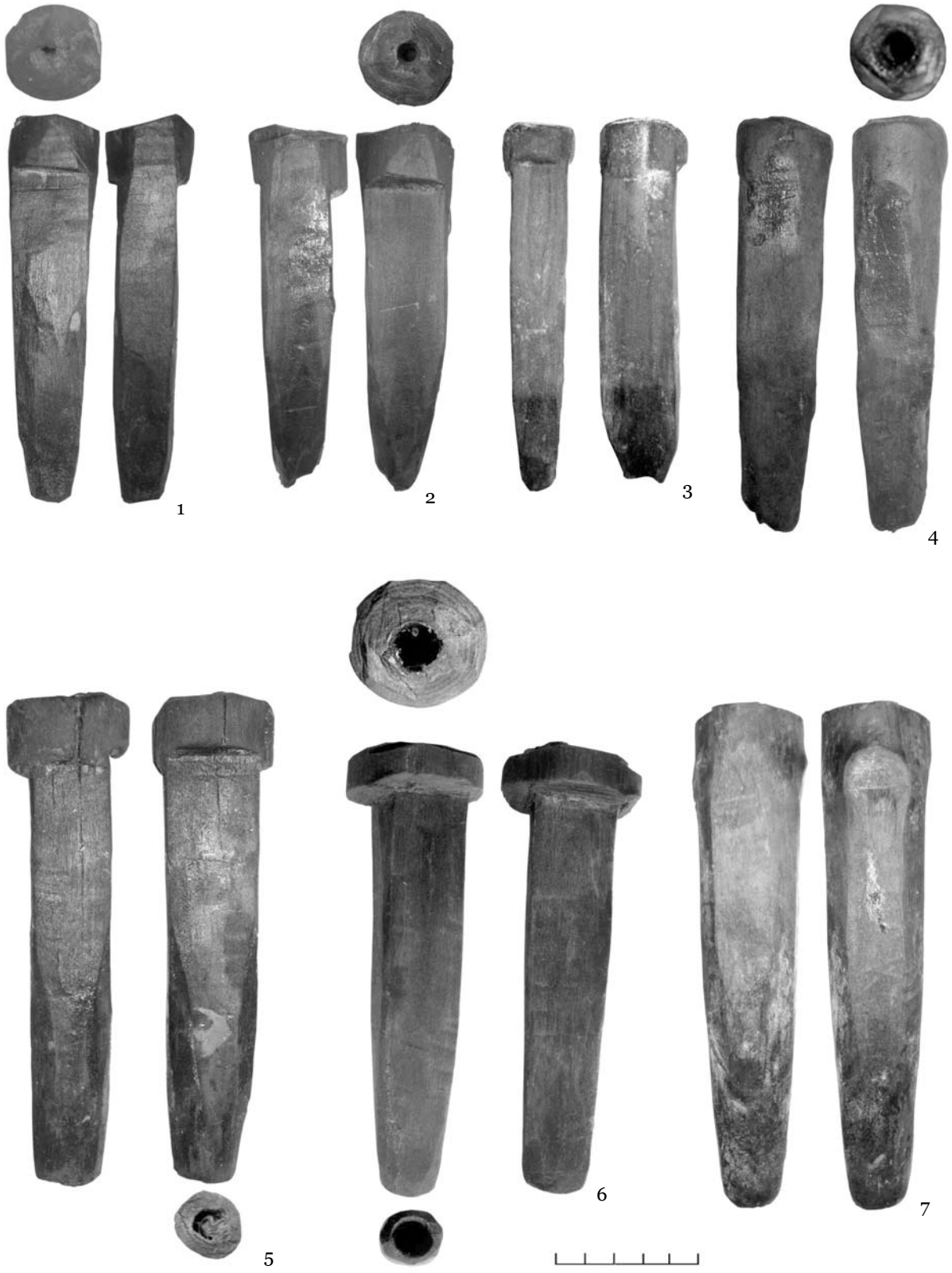

Fig. 6. Băile Figa. Cepurile de la una dintre troace (troaca de la fig. 5).

Fig. 7. Băile Figa, anul 2010. Experimentul cu troacă.

Fig. 8. Băile Figa. Ciocane de minerit. Piatră.

După cum am arătat mai sus, Someşul îşi duce apele spre Tisa cu care se uneşte în nord-estul Ungariei de astăzi. De la punctul de confluenţă între cele două râuri, Tisa îşi continuă cursul în direcţia nordică spre sud-estul Slovaciei de astăzi, de unde apoi coteşte în direcţia sud-vestică şi apoi sudică, spre confluenţa cu Dunărea. De amintit că după ce părăsesc spaţiul Transilvaniei (Someşul) şi a Maramureşului (Tisa), ambele râuri traversează teritorii întinse unde practic nu există resurse de sare accesibile omului din epoca bronzului. Mai mult, această oportunitate geografică, după cum mărturisesc numeroasele documente istorice şi constatări etnografice, au fost pe larg valorificate în evul mediu, perioada modernă şi trecutul recent.

6. Procesarea sării produse. În câteva locuri ale sitului de la Băile Figa atât în urma săpăturilor arheologice, cât şi a lucrărilor de construcţie a staţiuni balneoclimaterice din vecinătatea sitului, am putut să examinez roca de sare. În unele locuri ale sitului, zăcământul este foarte „pur”, fiind de culoarea albă imaculată, în timp ce în alte locuri zăcământul prezintă impurităţi de culoarea cenuşie. Ar fi fost lipsită de raţiune „purificarea” sării de la Băile Figa. În orice caz, nu există indicii că blocurile sa bolovanii de sare desprinse din rocă să fi fost procesate în acest scop. Majoritatea uneltelor şi instalaţiilor descoperite în cele şase sau şapte situri au fost destinate mineritului propriu-zis, evacuării şi aducerii apei, depozitării sării. Din uneltele descoperite, doar ciocane şi topoarele de piatră (găsite la Băile Figa) puteau

fi folosite la prelucrarea sumară a blocurilor de sare extrase din rocă, iar topoarele de bronz (la Băile Figa a fost găsită o coadă de topor-celt), la prelucrarea mai fină a acestora. Totodată, la Băile Figa, Valea Florilor şi Valea Regilor (Tisolovo) au fost descoperite lopeţi şi palete de lemn, semn că se aduna şi sarea măruntă rezultată din

Fig. 9. Băile Figa. Unelte. Lemn.

Fig. 10. Băile Figa. O construcţie de lemn pentru depozitarea sării (?).

spargerea blocurilor de sare. Ţinând cont de toate acestea, putem aprecia că procesarea sării extrase a fost *minimă*, atât cât să dea blocurilor de sare forma şi dimensiunile potrivite pentru manipulare şi transport.

7. Produsul final. Judecata asupra produsului final al tipului de producţie de la exploatările atestate la Băile Figa, Valea Regilor (Tisolovo), Valea Florilor şi Solotvino (Ocna Slatina) (?) pleacă de la imagini publicate în care apar două blocuri de sare perforate cu jeturile de apă de la Valea Regilor (Tisolovo) (Preisug 1877; Cavruc et al. 2006, 49) şi Solotvino (Ocna Slatina). În ambele imagini apar blocuri de sare cu laturi drepte. În atare condiţii, este posibil ca cel puţin o parte din produsul final al asemenea exploatări să fi fost *blocuri de sare gemă de formă cubică*, ceea ce putea fi convenabil pentru transportul sării pe distanţe mari. Totodată, o parte din sare obţinută trebuie să fi fost *bulgări de forme neregulate* şi chiar *sare măruntă*. Le-au sortat în funcţie de destinaţie sau nu producătorii, rămâne deocamdată doar să ne imaginăm.

Fig. 11. Băile Figa. Urme de construcţii de lemn pentru depozitarea sării (?).

Toate acestea justifică încadrarea descoperirilor de la Băile Figa, Săsarm, Caila, Ocna Dej, Valea Florilor, Valea Regilor (Tisolovo) şi Solotvino (Ocna Slatina) (?) în tipul de producţie a sării *industrială ca bun pentru consum cotidian şi uz gospodăresc* destinat *schimbului pe distanţe mari* (tabelul 1). După cum rezultă din prezentarea oportunităţilor geografice, confirmate prin numeroasele analogii istorico-etnografice, destinaţia principală a sării produse era *Câmpia Panonică* lipsită de sare şi care în epoca bronzului mijlociu şi târziu era teritoriu al unor manifestări culturale dintre cele mai avansate din Europa.

Cine au fost posesorii şi producătorii sării din Maramureş şi Transilvania în epoca bronzului? Localnici, colonişti sau meşteri pendulatori? Suprapunerea hărţilor cu descoperirile de tipul celor de la Băile Figa şi Valea Regilor (Tisolovo) peste cele cu entităţi culturale cunoscute arată că în intervalul de timp în care au funcţionat exploatările respective, cca 1620-850 cal BC, pe teritoriul ce cuprinde jumătatea de nord a Transilvaniei şi Maramureş situaţia culturală nu a fost statică. La finele epocii bronzului mijlociu şi începutul bronzului târziu (aprox. sec. XVII-XIV î. Hr.) nordul Transilvaniei a fost ocupat de cultura Wietenberg şi apoi Noua, iar Maramureşul, de cultura Suciu de Sus. Se constată astfel că unitatea tipologică şi tehnologică pe care o afişează descoperirile noastre cuprindea trei manifestări culturale net distincte. La începutul bronzului târziu (cca sec. XIV-XII î. Hr.) Maramureşul este cuprins de grupul Lăpuş, iar Transilvania de cultura Noua. În astfel de situaţie am putea conchide că fenomenul specific al exploatării sării era „extra- sau supracultural". Una dintre interpretările plauzibile ale acestui fapt ar putea fi aceea că producătorii sării nu aparţineau culturilor menţionate. Evident, sunt posibile şi alte interpretări. Oricum, continuitatea tehnologică pe care o dezvăluie descoperirile noastre pe de o parte, şi discontinuitatea accentuată în ceea ce priveşte manifestările culturale în acelaşi areal pe de altă parte, este evidentă şi merită toată atenţia. În epoca următoare (cca sec. XII-IX î. Hr.), nordul Transilvaniei şi Maramureşul sunt cuprinse de cultura Gava, însă arealul acesteia acoperea spaţii mult mai extinse decât teritoriul în care sunt documentate exploatările de sare.

Totuşi, în perioada Br D (adică cca 1400-1150 î. Hr.), unitatea pe care o afişează descoperirile privind exploatările de sare din văile Someşului şi Tisei este suprapusă de un fenomen de unitate tipologică de rangul inferior celui al culturilor arheologice. Astfel, în cartea despre depunerile de bronzuri între Dunărea Mijlocie şi Nistru în secolele XIII-VII î. Hr. recent publicată (Bratu 2009), ne atrage atenţia faptul că cea mai mare concentrare a depozitelor cu topoare cu disc Br D (Bratu 2009, 409, harta 5, 413, harta 9), precum şi a depunerilor cu o singură piesă de topor cu disc şi spin (Bratu 2009, 412, harta 8), cuprinde văile Someşului şi Tisei, areal aproape identic cu cel în care sunt descoperite troacele şi celelalte obiecte, instalaţii şi construcţii asociate. Dacă această „coincidenţă" nu este întâmplătoare, asocierea în timp şi spaţiu a unui anumit tip de producţie a sării destinat schimbului pe distanţe mari, cu un anumit tip de *armă* şi, totodată, cu un anumit tip de *practici de depunere*, poate să sugereze existenţa sub voalul nivelator al culturilor arheologice din epoca bronzului târziu a unor comunităţi distincte care, dincolo de faptul că asigurau producţia şi comercializarea sării, aveau şi un statut identitar pe care îl subliniau prin topoarele cu disc şi spin. Este probabil totodată, ca acelaşi grup să fi stăpânit şi aşezarea fortificată din epoca bronzului de la Solotvino (Ocna Slatina) (Vasiliev et al. 2002) care avea menirea de a controla drumul sării pe Tisa.

Ce se obţinea în schimbul sării? Răspunsul la această întrebare nu poate fi dat fără o foarte atentă cercetare a materiilor prime şi a altor bunuri de origine vestică în arealul de răspândire a troacelor în sec. XVII-IX î. Hr., precum şi a „exporturilor" din spaţiul intracarpatic în Europa Centrală. Ceea ce pare să fie „la suprafaţă" este că, în linii mari, este perioada în care în tot spaţiu carpato-dunărean se răspândesc în masă bronzurile cu *cositor*. Dacă este adevărat că unul dintre cele mai apropiate de spaţiul nostru loc de extracţie a cositorului se afla în Boemia, dacă este adevărat că prin Europa Centrală trecea un drum „al chihlimbarului", undeva în teritoriile apropiate de Câmpia Panonică trebuie să se fi intersectat două drumuri comerciale majore (cu ramificaţiile de rigoare): „drum al chihlimbarului" între Marea Baltică şi Mediterană şi *„drum al sării contra cositorului"* între Transilvania, Maramureş, Câmpia Panonică şi poate mai departe spre Boemia. În orice caz, cel mai vechi document care face referire la comerţul cu sare din Transilvania sau Maramureş (892) se referă la faptul că bulgarii care stăpâneau la acea

Tabelul 1

Tipologia de producţie preistorică a sării în spaţiul carpato-dunărean

Caracteristici de producţie / Perioada	Neolitic	Neolitic	Eneolitic	Eneolitic		Bronz timpuriu	Bronz mijlociu-târziu		
Teritoriu	Moldova Subcarpatică	Bulgaria de Nord-Est	Bulgaria de Nord-Est	Moldova Subcarpatică		Nordul Transilvaniei	Transilvania Maramureş		
Situri	*Tolici, Lunca*	*Provadia Solniţata*	*Provadia Solniţata*	*Cacica, Solca, Ţolici, Lunca*	*Cucuieţi*	*Băile Figa Săsarm*	*Băile Figa*	*Caila*	*Valea Florilor Valea Regilor (Tisolovo) Ocna Dej*
1. Natura sursei 1.a. Apă sărată	+	+	+	+	+				
1.b. Sare gemă						+	+	+	+
1.c.Mărimea sursei	mică	mare		mică		mare			
2. Tipul de exploatare 2.a. Evaporare în vase ceramice mari		+	+						
2.b. Evaporare în vase ceramice mici				+					
2.c. Evaporare fără recipiente ceramice	+				+				
2.d. Minerit la adâncime mică							+	+	
2.e. Minerit la adâncime mare									+
3. Complexitatea exploatării 3.a. Complexitatea echipării tehnice	mică	medie	mare		mică		mare		
3.b. Complexitatea mijloacelor tehnice de exploatare	mică	medie	mare		mică		mare		
3.c. Complexitatea activităţilor de exploatare	mică	medie	mare		mică		mare		
4. Amploarea exploatării 4.a. în raport cu nevoile de consum şi uz local	potrivit	mare	mare	mică	potrivită		mare		
4.b. în raport cu nevoile de consum şi uz al zonelor din afara sursei	mică	potrivită		mică			potrivită		
5. Poziţia sitului 5.a. în raport cu aşezarea	în afara aşezării	aproape de aşezare		în afara aşezării		interiorul aşezării	în afara aşezării		
5.b. Oportunităţi de comunicare cu zonele lipsite de sare	medii	Bune. Se află aproape de Marea Neagră şi are deschiderea spre Balcani şi Dunăre		medii		Bune. Se află în văile râurilor navigabile care asigură legătura cu Europa Centrală			
6. Procesarea	minimă	medie		maximă		minimă			
7. Produsul final	bucăţi sare recristaliz.	sarea comună recristalizată		calupuri mici		bucăţi sare gemă	blocuri sare gemă		
TIP PRODUCŢIE	**Domestic**	**Industrială**		**Sacrală**		**Domestic**	**Industrială**		

Domestic – producţia domestică a sării pentru consum cotidian şi uz gospodăresc propriu; **Industrială** – producţia industrială a sării pentru consum cotidian şi uz gospodăresc; **Sacrală** – producţia sacrală a sării ca bun exotic, destinată schimbului cu teritoriile îndepărtate.

vreme zăcămintele de sare din spaţiul intracarpatic comercializau sarea tocmai în Moravia (Simon 2006), adică foarte aproape de Boemia.

Tipologia de producţie preistorică a sării în spaţiul carpato-dunărean şi posibilele forme şi destinaţii de schimb cu acest mineral

În *Tabelul 1* am încercat, plecând de la consideraţiile de ordin metodologic şi stadiul actual al cercetărilor privind exploatarea preistorică a sării în spaţiul carpato-dunărean, să argumentez existenţa a trei tipuri majore de producţie a sării: ***domestică*** pentru consum cotidian şi uz gospodăresc propriu; ***industrială*** pentru consum cotidian şi uz gospodăresc destinată schimbului pe distanţe mari; producţie ***sacrală*** a sării ca bun exotic destinată traficului pe distanţe mari pentru indivizi cu statut social ridicat. Lipseşte – aproape inevitabil – din această clasificare schimbul de sare pe distanţe mici sau traficul mic al sării. În mod sigur, acesta a existat, însă nu îmi dau seama cum acesta poate fi surprins arheologic.

Am evitat descrierea situaţiilor arheologice incluse în tabel, întrucât ele au fost publicate şi republicate şi sunt cunoscute specialiştilor. Am dorit prin acest demers să încep dialogul pe marginea sării altfel decât s-a făcut până acum. Cu siguranţă, în viitor, pe măsura evoluţiei cercetărilor, multe din cele estimate în rândurile de mai sus se vor schimba. Sper însă că acest exerciţiu va contribui la o mai bună articulare a cercetărilor privind exploatarea preistorică şi schimbul sării.

Bibliografie

Andronic 1989: M. Andronic, Cacica – un nou punct neolitic de exploatare a sării. SCIVA 40/2, 1989, 171-177.

Anthony 2010: D.W. Anthony, The Rise and Fall of Old Europe. In: The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3000 BC (New York 2010), 28-57.

Biró 2004: K. Biró, What for? Possible trade items in the archaeological record. In: Arheologia pre- şi protoistorică a sării (Piatra Neamţ, 21-24 octombrie, 2004) (Piatra Neamţ 2004), 106.

Bonte, Izard 1999: P. Bonte, M. Izard, Dicţionar de etnologie şi antropologie (Bucureşti: Editura Polirom 1999).

Boroffka 2006: N. Boroffka, Resursele minerale din România şi stadiul actual al cercetărilor privind mineritul preistoric. Apulum XLIII, 2006, 71-94.

Bratu 2009: O. Bratu, Depunerile de bronzuri între Dunărea Mijlocie şi Nistru în secolele XIII-VII a. Chr. (Bucureşti: Editura Renaissance 2009).

Cavruc 2008: V. Cavruc, The Present Stage of the Researches regarding Prehistoric Salt Production in the Carpatho-Danubian Region. Angustia 12, Arheologie, 2008, 79-90.

Cavruc 2009: V. Cavruc, Stadiul actual al cercetărilor privind exploatarea preistorică a sării în spaţiul carpato-dunărean. In: (Eds. A. Zanoci, T. Arnăut, M. Băţ) Studia archeologiae et historiae antiquae: Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiţă, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur (Chişinău: Editura Bons Offices 2009), 21-36.

Cavruc 2010: Ancient Exploitation of Salt in Transylvania. Comunicare prezentată în cadrul colocviului internaţional „Humboldt-Kolleg. Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe", Provadia, Bulgaria, 30 September - 4 October, 2010.

Cavruc, Chiricescu 2006: (Eds. V. Cavruc, A. Chiricescu) Sarea, timpul şi omul (Sfântu Gheorghe: Editura Angustia 2006).

Cavruc et al. 2006: V. Cavruc, H. Ciugudean, A. Harding, Vestigiile arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României. In: (Eds. V. Cavruc, A. Chiricescu) Sarea, timpul şi omul (Sfântu Gheorghe: Editura Angustia 2006), 41-49.

Cavruc, Dumitroaia 2006: V. Cavruc, Gh. Dumitroaia, Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioada neo- eneolitică. In: (Eds. V. Cavruc, A. Chiricescu), Sarea, timpul şi omul (Sfântu Gheorghe: Editura Angustia 2006), 37-40.

Cavruc, Harding 2008: V. Cavruc, A. Harding, Noi cercetări arheologice privind exploatarea sării în nord-estul Transilvaniei. Raport preliminar. In: (Eds. D. Monah, Gh. Dumitroia, D. Garvăn) Sarea, de la prezent la trecut (Piatra Neamţ: Editura Constantin Mătasă 2008), 149-178.

Chapman, Gaydarska 2004: J. Chapman, B. Gaydarska, The provision of salt to Tripolye mega-sites. In: (Eds. A. Korvin-Piotrovsky, V. Kruts) Tripolye settlements-giants (Kiev 2004), 203-211.

Chintăuan 2005: I. Chintăuan, Pan used for salt extraction from brines. Studii şi Cercetări. Geologie-Geografie, 10, 2005, 75-78.

Ciobanu 2006: D. Ciobanu, Exploatarea sării în evul mediu în Ţara Românească. In: (Eds. V. Cavruc, A. Chiricescu) Sarea, timpul şi omul, (Sf. Gheorghe: Editura ANGVSTIA 2006), 122-124.

Gaydarska, Chapman 2007: B. Gaydarska, J. Chapman, Salt research in Bulgaria. In: (Eds. D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman), L'exploitation du sel à travers le temps (Piatra-Neamţ: Editura Constantin Mătasă 2007), 147-160.

Harding 2009: A. Harding, Producing salt in wooden troughs: the technology of Bronze Age salt production in Transylvania. In: (Ed. G. Bodi) In medias respraehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata (Iaşi 2009), 195-204.

Harding 2010: Bronze Age salt production in the Carpathian zone: recent results. Comunicare prezentată în cadrul colocviului internaţional „Humboldt-Kolleg. Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe", Provadia, Bulgaria, 30 September - 4 October, 2010.

Harding 2011: A. Harding, Evidence for prehistoric salt extraction rediscovered in the Hungarian Central Mining Museum. Antiquaries Journal 91, 2011 (sub tipar).

Harding, Kavruk 2011: A. Harding, V. Kavruk, A Prehistoric salt production site at Băile Figa, Romania. Eurasia Antiqua 16, 2011 (sub tipar).

Helms 1992: M.W. Helms, Long-Distance Contacts, Elite Aspirations, and the Age of Discovery in Cosmological Context. In: (Eds. Ed.M. Schortman, P.A. Urban), Resources, power, and interregional interaction (New York: Plenum Press 1992), 157-174.

Horvath 1998: Horvath Istvan, Istoricul mineritului de la Slatina Praid (Praid 1998).

Ichim 2006: D. Ichim, Exploatarea sării în Moldova medievală. In: (Eds. V. Cavruc, A. Chiricescu) Sarea, timpul şi omul (Sfântu Gheorghe: Editura Angustia 2006), 125-131.

Izmail: http://www.photoukraine.com/russian/articles?id=83

Kacsó 2006: C. Kacsó, Date cu privire la exploatările timpurii de sare din Maramureş. In: (Eds. V. Cavruc, A. Chiricescu) Sarea, Timpul şi Omul (Sfântu Gheorghe: Editura Angustia 2006), 96-121.

Lemonier 1999: P. Lemonier, Sare. In: P. Bonte, M. Izard, Dicţionar de etnologie şi antropologie (Bucureşti: Editura Polirom 1999), 603-604.

Lukacs 2006: K. Lukacs, Aknaszlatina. A so, a viz es levego kincsestara (Pecs: Magankiadas 2006).

Kopaka, Chaniotakis 2003: K. Kopaka, N. Chaniotakis, Just taste additive? Bronze Age salt from Zakros, Crete. Oxford Journal of Archaeology 22, Issue 1, February 2003, 53-66.

Marc 2006: D. Marc, Sisteme de transport şi de comercializare tradiţională a sării. In: (Eds. V. Cavruc, A. Chiricescu) Sarea, Timpul şi Omul (Sfântu Gheorghe: Editura Angustia 2006), 152-157.

Mircea, Alexianu 2007: M. Mircea, M. Alexianu, A re-evaluation of salt resources for the Cucuteni-Cucuteni area. In: (Eds. D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman), L'exploitasion du sel à travers le temps (Piatra Neamţ: Editura Constantin Mătasă 2007), 199-219.

Moga 2008: Iu. Moga, Symbolic Functions of Salt and Related Similes in Oriental Curses and Blessings. ArhMold XXX, 2008.

Moga 2009: Iu. Moga, Salt Extraction and Imagery in the Ancient Near East. Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science 4, January 2009, 175-213.

Monah 1991: D. Monah, L'exploitation du sel dans les Carpates Orientales et ses rapports avec la culture de Cucuteni-Tripolye. In: Le Paléolitic et le Néolitique de la Roumanie en contexte européen, BAI, IV (Iaşi 1991), 387-400.

Monah 2002: D. Monah, L'exploitation préhistorique du sel dans les Carpathes orientales. In: (Ed. O. Weller) Archéologie du sel: techniques et sociétés dans la pré- et protohistoire européenne / Salzarchäologie. Techniken und Gesellschaft in der Vor- und Frühgeschichte Europas (Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf 2002), 135-146.

Monah 2007: D. Monah, Sarea în preistoria României. ArhMold XXX, 2007, 87-114.

Monah 2008: D. Monah, Arheologia preistorică a sării în România. Scurt Istoric. In: (Eds. D. Monah, Gh. Dumitroia, D. Garvăn) Sarea, de la prezent la trecut (Piatra Neamţ: Editura Constantin Mătasă 2008), 13-39.

Monah 2010: D. Monah, L'approvisionnement en sel des tribus chalcolithiques sédentaires et des tribus des steppes du Nord de la Mer Noire. Comunicare prezentată în cadrul colocviului internaţional „Humboldt-Kolleg. Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe", Provadia, Bulgaria, 30 September - 4 October, 2010.

Monah et al. 2007: D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller et J. Chapman (eds.), L'exploitasion du sel à travers le temps (Piatra Neamţ: Editura Constantin Mătasă 2007).

Monah et al. 2008: D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), Sarea, de la prezent la trecut (Piatra Neamţ: Editura Constantin Mătasă 2008).

Munteanu 2010: R. Munteanu, Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaţilor Orientali. In: Biblioteca Memoriae Antiquitatis, XXIV (Piatra-Neamţ 2010).

Mureşan 1964: P. Mureşan, Aspecte etnografice din exploatarea sării în trecut la Ocna Dej. In: AMET, 1962-1964 (Cluj 1964), 387-419.

Nenquin 1961: J. Nenquin, Salt. A Study in Economic Prehistory. Disseertationes Archaeologicae Gandenses, VI (Brugge: De Tempel 1961).

Pétrequin et al. 2001: P. Pétrequin, O. Weller, É. Gauther, Al. Dufrtaisse, J-F. Pinigre, Salt spring exploitation without pottery during Prehistory. From New Guinea to French Jura. In: Ethno-Archaeology and its Trasfers, BAR, International Series 983, 2001.

Preisig 1877: E. Preisig, Geschichte des Máramaroser Bergbaues. Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen 25/28-30, 1877, 11-13, 21-23, 301-303.

Sava 1991: E. Sava, Relaţii între cultura „mnogovalikovaia" dintre Nistru şi Prut şi cultura Monteoru. Thraco-Dacica 1-2, vol. XII, 1991, 15-37.

Simon 2006: Zs. Simon, Mineritul de sare în Evul mediu în Transilvania şi Maramureş. In: (Eds. V. Cavruc, A. Chiricescu) Sarea, Timpul şi Omul (Sfântu Gheorghe: Editura Angustia 2006), 92-96.

Székely 2002: Zs. Székely, A gombamfaras muveltseg emleke Delkelet-Erdelyben. Ospegeszeti Levelek 4, 2002, 40-44.

Ursulescu 1977: N. Ursulescu, Exploatarea sării din saramură în neoliticul timpuriu, în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava). SCIVA 28/3, 1977, 307-317.

Vasiliev et al. 2002: V. Vasiliev, A. Rustoiu, E.A. Balaguri, C. Cosma, Solotvino „Cetate» (Ucraina Transcarpatică). Aşezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului şi din evul mediu timpuriu (Cluj-Napoca: Editura Napoca Star 2002).

Weller 2002: O. Weller, The earliest rock salt exploitation in Europe: a salt mountain in the Spanish Neolithic. Antiquity 76, 2002, 317-318.

Weller 2010: O. Weller, Prehistoric salt production at Provadia-Solnitsata: a ceramic technology approach in the context of salt exploitation in Eastern Europe. Comunicare prezentată în cadrul colocviului internaţional „Humboldt-Kolleg. Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe", Provadia, Bulgaria, 30 September - 4 October, 2010.

Weller, Dumitroaia 2005: O. Weller, Gh. Dumitroaia, The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania. In: Antiquity 79, 2005. http://antiquity.ac.uk/projgall/weller/index.html.

Wollmann, Ciugudean 2005: V. Wollmann, H. Ciugudean, Noi cercetări privind mineritul antic în Transilvania. Apulum XLII, 2005, 95-116.

Крушельницька 1993: Л. Крушельницька, Нові пам'ятки культури Гава-Голігради. В сб.: Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті (Київ 1993), 56-122.

Николов 2008: В. Николов (ред.), Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата: Разкопки 2005-2007 г. (София 2008).

Николов et al. 2009: В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, П. Лещаков, Н. Христов, Е. Атанасова, М. Лютчева, Д. Такорова, К. Бояджиев, С. Трифонов, Е. Маринова, П. Пенкова, Б. Рангелов, Провадия-Солницата: Археологически разкопки и изследвания през 2008 г. София, 2008.

Черных 1978: Е.Н. Черных, Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии (София 1978).

Some aspects regarding exchange of salt in 6th - 2nd millennia BC in the Carpatho-Danubian area

Abstract

The article deals with prehistoric salt production and exchange of salt in south-east and east-central Europe. The major points of the article are: 1. the modeling of the traditional forms of salt production and exchange in the area; 2. the identification of archaeological indications specific to every type of salt production and exchange; 3. the classification of available archaeological evidence of prehistoric salt production and exchange in Carpatho-Danubian zone.

Salt had two major senses during prehistoric period: on one hand it was as a good of *daily consumption* and *thrifty use*, on the other hand it was the *exotic* good. Every of these senses implied different types of production and exchange. The daily consumption and *thrifty* use salt could be made both within *domestic* and *industrial* productions. Of these, only industrial one was intended for long-distance exchange of salt. Salt as the exotic good was made only within special i.e. *„sacred"* type of production. This type of industry produced „miraculous" salt which was mainly, if not exclusively, intended for long-distance exchange.

The available archaeological evidence of salt production in the Carpatho-Danubian area is classified in the article on the above principles (tab. 1). Thus, the Neolithic salt production centers from Subcarpathian Moldavia (Lunca and Ţolici) as well as the Eneolithic one from the same area (Cucuieţi) are attributed in the article to the domestic production of salt for daily consumption and thrifty use. The main goal of this type of production was to produce salt for domestic use or/and for short-distance traffic. Neolithic and especially Eneolithic salt production attested at Provadia-Solnitsata (northeast Bulgaria) is classified as industrial one. It produced common salt by evaporation of brine, and its main destination was the long-distance exchange, perhaps to east Balkans and North-Pontic area. The Eneolithic salt production centers from subcarpathian Moldavia (Lunca, Ţolici, Cacica, Solca etc.) produced exotic salt in the form of small cone-shaped cakes by evaporation in small briquetage. It was produced for long-distance exchange. The two Early Bronze Age salt production sites from northern Transylvania (Băile Figa and Săsarm) are classified as the domestic production centers which extracted rock salt for their own use and/or for short-distance traffic.

More attention is paid in the article to the end of Middle and Late Bronze Age (the end of 17th-9th centuries BC) salt mining centers from Transylvania and Maramureş: Băile Figa, Caila, Săsarm, Ocna Dej, Valea Florilor, Valea Regilor (Tisolovo) and Solotvino (Ocna Slatina) (*Case Study*). By all the available evidence, these centers seem to have been involved in the large-scale salt production and long-distance trade. Blocks of rock salt were traded from these centers to Hungarian Plane, by Someş and Tisa rivers. It is well-known fact that the period of functioning of the above salt mining production centers was the one of widest spread of tin bronze objects in the area. That is why, it seems likely that in exchange of salt its owners get, among other goods, *tin*.

List of illustrations:

Fig. 1. The map of the Late Bronze Age salt mining sites: 1 - Caila; 2 - Săsarm; 3 - Băile Figa; 4 - Ocna Dej; 5 - Valea Florilor; 6 - Solotvino (Ocna Slatina); 7 - Valea Regilor (Tisolovo).

Fig. 2. Northern Transylvania. Troughs *in situ*: 1 - Caila; 2, 3 - Băile Figa. Behind the trough at the position 2 the one can observe a ladder.

Fig. 3. Băile Figa. One of the troughs (the same at fig. 2/3, the nearest plan). Wood.

Fig. 4. Băile Figa. The pegs from the trougs (the troughs at fig. 2).

Fig. 5. Băile Figa. One of the troughs (uncovered close to the trough at fig. 2/2).

Fig. 6. Băile Figa. The pegs from one of the troughs (the trough at fig. 5).

Fig. 7. Băile Figa, the year 2010. The experiment with the trough.

Fig. 8. Băile Figa. Mining tools. Stone.

Fig. 8. Băile Figa. Tools. Wood.

Fig. 10. Băile Figa. The wooden construction for storage of salt (?).

Fig. 11. Băile Figa. The parts of wooden constructions for storage of salt (?).

К вопросу об обмене солью в VI-II тыс. до Р. Хр. в Карпато-Дунавье

Резюме

В статье рассматривается доисторическое солепроизводство и обмен солью в Юго-Восточной и Восточно-Центральной Европе. Главными целями работы являются: 1. моделирование традиционных типов солепроизводства и обмена солью в регионе; 2. выявление археологических показателей специфичных для каждого из выделенных типов солепризводства и обмена солью; 3. классификация имеющихся археологических свидетельств солепроизводства и обмена солью в Карпато-Дунавье.

В доисторический период соль имела две основные ипостаси: с одной стороны, она являлась предметом *повседневного потребления* и *использования в хозяиственных нуждах*, а с другой, она выступала как *экзотический* обьект. Для каждой из указанных ипостасей соли были характерны специфические типы производства и обмена. Так например, получение соли для повседневного потребления и хозяйственных нужд могло обеспечиваться посредством, как *придомного* так и *индустриального* производства. При этом, для обмена на большие расстояния соль добывалась главным образом в рамках индустриального производства. Соль в качестве экзотического обьекта создавалась исключительно в рамках производс-

тва „*сакрального*" типа. Этот тип производства имел главной целью (если не единственной) создание „чудодейственной" соли и её обмен на большие расстояния.

Конкретные, имеющиеся в распоряжении науки археологические свидетельства солепризводства, классифицированы в работе на основе вышеперечисленных показателей (таб. 1). Так, центры солепроизводства неолитическго времени из Прикарпатской Молдовы (Лунка и Цоличь), а также памятник енеолитического времени из той же территории (Кукуець), отнесены к типу придомного производства соли для повседневного потребления и использования в хозяйственных нуждах. Главной целью производства этого типа являлось местное повседневное потребление и использование в хозяйственных нуждах, или/и обмена на малые расстояния. Солепроизводство неолитического, а особенно энеолитического времени, засвидетельствованное в Провадии-Солницата (северо-восточная Болгария) отнесено к типу индустриального производства. На этом памятнике производили рассыпчатую соль путём выпаривания в крупных сосудах. Основной целью солепроизводства в Провадии было обеспечение этим минералом обширных пространств Восточных Бакан и Северного Причерноморья.

Энеолитические центры солепроизводства в Прикарпатской Молдове (Лунка, Цоличь, Качика, Солка и некоторые другие) производили небольшие слитки рекристализированной соли конической формы путём выпаривания в мелких керамических сосудах, так называемых *брикетажах*. Эти слитки производились явно с целью обмена на большие расстояния.

Два памятника раннего бронзового века в северной Трансильвании (Бэиле Фига и Сэсарм), насколько позволяет нынешнее состояние их изученности, отнесены к типу придомного производства каменной соли для удовлетворения хозяйственных нужд местного населения и/или для близко расположенных поселений.

Большое внимания уделено в статье центрам добычи каменной соли в конце среднего и в позднем бронзовом веке (примерно конец XVII-IX вв. до Р. Хр.) в Трансильвании и Марамуреше: Бэиле Фига, Кайла, Сэсарм, Окна Деж, Валя Флорилор, Валя Режилор (Тисолово) и Солотвино (Окна Слатина). Судя по имеющимся данным, эти центры были частью системы индустриального производства каменной соли и её обмена на большие расстояния. Блоки каменной соли, видимо, транспортировались по Сомешу и Тисе на территорию нынешней Венгрии. Хорошо изестен факт широкого распространения оловянистых бронз на территории Карпато-Дунавья именно в период функционирования центров добычи каменной соли. Поэтому вполне допустимо, что взамен соли её владельцы получали – среди прочих благ – олово.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Карта памятников со следами добычи каменной соли в эпоху поздней бронзы: 1 - Кайла; 2 - Сэсарм; 3 - Бэиле Фига; 4 - Окна Деж; 5 - Валя Флорилор ; 6 - Солотвино (Окна Слатина); 7 - Валя Режилор (Тисолово).

Рис. 2. Северная Трансильвания. Желоба *in situ:* 1 - Кайла; 2, 3 - Бэиле Фига.

Рис. 3. Бэиле Фига. Один из желобов (тот же что на рис. 2/3, ближний план). Дерево.

Рис. 4. Бэиле Фига. Затычки от желобов (желоба на рис. 2). В затычку на позиции 4 был воткнут деревянный стержень, обмотанный деревянной лентой.

Рис. 5. Бэиле Фига. Один из желобов (найден в непосредственной близости желоба изображенного на рис. 2/2).

Рис. 6. Бэиле Фига. Затычки от одного из желобов (желоб изображен на рис. 5).

Рис. 7. Бэиле Фига, 2010 г. Эксперимент с желобом.

Рис. 8. Бэиле Фига. Молоты для горного дела. Камень.

Рис. 9. Бэиле Фига. Орудия. Дерево.

Рис. 10. Бэиле Фига. Деревянная постройка для хранения соли (?).

Рис. 11. Бэиле Фига. Остатки деревянных построек для хранения соли (?).

10.12.2010

Dr. Valeriu Cavruc, Centrul de management al patrimoniului cultural, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: valer_kavruk@yahoo.com

«ВЫТЯНУТЫЕ» ПОГРЕБЕНИЯ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА В КАРПАТО-ДНЕСТРОВСКОМ РЕГИОНЕ

Игорь Манзура

Подкурганные погребения с вытянутым на спине положением скелетов, предшествующие катакомбной культуре, до настоящего времени представляют собой одно из наименее изученных явлений в Карпато-Днестровском регионе. Они составляют крайне немногочисленную и в силу очевидного своеобразия достаточно обособленную региональную группу древностей в пределах энеолита и начала бронзового века. До сих пор в литературе существуют весьма противоречивые мнения относительно их происхождения, хронологической позиции, культурной принадлежности, таксономического статуса и т.п. В границах рассматриваемого региона на сегодняшний день известно около сорока погребений данного типа. Они сравнительно равномерно распространены в пространстве между Карпатами и Днестром, но наибольшая их концентрация наблюдается на Нижнем Пруте и Дунае с прилегающими районами дунайских озер (рис. 1). Аналогичные комплексы встречаются и в лесостепной зоне Карпато-Поднестровья, то есть в ареале культуры Кукутень-Триполье.

Судя по курганной стратиграфии и некоторым другим признакам, хронологический диапазон вытянутых погребений, по-видимому, является довольно протяженным и может охватывать промежуток от раннего энеолита до периода ранней бронзы включительно. В культурном отношении наиболее древние комплексы обычно отделяют от типологически сходных захоронений балкано-дунайских культурных объединений (Хаманджия, Боян, Дудешть) и связывают с погребальными традициями культур мариупольской или днепродонецкой культурно-исторической области. В свою очередь более поздние подкурганные погребения с вытянутыми скелетами принято соотносить с позднеэнеолитическими культурами Азово-Днепровского региона или рассматривать в рамках ямной культуры. Следует отметить, что такое культурно-хронологическое членение вытянутых захоронений основывается, главным образом, на стратиграфических данных, тогда как их типологические различия, как правило, менее всего принимаются во внимание. Вследствие этого подхода иногда проводится резкая грань между доямными комплексами независимо от их типологического своеобразия и памятниками времени ямной культуры (Субботин 1991, 72; Ванчугов и др. 1992, 63). Между тем, стратиграфические свидетельства, взятые в совокупности с типологическими показателями похоронного ритуала и инвентаря, вполне способны раскрыть некоторые закономерности в распределении всего массива вытянутых захоронений и выявить определенные тенденции в развитии этой погребальной традиции.

Основополагающим признаком, на базе которого пытались разграничить исследуемые памятники, является форма погребальной камеры. Именно этот признак в сочетании со стратиграфическим положением могил, несмотря на скептическое отношение к нему некоторых исследователей (Rassamakin 1999, 116), до сих пор остается наиболее информативным в плане культурно-хронологических определений, прежде всего, для Карпато-Днестровских земель, где инвентарные погребения с вытянутыми скелетами почти полностью отсутствуют. Эти показатели могут дополняться такими элементами, как ориентировка умерших, наличие или отсутствие охры и лишь в исключительных случаях особенностями погребального инвентаря. С другой стороны, некоторые черты погребальной практики вряд ли могут учитываться при анализе, так как зачастую или широко варьируют в пределах одной и той же культурной группы, как, например, характер могильного перекрытия, либо выступают универсальным атрибутом различных культурных подразделений, в частности, остатки растительной подстилки на дне погребальных камер.

Tyragetia, s.n., vol. IV [XIX], nr. 1, 2010, 35-47.

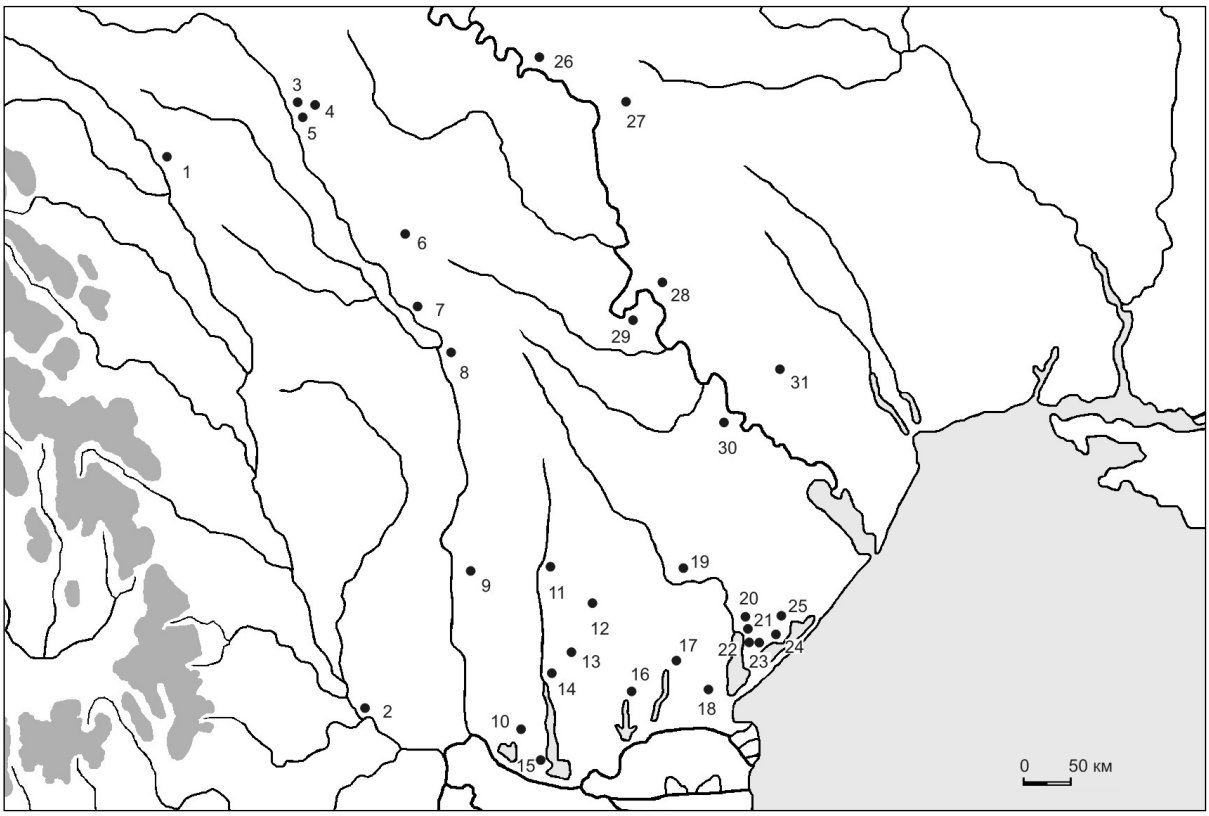

Рис. 1. Распространение погребений с вытянутыми скелетами периода энеолита и начала бронзового века в Северо-Западном Причерноморье: 1 - Корлэтень; 2 - Лунгочь-Фундень; 3 - Думень; 4 - Вэратик; 5 - Дуруитоаря Ноуэ; 6 - Бурсучень; 7 - Петрешть; 8 - Сэрэтень; 9 - Крихана Веке; 10 - Етулия; 11 - Казаклия; 12 - Огородное III; 13 - Кубей; 14 - Болград; 15 - Новосельское; 16 - Суворово; 17 - Холмское; 18 - Десантное; 19 - Арциз; 20 - Белолесье; 21 - Новоселица; 22 - Траповка; 23 - Вишневое; 24 - Кочковатое; 25 - Желтый Яр; 26 - Окница; 27 - Тимково; 28 - Красное; 29 - Бэлэбэнешть; 30 - Талмаз; 31 - Никольское.

По своим очертаниям и пропорциям могильные ямы с вытянутыми скелетами можно разделить на три ведущих типа. Первый тип представлен камерами овальной формы или подпрямоугольными ямами с сильно закругленными углами, то есть близкими к овалу, с соотношением длины и ширины приблизительно 1:2. Ко второму типу относятся узкие продолговатые ямы, в которых соотношение длины и ширины примерно равняется 1:3. Третий составляют собственно прямоугольные камеры больших размеров с четко выделенными углами.

Вытянутые захоронения в просторных овальных ямах (рис. 2/3, 5, 7, 8, 10) характеризуются довольно стандартизированным набором признаков. Подавляющее большинство погребенных ориентировано головой в восточном секторе. Лишь в двух случаях была отмечена западная ориентировка, в погребениях Десантное 1/17 (Алексеева 1976, 183) и, возможно, Холмское 5/7а, если оно действительно относится к энеолитическому периоду (Черняков и др. 1986, 86). В качестве могильного перекрытия в равной мере использовались деревянные плахи или каменные плиты, иногда в комбинированном виде. Охра выявлена почти во всех захоронениях, однако интенсивность ее употребления варьировала от сплошного покрытия останков погребенного и дна могилы до незначительной выборочной окраски отдельных частей тела. Следует отметить, что только с этой группой погребений соотносятся каменные кромлехи или ограды.

Стратиграфическое положение данной группы могильных комплексов в курганах выглядит следующим образом. В одном случае, в кургане 2 у с. Сэрэтень, подобное погребение предшествует комплексу, относящемуся к позднему энеолиту (Leviţki et al. 1996, 32). Довольно часто погребения в овальных ямах стратиграфически перекрываются могилами ямной

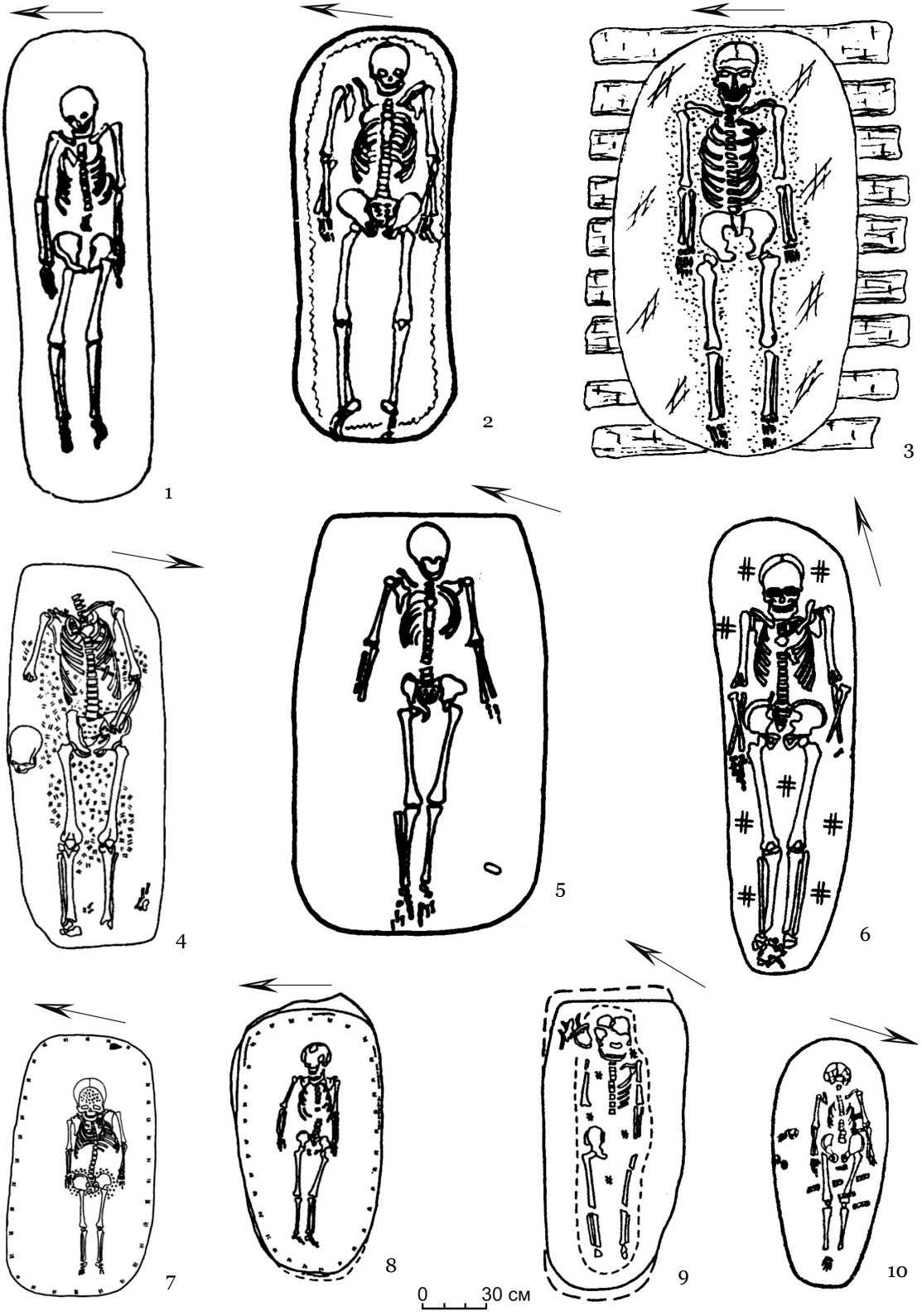

Рис. 2. Погребения с вытянутыми скелетами эпохи энеолита и начала бронзового века в Северо-Западном Причерноморье: 1 - Огородное III, 1/12; 2 - Тимково, 1/5; 3 - Етулия, 1/14; 4 - Окница, 7/14; 5 - Вишневое, 11/10; 6 - Никольское, 8/7; 7 - Окница, 6/24; 8 - Сэрэтень, 2/3; 9 - Кагул, 1/15; 10 - Кочковатое, 30/2 (1 - по Субботин и др. 1984; 2 - по Островерхов и др. 1993; 3 - по Борзияк 1984; 4, 7 - по Манзура и др. 1992; 5 - по Дворянинов и др. 1985; 6 - по Агульников, Савва 2004; 8 - по Leviţki şi al. 1996; 9 - по Agulnikov, Paşa 2008; 10 - по Ванчугов и др. 1992).

культуры, причем не только позднейшими, но и наиболее ранними для Карпато-Днестровских земель. В Северо-Западном Причерноморье особенно показательно в этом плане погребение 1/15 у с. Этулия II (Борзияк 1984, 85-86), окруженное оградой из массивных плит. В насыпь над этим погребением было впущено ямное захоронение, отличавшееся настолько архаичными чертами, что было даже причислено к раннеэнеолитическому времени (Дергачев 1986, 69). Кроме Этулии в Северо-Западном Причерноморье аналогичная ситуация была прослежена для погребений Десантное 1/17 (Алексеева 1976, 183), Вишневое 11/10 (Дворянинов и др. 1985, 139-140), Крихана Веке 1/14, 15 (Agulnikov, Paşa 2008, 30-31) и Новосельское 1/1 (Rassamakin 2004/II, 62). Такое же стратиграфическое соотношение засвидетельствовано и в лесостепной зоне Карпато-Днестровского региона, например, в Окнице 6/24 (Манзура и др. 1992, 65). Во всех указанных случаях стратиграфическое соотношение основных вытянутых и впускных ямных захоронений было определено вполне достоверно.

Наряду с основным положением в курганах захоронения в овальных камерах иногда занимали и более позднюю стратиграфическую позицию по отношению к погребальным комплексам позднего энеолита. Достаточно надежно такая стратиграфическая взаимосвязь была прослежена для погребения Кочковатое 30/2 (Ванчугов и др. 1992, 25-28). Подобная ясность отсутствует в некоторых других курганных памятниках, особенно там, где помимо энеолитических скорченных и вытянутых погребений содержались захоронения позднетрипольского периода. Так, в центральной части кургана 9 у с. Красное имело место довольно сложное наложение разновременных энеолитических и ямных захоронений (Серова, Яровой 1987, 79-81), в результате чего точную позицию коллективного погребения 9 с вытянутыми костяками, вопреки утверждениям авторов, установить не удалось (Манзура и др. 1992, 86-87). В сложно стратифицированном кургане 1 у с. Холмское также наблюдаются противоречия в оценке положения вытянутого погребения 9, которое обозначалось то как впускное в первоначальный энеолитический курган, то как совершенное с уровня второй насыпи над усатовским захоронением 12 (Черняков и др. 1986, 57, 65).

Крайней противоречивостью отличается информация о погребении 17 кургана в Арцизе. В первоначальной публикации (Алексеева 1976, рис. 2/1) форма могильной камеры показана как прямоугольная с сильно закругленными углами, то есть близкая к овалу. В другой, более поздней, публикации яма имеет уже четко обозначенные углы (Алексеева 1992, рис. 2/2). Значительно расходятся сведения о месте погребения в кургане: в первой работе оно находится в к западу от центра, во второй – к востоку от него. Точно таким же образом на указанных рисунках не согласуются данные о положении скелетов. В первом случае они расположены в вытянутой позе, тогда как во втором – один из них лежит в скорченной позиции, по-видимому, на спине, хотя в первой работе автор утверждает, что оба скелета находились именно в вытянутом положении (Алексеева 1976, 181). Неясным остается и стратиграфическое соотношение рассматриваемого погребения с другими энеолитическими комплексами. Согласно наблюдениям И.Л. Алексеевой (1976, 181; 1992, 47-49), погребение 17, расположенное в стороне от центра кургана, было перекрыто одной насыпью с позднеэнеолитическими погребениями 20 и 21. Затем первая насыпь была окружена кромлехом из массивных плит и рвом. Однако в публикации 1992 г. вполне ясно показано, что погребение 17 прорезает кромлех и, следовательно, является более поздним по отношению к основному энеолитическому погребению 20, перекрытому первой насыпью. Скорее всего, рассматриваемое погребение является впускным в первую или последующие насыпи, как и расположенное рядом погребение 18 ямной культуры. В целом, противоречивость информации о кургане 1 у г. Арциза ставит под сомнение энеолитический возраст погребения 17, хотя В.Г. Петренко и отнес его к постмариупольской культуре (Петренко 2009, 17).

В некоторых случаях вытянутые захоронения в овальных ямах занимали стратиграфически более позднее положение в курганах с основными погребениями времени позднейшего Триполья. Такая ситуация была прослежена, например, для погребений Холмское 5/7а (Черняков и др. 1986, 89) и Корлэтень 1/2

(Comşa 1982). Возможно, в эту же группу следовало бы включить и погребения Бурсучень 1/11 (Яровой 1979, 492) и Кубей 23/13 (Субботин и др. 2000, 92), которые были впускными в курганы позднего энеолита или позднетрипольского времени, однако точная форма могильных камер здесь не была установлена.

К числу единичных относится случай, когда захоронение 1/9 в овальной яме в Болградском могильнике оказалось впускным при основном ямном погребении (Субботин Л.В., Шмаглий 1970, 118). Такая стратиграфическая ситуация выглядела настолько необычной, что В.А. Дергачев (1986, 98) счел возможным отнести это захоронение к катакомбной культуре, а Е.В. Яровой (1985, Приложение 1) зарегистрировал его в своей сводке как основное, то есть поменял местами с ямным погребением, которое авторами раскопок было определено как центральное. Действительно, по составу погребального инвентаря, включавшему медные бусы, подвеску из оленьего зуба и так называемую «фаллическую» костяную подвеску, данный комплекс вполне может соответствовать энеолитическому горизонту, хотя, как справедливо отмечает Ю.Я. Рассамакин, сходные изделия встречаются и в более поздних комплексах бронзового века (Rassamakin 1999, 116).

Таким образом, согласно своему стратиграфическому положению, погребения в овальных камерах с вытянутыми костяками могут относиться к энеолитическому периоду, а также ко времени усатовской группы. В то же время, они всегда предшествуют захоронениям ямной культуры в Карпато-Днестровских землях, что многократно подтверждалось данными курганной стратиграфии. Единственный пример обратного стратиграфического взаиморасположения ямного и вытянутого погребений, отмеченный в кургане 1 Болградского могильника, по-видимому, может объясняться какими-то погрешностями в полевой фиксации материалов или же данный комплекс действительно каким-то образом связан с катакомбной культурой.

Инвентарь в погребениях с крупными овальными ямами встречается крайне редко и, в сущности, не обладает какими-то ярко выраженными специфическими чертами. В погребениях из Болграда 1/9 (Субботин, Шмаглий 1970, рис. 10/6) и Десантного 1/17 (Алексеева 1976, рис. 3/9) содержались зубы оленя или их имитации, однако они не могут выступать в качестве надежного культурно-хронологического критерия, поскольку характерны для самых различных культур неолита, энеолита и бронзового века Восточной и Юго-Восточной Европы. Костяная «фаллическая» подвеска из Болграда 1/9 (Субботин Л.В., Шмаглий 1970, рис. 10/6), действительно, находит параллели в материалах Карбунского клада периода раннего энеолита, однако аналогичные изделия известны и в более позднее время, например, в погребениях раннего бронзового века Центральной Европы. Не отличаются особым своеобразием и кремневое сверло из Красного 9/9 (Серова, Яровой 1987, рис. 25/3), кремневый скребок из Холмского 1/9 (Черняков и др. 1986, 57) и каменные песты из Кочковатого 30/2 (Ванчугов и др. 1992, рис. 7/4, 5). Дисковидная перламутровая подвеска из Арциза 1/17, якобы свидетельствующая о раннеэнеолитическом возрасте погребения (Алексеева 1976, рис. 3/6), в действительности оказалась с этим погребениям не связанной (Петренко 2009, 17, сноска 1).

Не совсем понятным остается характер керамики, обнаруженной в погребениях Суворово 1/1 (Алексеева 1976, 181, рис. 3/3) и Холмское 1/9 (Черняков и др. 1986, 57). В Суворово поверхность фрагментов сосуда из глины с примесью толченой ракушки была покрыта гребенчатыми расчесами, тогда как в Холмском в погребении находились фрагменты, по-видимому, трипольского сосуда из красной глины и обломки горшка из глины с примесью ракушки. Фрагменты из Суворово по своему облику и технологии изготовления весьма напоминают керамику культуры Чернавода I, что, возможно, указывает на позднеэнеолитическую датировку данного комплекса.

В целом рассматриваемая группа захоронений отличается достаточно архаичным обликом, что проявляется в соответствующих обрядовых признаках и стратиграфической позиции. Не исключено, что нижняя хронологическая граница этой обрядовой традиции может проходить где-то на уровне таких культурных подразделений, как Гумельница и Кукутень А - Триполье В 1, еще до появления курганов как

таковых. На это может, в частности, указывать бескурганное охровое погребение из Лунгочь-Фундень, идентифицированное Д. Ляху и В.Г. Петренко как энеолитическое (Dragomir 1976; Leahu 1992; Петренко 1993, 16-18)[1]. Не исключено, что к раннеэнеолитическому периоду может относиться периферийное, по-видимому, также бескурганное погребение 3/1 в Петрешть на Среднем Пруте, содержавшее кремневую пластину, медное шило и медные бусы (Яровой 1986). Следует отметить, что значительная древность вытянутых погребений в овальных ямах кажется особенно очевидной при их сопоставлении с другими типологически близкими комплексами Карпато-Поднестровья.

Вторую группу комплексов с вытянутым обрядом захоронения образуют могилы, устроенные в узких продолговатых ямах, как правило, прямоугольной формы. По значительному количеству показателей данные погребения во многом соответствуют захоронениям первой группы, однако наряду с этим наблюдаются определенные различия как стратиграфического, так и типологического порядка.

В рамках рассматриваемой группы прослеживаются два относительно самостоятельных варианта, за которыми могут скрываться какие-то культурные или хронологические различия. Первый из них представлен захоронениями, где усопшие были ориентированы в восточном секторе, а второй образуют погребения с противоположной ориентировкой. Разница между этими двумя вариантами заключается не только по указанному признаку, но и по некоторым другим показателям.

Погребения первого варианта (рис. 2/1, 2) наиболее близки захоронениям первой группы в овальных камерах. Для них, кроме одинаковой ориентировки, также характерны различные виды перекрытий могильных ям, включая дерево и камень, охровая посыпка останков погребенных и дна камер. В Северо-Западном Причерноморье они, с одной стороны, стратиграфически предшествуют погребальным комплексам ямной культуры, например, Огородное III 1/12 (Субботин и др. 1984, 110), с другой – бывают впускными в курганы позднего энеолита и усатовской культуры, что было зафиксировано в Никольском 8/7 (Агульников, Сава 2004, 95) и Желтом Яре 5/13 (Субботин, Петренко 1994, 96). Такое же стратиграфическое соотношение отмечается и для лесостепной зоны, например, в Тимково 1/15 где вытянутое погребения в узкой камере предшествовало захоронениям ямной культуры (Островерхов и др. 1983, 83-84). До сих пор не зарегистрировано ни одного случая, когда захоронение с восточной ориентировкой перекрывало бы ямные погребения или было перекрыто другими энеолитическими комплексами.

В отличие от погребений первого варианта в захоронениях с западной ориентировкой (рис. 2/4) полностью отсутствуют охра и каменные перекрытия могил. Стратиграфическое положение этих погребений очень выдержанное: они всегда находятся в основании курганов и никогда не впускались в инокультурные курганные насыпи. Их соотношение с погребениями других энеолитических культурных групп остается не до конца ясным, поскольку стратиграфически за ними следуют только захоронения ямной культуры. Такая ситуация прослеживается как в степной, так и в лесостепной зоне, к примеру, для погребений Казаклия 19/6 (Бейлекчи и др. 1985), Окница 7/14 (Манзура и др. 1992, 79), Варатик 1/12 (Ларина 1989) и Новые Дуруиторы 2/12 (Яровой 1985, Приложение 1).

Хронологическая позиция захоронений обоих вариантов второй группы определяется лишь в самых общих чертах. Тот факт, что они постоянно предшествуют в курганах погребениям ямной культуры при полном отсутствии обратной стратиграфической связи, по-видимому, свидетельствует об их хронологическом приоритете по отношению к комплексам раннего бронзового века. В то же время нет никаких прямых доказательств в пользу слишком древнего возраста этой группы захоронений, поскольку в стратиграфическом аспекте, по крайней мере, могилы с восточной ориентировкой костяков являются вторичными как для усатовских погребений, так и для комплексов позднего энеолита. Более точное хронологическое положение рассматриваемых

[1] В румынской археологической литературе определение «întins pe spate» (дословно «вытянутый на спине») иногда употребляется и по отношению к погребениям со скелетами, скорченными на спине. В силу этого погребение из Лунгочь вполне могло быть не вытянутым, а скорченным, что невозможно точно установить из-за отсутствия детального описания и рисунка.

захоронений установить довольно сложно, так как они вовсе лишены погребального инвентаря. Вполне возможно, что к этой серии относится основное погребение 28 в кургане у г. Слободзея, устроенное в узкой продолговатой камере с широтной ориентировкой, окруженное кромлехом и рвом (Щербакова и др. 2008, 33-35). К сожалению, погребение оказалось полностью разрушенным, однако происходящие из него предметы вполне соответствуют материалам усатовской культуры, маркируя тем самым хронологическую позицию этого комплекса. В целом же, погребения в узких продолговатых ямах не обнаруживают тех архаичных черт, которые наблюдаются в захоронениях первой группы и, вероятно, синхронны только ее сравнительно поздним комплексам. В рамках относительной хронологии они, скорее всего, могут быть одновременны периодам Кукутень В - Триполье В II-С II, хотя нижняя граница здесь дается очень приблизительно.

Третья группа вытянутых захоронений отличается от двух предыдущих четко оформленными прямоугольными камерами, как правило, достаточно больших размеров. Для этих погребений характерно широкое использование охры, только деревянное перекрытие могил, ориентировка в западном и восточном направлениях. Последний признак вряд ли имеет принципиальное значение, поскольку погребения нередко расположены в полах курганов, и в этом случае их ориентировка подчиняется особым правилам курганной планировки, практикуемым для периферийных захоронений ямной культуры.

В целом захоронения третьей группы, безусловно, являются позднейшими по сравнению с другими погребениями с вытянутыми костяками. По своему характеру они более всего отвечают начальному этапу бронзового века, что документируется данными курганной стратиграфии и соответствующими обрядовыми признаками. По всей вероятности, целесообразно рассматривать их в рамках ямной культуры, где вытянутая поза погребенных была обусловлена какими-то отклонениями от стандартизированных ритуальных канонов. Такому выводу не противоречит и погребальный инвентарь, обнаруженный в погребении Етулия I 1/14 и состоявший из деревянной повозки и типично ямного сосуда (Серова 1981, 67-68).

Таким образом, сравнительный анализ могильных комплексов с вытянутым положением погребенных, распространенных в Карпато-Днестровских землях, показывает, что типологические и стратиграфические различия между тремя выделенными группами захоронений, по-видимому, могут отражать их относительную разновременность. Наиболее архаичной выглядит первая группа, охватывающая погребения в просторных овальных или близких к овалу камерах. Ее нижнюю хронологическую границу по целому ряду признаков, по-видимому, можно опустить где-то до уровня второй половины V тыс. до н.э., что синхронно этапу Кукутень А-Триполье В I. В этом случае не исключено, что некоторые комплексы хронологически соответствуют бескурганным погребениям суворовской группы, хотя доказательств этому чрезвычайно мало. Стратиграфические данные свидетельствуют, что эта обрядовая традиция далее продолжает существовать на протяжении всего энеолитического периода вплоть до начала раннего бронзового века. На ранней стадии ямной культуры обычай вытянутого погребения в овальных ямах как будто перестает практиковаться, хотя впоследствии изредка встречается в катакомбной культуре на рассматриваемой территории (Дергачев 1984, 98).

Менее очевидной представляется хронологическая позиция погребений второй группы, устроенных в узких продолговатых ямах. В настоящее время отсутствуют веские доказательства слишком раннего возраста подобных захоронений. Тем не менее, и по курганной стратиграфии, и по некоторым контекстуальным признакам могилы этого типа, скорее всего, соответствуют энеолитическому времени, тем более что в период ранней бронзы они практически не известны. Предварительно их можно синхронизировать с относительно поздними комплексами первой группы, что в абсолютном исчислении, вероятно, должно соответствовать IV тыс. до н.э., или с промежутком от финала Кукутень А-В - Триполье В II до этапа Триполье С II включительно.

Третья группа вытянутых захоронений, совершенных в четко оформленных прямоугольных камерах, обладает довольно ясными хронологическими и культурными параметрами. Фактически по всем показателям, за исключением

вытянутой позы погребенных, эта группа могильных комплексов должна рассматриваться в границах второго этапа раннего бронзового века, что отвечает днестровскому варианту ямной культуры, по В.А. Дергачеву (1986). Исходя из абсолютной датировки, принятой для днестровского варианта, время бытования третьей группы вытянутых погребений в общих чертах, вероятно, следует отнести к первой половине III тыс. до н.э.

Если принадлежность некоторых вытянутых захоронений раннего бронзового века к памятникам ямной культуры Карпато-Днестровского региона находит подтверждение в целой серии прямых и косвенных доказательств, то культурная принадлежность предшествующих, в особенности древнейших, комплексов сходного облика предстает далеко не однозначной. В поисках генетических истоков этой обрядовой традиции исследователи, как правило, ориентированы на восток, где обычай размещения умерших в вытянутой позе на спине широко практиковался на неолитических могильниках днепро-донецкой и мариупольской культурных областей (Алексеева 1976, 184-185; Дергачев 1986, 71-72).

Вместе с тем, вытянутое положение погребенных, по сути, является единственным показателем, связывающим эти два территориально обособленных образования, если конечно не считать некоторые, в общем-то, культурно индифферентные признаки (преобладающая ориентировка погребенных на восток, кремневые изделия, подвески из оленьих зубов и др.). В то же время, различия между ними настолько очевидны, что здесь трудно заподозрить какую-то генетическую сопряженность. Действительно, с одной стороны, мы наблюдаем безусловное преобладание индивидуальных погребений под курганными насыпями, часто весьма умеренное употребление охры или полное ее отсутствие, строительство каменных сооружений, наличие, пусть редкое, артефактов карпато-балканского происхождения, с другой – коллективные захоронения в грунтовых могильниках, довольно специфический и регионально локализованный инвентарный набор, интенсивное использование охры в похоронном ритуале, отсутствие каменных конструкций. Если к приведенному сравнению добавить то обстоятельство, что вытянутое положение умерших в равной степени присуще культурам балканского мезолита, неолита и энеолита, тогда вообще становится непонятным, на чем может строиться взаимосвязь между рассматриваемыми культурными группами. Достаточно сказать, что практически в непосредственной близости от западной границы региона расположен крупный энеолитический могильник Брэилица, где большинство погребений содержало вытянутые на спине скелеты (Harţuche 2002).

В этом контексте привлекает внимание небольшой грунтовый могильник с индивидуальными вытянутыми погребениями, открытый у с. Сакаровка в северной части Республики Молдова (Ларина, Дергачев 2003). Памятник был отнесен авторами раскопок к культуре мариупольского круга, хотя в действительности речь может идти скорее о его мезолитическом возрасте, что в частности подтверждается результатами антропологического анализа (Круц и др. 2003, 115-117). Если данное предположение правомерно, то можно утверждать о чрезвычайно глубокой древности рассматриваемого обряда в Карпато-Днестровском регионе. В силу этого, вероятно, необходимо более осторожно относиться к прямолинейным сопоставлениям карпато-днестровских материалов и культур мариупольского круга.

Тем не менее, к востоку от Днестра очерчивается группа энеолитических памятников, которые типологически достаточно близки вытянутым захоронениям Северо-Западного Причерноморья. Речь идет об аналогичных подкурганных комплексах с вытянутыми костяками, особенно плотно сосредоточенных в бассейне Днепра и Северского Донца. Проблема их культурной атрибуции относится к разряду весьма дискуссионных, что нашло отражение в существовании нескольких относительно противоречивых исследовательских подходов.

Согласно одному из них, вытянутые погребения Днепровского региона связаны с различными культурными единицами, включая среднестоговскую, ямную и нижнемихайловскую культуры, и, следовательно, вряд ли могут составлять какое-либо обособленное подразделение (Шапошникова 1987; Телегін 1987). В рамках другого подхода, развиваемого И.Ф. Ковалевой (1984, 4-63), вытянутые погребения Поднепровья образуют самосто-

ятельную постмариупольскую культуру, обладавшую строго очерченными типологическими и пространственно-временными параметрами. Ее ядро располагалось в бассейнах Нижнего Днепра и Северского Донца, а также в Северном Причерноморье, хотя сходный погребальный обряд в эпоху энеолита и на заре бронзового века встречался в курганах и других областей степной и лесостепной зоны Восточной Европы. Впоследствии эта группа погребальных памятников была объединена с поселенческими материалами квитянского типа в отдельное культурное явление с таким же названием, то есть квитянскую культуру (Rassamakin 1994, 39-40; 1999, 83-87).

Следует отметить, что в таксономическом отношении комплексы с вытянутыми захоронениями, сконцентрированные в Азово-Днепровском регионе, безусловно, заслуживают статуса самостоятельной культуры. Их отличает достаточно жесткое сочетание основных обрядовых элементов, сравнительно стандартизированный набор инвентаря, включающего определенные типы костяных и металлических украшений, кремневых и костяных орудий, антропоморфной пластики и керамических изделий.

По некоторым чертам погребального ритуала наблюдается некоторое сходство днепровских и карпато-днестровских памятников, поэтому не вызывает удивления, что возникновение последних обычно связывают с проникновением носителей квитянской культуры в период ее наивысшей активности на территорию Карпато-Днестровского региона (Rassamakin 1994, 40; 1999, 116; Ковалева 2002, 64). Иными словами, вытянутые погребения рассматриваются в качестве одного из территориальных подразделений постмариупольской (квитянской) культуры.

Такая однозначная идентификация памятников Карпато-Днестровских земель порождает целый ряд вопросов. Во-первых, какие именно признаки кроме таких широко распространенных показателей, как вытянутое положение скелетов и наличие курганной насыпи, свидетельствуют о генетической связи между этими региональными группами? Во-вторых, когда именно можно ожидать, с точки зрения относительной и абсолютной хронологии, продвижение носителей квитянской культуры на запад и как это согласуется с датировкой последней на исконной территории и ситуацией в Карпато-Днестровском регионе? В-третьих, какие иные направления связей можно предположить, отыскивая истоки рассматриваемого культурного явления?

По всей вероятности, можно констатировать, что такие признаки как вытянутая поза и курганный обряд погребения являются слишком общими, чтобы выводить из них категоричное заключение о взаимосвязи днепровских и карпато-днестровских комплексов. Как уже отмечалось, вытянутое положение скелетов присуще самым различным культурам балканского неолита и медного века. К тому же аналогичное размещение погребенных в вытянутой позе под курганами является одной из самых устойчивых черт погребального обряда соседней культуры воронковидных кубков. Следует ли на этом основании последнюю также выводить из постмариупольской или квитянской культуры?

Как уже отмечалось выше, традиция хоронить усопших в вытянутой позе на спине в Карпато-Днестровском регионе, который издревле был тесно связан с миром карпато-балканских культур, может обладать очень глубокими корнями, восходя к эпохе мезолита. В силу этого нельзя полностью исключить вероятности, что эта традиция продолжала развиваться на местной основе и в более поздние периоды. С другой стороны, материалы Азово-Днепровского региона показывают, что здесь значительная часть подкурганных вытянутых захоронений характеризуются довольно поздними чертами, соответствующими скорее этапу Триполье С II. Показательно, что именно тогда мы можем проследить резкое повышение мобильности различных культурных групп от Дуная до Волги и Кавказа и именно тогда мы обнаруживаем в одном из позднеусатовских погребений Северо-Западного Причерноморья фигурные костяные пронизи постмариупольского типа (Малюкевич, Петренко 1993, рис. 5/2). Учитывая то обстоятельство, что нижняя хронологическая граница постмариупольской (квитянской) культуры определяется периодом, синхронным самое раннее фазе Кукутень А-В - Триполье BI/BII или первой половиной IV тыс. до н.э. (Rassamakin 2004/I, 184), то к гипотезе о восточных генетических корнях вытянутого обряда в Карпато-Днестровских землях, по-видимому, необходимо относиться более осторожно.

Действительно, по крайней мере часть бескурганных вытянутых захоронений в пространстве между Карпатами и Днестром, например, Лунгочь, возможно, соотносится с периодом Кукутень А - Триполье В I и, таким образом, хронологически предшествует днепровским комплексам постмариупольской (квитянской) культуры. Формальное сходство по таким компонентам, как наличие курганов, вытянутая поза, аналогичная форма могильных ям не в состоянии скрыть отсутствие взаимосвязей по другим важным показателям, поскольку в вытянутых погребениях западного ареала пока не обнаружено ни одного сугубо специфического признака квитянской культуры. По этому показателю западные и восточные комплексы выглядят достаточно изолированными культурными явлениями. Бросается в глаза их пространственная обособленность, так как на глубинных территориях между Днестром и Днепром до настоящего времени не открыто ни одного надежно атрибутируемого раннего погребения с вытянутым трупоположением. Все это открывает возможность искать истоки рассматриваемого феномена в том числе и в иных территориальных границах, в иной культурной среде.

При картографировании вытянутых погребений Карпато-Днестровских земель бросается в глаза то, что значительная их часть тяготеет к Нижнему Пруту и Дунаю, или к зоне Дунайских озер, то есть к бывшему ареалу культуры Болград-Алдень и прилегающим районам (рис. 1). Предметы погребального инвентаря наиболее древних по своему облику захоронений находят прямые аналогии среди материалов раннеземледельческих культур карпато-балканского круга. К таковым, например, относятся дисковидных бусины из раковин Unio, происходящие из Лунгочь-Фундень и имеющие широкие параллели в различных земледельческих культурах (Манзура 2000, 261-262). Подвески из просверленных зубов оленя наподобие тех, что были найдены в Десантном 1/17 или Болграде 1/9, также являются весьма распространенным видом украшений в энеолитических культурах раннеземледельческого ареала, причем в Азово-Днепровском регионе после исчезновения могильников мариупольского типа они почти не встречаются. И, наконец, золотые кольца и браслет из погребения в Лунгочь-Фундень следует считать безусловным продуктом карпато-балканской металлообработки. К сказанному можно добавить, что вытянутое размещение погребенных относится к числу наиболее устойчивых обрядовых признаков в могильниках карпато-балканского энеолита, где подобная позиция присуща, прежде всего, мужским индивидуумам. Правда, здесь почти не известны подкурганные захоронения, за исключением, может быть, погребения у Андалкёя (Schuchhardt, Traeger 1919), но этот тип погребальных памятников и к востоку от Днестра появляется не на самой ранней стадии энеолитической эпохи. Взятые в совокупности, особенности пространственного распределения памятников, типология могильного инвентаря и черты похоронного ритуала вытянутых захоронений Карпато-Днестровского региона, вероятно, не исключают вероятность существования местной генетической подосновы данной обрядовой традиции. В то же время, пока нет достаточных оснований для объединения всех подкурганных погребений с вытянутым положением скелетов в отдельную археологическую культуру. Вполне вероятно, что часть этих комплексов представляют собой какое-то отклонение от установленных обрядовых норм в рамках другой погребальной традиции, что нередко встречается в самых различных европейских культурных объединениях эпохи энеолита и бронзового века. Помимо этого, нельзя исключить вероятность, что некоторые вытянутые погребения, особенно поздние, действительно связаны с постмариупольской (квитянской) культурой, наиболее активно развивавшейся в период позднейшего Триполья. По крайней мере, фигурные костяные пронизи из Садового могут косвенно указывать на присутствие носителей данных культурных традиций в рассматриваемом регионе. В любом случае, вероятно, можно заключить, что проблема вытянутых подкурганных погребений в Северо-Западном Причерноморье и на прилегающих территориях еще весьма далека от окончательного решения. Определенные позитивные сдвиги в изучении этого явления, возможно, могут наметиться при широком использовании метода радиоуглеродного датирования, а также антропологическом и серологическом анализе останков погребенных.

Библиография

Агульников, Сава 2004: С.М. Агульников, Е.Н.Сава, Исследования курганов на левобережье Днестра (Кишинэу 2004).

Алексеева 1976: И.Л. Алексеева, О древнейших энеолитических погребениях Северо-Западного Причерноморья. МАСП 8, 1976, 176-186.

Бейлекчи и др. 1985: В.С. Бейлекчи, С.М. Агульников, А.Ю. Чирков, Отчет о работе Буджакской новостроечной экспедиции в 1985 г. Архив НМАИМ, № 231.

Борзияк 1984: И.А. Борзияк, Раскопки кургана у с. Этулия в 1979 г. В сб.: (Отв.ред. И.И. Артеменко) Курганы в зонах новостроек Молдавии (Кишинев 1984), 76-89.

Ванчугов и др. 1992: В.П. Ванчугов, Л.В. Субботин, А.Н. Дзиговский, Курганы приморской части Днестро-Дунайского междуречья (Киев 1992).

Дворянинов и др. 1985: С.А. Дворянинов, А.Н. Дзиговский, Л.В. Субботин, Раскопки курганной группы у с. Вишневое. В сб.: (Отв. ред. В.Н. Станко) Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья (Киев 1985), 132-173.

Дергачев 1984: В.А. Дергачев, Курганы у с. Гура-Быкулуй. В сб.: (Отв.ред. И.И. Артеменко) Курганы в зонах новостроек Молдавии (Кишинев 1984), 3-36.

Дергачев 1986: В.А. Дергачев, Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Кишинев 1986).

Ковалева 1984: И.Ф. Ковалева, Север Степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке (Днепропетровск 1984).

Ковалева 2002: И.Ф. Ковалева, Стратифицированные энеолитические курганы в Криворожском течении Ингульца. В сб.: (Отв. ред. Е.В. Яровой) Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V в.н.э.) (Тирасполь 2002), 77-81.

Круц и др. 2003: С.И. Круц, А.П. Бужилова, А.М. Варзарь, Антропологические материалы из неолитического могильника Сакаровка I. РА 2, 2003, 104-118.

Ларина 1989: О.В. Ларина, Новые курганные материалы энеолита-ранней бронзы на Среднем Пруте. В сб.: АИМ в 1984 г. (Кишинев 1989), 61-76.

Ларина, Дергачев 2003: О.В. Ларина, В.А. Дергачев, Могильник мариупольского типа в Молдавии. РА 2, 2003, 92-103.

Малюкевич, Петренко 1993: А.Е. Малюкевич, В.Г. Петренко, Усатовский комплекс с фигурными пронизями из кургана в низовьях Днестра. В сб.: (Отв. ред. С.Б. Охотников) Древнее Причерноморье. КСОАО (Одесса 1993), 25-30.

Манзура 2000: И.В. Манзура, Владеющие скипетрами. Stratum plus 2, 2000, 237-295.

Манзура и др. 1992: И.В. Манзура, Е.О. Клочко, Е.Н. Савва, Каменские курганы (Кишинев 1992).

Островерхов и др. 1983: А.С. Островерхов, Л.В. Субботин, А.В. Субботин, Курган эпохи энеолита-бронзы у с. Тимково. В сб.: Археологічні дослідження в Україні 1991 р. (Луцьк 1993), 83-84.

Петренко 1993: Относительно места в степном энеолите ряда памятников Днестровско-Дунайского региона. В сб.: (Отв. ред. С.Б. Охотников) Древнее Причерноморье. КСОАО (Одесса 1993), 16-19.

Петренко 2009: В.Г. Петренко, Проблема «Триполье и степь» и памятники энеолита-ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья. МАСП 9, 2009, 10-38.

Серова 1981: Н.Л. Серова, Исследование кургана у с. Этулия. В сб.: АИМ в 1974-1976 гг. (Кишинев 1981), 58-70.

Серова, Яровой 1987: Н.Л. Серова, Е.В. Яровой, Григориопольские курганы (Кишинев 1987).

Субботин и др. 2000: А.В. Субботин, Л.В. Субботин, А.С. Островерхов, Тимковский курган в свете проблем степного энеолита и культур бронзового века. В сб.: (Отв. ред. Е.В. Яровой) Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья (Тирасполь 2000), 80-95.

Субботин 1991: Л.В. Субботин, О культурно-хронологическом месте древнейших вытянутых погребений Буджакской степи. В сб.: (Отв. ред. Е.В. Яровой) Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э.- V в.н.э.) (Киев 1991), 71-72.

Субботин, Шмаглий 1970: Л.В. Субботин, Н.М. Шмаглий, Болградский курганный могильник. МАСП 6, 1970, 116-129.

Субботин и др. 1984: Л.В. Субботин, А.Н. Дзиговский, В.Н. Майоров, Охранные раскопки кургана у с. Огородное. В сб.: (Отв.ред. Г.А. Дзис-Райко). Северное Причерноморье (материалы по археологии) (Киев 1984), 104-111.

Субботин, Петренко 1994: Л.В. Субботин, В.Г. Петренко, Курганний могильник усатівського типу Жовтий Яр. Археологія 1, 1994, 93-104.

Телегін 1987: Д.Я. Телегін, Культурна належність і датування випростаных енеолітичних поховань степового Подніпров'я. Археологія 60, 1987, 17-30.

Черняков и др. 1986: И.Т. Черняков, В.Н. Станко, А.В. Гудкова, Холмские курганы. В сб.: (Отв. ред. В.Н. Станко) Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья (Киев 1986), 53-96.

Шапошникова 1987: О.Г. Шапошникова, Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. Древнейшие скотоводы степей Юга Украины (Киев 1987), 5-16.

Щербакова и др. 2008: Т.А. Щербакова, Е.Ф. Тащи, Н.П. Тельнов, Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (Кишинев 2008).

Яровой 1979: Е.В. Яровой, Охранные раскопки кургана у с. Бурсучены. В сб.: АО 1978 г. (Москва 1979), 491-492.

Яровой 1985: Е.В. Яровой, Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР (Кишинев 1985).

Яровой 1986: Е.В. Яровой, Отчет о полевых исследованиях Прутской новостроечной археологической экспедиции в 1986 году. Архив НМАИМ, № 252.

Agulnikov, Paşa 2008: S. Agulnikov, V. Paşa, Morminte eneolitice din regiunea Prutului Inferior. Peuce (S.N.) VI (XIX), 2008, 29-40.

Comşa 1982: E. Comşa, Morminte cu ocru descoperite la Corlăteni. Thraco-Dacica 3, 1982, 85-93.

Dragomir 1976: I.T. Dragomir, Două morminte ocromane din regiunea de sud a Moldovei. Muzeul național 3, 1976, 53-60.

Harţuche 2002: N. Harţuche, Complexul arheologic Brăiliţa (Bucureşti 2002).

Leahu 1992: D. Leahu, Consideraţii asupra unor podoabe antice de aur de la Lungoci, Balaci şi Moigrad. Cercetări arheologice 9, 1992, 114-117.

Leviţki et al. 1996: O. Leviţki, I. Manzura, T. Demcenco, Necropola tumulară de la Sărăteni (Bucureşti 1996).

Rassamakin 1994: Yu.Ya. Rassamakin, The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of Northern Pontic Zone: 4500-2450 BC (Pre-Yamnaya Cultures and Yamnaya Culture). Baltic-Pontic Studies 2, 1994, 29-70.

Rassamakin 1999: Yu. Rassamakin, The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 BC. In: Levine M., Rassamakin Yu., Kislenko A. & Tatarintseva N. Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe (Cambridge 1999), 59-182.

Rassamakin 2004/I: Ju.Ja. Rassamakin, Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. (Teile I und II) (Mainz 2004).

Schuchhardt, Traeger 1919: C. Schuchhardt, P. Traeger, Aufgrabung zweier Tumuli bei Constanza. Praehistorische Zeitschrift 10 (1918), 150-155.

Înmormântări cu defunctul „întins" din epoca eneolitică în spaţiul carpato-nistrean

Rezumat

În articol este discutată problema determinării culturale şi cronologice a înmormântărilor tumulare cu defuncţii întinşi pe spate, răspândite în spaţiul carpato-nistrean în epoca eneolitică. Din cauza lipsei inventarului unul din indicii de bază, utilizat pentru analiza complexelor, este forma camerei funerare. Sunt evidenţiate trei grupuri de bază de înmormântări: în gropi largi de formă ovală, în gropi înguste alungite şi gropi largi de formă rectangulară. Primul grup pare a fi cel mai arhaic, rădăcinile lui merg până în a doua jumătate a mileniului V a. Chr., deşi majoritatea complexelor trebuie datate cu mileniul IV a. Chr. În tumuli înmormântările acestui grup întotdeauna precedă înmormântările culturii „jamnaja", uneori pe cele eneolitice târzii sau pe ale culturii Usatovo. În unele cazuri ele stratigrafic urmează după complexele eneolitice târzii sau cele ale culturii Usatovo. Înmormântările celui de al doilea grup sunt mai târzii şi se datează cu mijlocul şi a doua jumătate a mileniului IV a. Chr. Ele precedă numai complexele culturii „jamnaja", însă pot urma după înmormântările eneolitice târzii sau ale culturii Usatovo. Complexele celui de al treilea grup, probabil reprezintă o variantă a ritualului funerar al culturii „jamnaja".

Deosebirile în amenajarea camerelor funerare în cadrul unei şi aceleaşi practici funerare (defunctul întins pe spate) pot fi explicate prin diferitele rădăcini ale acestei tradiţii. Înmormântările primului grup, probabil, sunt legate de tradiţiile neolitice şi eneolitice din spaţiul carpato-balcanic, iar cele din grupul al doilea reflectă unele influenţe răsăritene. Grupul al treilea de complexe aparţine cu siguranţă culturii „jamnaja".

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Răspândirea înmormântărilor cu schelete „întinse" din perioada eneolitică şi începutul epocii bronzului în Nord-Vestul Mării Negre: 1 - Corlăteni; 2 - Lungoci-Fundeni; 3 - Dumeni; 4 - Văratic; 5 - Duruitoarea Nouă; 6 - Bursuceni; 7 - Petreşti; 8 - Sărăteni; 9 - Crihana Veche; 10 - Etulia; 11 - Cazaclia; 12 - Ogorodnoe III; 13 - Kubej; 14 - Bolgrad; 15 - Novosel'skoe; 16 - Suvorovo; 17 - Holmskoe; 18 - Desantnoe; 19 - Arciz; 20 - Beloles'e; 21 - Novoselica; 22 - Trapovka; 23 - Višnevoe; 24 - Kočkovatoe; 25 - Želtyj Jar; 26 - Ocniţa; 27 - Timkovo; 28 - Krasnoe; 29 - Bălăbăneşti; 30 - Talmaz; 31 - Nikol'skoe.

Fig. 2. Înmormântări cu schelete „întinse" din perioada eneolitică şi începutul epocii bronzului în Nord-Vestul Mării Negre: 1 - Ogorodnoe III, 1/12; 2 - Timkovo, 1/5; 3 - Etulia, 1/14; 4 - Ocniţa, 7/14; 5 - Višnevoe, 11/10; 6 - Nikol'skoe, 8/7; 7 - Ocniţa, 6/24; 8 - Sărăteni, 2/3; 9 - Cahul, 1/15; 10 - Kočkovatoe, 30/2 (1 - după Субботин и др. 1984; 2 - după Островерхов и др. 1993; 3 - după Борзияк 1984; 4, 7 - după Манзура и др. 1992; 5 - după Дворянинов и др. 1985; 6 - după Агульников, Савва 2004; 8 - după Leviţki şi al. 1996; 9 - după Agulnikov, Paşa 2008, 10 - după Ванчугов и др. 1992).

Copper Age burials with "extended" skeletons in the Carpathian-Dniester region

Abstract

In the article the problem of cultural and chronological attribution of Copper Age graves with skeletons in extended position is discussed. Due to the almost complete absence of grave inventory in the burials the most reliable attribute for analysis is the shape of the grave chambers in combination with other elements (stratigraphic position, orientation of the dead, few items of grave goods, etc.). Three basic forms of chambers are distinguished: large oval pits, long narrow pits, and large rectangular pits. Graves with large oval pits posses the most archaic traits and probably can be recognized as the most ancient Copper Age contexts under barrows. The earliest graves can be dated to the second half of the 5th Millennium BC although all graves under barrows are, so far, dated from the 4th Millennium BC. The graves from this group in barrows always precede burials of the Pit-grave culture and sometimes burials of the late Copper Age Usatovo culture. In some barrows they can follow other Copper Age graves. The graves in long narrow pits seem to be later and, according to kurgan stratigraphy, always precede graves of the Pit-grave culture, but sometimes follow late Copper Age graves or burials of the Usatovo culture. The extended graves in large rectangular chambers can be considered as a variant within the funeral tradition of the Pit-grave culture. Distinctions between the groups under consideration can be conditioned by their different origins. Whereas the graves from the first group can represent the development of a local tradition related to the Balkan-Carpathian cultural milieu, the graves from the second group can reflect connection with eastern European cultures. At the same time the graves from the third group are related to the Pit-grave culture.

List of illustrations:

Fig. 1. Distribution of burials with "extended" skeletons in the Eneolithic and early Bronze Age periods in the northwestern Black Sea region: 1 - Corlăteni; 2 - Lungoci-Fundeni; 3 - Dumeni; 4 - Văratic; 5 - Duruitoarea Nouă; 6 - Bursuceni; 7 - Petreşti; 8 - Sărăteni; 9 - Crihana Veche; 10 - Etulia; 11 - Cazaclia; 12 - Ogorodnoe III; 13 - Kubej; 14 - Bolgrad; 15 - Novosel'skoe; 16 - Suvorovo; 17 - Holmskoe; 18 - Desantnoe; 19 - Arciz; 20 - Beloles'e; 21 - Novoselica; 22 - Trapovka; 23 - Višnevoe; 24 - Kočkovatoe; 25 - Želtyj Jar; 26 - Ocniţa; 27 - Timkovo; 28 - Krasnoe; 29 - Bălăbăneşti; 30 - Talmaz; 31 - Nikol'skoe.

Fig. 2. Burials with "extended" skeletons in the Eneolithic and early Bronze Age periods in northwestern Black Sea region: 1 - Ogorodnoe III, 1/12; 2 - Timkovo, 1/5; 3 - Etulia, 1/14; 4 - Ocniţa, 7/14; 5 - Višnevoe, 11/10; 6 - Nikol'skoe, 8/7; 7 - Ocniţa, 6/24; 8 - Sărăteni, 2/3; 9 - Cahul, 1/15; 10 - Kočkovatoe, 30/2 (1 - after Субботин и др. 1984; 2 - after Островерхов и др. 1993; 3 - after Борзияк 1984; 4, 7 - after Манзура и др. 1992; 5 - after Дворянинов и др. 1985; 6 - after Агульников, Савва 2004; 8 - after Leviţki şi al. 1996; 9 - after Agulnikov, Paşa 2008, 10 - after Ванчугов и др. 1992).

14.09.10

Др. Игорь Манзура, Высшая Антропологическая Школа, ул. Зимбрулуй, 10-А, 2024 – Кишинэу, Республика Молдова, e-mail: igormanzura@mail.ru

LOCUINŢELE COMUNITĂŢILOR HALLSTATTIENE DIN SPAŢIUL EST-CARPATIC ÎN SECOLELE XII-VIII A. CHR. (tradiţii, deosebiri culturale şi perspectivele cercetării comparative)

Maia Kaşuba
Aurel Zanoci

Spaţiul est-carpatic în secolele XII-VIII a. Chr.

În perioada de tranziţie de la epoca bronzului spre epoca fierului spaţiul est-carpatic începe să fie populat de un şir de comunităţi etno-culturale, deosebite de cele locale. Apartenenţa culturală a acestora la grupurile hallstattiene din spaţiul carpatic şi regiunea balcano-dunăreană permite specialiştilor să vorbească despre aşa-numitul proces de „hallstattizare" a spaţiului est-carpatic (Leviţki 1994a; idem 2003; Дергачёв 1997; Kashuba 2004, 56-57; idem 2008, 56-61; idem 2011; Niculită, Zanoci 2007, 428-435; Бруяко 2005, 245-254). Este vorba despre câteva culturi şi blocuri de culturi hallstattiene, cunoscute în bazinul carpatic şi Europa de Sud-Est, arealul de răspândire al cărora ajunge în est până în spaţiul est-carpatic şi nord-vestul Mării Negre (fig. 1).

Cultura hallstattiană timpurie *Holihrady* din regiunile de la est de Carpaţi şi din Podolia de Vest (cca 1200 – cca 800(?) a. Chr.), ţine de cultura cu ceramică canelată Gáva, originară din bazinul carpatic, formând toate împreună aşa-numitul bloc cultural Gáva-Holihrady-Grăniceşti (Свєшніков 1964, 40 ş.u.; Смирнова 1969, 7-33; idem 1976, 18 сл.; idem 1990; Крушельницька 1990; idem 1993, 56 ş.u.; Малеев 1981; Крушельницкая, Малеев 1990, 123 ş.u.).

Cultura hallstattiană timpurie *Chişinău-Corlăteni* (cca 1200 – cca 900 a. Chr.) din regiunea de silvostepă a interfluviului Nistru-Siret este legată de cultura cu ceramică canelată de tip Belegiš II din bazinul Dunării Mijlocii (László 1994; Leviţki 1994a; Sava, Leviţki 1995, 157 ş.u.).

Grupul cultural *Tămăoani-Holercani* cu ceramică incizată şi lustruită (cca 1100 – cca 1000 a. Chr.), cunoscut în spaţiul dintre Siret şi Nistru, în zona de confluenţă a stepei cu silvostepa, reprezintă periferia de nord şi nord-est a blocului cultural de la Dunărea de Jos Babadag I-Tămăoani-Holercani (şi grupul Balta din stânga Nistrului) (Hänsel 1976, 122 ş.u.; László 1986, 65 ş.u.; Leviţki 1994b, 219 ş.u.; Ванчугов 1993, 28-39; Nicic 2008).

Cultura hallstattiană timpurie *Cozia-Saharna* cu ceramică incizată şi ştampilată (cca 1000 – cca 800 a. Chr.) din regiunea de silvostepă a interfluviului Nistru-Siret reprezintă limita de est a blocului cultural est-balcanic de tip Insula Banului-Pšeničevo II-Babadag II (Hänsel 1976, 134 ş.u.; László 1989, 111 ş.u.; Кашуба 2000, 255 ş.u.; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008).

Cultura hallstattiană mijlocie Şoldăneşti (cca. 800 – cca 700 a. Chr.)[1], răspândită în regiunea de sud a bazinului Nistrului Mijlociu, este parte componentă a complexului cultural Basarabi, care îşi are originea în zona Dunării Mijlocii (Мелюкова 1958, 64-76; Лапушнян 1979; Гольцева, Кашуба 1995, 32-37; Kaşuba 2008a, 37-50).

Repercusiunile procesului de hallstattizare a spaţiului est-carpatic, care s-a derulat în secolele XII-VIII/VII a. Chr., pot fi urmărite atât în cultura materială, cât şi în cea spirituală a comunităţilor din aceste regiuni.

Un loc aparte, în acest proces, ocupă locuinţele care reprezintă nu numai nişte construcţii arhitectonice, dar şi mediul de trai al oamenilor din acea perioadă (fig. 2). Cercetările arheologice, efectuate în ultimele decenii în spaţiul est-carpatic, au scos în evidenţă un şir de locuinţe, diferite ca formă, dimensiuni, material de construcţie etc. Plecând de la premisa că nu există pentru moment studii, care ar pune în discuţie problema locuinţelor la comunităţile hallstatiene din regiunile de la răsărit de Carpaţi, ne-am propus drept scop:

– de colectat toate informaţiile posibile despre locuinţele comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic şi de întocmit un repertoriu comun pentru această regiune;

[1] Cultura Basarabi-Şoldăneşti a existat în sec. VIII - începutul sec. VII a. Chr. Însă, atât timp cât nu a fost stabilită cu certitudine limita superioară a acesteia, considerăm sec. VIII a. Chr. drept perioadă de bază în evoluţia ei.

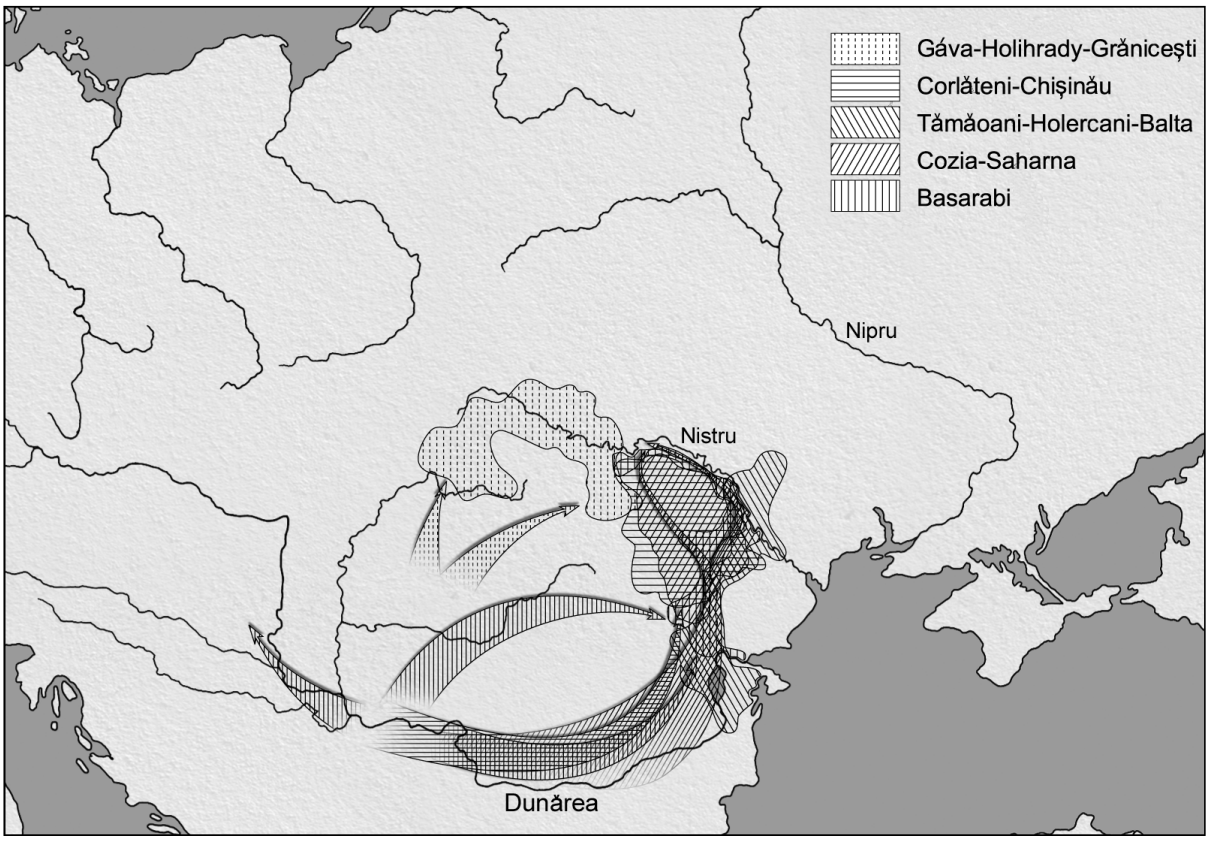

Fig. 1. Răspândirea culturilor hallstattiene timpurii şi mijlocii în spaţiul est-carpatic, aproximativ 1200-700 a. Chr.

– de elaborat o schemă tipologică, cu caracter general, pentru clasificarea locuinţelor;
– de clasificat locuinţele din spaţiul est-carpatic, din perioada hallstattiană timpurie şi mijlocie;
– de efectuat o analiză comparativă a locuinţelor, în funcţie de culturile arheologice, evidenţiind deosebirile şi particularităţile comune.

Principiile clasificării locuinţelor din bronzul târziu şi prima epocă a fierului din spaţiul est-carpatic

„<...> locuinţa este piatra fundamentală
a vieţii omeneşti <...>
Să acceptăm drept axiomă:
fără locuinţă omul să existe nu poate”

(M. Bulgakov, Tratat despre locuinţă)

Locuinţa reprezintă una dintre formele spaţiului cultural de asigurare a vieţii. „Făcând locuinţa locuinţă” şi organizând spaţiul din jurul său, omul crea nu numai sfera interioară protectoare de habitat ci şi mediul cotidian confortabil de casă. Spaţiul casei includea întotdeauna şi reprezentările mitologico-poetice despre lumea înconjurătoare şi despre omul însuşi – ca într-o replică a lumii exterioare (redusă până la dimensiuni umane), în el se reproduceau particularităţile mediului din jur, spre exemplu, detalii ale landşaftului. Se menţionează că, în diverse principii de organizare a interiorului, indirect, se reflectă condiţiile de trai ale comunităţilor umane: pe orizontală (extins şi „scund”) sau pe verticală (îngrămădit şi înghesuit). O astfel de mijlocire este determinată de clasificările culturale iniţiale (mitologice), care în mod evident ori voalat de obicei intră în conflict cu exigenţele „raţionale” ale vieţii casnice. Însă anume în urma acestui conflict neevident aşa-numitele proprietăţi fizice ale obiectului devin particularităţi culturale şi are loc semantizarea – când obiectele devin observabile şi se remarcă din rândul comun (Цивьян 1978, 65 ş.u.; Байбурин 1981; idem 1983, 9 ş.u., 133 ş.u.; Баранов 2008, 20-25; Дмитриев В. 2008, 104 ş.u.). În continuare astfel de obiecte, înzestrate cu un înalt grad de semnificaţie culturală, alcătuiesc acei factori-determinatori culturali, datorită cărora se deosebesc diverse comunităţi. Şi în acest context locuinţa se manifestă nu numai ca un obiect material, reprezentând în societatea tradiţională unul dintre simbolu-

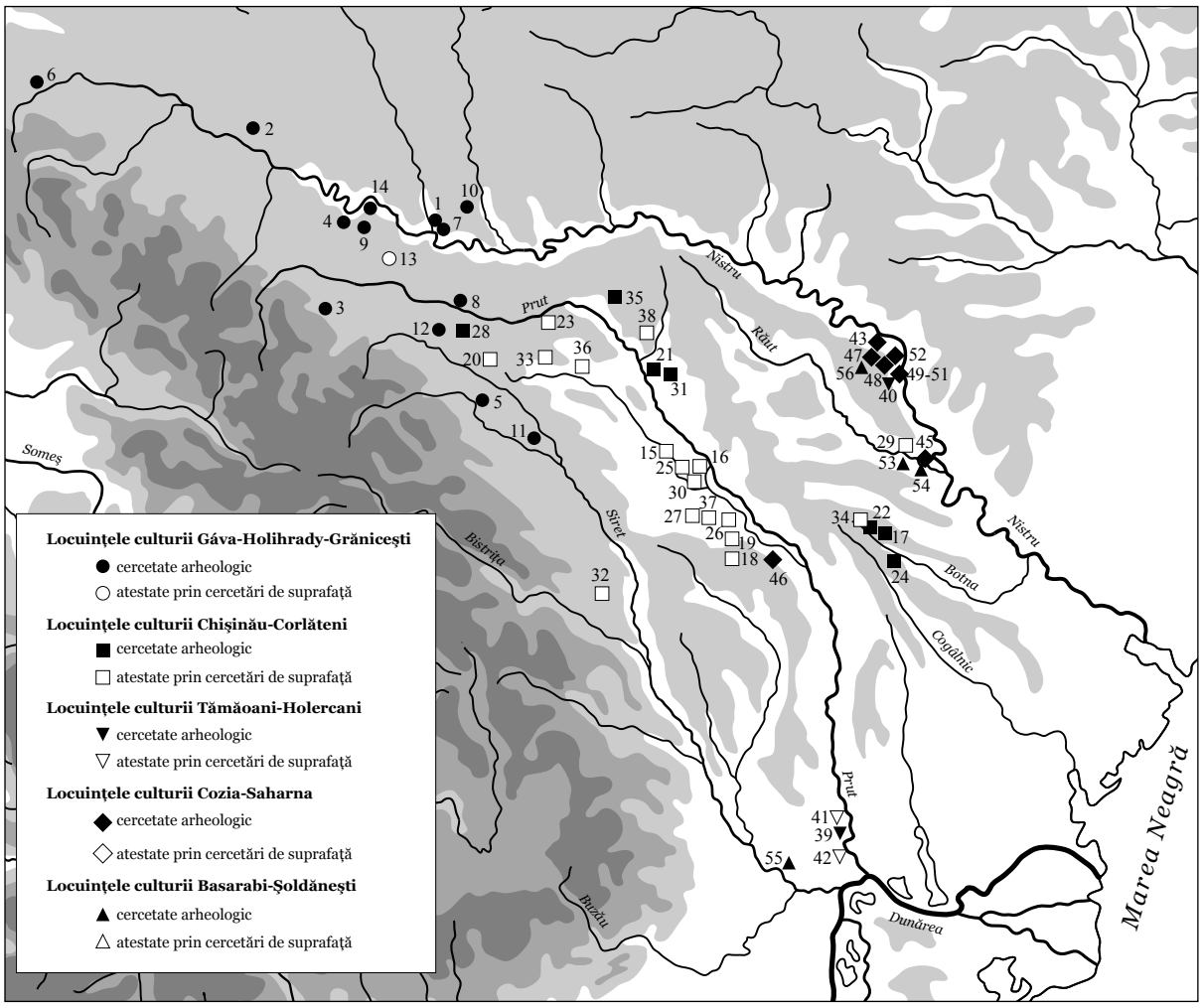

Fig. 2. Răspândirea locuinţelor hallstattiene din sec. XII-VIII a. Chr. în spaţiul est-carpatic.

rile-cheie ale culturii, structural formând spaţiu pentru schemele sale tradiţionale, atribuite de tabloul lumii în diferite timpuri şi unor popoare diverse. Casa a relevat lumii sensul de spaţialitate valorificată de om şi prin aceasta se manifestă drept cea mai organizată parte a sa, care se opune lumii naturale înconjurătoare (Байбурин 1983, 10 ş.u., 133 ş.u.; Дмитриев С. 2008, 108 ş.u.).

Având în vedere aceasta, efectuarea cercetării tipologice a construcţiilor locative ce aparţin comunităţilor culturale hallstattiene din spaţiul est-carpatic, va permite evidenţierea acelor particularităţi specifice ale complexelor şi de organizare a spaţiului casnic, care le-ar deosebi nu numai de vecinii apropiaţi, ci şi de cei îndepărtaţi. Pe de altă parte, va apărea posibilitatea determinării volumului şi caracterului fondului de izvoare referitoare la construirea locuinţelor în mediul comunităţilor culturale hallstattiene din zona de la est de Carpaţi (fig. 2).

O astfel de cercetare tipologică a complexelor locative a comunităţilor culturale hallstattiene de la est de Carpaţi trebuie să fie precedată de relevarea principiilor comune, deja utilizate de cercetători în lucrările consacrate culturilor perioadei târzii a epocii bronzului şi primei epoci a fierului din zonă. Aici trebuie remarcată contribuţia mai multor savanţi, lucrările dedicate culturilor hallstattiene ale cărora sunt citate în compartimentele corespunzătoare, la fel şi în catalogul anexat. Dintre studiile de generalizare şi sinteză, în care este analizat habitatul comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic, menţionăm pe cele semnate de E. Ciocea (1981, 47-65), A. László (1994, 53-55, 107-108), O. Leviţki (1994a, 58-64), M. Kašuba (2000, 260-265), A. Nicic (2008, 50-53) etc. Menţionăm şi faptul că izvoarele sunt extrem

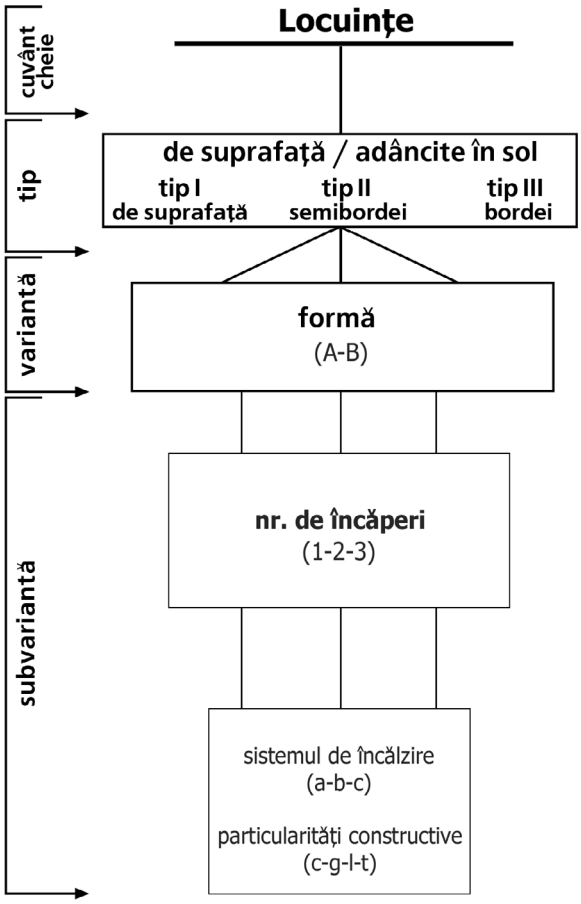

Fig. 3. Clasificarea locuinţelor hallstattiene timpurii şi mijlocii din spaţiul est-carpatic. Legenda: *forma* (A – patrulateră, B – ovală/rotundă); *nr. de încăperi* (1 - o încăpere, 2 - două încăperi, 3 - trei încăperi); *sistemul de încălzire* (a - vatră, b - cuptor, c - vatră portabilă); *particularităţi constructive* (c - coridor, g - groapa, l - laviţă, t - trepte).

de fragmentare: este foarte dificil de conturat, în timpul investigaţiilor arheologice, semnele clare ale locuinţelor şi particularităţile lor constructive, iar starea solurilor, adeseori, nu permite identificarea gropilor de pari cu o mică adâncime ori/şi a gropiţelor de ţăruşi. Totuşi, sursele arheologice rămân a fi cele mai importante în elaborarea schemelor de clasificare. În etnografie, spre exemplu, unul dintre criteriile de bază în tipologia locuinţelor este înălţimea lor de la suprafaţa solului – astfel au fost determinate tipurile principale ale locuinţelor est-slave (vezi Зеленин 1991, 290 ş.u.). În cazul arheologiei, noi ne ocupăm doar de vestigiile acestor complexe. În asemenea condiţii este dificil de stabilit forma acoperişului, prezenţa şi locul de amplasare a ferestrelor, particularităţile amenajărilor interioare etc. Utilizând doar date indirecte, toate acestea pot fi numai presupuse. Nu mai puţine probleme apar la determinarea caracteristicilor dihotomice ale construcţiilor – la divizarea lor în cele cu carcasă (greutatea acoperişului sprijinindu-se pe parii carcasei) şi cu pereţi de susţinere (când acoperişul este sprijinit de perete) (Баумгартен 1989, 39).

Generalizarea clasificărilor existente, precum şi o cercetare complexă a vestigiilor complexelor de locuit din spaţiul est-carpatic permite o nouă abordare tipologică a locuinţelor din bronzul târziu şi prima epocă a fierului. Analiza locuinţei în calitate de complex, ce constă din câteva părţi componente (elemente arhitecturale şi de planimetrie, sistem de încălzire, particularităţi constructive etc.) conduce la următoarea schemă de clasificare (fig. 3):

1. *Cuvânt-cheie* – locuinţe;

2. *Tip* – poziţia locuinţei faţă de nivelul antic de călcare/strat steril (I-III):
tip I – locuinţe de suprafaţă,
tip II – locuinţe puţin/semiadâncite, de la 0,2-0,3 până la 0,6-0,8 m[2] – semibordeie,
tip III – locuinţe adâncite considerabil, peste 0,8-0,9 m – bordeie;

3. *Variantă* (I-III.A-B) – forma (A - patrulateră, B - ovală/rotundă);

4. *Subvariantă* (I-III.A-B.1-2-3.a-b-c.c.g.l.t) – detalii ce ţin de construcţie, sistemul de încălzire, amenajarea interiorului etc.:
-* numărul de încăperi (1, 2, 3),
-* sistemul de încălzire (a - vatră, b - cuptor, c - vatră portabilă),
-* particularităţi constructive (*c* - coridor, *g* - groapa, *l* - laviţă, *t* - trepte etc.)[3].

Din cele expuse mai sus observăm că tipologia propusă rămâne a fi deschisă, fapt ce permite completarea şi modificarea ei în funcţie de apariţia unor noi informaţii despre locuinţele comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic.

În legătură cu schema propusă apare o întrebare logică – este oare necesară o asemenea clasi-

[2] În unele lucrări se face o separare între locuinţele puţin adâncite (cu baza adâncită) şi cele semiadâncite (semibordeie). Noi, însă, pledăm pentru unificarea acestora, fiindcă în nu întotdeauna este posibil de a scoate în evidenţă adâncirea neconsiderabilă (0,1-0,3 m) a locuinţelor.

[3] Această codificare (cifre romane, cifre arabe şi litere) va fi utilizată atât în schemele de clasificare, realizate pentru fiecare cultură arheologică hallstattiană timpurie (fig. 7; 10; 11/B; 16; 18/B), cât şi în catalogul de la sfârşitul studiului.

Tabelul 1

Locuinţele hallstattiene (sec. XII-VIII a. Chr.) din spaţiul est-carpatic

CULTURA	LOCUINŢE			TOTAL
	de suprafaţă (tip I)	semibordei (tip II)	bordei (tip III)	
Gáva-Holihrady-Grăniceşti	16	14	5	35
Chişinău-Corlăteni	29	2	1	32
Tămăoani-Holercani	4	0	1	5
Cozia-Saharna	8	12	4	24
Basarabi-Şoldăneşti	4	1	1	6
Total	**61**	**29**	**12**	**102**

Diagrama 1

Repartizarea locuinţelor hallstattiene (sec. XII-VIII a. Chr.) din spaţiul est-carpatic în funcţie de cultură arheologică şi tip

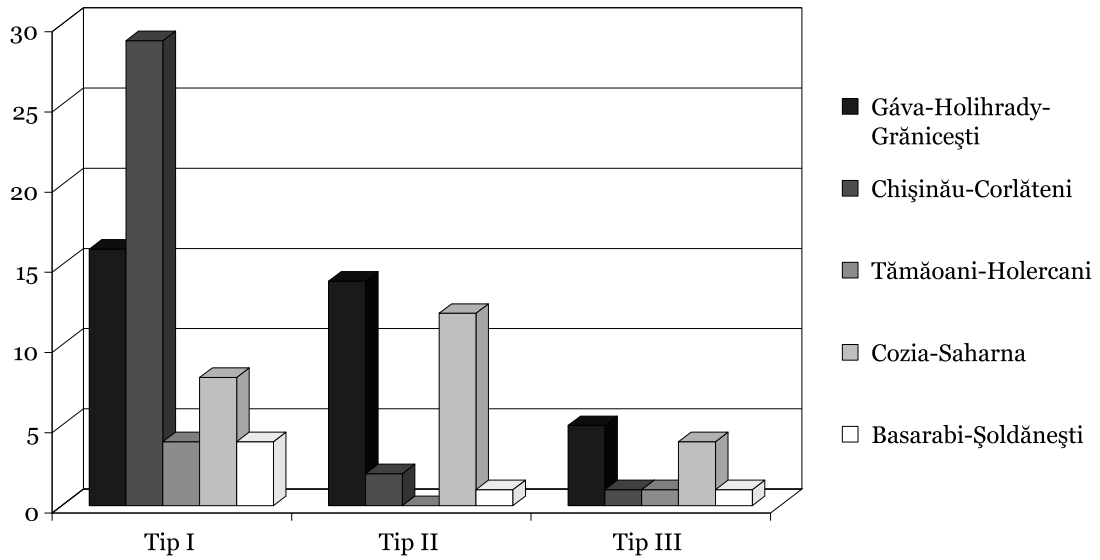

ficare complicată, cu utilizarea cifrelor, literelor etc.[4] Astfel de tipologii au fost propuse pentru mai multe categorii de vestigii arheologice şi sunt utilizate, mai ales, în literatura de specialitate din Europa Centrală şi de Vest, şi, mai rar, în Europa de Est. Acestea permit nu numai o sistematizare a materialelor descoperite, dar şi o cercetare comparativă, începând cu nivelul local şi regional şi până la cel global. Clasificări similare, cu utilizarea cifrelor şi literelor stau la baza schemelor cronologice ale epocilor bronzului şi fierului timpuriu, elaborate pentru Europa de Nord, Centrală şi de Sud. Aceleaşi principii au fost adoptate şi pentru unele categorii de piese, ca de exemplu fibulele[5]. Astfel, încercarea de a elabora o nouă tipologie a locuinţelor hallstattiene timpurii şi mijlocii pe deplin se include în tendinţele generale de cercetare arheologică la etapa contemporană.

[4] O tipologie similară a fost elaborată, de exemplu, pentru locuinţele de la Sighişoara-Dealul Viilor (Harhoiu, Baltag 2006, 19-25).

[5] Aici am menţiona o serie de lucrări publicate în secolul trecut (Blinkenberg 1926, 41 ş.u.; Kilian 1985, 147 ş.u.; Sundwall 1943, 8 ş.u.; Riemann 1979, 5 ş.u.), dar şi unele mai recente (Kašuba 2008b, 207 ş.u.; Dörrer 2008, 543 ş.u.).

Locuinţele comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic în sec. XII-VIII a. Chr.[6]

Actualmente[7] în spaţiul est-carpatic sunt cunoscute 102 locuinţe, care provin din 56 aşezări, atribuite comunităţilor hallstattiene din secolele XII-VIII a. Chr. (vezi repertoriu; tab. 1-6; diagrama 1).

Gáva-Holihrady-Grăniceşti

Pentru cultura Gáva-Holihrady-Grăniceşti sunt caracteristice două tipuri de aşezări: fortificate şi deschise. Observaţia este valabilă atât pentru epicentrul culturii Gáva în Transilvania (Horedt 1974, 205-228; Vasiliev 1995), cât şi pentru regiunile periferice – Transcarpatia (Смирнова 1966, 397 ş.u.; Прохненко 1999, 77-82) şi spaţiul est-carpatic (László 1989, 116, 120 ş.u.; idem 1994, 48 ş.u.; László et al. 2006, 330-331; Ursulescu, Popovici 1997, 51 ş.u.; Малеев 1981, 26 ş.u.; idem 1987, 86, рис. 1; Zanoci 1999, 105-120).

În cele mai frecvente cazuri siturile din spaţiul est-carpatic, indiferent de tipul lor, au fost amenajate pe promontoriile sau platourile evidenţiate din preajma râurilor. De exemplu, fortificaţia Siret-*Dealul Ruina* a fost amplasată pe un promontoriu înalt cu versantele abrupte, ce se înalţă deasupra văii Siretului (László et al. 2001, 230-232). O situaţie similară ocupă şi aşezările deschise, cum ar fi de cea de la Magala, amplasată pe un promontoriu înalt din lunca Prutului (Смирнова 1969, рис. 1). Uneori aşezările deschise sunt situate şi pe terasele joase ale unor râuri sau pâraie (Малеев 1981, 24 ş.u.).

Unul dintre principalele monumente ale culturii Gáva de pe teritoriul Moldovei rămâne a fi cel de la Grăniceşti, pe baza materialelor căruia A. László (1994, 48 ş.u.) a identificat grupul Grăniceşti în calitate de variantă periferică. Siturile din Ucraina subcarpatică, de aşa-numitul tip Holihrady, au fost identificate de către I.K. Svešnikov (Свешников 1964, 40 ş.u.), studiate mai apoi de către G.I. Smirnova, Ju.N. Maleev şi L.I. Krušelnickaja (Крушельницкая, Малеев 1990, 123 ş.u.). Însă, monumentul de reper stratigrafic este considerat până în prezent cel de la Magala (Смирнова 1969, 7-33; idem 1976, 18 ş.u.; ş.a.). O importanţă deosebită au şi cercetările de la salinele din regiunea subcarpatică – Loeva, Tekuča ş.a. (Крушельницька 1993, 56 ş.u.), precum şi săpăturile arheologice întreprinse de Ju. Maleev la fortificaţiile, aşezările civile şi necropolele din Bucovina de Nord (Малеев 1981).

Clasificarea propusă pentru locuinţele culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti ar putea fi considerată drept o variantă de lucru, fiindcă există o serie de cauze obiective. Printre acestea am menţiona gradul selectiv şi insuficient de publicare a celor mai importante monumente din regiunea Nistrului Mijlociu şi Superior[8] şi a celor din bazinul Siretului[9].

În spaţiul est-carpatic al culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti au fost cercetate 35 locuinţe (tab. 2; diagrama 2), care provin din 14 aşezări civile şi fortificate. Acestea pot fi împărţite în trei tipuri de bază: tipul I – de suprafaţă; tipul II – semibordei (ad. 0,6-0,8 m); tipul III – bordei (ad. 0,9-1,0 m).

Diagrama 2

Repartizarea tipurilor locuinţelor culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti în funcţie de tipul aşezărilor

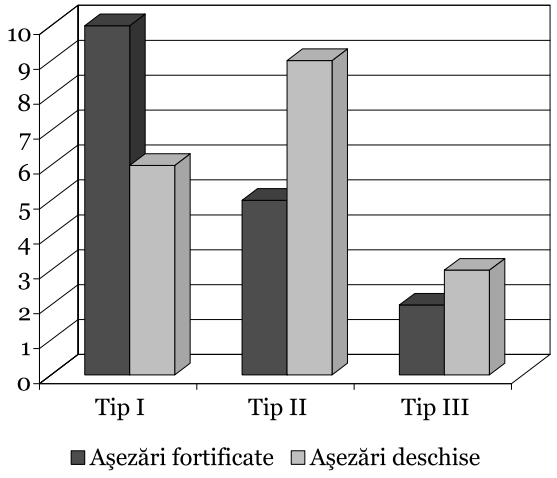

[6] În studiul de faţă nu ne propunem să urmărim evoluţia în timp a tehnicii de construcţie a locuinţelor, nici să identificăm izvoarele unor tradiţii în edificarea lor. Acestea rămân a fi subiectul altei cercetări.

[7] Documentarea cu privire la locuinţele hallstattiene a fost efectuată, plecând de la informaţiile disponibile la începutul anului 2010. Pentru culturile Gáva-Holihrady-Grăniceşti şi Chişinău-Corlăteni datele sunt incomplete, fiindcă numărul locuinţelor investigate este mult mai mare, însă acestea rămân a fi nepublicate în continuare.

[8] Până în prezent rămân a fi nepublicate în cea mai mare parte rezultatele investigaţiilor arheologice, întreprinse de către Ju. Maleev, la aşezările Nižnee Kryvče, Lisičniki, Zaleščiki etc. Abia în anul 2008 colaboratorii Catedrei de Arheologie şi Muzeologie a Universităţii Naţionale din Kiev, sub conducerea lui R.V. Terpilovski, împreună cu M. Kaşuba au început studierea materialelor din aceste situri (vezi catalogul de la sfârşitul articolului).

[9] Este vorba de aşezarea fortificată Siret-Dealul Ruina unde au fost întreprinse cercetări arheologice pe parcursul mai multor ani, însă rezultatele au fost publicate doar sumar.

Tabelul 2

Locuinţele culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti

nr.	Aşezarea		de suprafaţă (tip I)			semibordei (tip II)			bordei (tip III)			suprafaţa	particularităţi
			forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.		
1	Blyščanka								oval	1	1 vatră	2,6×1,8	
2	Bovšev I	1				oval	1	1 cuptor				6,0×3,5	
		2				oval	1	1 cuptor				6,0×3,5	
		3				oval	1	1 cuptor				6,0×3,5	
3	Girs'ke		patrulat.	1	1 vatră port.							8,0×3,6	
4	Gorodnica	1	patrulat.	2	1 vatră port.							15,6 m²	
		2	patrulat.	2	1 vatră							?	
		3				patrulat.	1	1 cuptor				14 m²	coridor
		4							patrulat.	1	1 vatră port.	5,4×4,8	trepte
5	Grăniceşti	1				oval	1	1 vatră				5×4	trepte
		2				oval	1	1 vatră port. ?				?	trepte
		3	patrulat.	1	1 vatră							20 m²	
6	Kul'čicy		patrulat.	1	1 vatră							10 m²	
7	Lisičniki					patrulat.	1	1 cuptor				7,5×5,0	
8	Magala	1	patrulat.	1	2 vetre							?	
		2							patrulat.	1	1 vatră	24 m²	laviţă
		3	?	1	? cuptor							?	
		4							oval	1	3 vetre	9×6	laviţă
		5				patrulat.	2	1 vatră port.				80 m²	intrare
9	Nazarenkove		patrulat.	1	1 vatră port.							10,8×3,0	
10	Nižnee Kryvče	1				patrulat.	1	2 cuptoare				6,15×3,95	
		2				oval	1	1 cuptor				4,1×2,2	
		3				patrulat.	1	2 cuptoare				5,6×3,0	
11	Preuteşti								?	1	?	?	
12	Siret	1	?	1	?							?	
		2	?	1	1 vatră							?	
		3	?	1	2 vetre							?	
		4	?	1	1 vatră							?	
		5	?	1	3 vetre							?	
		6	?	1	1 vatră							?	
13	Steceva		?	1	1 cuptor							?	
14	Zaleščiki	1	patrulat.	3	3 cuptoare							?	piatră
		2				patrulat.	1	1 cuptor				2,8×2,8	
		3				oval	1	1 cuptor				5,16×3,25	
		4				patrulat.	1	1 cuptor				?	
TOTAL		**35**	**16**			**14**			**5**				

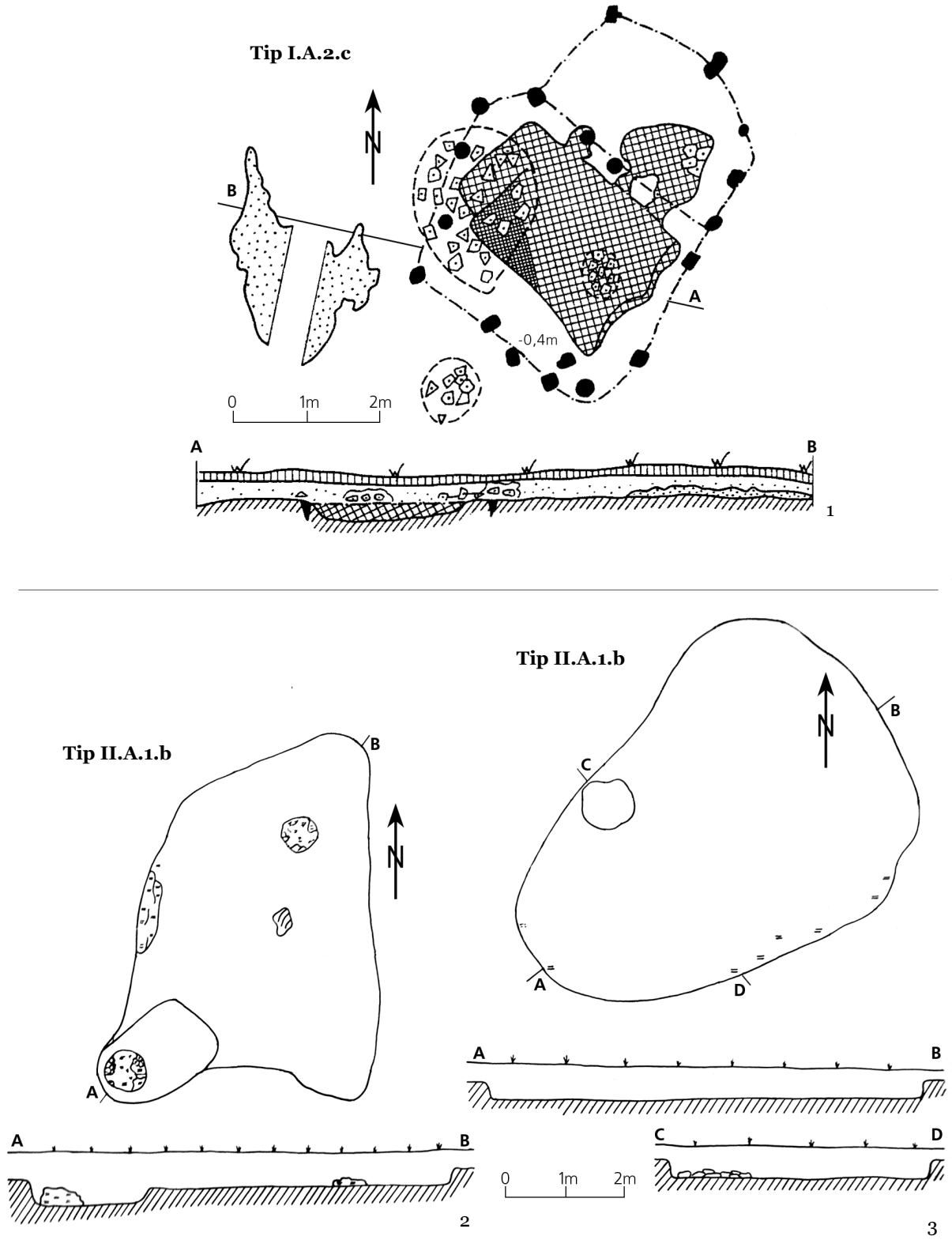

Fig. 4. Locuinţele culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti din spaţiul est-carpatic: 1 - locuinţă de suprafaţă, Gorodnica; 2 - semibordei, Nižnee Kryvče; 3 - semibordei, Lisičniki (după Крушельницька 1993; Малеев 1981).

secundare. Astfel, subvarianta de bază I.A.1 conţine trei subvariante secundare: *I.A.1.a* (o încăpere, una sau mai multe vetre) – Kul´čicy, Magala; *I.A.1.b* (o încăpere, un cuptor) – Magala, Stecева; *I.A.1.c* (o încăpere, vatră portabilă) – Girs´ke, Nazarenkove. La rândul său, subvarianta de bază I.A.2 a fost împărţită în două subvariante secundare: *I.A.2.a* (două încăperi, una sau câteva vetre) – Gorodnica; *I.A.2.c* (două încăperi, vatră portabilă) – Gorodnica. Subvarianta de bază I.A.3 conţine în prezent o singură subvariantă secundară – *I.A.3.b* (trei încăperi, trei cuptoare) – Zaleščiki (fig. 4/1; 7).

Semibordeie (14 construcţii; tab. 2). La acest tip de locuinţe circa jumătate din înălţimea pereţilor era adâncită în sol, iar restul era ridicată la suprafaţă. Suprastructura era, de regulă, construită din pari de lemn, împletiţi cu nuiele şi unsă cu lut. În funcţie de forma cavităţii adâncite în sol semibordeiele sunt divizate în două variante de bază: II.A – rectangulară sau cvasirectangulară şi II.B – ovală sau cvasiovală (fig. 4/2-3; 5/1-2; 7).

Toate locuinţele ce ţin de varianta II.A, cu excepţia celei de la Magala, constau dintr-o singură încăpere şi erau încălzite cu instalaţii de încălzire staţionare. Astfel, această variantă este împărţită în două subvariante de bază: II.A.1 – cu o singură încăpere (Gorodnica, Lisičniki, Nižnee Kryvče etc.) şi II.A.2 – cu două încăperi (Magala). Pentru încălzirea semibordeilor patrulatere cu o singură încăpere au fost utilizate unul sau două cuptoare. Astfel, subvarianta de bază II.A.1 este reprezentată de o singură subvariantă secundară *II.A.1.b* (o încăpere, unul sau două cuptoare) – Lisičniki, Nižnee Kryvče etc. Semibordeiul compartimentat de la Magala (II.A.2), conform particularităţilor sale constructive, probabil a fost încălzit de o vatră portabilă, căpătând respectiv codificarea *II.A.2.c* (fig. 5/1-2).

Locuinţele de formă ovală/cvasiovală constau dintr-o singură încăpere (II.B.1) şi au fost încălzite cu diferite instalaţii, ce permite divizarea lor în trei subvariante secundare: *II.B.1.a* (o încăpere, o vatră) – Grăniceşti; *II.B.1.b* (o încăpere, un cuptor) – Bovšev I, Nižnee Kryvče, Zaleščiki etc.; *II.B.1.c* (o încăpere, o vatră portabilă?) – Grăniceşti.

La unele locuinţe de tip semibordei au fost scoase în evidenţă o serie de particularităţi constructive, cum ar fi: coridoare (c), trepte (t) sau intrări (i) etc. Astfel, acestea căpătând codificarea respectivă: Corodnica (II.A.1.b.c), Grăniceşti (II.B.1.a.t) (fig. 4/2-3; 7), Magala (II.A.2.c.i) etc.

Bordeiele sunt, în general, puţine în aşezările culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti (5 construcţii; tab. 2), fiind divizate, în funcţie de forma cavităţii, în două variante de bază: III.A – patrulatre/cvasirectangulare (2) şi III.B – ovale/cvasiovale (3) (fig. 6/1-2; 7). Toate constau dintr-o singură încăpere, căpătând astfel cifrul subvariantelor de bază: III.A.1 şi, respectiv, III.B.1. Bordeiele, indiferent de forma lor, au fost încălzite în majoritatea cazurilor de una sau mai multe vetre – Magala (*III.A.1.a*), Blyščanka (*III.B.1.a*) etc. Excepţie face aşezarea de la Gorodnica unde a fost cercetată o locuinţă adâncită, dotată cu o vatră portabilă (III. A.1.c). La trei din cele cinci bordeie, cunoscute în arealul est-carpatic al culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti, au fost atestate unele particularităţi constructive, cum ar fi laviţele (Magala – *III. A.1.a.l*, *III.B.1.a.l*) sau treptele (Gorodnica – *III. A.1.c.t*).

Sinteză. Efectuând o analiză (diagrama 2) a răspândirii locuinţelor în funcţie de tipul de aşezare (fortificaţie, aşezare civilă) s-a observat că edificiile de suprafaţă (tip I) sunt mai frecvent întâlnite în aşezările fortificate (10) şi mai rar în cele deschise (6). În schimb, construcţiile adâncite (tip II şi III) predomină în siturile nefortificate. Această observaţie este valabilă şi pentru aşezările din Transilvania, unde locuinţele de suprafaţă sunt mai numerice în fortificaţii – Dej, Subcetate, Bozna, Ciceu-Corabia (Vasiliev 1995, 15, 39, 64, 93-97) etc. – decât în aşezări civile.

Locuinţele de suprafaţă (fig. 4/1; tab. 2), după cum s-a menţionat deja, în majoritatea cazurilor, reprezintă construcţii compuse din carcasă de lemn, unsă cu lut. Uneori (Zaleščiki, Kul'čicy), pentru o mai bună fixare a scheletului lemnos, a fost utilizată piatra. Locuinţele sunt orientate[11] NV-SE (3), V-E (3) sau N-S (1), ceea ce presupune predominarea direcţiei latitudinale. Cea mai mare parte a edificiilor (13) consta dintr-o singură încăpere, două aveau două camere (Gorodnica, loc. nr. 2 şi 3) şi doar una – trei (Zaleščiki). Suprafaţa locuinţelor cu o singură încăpere variază de la 10-12 m² la 20 m², a celor cu două odăi este de 15,6 (10,6 şi 5,0) m², iar a celei cu trei camere de la Za-

[11] Aici şi în continuare putem vorbi despre orientarea locuinţelor numai în cazul când dispunem de o asemenea informaţie.

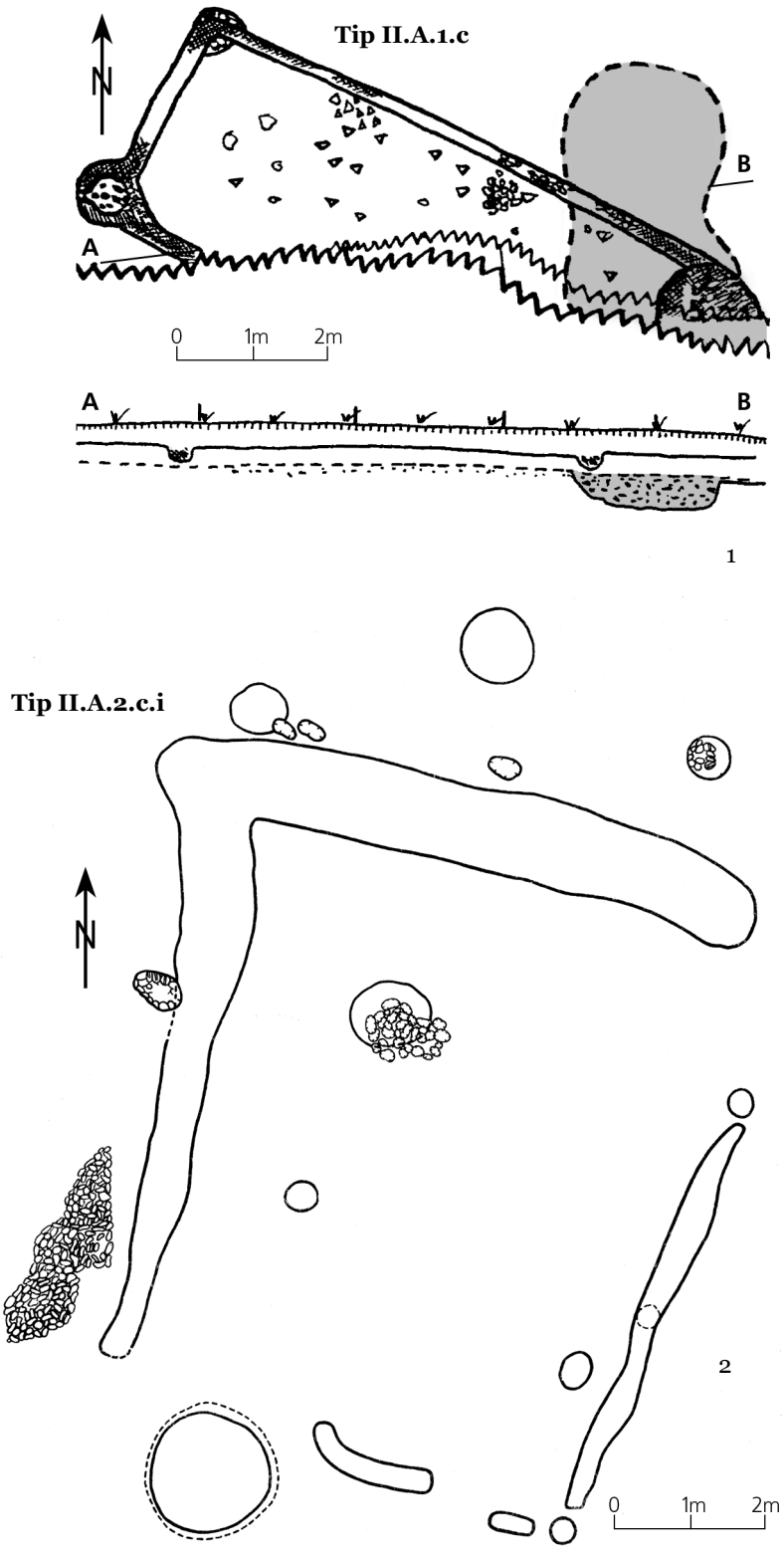

Fig. 5. Locuinţele culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti din spaţiul est-carpatic. 1 - locuinţă de suprafaţă, Girske; 2 - semibordei, Magala (după Крушельницька 1993; Смирнова 1969).

leščiki este mai considerabilă. Majoritatea locuinţelor au fost încălzite cu instalaţii staţionare. Cea mai preferată rămâne a fi vatra. În şase din ele au fost atestate câte o singură vatră (Gorodnica, Grăniceşti, Siret etc.), în două – câte două vetre (Magala, Siret), iar una – trei vetre (Siret). De asemenea, este utilizat şi cuptorul, câte unul la Magala şi Steceva şi trei la Zaleščiki (câte unul în fiecare încăpere). Mai rar se întâlnesc instalaţii de încălzire mobile (vetre portative). Acestea au fost atestate doar în trei locuinţe, la Girs'ke, Gorodnica şi Nazarenkove.

Locuinţe de suprafaţă similare celor din spaţiul est-carpatic au fost descoperite şi în aşezările din arealul intracarpatic al culturii Gáva, cum ar fi cele de la Sighetul Marmaţiei (Horedt 1966, 12), Ciceu-Corabia (Vasiliev, Gaiu 1980, 42), Bozna (Vasiliev 1993, 48-50), Teleac (Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 38) etc.

Locuinţele adâncite de tip *semibordei* (fig. 4/2-3; 5/1-2; tab. 2) aveau formă ovală/cvasiovală (7), sau patrulateră (7). Acestea erau orientate NV-SE (5), N-S (5) ori NE-SV (3), astfel având o orientare predominantă meridională. Podeaua lor este plană şi bine bătătorită. Practic toate locuinţele, cu excepţia celei de la Magala, constau dintr-o singură încăpere. Suprafaţa lor este diferită şi se încadrează între 17 m² şi 21-26 m². Însă, se evidenţiază şi semibordeie cu suprafaţă mare (Lisičniki – circa 37 m²; Magala, locuinţa compartimentată – 80 m²). Instalaţia de încălzire predominantă în semibordeie este cuptorul. În nouă din cele 14 locuinţe de acest tip au fost atestate câte un cuptor, iar în două, cele de la Nižnee Kryvče – câte două. Vatra a fost utilizată doar într-un semibordei

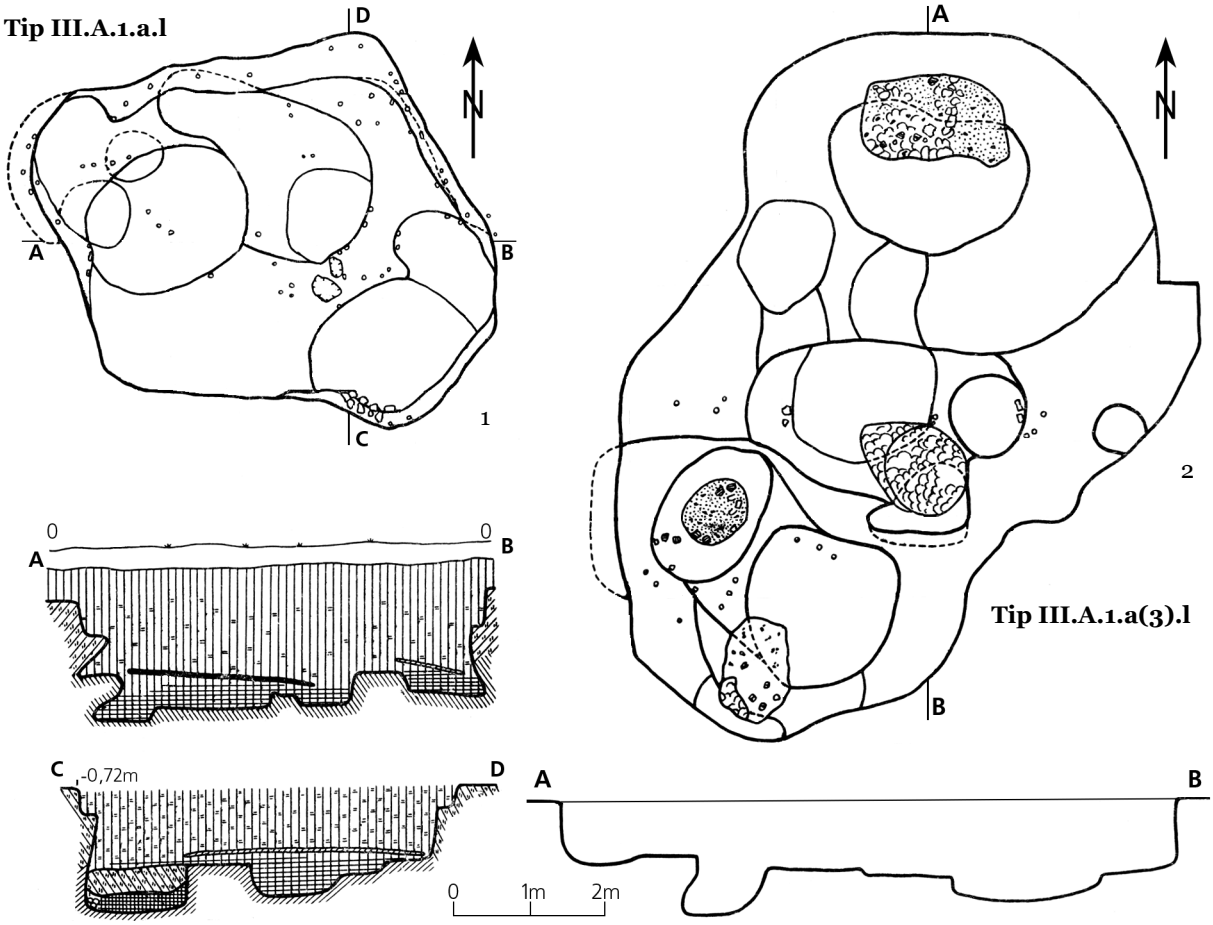

Fig. 6. Locuinţele culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti din spaţiul est-carpatic. Bordeie din aşezarea Magala (după Смирнова 1969).

de la Grăniceşti, iar două locuinţe (Grăniceşti şi Magala) au fost încălzite cu vetre portabile.

Semibordeiele nu sunt caracteristice numai pentru spaţiul est-carpatic al culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti, ele fiind întâlnite şi în siturile din Transilvania – Teleac (Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 37-38), Tilişca (Lupu 1989, 36-38), Dej (Vasiliev 1995, 15) etc.

Vestigiile *bordeielor* (fig. 6/1-2) prezintă cavităţi de formă cvasirectangulară (2) sau ovală (2), orientate diferit: E-V, N-S sau NV-SE. Acestea aveau o singură încăpere cu suprafaţa de 24-26 м². Cel mai mare pare a fi bordeiul de formă ovală de la Magala – 54 m². Locuinţele de acest tip erau încălzite de o vatră staţionară sau portabilă (Gorodnica). Excepţie face cea de la Magala, în care au fost atestate rămăşiţele a trei vetre. Specificul bordeielor culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti constă în: adâncimea lor considerabilă (până la 1,7 m; Magala), podeaua săpată în trepte, precum şi prezenţa pe perimetrul locuinţei a unor laviţe (cu lăţimea de 1,5-2,0 m) din pământ.

Rămâne a fi nesoluţionată problema construcţiilor adâncite cu o suprafaţă relativ mică (circa 4,5-5,0 m²), înzestrate cu instalaţii de încălzire, care ocupă aproximativ o jumătate din suprafaţa cavităţii. Acestea ba sunt interpretate drept locuinţe, ba ca gropi-cuptoare (Смирнова 1969, 28). Dacă se va constata că ele au avut un caracter locativ, atunci numărul bordeielor în cadrul culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti va creşte simţitor.

Acest tip de locuinţă îşi are bune analogii în aşezările din aria intracarpatică a culturii Gáva la Teleac (Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 37), Porumbenii Mari (Székely 1966, 31), Mediaş (Zaharia 1965, 84-85) etc.

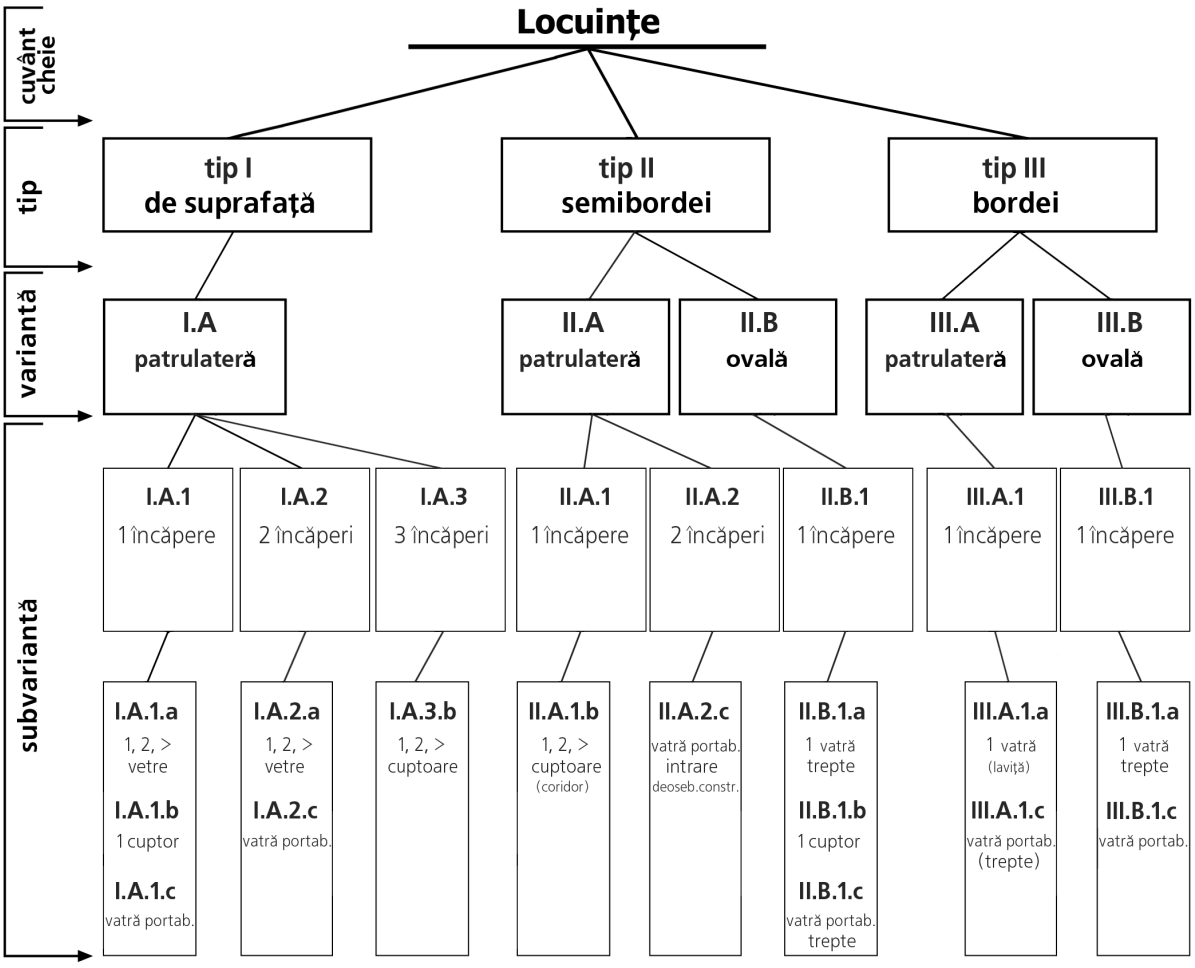

Fig. 7. Locuinţele culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti din spaţiul est-carpatic. Tipologie.

Chişinău-Corlăteni

Pentru cultura cu ceramică canelată Chişinău-Corlăteni, în general, sunt caracteristice aşezări deschise, amplasate, în majoritatea cazurilor, pe locuri joase (László 1989, 121 ş.u.; idem 1994, 106). Totodată, se evidenţiază şi unele situri situate pe promontorii înalte sau pe pantele dealurilor – Chişinău, Trinca, Hansca-*În salcâmi* etc. (Leviţki 1994a, 53). Până în prezent în arealul acestei culturi este cunoscută o singură aşezare fortificată, cea de la Cândeşti (Florescu A., Florescu M. 1983, 74-75; László 1994, 106; Leviţki 1994a, 53; Ursulescu, Popovici 1997, 51 ş.u.).

Un aport semnificativ la studierea habitatului culturii Chişinău-Corlăteni au adus cercetătorii A. László şi O. Leviţki, atât prin investigaţiile lor arheologice, cât şi prin publicarea unor articole şi lucrări monografice (László 1994; Leviţki 1994a). La elucidarea acestui subiect, de asemenea, contribuie şi rezultatele cercetărilor A. Meljukova la aşezarea Chişinău (Мелюкова 1961, 35-37), I. Niculiţă la monumentele din microregiunea Hansca (Никулицэ 1981, 71 ş.u.), V. Dergacev la situl de la Costeşti VII (Дергачев 1982, 79 ş.u.) etc. Însă, unul dintre cele mai valoroase monumente rămâne a fi aşezarea Trinca-*Izvorul lui Luca*, investigată sistematic de către O. Leviţki, începând cu anii ’80 ai secolului trecut. Aici, săpăturile întreprinse pe o suprafaţă de peste 6000 m², au scos în evidenţă vestigii din diferite perioade, începând cu paleoliticul superior şi până în evul mediu, inclusiv şi ale culturii hallstattiene timpurii cu ceramică canelată Chişinău-Corlăteni (Левицкий 1986, 54-71; Левицкий, Борзияк 1999, 224-230; Levițchi 1992, 119-121; Leviţki 1995, 247; idem 2007, 150; Leviţki, Alaiba, Bubulici 1999, 20-23; ş.a.)[12].

[12] Rezultatele cercetărilor la acest sit arheologic urmează a fi editate într-un studiu monografic. Din aceste considerente în lucrarea de faţă ne-am limitat numai la locuinţele care au fost deja publicate.

La aşezările cercetate pe suprafeţe mari a fost posibilă urmărirea unei organizări interioare a acestora. Astfel, pentru situl de la Lozna se presupune o dispunere a locuinţelor în rânduri, iar pentru cel de la Trinca-*Izvorul lui Luca* – în cercuri (Leviţki 1994a, 56).

Prezenţa locuinţelor – total 32 (tab. 3; diagrama 3) – a fost atestată în 24 aşezări ale culturii Chişinău-Corlăteni. Acestea, ca şi în cazul culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti, au fost divizate în trei tipuri de bază: tipul I – de suprafaţă; tipul II – semibordei (ad. 0,6-0,8 m); tipul III – bordei (ad. 0,9-1,0 m) şi au căpătat codificarea respectivă (fig. 8-10).

Diagrama 3

Repartizarea locuinţelor culturii Chişinău-Corlăteni în funcţie de tipul lor

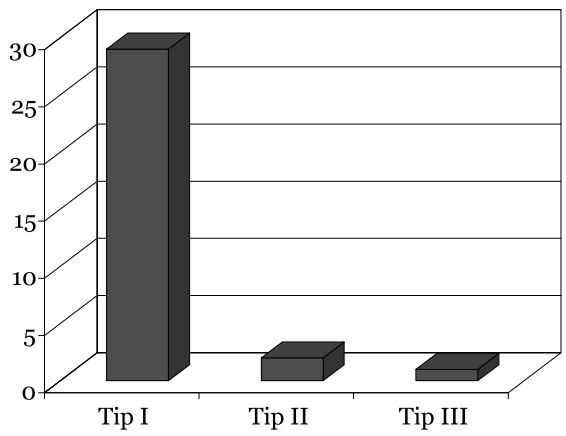

Locuinţele de suprafaţă (29(?) construcţii; tab. 3) au avut, de regulă, formă patrulateră (rectangulară/cvasirectangulară) şi dispuneau de o singură încăpere. Respectiv acestea au fost incluse, în varianta I.A cu o singură subvariantă de bază I.A.1 (fig. 8; 10). Gradul de cercetare şi publicare a locuinţelor de suprafaţă ale culturii Chişinău-Corlăteni are un aşa nivel încât nu permite o analiză în detalii a particularităţilor constructive şi a organizării interioare a acestora. În pofida acestor lacune este posibilă, totuşi, o divizare în câteva subvariante secundare, în funcţie de instalaţia de încălzire utilizată. Astfel, pot fi menţionate locuinţe dotate cu instalaţii de încălzire staţionare (una – Chişinău, Hansca, Lozna etc. –, sau două vetre – Truşeşti; *I.A.1.a*) şi mobile (vetre portabile – Trinca; *I.A.1.c*).

Semibordeiele (2 construcţii; tab. 3) după forma cavităţii săpate în sol au fost împărţite în două variante: II.A – patrulateră/trapezoidală (Costeşti VII) şi II.B – ovală/cvasiovală (Chişinău). La rândul său varianta II.A este compusă dintr-o singură subvariantă de bază – II.A.1, locuinţă cu o singură încăpere. Varianta II.B, la fel este constituită dintr-o subvariantă – II.B.2, semibordei cu două încăperi. În funcţie de instalaţiile de încălzire subvariantele de bază sunt divizate în subvariante secundare: *II.A.1.c*(?), cu vatră portabilă (Costeşti VII) şi *II.B.2.a*, cu vatră staţionară (Chişinău). Existenţa unor particularităţi constructive, cum ar fi gropile la Costeşti VII sau coridorul/gârliciul şi laviţele din locuinţa de la Chişinău, permit diversificarea clasificării – II.A.1.c.g (Costeşti VII) şi II.B.2.a.c.l (Chişinău).

Bordeiele sunt reprezentate de o singură construcţie, cea cercetată în aşezarea Dănceni (fig. 9). Ea avea formă circulară (cvasirotundă) şi consta dintr-o singură încăpere, fiind inclusă în varianta III.B şi, respectiv, în subvarianta de bază III.B.1. Având în vedere faptul că în interiorul locuinţei nu au fost descoperite urme de instalaţii de încălzire staţionare, se poate presupune că ea fost încălzită prin intermediul unei vetre portabile. La particularităţile constructive ale acestui bordei trebuie de menţionat prezenţa a patru trepte. Astfel, în conformitate cu criteriile clasificării propuse, acesta ar căpăta codul *III.B.1.c.t*.

Sinteză. Ca urmare a studierii locuinţelor culturii Chişinău-Corlăteni se poate constata (diagrama 2) că numărul locuinţelor de suprafaţă este net superior (29) faţă de cele adâncite în sol – semibordeie şi bordeie (3).

Locuinţele de suprafaţă (fig. 8) prezintă construcţii cu o singură încăpere, ce aveau pereţii ridicaţi din împletituri de pari şi nuiele peste care se aplica o lipitură din lut, întărită pe alocuri cu pietre mici de calcar. Având în vedere faptul că la unele locuinţe nu au fost atestate urme de la pari, se poate presupune că un rol important în edificarea pereţilor de bază l-a avut lutul, care putea fi utilizat sub forma unor vălătuci/cărămizi (fig. 9/1). De asemenea, este admisă prezenţa unor locuinţe (colibe) construite din nuiele, crengi şi stuf, fără utilizarea lutului. O astfel de locuinţă a fost semnalată de către I. Nestor la Corlăteni (Nestor 1952, 91). O construcţie similară a fost cercetată în aşezarea de la Trinca. Însă, autorul săpăturilor O. Leviţki, ţinând cont de amplasarea ei în nemijlocita apro-

Tabelul 3

Locuinţele culturii Chişinău-Corlăteni

nr.	Aşezarea		de suprafaţă (tip I)			semibordei (tip II)			bordei (tip III)			suprafaţa	particularităţi
			forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.		
1	Andrieşeni		?	?	vatră							?	
2	Bălteni		?	?	?							?	
3	Chişinău	1	?	?	vatră							?	
		2				ovală	2	1 vatră				20 m²	trepte laviţă
4	Cioca Boca		?	?	?							?	
5	Ciurea		?	?	?							?	
6	Corlăteni		?	?	?							?	
7	Costeşti VII					patrulat.	1	?				23 m²	gropi prov.
8	Dănceni								rotundă	1	vatră port.	7 m²	trepte
9	Eşanca		?	?	?							?	
10	Hansca		patrulat.	1	1 vatră							4,2×?	
11	Iacobeni		?	?	?							?	
12	Iaşi		?	?	?							?	
13	Leţcani		?	?	?							?	
14	Lozna	1	patrulat.	1	vatră							?	
		2	patrulat.	1	vatră							?	
		3	patrulat.	1	vatră							?	
		4	patrulat.	1	vatră							?	
		5	patrulat.	1	vatră							?	
		6	patrulat.	1	vatră							?	
15	Lucaşeuca		?	?	?							?	
16	Mihail Kogălniceanu		?	?	?							?	
17	Petruşeni		patrulat.	1	?							14 m²	
18	Prăjeşti		?	?	?							?	
19	Slobozia-Hăneşti		?	?	?							?	
20	Suruceni		?	?	?							?	
21	Trinca	1	patrulat.	1	?							6,12-5,85× 3,65-3,45	
		2	patrulat.	1	vatră port.							4,2-5,6× 3,6-4,2	
22	Truşeşti		?	1	2 vetre							?	
23	Valea Lupului	1	?	?	?							?	
		2	?	?	?							?	
24	Văratic V		patrulat.	1	?							2,0×3,5	
TOTAL		**32**	**29**			**2**			**1**				

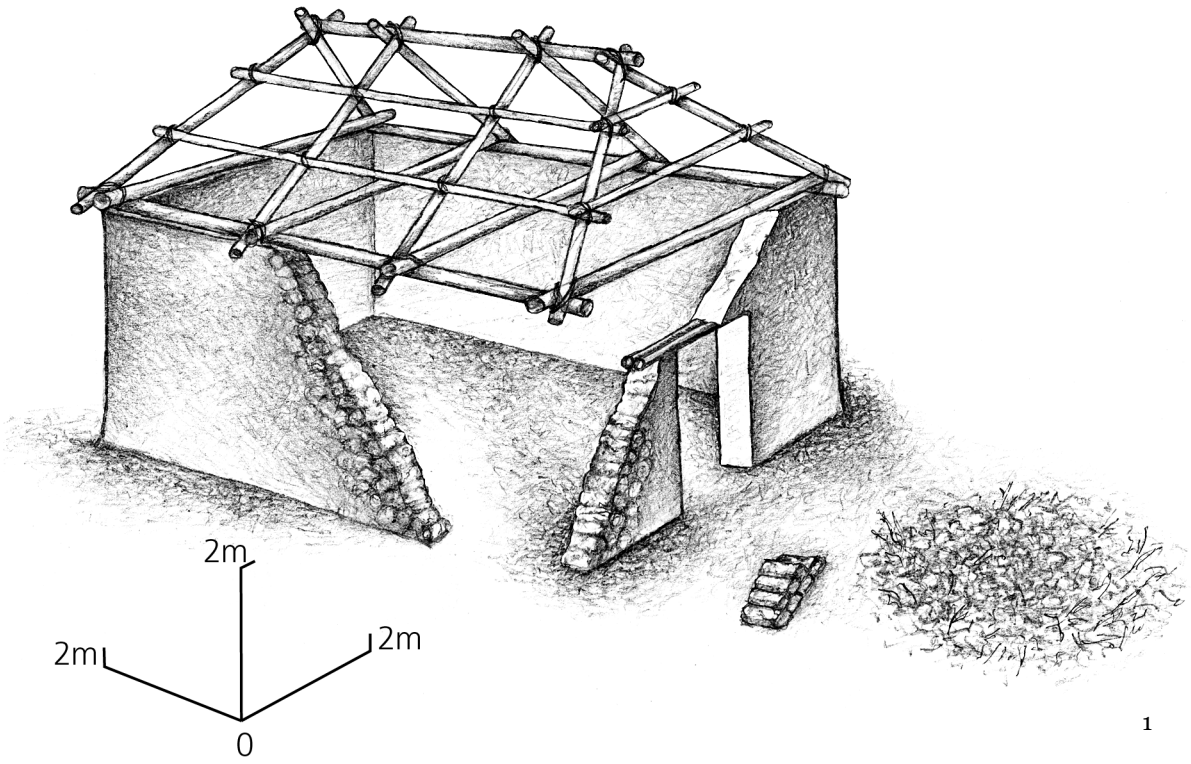

1

Tip I.A.1.c

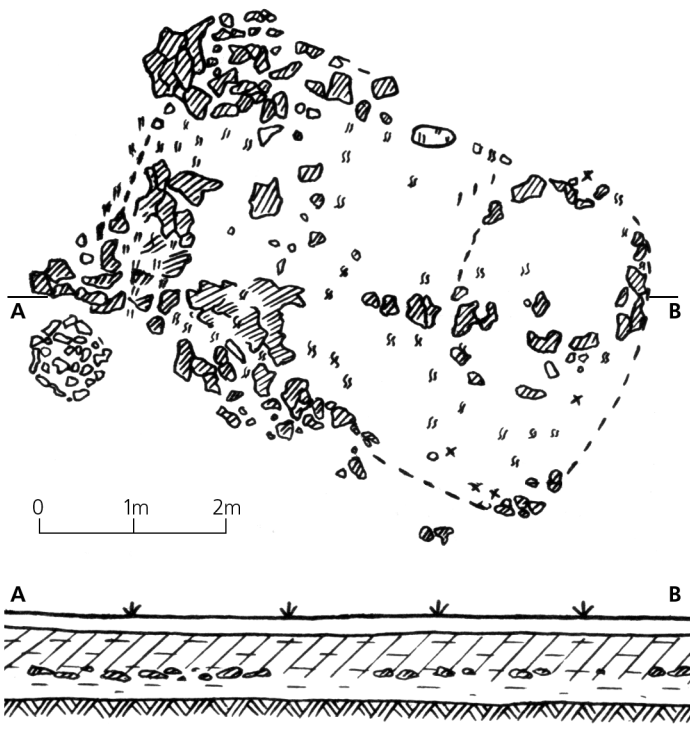

2

Fig. 8. Locuinţele culturii Chişinău-Corlăteni din spaţiul est-carpatic. Locuinţă de suprafaţă din aşezarea Trinca: 1 - reconstituire grafică; 2 - plan (după Leviţki 1994a; reconstituire - Ivan Litsuk).

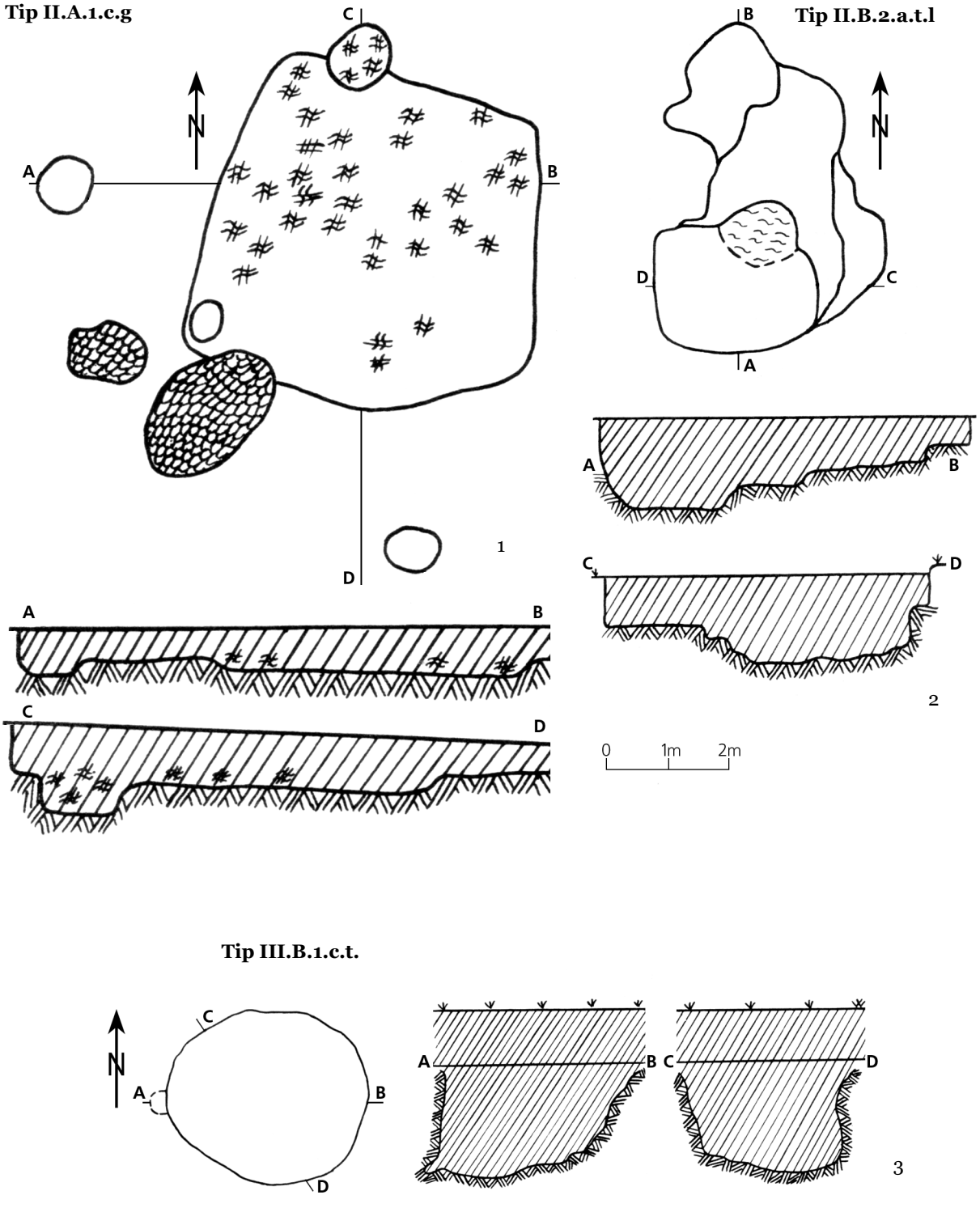

Fig. 9. Locuinţele culturii Chişinău-Corlăteni din spaţiul est-carpatic. Locuinţe adâncite – semibordeie şi bordeie: 1 - Costeşti VII; 2 - Chişinău; 3 - Dănceni (după Мелюкова 1961; Дергачев 1982; Никулицэ 1979; Leviţki 1994a).

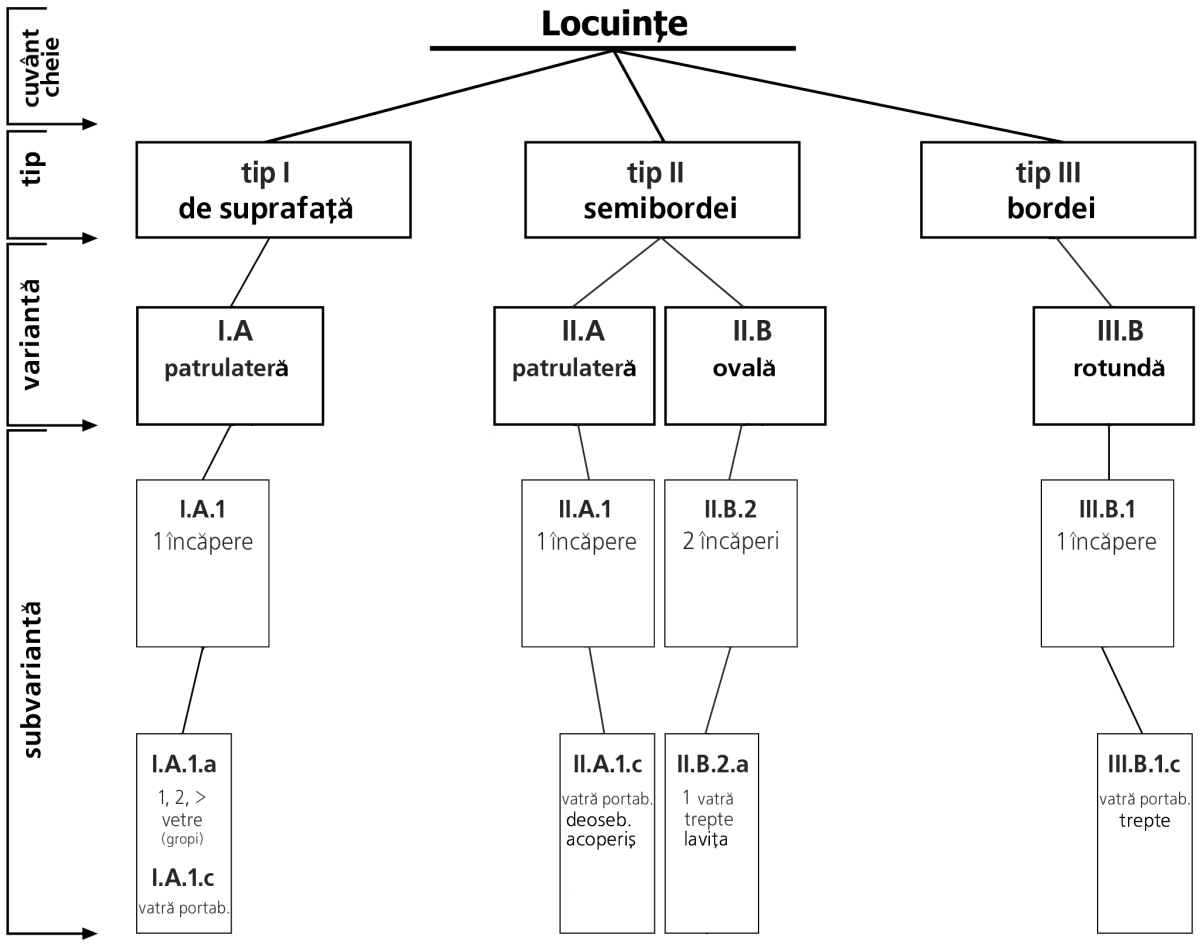

Fig. 10. Locuinţele culturii Chişinău-Corlăteni din spaţiul est-carpatic. Tipologie.

piere de locuinţa nr. 2 şi de o groapă menajeră, care „luate împreună alcătuiesc un complex unitar de locuit", o interpretează drept o locuinţă auxiliară (Leviţki 1994a, 60). Construcţiile de tipul I, indiferent de materialele utilizate, erau orientate NV-SE sau N-S. Suprafaţa lor era nu prea mare, fiind cuprinsă între 14 şi 21-23 m². Podeaua locuinţelor este plană, fiind uneori lipită cu un strat subţire de lut. Acestea, judecând după prezenţa sau lipsa urmelor de vetre, au fost încălzite cu instalaţii staţionare (vetre) sau mobile (vetre portabile). La particularităţile constructive am menţiona prezenţa unei gropi nu prea mari într-o locuinţă de la Lozna (Leviţki 1994a, 59).

Semibordeiele (fig. 10/1, 2) aveau forma patrulateră (Costeşti VII) sau ovală (Chişinău) şi erau adâncite în sol până la 0,15-0,5 m la Costeşti VII şi până la 0,8 m în aşezarea Chişinău. Acestea erau orientate cu latura lungă E-V (Costeşti VII) ori VSV-ENE (Chişinău). Suprafaţa lor variază de la 20 m² (Chişinău) la 23 m² (Costeşti VII). La acest tip de locuinţe ne atrage atenţia prezenţa a două gropi în perimetrul semibordeiului de la Costeşti VII, a unui gârlici săpat în trepte şi a laviţelor în construcţia de la Chişinău.

Bordeiul de la Dănceni (fig. 9/3), de formă cvasi-rotundă, puţin alungit în direcţia E-V a fost săpat până la adâncimea de 1,7 m faţă de nivelul antic de călcare. Suprafaţa lui era de circa 7 m².

Analiza spaţială a răspândirii tipurilor de locuinţe în arealul culturii Chişinău-Corlăteni arată că cele adâncite (semibordeie, bordeie) sunt specifice numai pentru spaţiul pruto-nistrean.

Tămăoani- Holercani

Toate aşezările atribuite orizontului cultural cu ceramică incizată de tip Tămăoani-Holercani sunt nefortificate şi sunt amplasate cel mai frecvent pe terasele joase ale unor râuri (Ijdileni, Tămăoani etc.), mai rar pe promontorii (Saharna Mică).

Monumentele hallstattiene timpurii de tip Tămăoani-Holercani au fost identificate şi sistematizate de către B. Hänsel (1976, 122 ş.u.), A. László (1986, 65 ş.u.) şi M. Brudiu (1980, 398 ş.u.; idem 1981, 529 ş.u.; idem 1991, 221 ş.u.). Contribuţii substanţiale la studierea acestora au adus O. Leviţki (1994b, 219 ş.u.), I. Niculiţă (Никулицэ 1981, 71 ş.u.), iar mai recent A. Nicic (2008)[13].

Până în prezent au fost atestate doar cinci locuinţe în patru aşezări ale culturii Tămăoani-Holercani (tab. 4; diagrama 4). Acestea în funcţie de poziţia lor faţă de nivelul antic de călcare au fost divizate în două tipuri: tip I – de suprafaţă şi tip III – bordei (fig. 11).

Diagrama 4

Repartizarea locuinţelor culturii Tămăoani-Holercani în funcţie de tipul lor

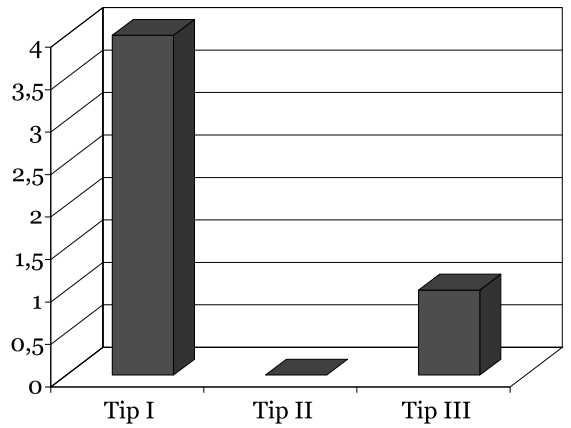

Locuinţele de suprafaţă (4 construcţii; tab. 4) au avut, după toate probabilităţile, formă patrulateră şi erau cu o singură încăpere. Astfel, acestea au fost incluse în varianta I.A şi, respectiv, în subvarianta de bază I.A.1. În conformitate cu instalaţiile de încălzire utilizate, au fost create două subvariante secundare: *I.A.1.b*, cu cuptor (Saharna Mică) şi *I.A.1.c*, cu vatră portabilă[14].

Locuinţele de tip *bordei* sunt reprezentate de o singură construcţie, cea de la Ijdileni (fig. 11/A). Bordeiul era de formă ovală, consta dintr-o încăpere şi, posibil, a fost încălzit prin intermediul unei vetre portabile, ceea ce îi conferă următoarea clasificare – *III.B.1.c* (fig. 11/B).

Sinteză. În pofida informaţiilor laconice pe care le avem referitor la locuinţele culturii Tămăoani-Holercani se poate, totuşi, constata (diagrama 3) că cele de suprafaţă (4) predomină numeric faţă de cele adâncite (1). *Locuinţele de suprafaţă* aveau o singură încăpere, fiind construite dintr-o carcasă de lemn unsă cu lut. Pentru cele din lunca Prutului (Tămăoani, Vânători) se remarcă o utilizare masivă a stufului la ridicarea pereţilor. Locuinţele erau orientate E-V şi aveau suprafaţa de circa 20 m² (Saharna Mică), fiind încălzite cu cuptoare, sau cu vetre portabile. *Bordeiul* (Ijdileni), orientat NV-SE, era adâncit în sol până la 1 m şi avea o suprafaţă relativ mică – circa 6 m².

Complexe locative au fost atestate şi în teritoriile învecinate de la sud şi sud-est (grupurile Balta şi Tudora). Astfel, în grupul Balta au fost cercetate până în prezent doar locuinţe de suprafaţă (Ванчугов 1981b, 73-75; idem 1983, 88-89; idem 1990, 34-37). Ca tehnică de construcţie acestea sunt asemănătoare cu cele de tip Tămăoani-Holercani, însă diferă ca dimensiuni[15]. În grupul Tudora sunt cunoscute toate trei tipuri de locuinţă, cu o predominare numerică a semibordeielor (Ванчугов 1990, 23-32), pe când în cultura Tămăoani-Holercani se întâlnesc numai două (de suprafaţă şi bordeie). O altă particularitate este utilizarea masivă a pietrei în calitate de material de construcţie. De exemplu, aceasta este folosită pentru amenajarea fundamentelor locuinţelor terestre din aşezarea Jalpug IV (Ванчугов 1981a, 93-94; idem 1990, 33) sau pentru placarea pereţilor semibordeielor de la Voronovka II (Ванчугов 1990, 30-31).

[13] Deşi A. Nicic (2008, 42-48, 51) a repertoriat şi analizat şi habitatul faciesurilor cu ceramică incizată de la periferia sud-estică a culturii Tămăoani-Holercani (grupurile Tudora şi Balta), în studiul de faţă nu au fost incluse locuinţele din această regiune, din considerentul că atribuirea grupurilor date la culturile de tradiţie hallstattiană este pusă sub semnul întrebării.

[14] Lipsa vestigiilor unor instalaţii de încălzire staţionare, ne permite să presupunem că în aceste locuinţe a fost utilizată vatra portabilă.

[15] Locuinţele de suprafaţă din grupul Balta sunt mai mari (46-54 m²) faţă de cele din cultura Tămăoani-Holercani.

Tabelul 4.

Locuinţele culturii Tămăoani-Holercani

nr.	Aşezarea		de suprafaţă (tip I)			semibordei (tip II)			bordei (tip III)			suprafaţa	particularităţi
			forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.		
1	Ijdileni								ovală	1	?	2,8×2,2	
2	Saharna Mică		patrulat.	1	1 cuptor							4,95×4,28	
3	Tămăoani		?	?	?							?	
4	Vânători	1	?	?	?							?	
		2	?	?	?							?	
TOTAL		**5**	**4**			**0**			**1**				

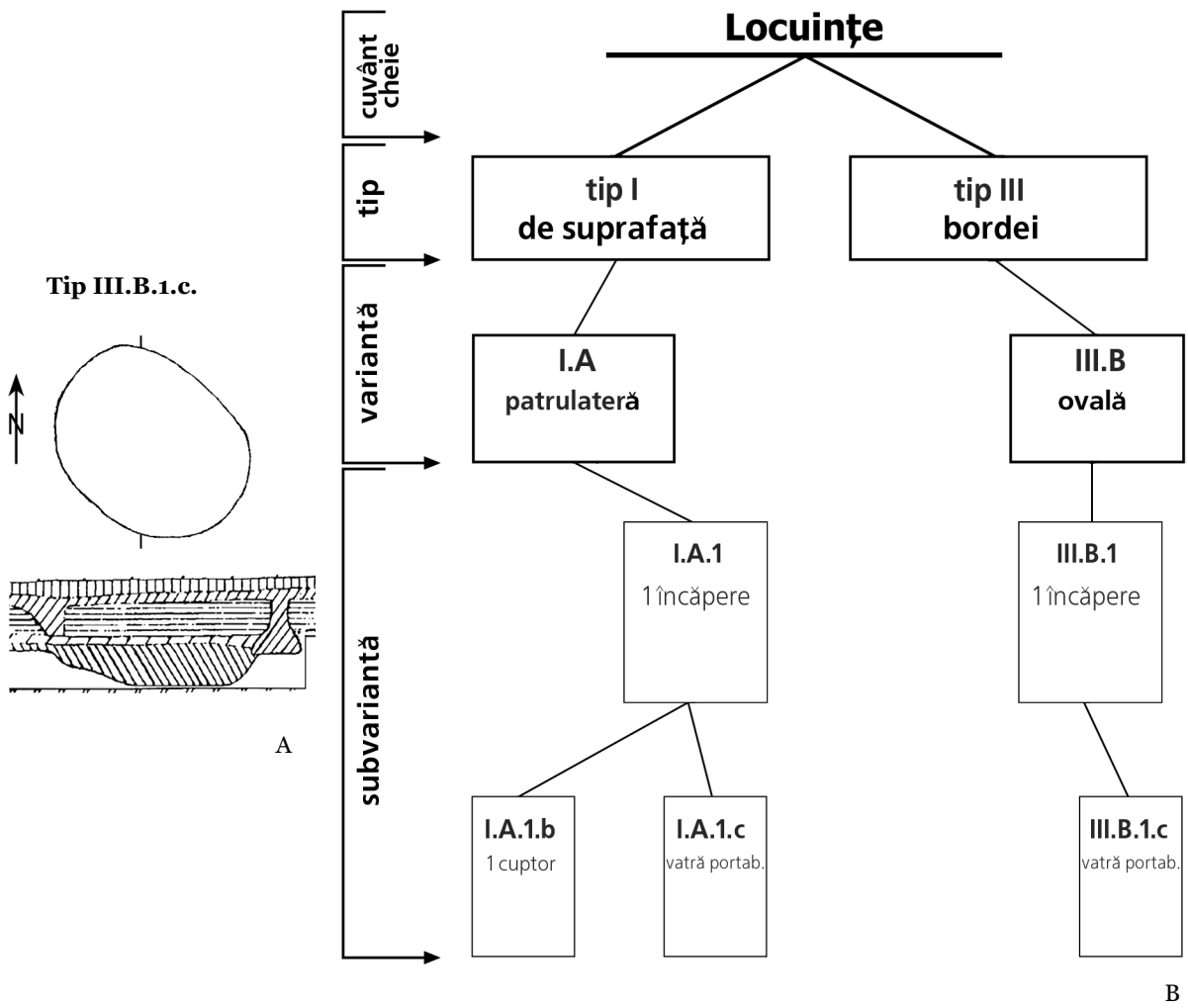

Fig. 11. Locuinţele culturii Tămăoani-Holercani din spaţiul est-carpatic: A - Ijdileni-Frumuşiţa (după Brudiu 1991); B - tipologie.

Cozia-Saharna

Aşezările culturii Cozia-Saharna au fost situate pe locuri înalte sau medii (promontorii, platouri evidenţiate, malurile abrupte ale râurilor, pâraielor sau râpelor), amplasate, în cele mai frecvente cazuri, în apropierea surselor acvatice. Cercetările mai vechi, dar şi cele recente au scos în evidenţă prezenţa fortificaţiilor la comunităţile culturii Cozia-Saharna. Astfel, în prezent putem vorbi cu certitudine despre existenţa unor aşezări fortificate la Pocreaca-*Cetăţuie* (Iconomu 1996, 21-56), Brad (Ursachi 1995, 22) în arealul vestic al acestei culturi, precum şi la Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Băţ 2009, 41-43; Niculiţă et al. 2010, 360-362) – în partea de est.

Un rol important în studierea aşezărilor şi locuinţelor culturii hallstattiene timpurii cu ceramică incizată şi ştanţată de tip Cozia-Saharna au avut cercetările, efectuate de A. László la Cozia (A. László 1969, 319-326; idem 1972, 207-222), A. Meljukova – la Solonceni-*Hlinaia* (Мелюкова 1955b, 51 ş.u.) şi M. Kaşuba – la Mateuţi-*La Başne* şi Alcedar III (Кашуба 2000, 416 ş.u.). O contribuţie substanţială la elucidarea acestei culturi au adus investigaţiile arheologice la siturile din microzona Saharna, întreprinse de colaboratorii Universităţii de Stat din Moldova (Niculită, Zanoci, Arnăut 2008; Niculiţă, Nicic 2008, 205-232; Niculiţă, Zanoci, Băţ 2009, 41-43; Niculiţă et al. 2010, 360-362).

Ca urmare a cercetărilor arheologice, întreprinse pe arii mari, la aşezările Mateuţi-*La Başne* şi Alcedar III a devenit posibilă urmărirea unei organizări interioare a siturilor. Astfel, s-a stabilit că construcţiile locative şi cele auxiliare sunt amplasate la o distanţă nu prea mare unele de altele (circa 20-25 m), formând aşa-numitele gospodării (Кашуба 2000, 442 ş.u., табл. XCVIII).

O primă încercare de clasificare a locuinţelor culturii Cozia-Saharna a fost întreprinsă de M. Kaşuba, în lucrarea de sinteză, dedicată acestui facies arheologic (Кашуба 2000, 260-265, рис. IV-VI/3, 7, 8, 10). Ulterior, tipologia a fost perfecţionată (Kašuba 2007, Abb. 3) şi completată cu noi date, servind drept bază pentru clasificarea, promovată în studiul de faţă (fig. 3; 7; 10-11; 16; 18).

Vestigiile a 23 de locuinţe (tab. 5; diagrama 5) au fost atestate în nouă aşezări ale culturii Cozia-Saharna. La fel, ca şi în cazul culturilor analizate anterior, aici pot fi distinse trei tipuri de construcţii: tipul I – de suprafaţă; tipul II – semibordei (ad. 0,6-0,8 m); tipul III – bordei (ad. 0,9-1,0 m), care au căpătat codificarea respectivă (fig. 12-16).

Diagrama 5

Repartizarea locuinţelor culturii Cozia-Saharna în funcţie de tipul lor

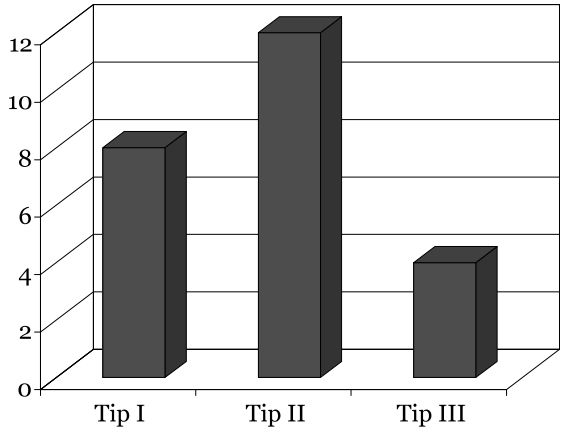

Locuinţele de suprafaţă (8 construcţii; tab. 5) au avut, de regulă, formă patrulateră (rectangulară/cvasirectangulară), constituind, astfel, o singură variantă – I.A. În funcţie de numărul de încăperi, acestea au fost divizate în două subvariante de bază: I.A.1, cu o încăpere şi I.A.2, cu două încăperi. Luând drept criteriu de clasificare sistemul de încălzire utilizat, locuinţele cu o încăpere (I.A.1) pot fi împărţite în trei subvariante secundare: *I.A.1.a*, cu vatră (Saharna Mică); *I.A.1.b*, cu cuptor (Butuceni, Mateuţi); *I.A.1.c*, cu vatră portabilă (Alcedar III). Construcţiile cu două încăperi (I.A.2) sunt reprezentate de locuinţa nr. 1 de la Alcedar III, pentru a cărei încălzire a fost folosită o vatră portativă, respectiv aceasta căpătând cifrul *I.A.2.c*. Pentru locuinţele de suprafaţă ale culturii Cozia-Saharna (fig. 12/1-2) sunt specifice unele particularităţi constructive, cum ar fi prezenţa gropilor de provizii (g) în perimetrul acestora (Alcedar III, Mateuţi etc.), sau a intrărilor/coridoarelor (i/c) – Alcedar III.

Semibordeiele (12 construcţii; tab. 5) după forma cavităţii săpate în sol au fost împărţite în două variante: II.A – patrulateră/cvasipătrată (6) şi II.B – ovală/cvasiovală (6). Toate locuinţele, indiferent de forma lor, sunt cu o singură încăpere (II.A.1 şi II.B.1). Construcţiile de formă patrulateră (subvarianta de bază II.A.1), în funcţie de instalaţiile utilizate pentru încălzire, au fost divizate în trei subvariante secundare: *II.A.1.a*, cu vetre (Cozia);

Tabelul 5

Locuinţele culturii Cozia-Saharna

nr.	Aşezarea		de suprafaţă (tip I)			semibordei (tip II)			bordei (tip III)			suprafaţa	particularităţi
			forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.		
1	**Alcedar III**	1	patrulat.	2	vatră port.							98 m²	2 gropi prov.
		2	patrulat.	1	?							73 m²	intr./ coridor
		3	patrulat.	1	?							5,3×5,6	2 gropi prov. intr./ coridor
		4				patrulat.	1	1 cuptor				6,5 m²	trepte
2	**Brad**		?	?	vatră								
3	**Butuceni**		patrulat.	1	1 cuptor							3,2×3,2	constr. auxiliar.
4	**Cozia**	1				patrulat.	1	1 vatră				5,0×4,5	
		2				patrulat.	1	1 vatră				4,0×3,5	
		3				ovală	1	?				6,9 m²	intr.
		4				ovală	1	?				11,7 m²	intr.
		5				ovală	1	?				6,2 m²	intr.
		6				ovală	1	?				7,6 m²	intr.
5	**Glinjeni**					patrulat.	1	vatră port. ?				2,0×2,0	groapă prov.
6	**Mateuţi**	1	patrulat.	1	1 cuptor							5,8-6,7×4,2	groapă prov.
		2							ovală	1	?	7,8 m²	trepte laviţă
7	**Saharna-** *Dealul Mănăstirii*	1				patrulat.	1	?				6,10×5,0	
		2				patrulat.	1	?				?	trepte
8	**Saharna Mică**	1				ovală	1	?				2,7×2,8	
		2	patrulat.	1	1 vatră							3,5×1,9	
9	**Saharna-** *Ţiglău*	1							ovală	1		2,64×1,48	trepte
		2	patrulat	1	?							10×7	
10	**Solonceni**	1							ovală	1	?	2,8×1,6-1,9	intr./ coridor
		2							ovală	1	?	2,40×1,65	intr./ coridor
		3				ovală	1	?				2,76×1,48-2,05	intr./ coridor
TOTAL		**24**	**8**			**12**			**4**				

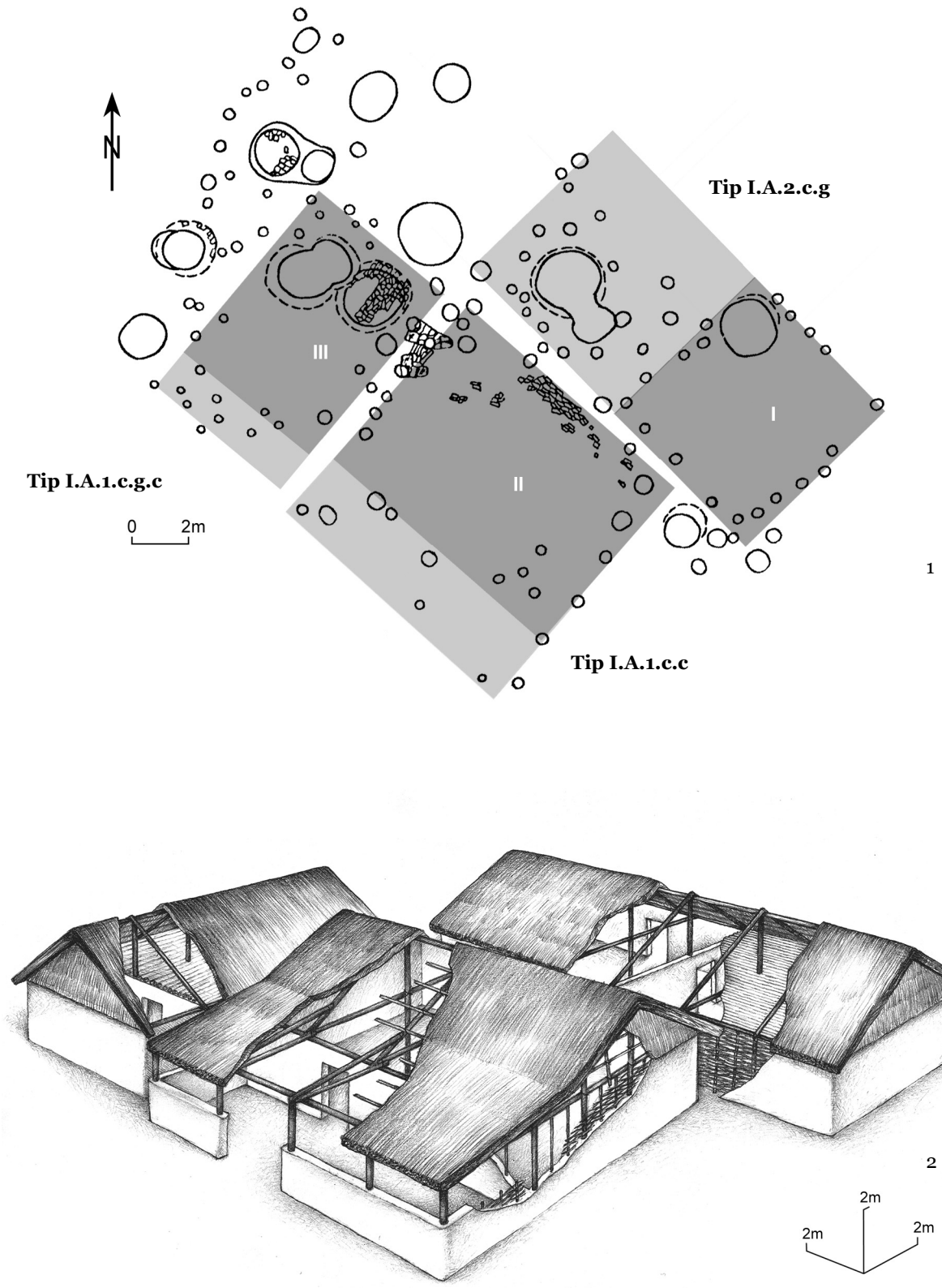

Fig. 12. Locuinţele culturii Cozia-Saharna din spaţiul est-carpatic. Locuinţe de suprafaţă din aşezarea Alcedar III: 1 - planuri; 2 - reconstituire grafică (după Kašuba 2007; reconstituire - Ivan Litsuk).

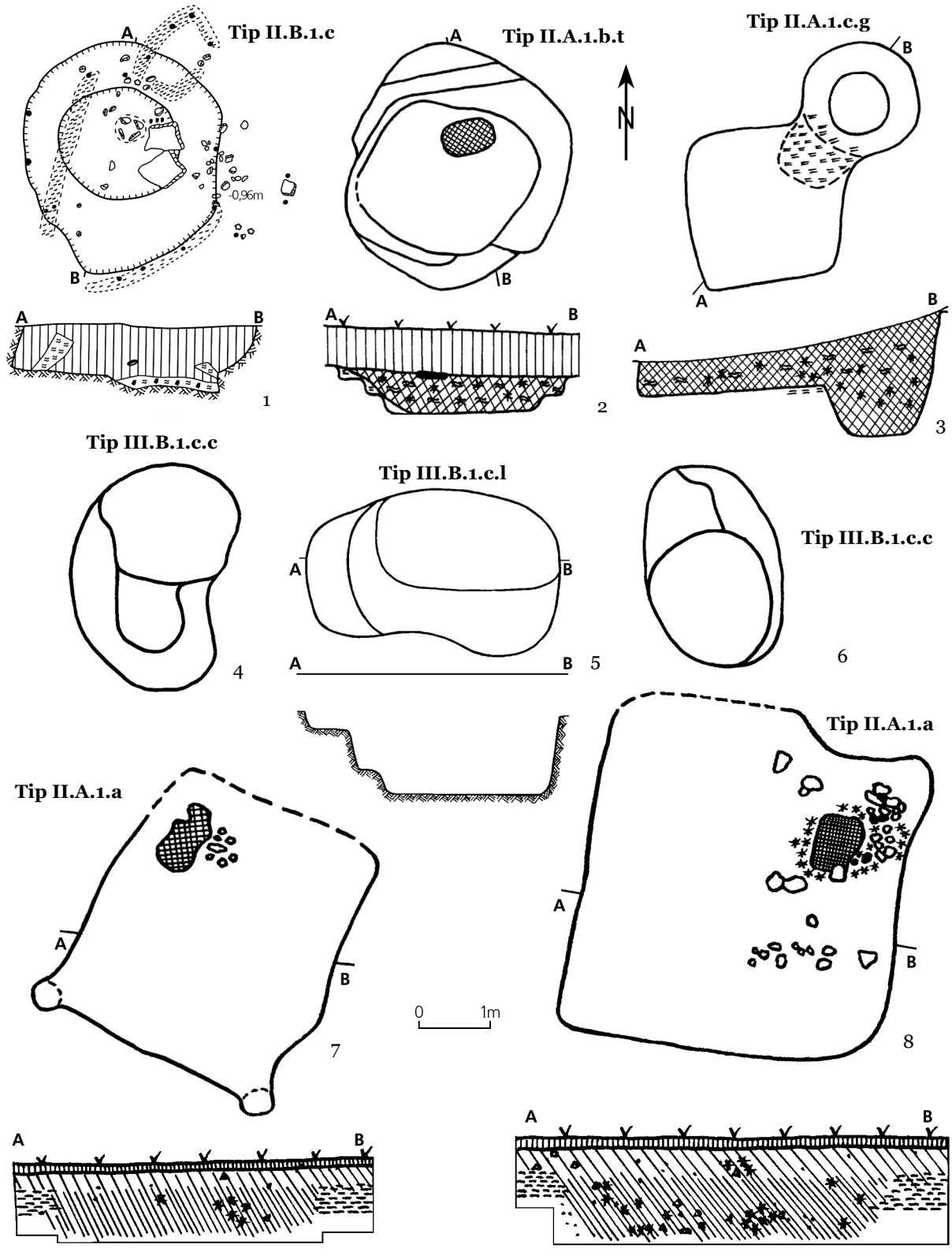

Fig. 13. Locuinţele culturii Cozia-Saharna din spaţiul est-carpatic. Locuinţe adâncite – semibordeie şi bordeie: 1 - Saharna Mică; 2 - Alcedar III; 3 - Glinjeni-*La Şanţ;* 4, 6 - Solonceni-*Hlinaia*; 5 - Mateuţi-*La Başne*; 7, 8 - Cozia (după László 1969, 1972; Kašuba 2007; Niculită, Zanoci, Arnăut 2008).

II.A.1.b, cu cuptoare (Alcedar III); *II.A.1.c*, cu vetre portabile (Glinjeni). Pentru încălzirea semibordeielor de formă ovală este admisă prezenţa vetrelor portabile, ceea ce le conferă următoarea codificare – *II.B.1.c* (Cozia, Saharna Mică etc.). Unele locuinţe dispuneau de intrări/coridoare sau de un acoperiş specific – Alcedar III, Cozia (fig. 13/2, 7-8).

Bordeiele (4 construcţii; tab. 5) sunt de formă ovală/cvasiovală cu o singură încăpere (fig. 13/4-6, fiind incluse toate în varianta III.B, subvarianta de bază III.B.1 (fig. 16). Lipsa instalaţiilor de încălzire staţionare (vatră sau cuptor) presupune dotarea lor cu vetre portabile, ceea ce permite atribuirea acestor bordeie la subvarianta secundară *III.B.1.c*.

Sinteză. Ca urmare a cercetării locuinţelor culturii Cozia-Saharna (diagrama 4) s-a stabilit că tipul preferat este cel adâncit în sol (12 semibordeie şi 4 bordeie, faţă de 8 locuinţe de suprafaţă).

Locuinţele de suprafaţă (fig. 12) reprezintă construcţii ridicate dintr-o carcasă de lemn unsă cu lut. Ele aveau formă patrulateră şi erau orientate cu latura lungă NE-SV (3), NV-SE (2) sau N-S (1). Suprafaţa lor era diferită, cea mai mică fiind atestată la Saharna Mică (6,7 m²), iar cea mai mare la Alcedar III (98 m²)[16]. Locuinţele au fost încălzite atât cu instalaţii staţionare – vatră (Brad, Saharna Mică), cuptor (Butuceni, Mateuţi), cât şi cu vetre portabile (Alcedar III). Pentru edificiile de suprafaţă ale culturii Cozia-Saharna remarcăm o serie de particularităţi constructive, cum ar fi:

– prezenţa intrărilor/coridoarelor (Alcedar III, locuinţa nr. 2 şi nr. 3);
– amplasarea în perimetrul locuinţelor a gropilor de provizii/menajere (Alcedar III, locuinţa nr. şi nr. 3; Mateuţi);
– amenajarea unor construcţii auxiliare, acostate la locuinţă (Butuceni);
– utilizarea pietrei (Butuceni);
– „tencuirea" şi ornamentarea pereţilor cu vopsea roşie (Alcedar III).

Semibordeiele (fig. 13/1-3, 7-8) erau de formă patrulateră (6 – Alcedar III, Glinjeni, Saharna-*Dealul Mănăstirii* etc.) ori ovală (6 – Cozia, Saharna Mică, Solonceni). Locuinţele sunt orientate diferit, predominând direcţia N-S (6), urmată de cea E-V (3) şi NE-SV (2). Suprafaţa semibordeilor, de regulă, este mai mică decât a locuinţelor terestre, fiind cuprinsă între 4 m² (Glinjeni) şi cca 30 m² (Saharna-*Dealul Mănăstirii*). Majoritatea, însă, au o arie de cca 6,5-8 m² (Cozia). Pentru acest tip de locuinţe menţionăm o serie de particularităţi. Astfel, pe conturul semibordeiul de la Saharna Mică (fig. 13/1) au fost atestate 18 gropi de la pari de dimensiuni reduse, iar în centru una de proporţii mai mari. Aceasta permite presupunerea existenţei unui acoperiş de formă conică. O situaţie similară a fost urmărită şi la o locuinţă de la Alcedar III, pentru care s-a făcut şi o reconstituire grafică (fig. 14). Unul din

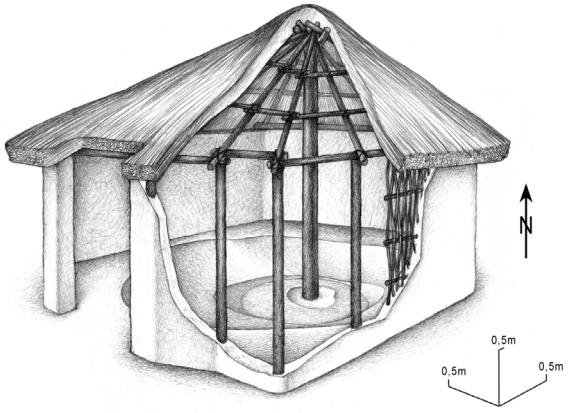

Fig. 14. Locuinţă cu acoperişul conic din arealul culturii Cozia-Saharna. Aşezarea Alcedar III, reconstituire grafică (după Kašuba 2007; reconstituire - Ivan Litsuk).

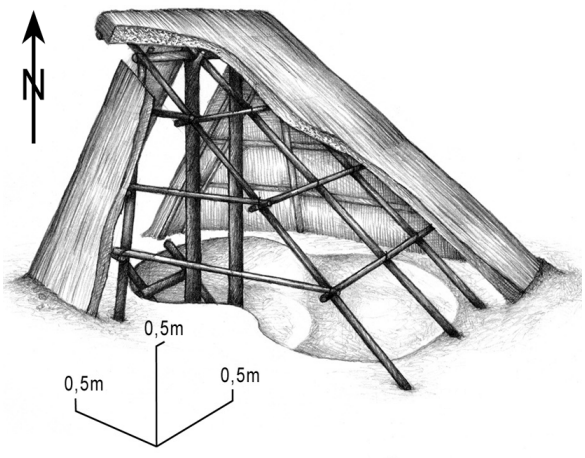

Fig. 15. Locuinţă cu acoperişul într-o singură apă din arealul culturii Cozia-Saharna. Aşezarea Alcedar III, reconstituire grafică (după Kašuba 2007; reconstituire - Ivan Litsuk).

[16] Reconstituirile grafice a locuinţelor de suprafaţă din aşezarea Alcedar III au fost utilzate pentru reconstrucţia în proporţii naturale a unei case din situl Saharna-Ţiglău (Nicic 2009, 54-57).

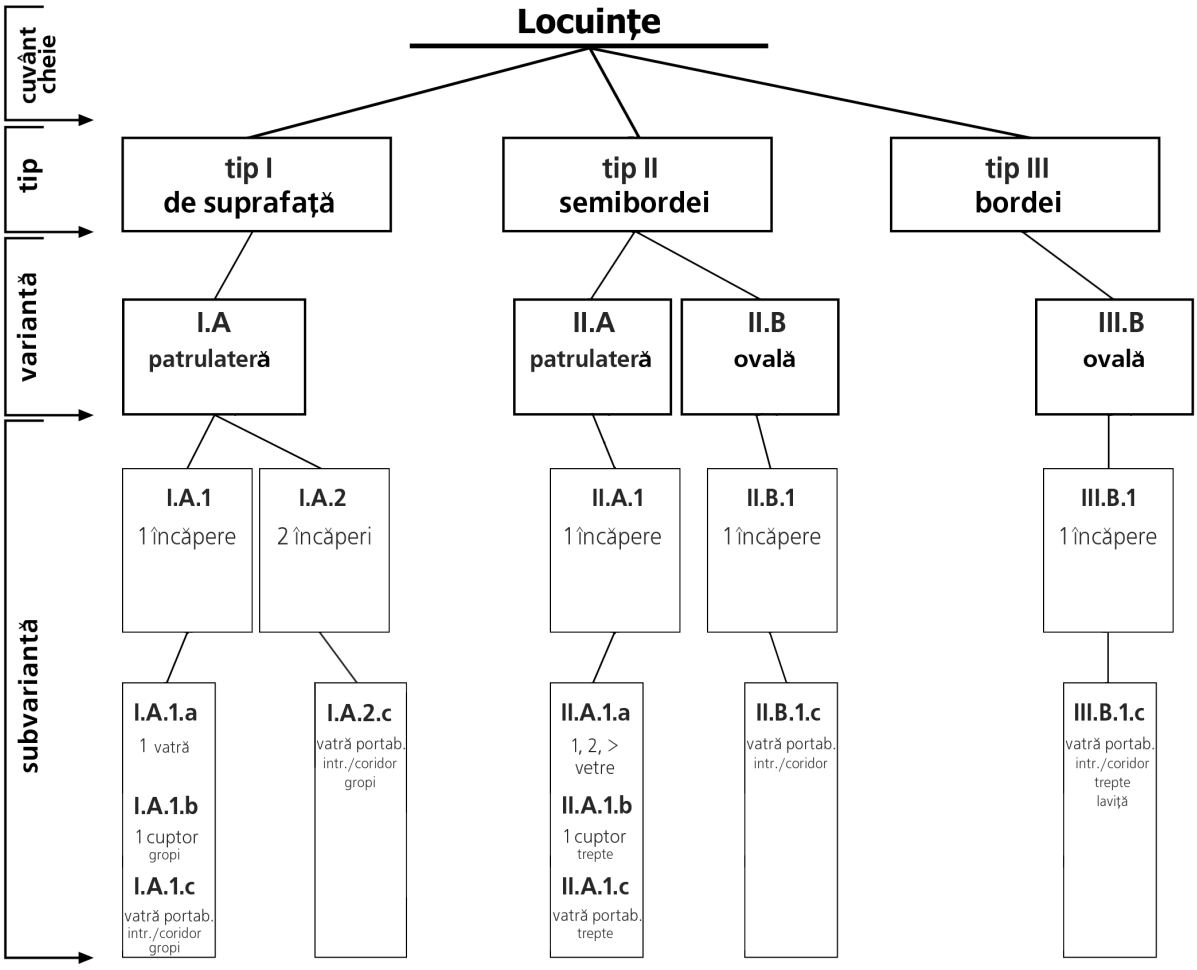

Fig. 16. Locuinţele culturii Cozia-Saharna din spaţiul est-carpatic. Tipologie.

semibordeiele de la Cozia (fig. 13/7) a avut, probabil, acoperişul într-o singură apă, ca şi la construcţia auxiliară de la Alcedar III (fig. 15). De asemenea, la locuinţele adâncite de la Cozia au fost urmărite arheologic intrările de tip coridor, iar la altele (Alcedar III, Saharna-*Dealul Mănăstirii*) – trepte.

De la *bordeie* (fig. 13/4-6) s-au păstrat cavităţile de formă ovală, orientate fie că N-S (2, Solonceni), fie că E-V (Saharna-*Ţiglău*, Mateuţi). Suprafaţa lor nu este prea mare şi variază de la cca 4,0 m² (Saharna-*Ţiglău*) la cca 7,8 m² (Mateuţi). Bordeiele, după cum s-a menţionat deja, au fost încălzite cu instalaţii mobile – vetre portabile. Majoritatea locuinţelor de acest tip au o serie de particularităţi constructive, cum ar fi: intrarea/coridor (Solonceni, fig. 13/4, 6) sau laviţele (Mateuţi, fig. 13/5).

Locuinţe de aceleaşi tipuri au fost cercetate şi în arealul culturii Babadag, înrudită, într-o oarecare măsură, cu cea de tip Cozia-Saharna. Astfel, locuinţe de suprafaţă sunt cunoscute la Enisala-*Cetatea medievală* (Jugănaru 2005, 24), Revărsarea-*Cotul Tichileşti* (Jugănaru 2005, 24), Platoneşti (Renţea, Munteanu 2005, 278; Jugănaru 2005, 24) etc. Însă, acestea aveau o suprafaţă mai redusă (9,0-17,6 m²) faţă de locuinţele terestre din arealul culturii Cozia-Saharna. Semibordeie[17] au fost scoase în evidenţă la Niculiţel-*Cornet* (Topoleanu, Jugănaru 1995, 203; Jugănaru 2005, 25), Garvăn-*Mlăjitul Florilor* (Jugănaru 2005, 25), Teliţa-*Amza* (Jugănaru 2005, 25) etc. Bordeie, cu adâncimea de până la 1 m, au fost descoperite la Babadag (Morintz 1987, 45), Rasova-*Malul Roşu* (Irimia 1974, 88; Jugănaru 2005, 25) etc.

[17] G. Jugănaru, autorul studiului dedicat culturii Babadag, atribuie toate locuinţele adâncite unui singur tip – bordeie (Jugănaru 2005, 25-27).

Basarabi-Şoldăneşti

Majoritatea monumentelor acestei culturi sunt amplasate pe locuri cu înălţimi medii din apropierea surselor acvatice. De asemenea, poate fi remarcată şi poziţia apropiată între aşezări şi necropole, cum ar fi de exemplu la Şoldăneşti, Lucaşeuca etc. (Kaşuba 2008a, 40 ş.u.).

Pentru studierea aşezărilor şi locuinţelor culturii Basarabi-Şoldăneşti un rol important continuă să-l deţină rezultatele investigaţiilor arheologice, întreprinse de A. Meljukova la aşezarea eponimă Şoldăneşti (Пассек 1954; Пассек, Мелюкова, 1955; Мелюкова 1955a; idem 1956, 39-41, рис. 1; 4-5; idem 1958, 55-64, рис. 11-17). De asemenea, informaţiile cu privire la acest subiect au fost completate prin publicarea în ultimii ani a unor locuinţe din aşezările Ivancea II (Власенко 2007, 257-268) şi Măşcăuţi-*Livada Boierului* (Musteaţă, Sîrbu 2009, 131). O variantă de clasificare a locuinţelor culturii Basarabi-Şoldăneşti a fost propusă recent de către M. Kaşuba (Kaşuba 2008a, fig. 3), însă noile materiale, precum şi elaborarea unor principii generale, expuse în studiul de faţă, dictează o revizuire a acesteia.

Complexe locative – total şase (tab. 6; diagrama 6) – au fost documentate cu siguranţă în patru aşezări ale culturii Basarabi-Şoldăneşti din spaţiul est-carpatic. Acestea, conform adâncimii lor faţă de nivelul antic de călcare, au fost divizate în trei tipuri: tipul I – de suprafaţă; tipul II – semibordei (ad. 0,6-0,8 m); tipul III – bordei (ad. 0,9-1,0 m) şi au căpătat codificarea respectivă (fig. 17-18).

Diagrama 6

Repartizarea locuinţelor culturii Basarabi-Şoldăneşti în funcţie de tipul lor

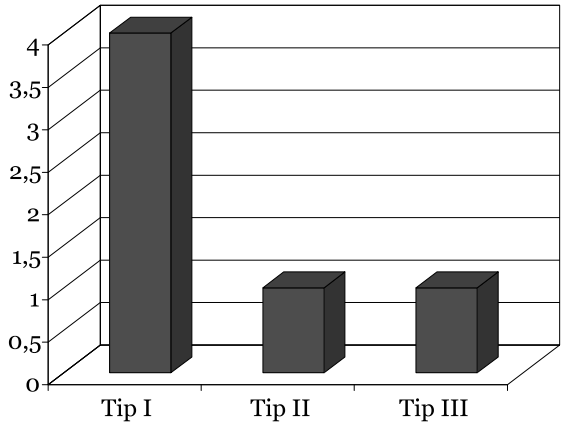

Locuinţele de suprafaţă (4 construcţii; tab. 6) au avut formă patrulateră/cvasipatrulateră şi erau cu o singură încăpere. Astfel, acestea au fost incluse în varianta I.A şi, respectiv, în subvarianta de bază I.A.1 (fig. 17/1; 18). În funcţie de instalaţiile de încălzire utilizate, au fost create trei subvariante secundare: *I.A.1.ab*, cu vatră şi cuptor (Şoldă-

Tabelul 6

Locuinţele culturii Basarabi-Şoldăneşti

nr.	Aşezarea		de suprafaţă (tip I)			semibordei (tip II)			bordei (tip III)			suprafaţa	particularităţi
			forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.	forma	nr. încăp.	inst. încălz.		
1	**Ivancea II**		patrulat.	1	?							10,0×3,20-4,60	
2	**Măşcăuţi**								rotundă	1	?	8 m²	
3	**Piscu**					rotundă	1	?				9,6 m²	
4	**Şoldăneşti I**	1	patrulat.	1	?							6,7×9,6	groapă prov.
		2	patrulat.	1	1 cuptor 1 vatră							6,9×10	intr./ coridor
		3	patrulat.	1	1 cuptor							9,4×5,3	groapă prov. intr./ coridor
TOTAL		**6**	**4**			**1**			**1**				

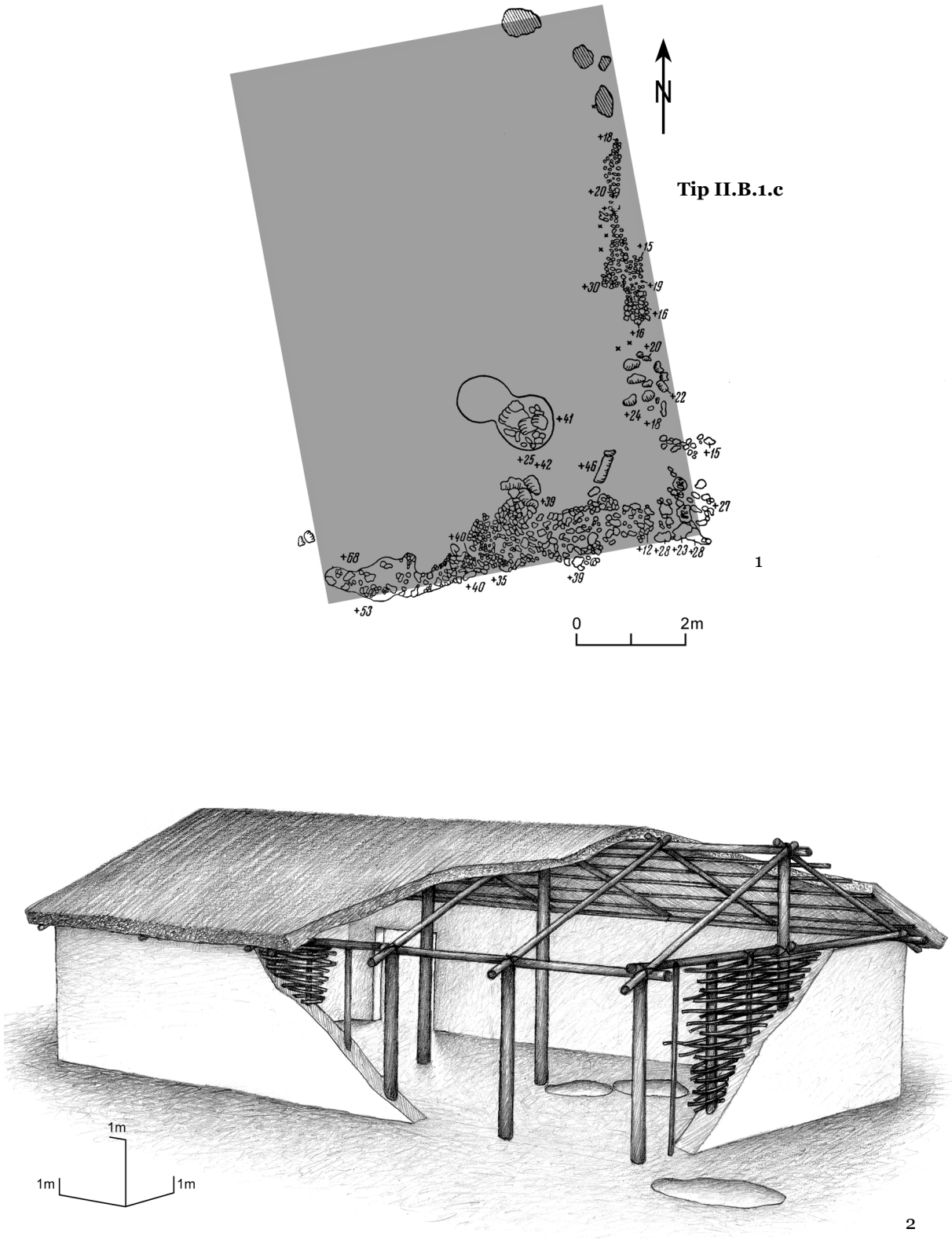

Fig. 17. Locuinţele culturii Basarabi-Şoldăneşti din spaţiul est-carpatic. Locuinţă de suprafaţă din aşezarea Şoldăneşti I: 1 - plan; 2 - reconstituire grafică (după Kaşuba 2008; reconstituire - Ivan Litsuk).

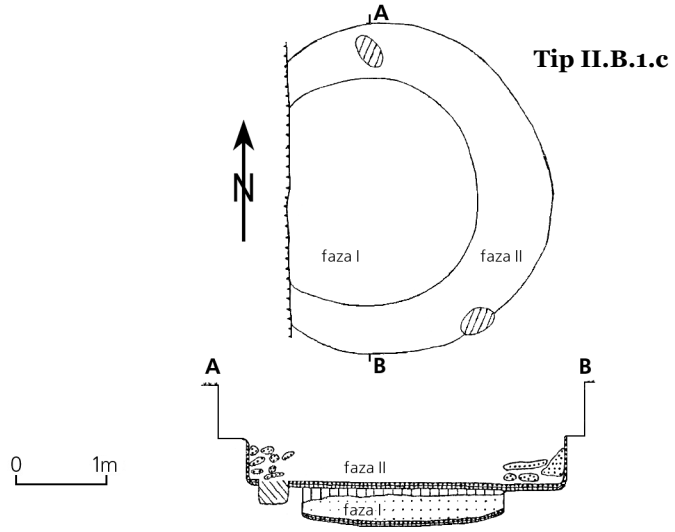

A

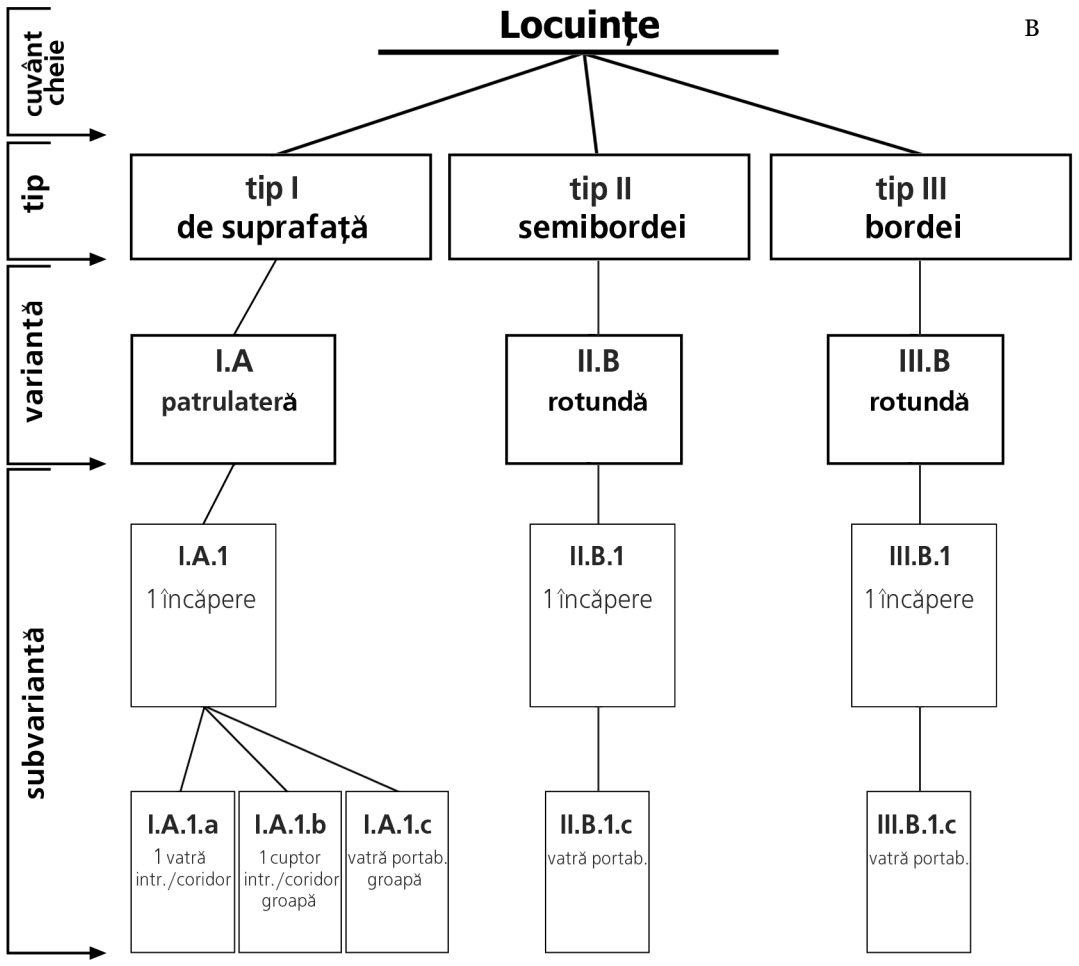

B

Fig. 18. Locuinţele culturii Basarabi-Şoldăneşti din spaţiul est-carpatic: A - Piscu (după Brudiu 1991); B - tipologie.

neşti I, locuinţa nr. 2); *I.A.1.b*, cu cuptor (Şoldăneşti I, locuinţa nr. 3); *I.A.1.c*, cu vatră portabilă (Şoldăneşti I, locuinţa nr. 1; Ivancea II). Drept particularităţi constructive la acest tip de locuinţe remarcăm prezenţa gropilor de provizii/menajere în perimetrul acestora (Şoldăneşti I).

Locuinţele de tip *semibordei* sunt reprezentate de o singură construcţie, cea de la Piscu (fig. 18/A). Aceasta era de formă rotundă, consta dintr-o încăpere şi, posibil, a fost încălzită prin intermediul unei vetre portabile, ceea ce îi conferă următoarea clasificare – *II.B.1.c.*

Bordeiele sunt cunoscute după locuinţa din aşezarea Măşcăuţi-*Livada Boierului*. Ea avea, de asemenea, forma rotundă în plan şi consta dintr-o singură încăpere (III.B.1). Lipsa rămăşiţelor unei instalaţii de încălzire staţionare ar putea indica asupra utilizării în această locuinţă a unei vetre portabile (*III.B.1.c*).

Sinteză. Din punctul de vedere statistic (diagrama 5) se observă o predominare a locuinţelor de suprafaţă (4) faţă de semibordeie (1) şi bordeie (1).

Pereţii *locuinţelor de suprafaţă* constau dintr-o carcasă de lemn, unsă cu lut. Aceasta era ridicată din stâlpi îngropaţi vertical pe perimetrul construcţiei şi uniţi între ei cu nuiele. Peste ea se aplica succesiv o masă de lut special pregătită în aceste scopuri. Nu este exclus că erau adăugate, probabil pentru o duritate mai mare, şi pietricele de calcar, care se întâlnesc din abundenţă în stratul cultural al aşezărilor investigate.

De la aceşti pereţi s-au păstrat aglomeraţii de fragmente de lut ars de diferite dimensiuni, de culoare roşie-oranj. O parte a fragmentelor este plată, iar cealaltă poartă amprente de la nuielele ce au ars. Diametrul nuielelor varia de la 0,8-1,5 la 2,0-2,5 cm. Partea exterioară a pereţilor locuinţelor era netezită, probabil, cu ajutorul smocurilor de iarbă, pânzei grosolane sau a unor instrumente speciale. Locuinţele de acest tip erau orientate cu latura lungă NV-SE (2), SV-NE (1) sau N-S (1) şi ocupau o suprafaţă relativ mare, cuprinsă între 30 m² (Ivancea II) şi 60-70 m² (Şoldăneşti I). Pentru încălzirea lor au fost folosite diferite instalaţii: vetre, cuptoare şi vetre portative. Ne atrage atenţia prezenţa simultană în una şi aceeaşi locuinţă (Şoldăneşti I, locuinţa nr. 2) atât a unui cuptor, cât şi a vetrei.

Locuinţele adâncite de tip *semibordei* şi *bordei* aveau forma rotundă/ovală şi se caracterizează printr-o suprafaţă redusă (8,0-9,6 m²). Pentru încălzirea lor, după toate probabilităţile, au fost utilizate vetre portative.

Aceleaşi tipuri de locuinţe sunt atestate şi în arealul vestic al culturii Basarabi: Banat – Valea Timişului-*Rovina*, Remetea Mare-*Gomila lui Gabor* etc. (Gumă 1993, 217-218); Transilvania – Aiud, Bernadea, Chendu (Ursuţiu 2002, 36, tab. 2), Teleac (Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 35-36) etc. Însă, pentru aceste teritorii remarcăm o pondere a construcţiilor adâncite faţă de cele de suprafaţă.

Tradiţii, deosebiri culturale şi perspectivele cercetării comparative a locuinţelor comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic în sec. XII-VIII a. Chr.

Ca urmare a studierii şi clasificării (tab. 7) locuinţelor comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic în sec. XII-VIII a. Chr. au fost scoase în evidenţă atât o serie de particularităţi specifice, cât şi unele tendinţe comune.

Astfel, pentru *locuinţele de suprafaţă*, sunt caracteristice:

În cultura Gáva-Holihrady-Grăniceşti – construcţii din carcasă de lemn unsă cu lut; utilizarea pietrei pentru consolidarea fundamentului sau placarea pereţilor (1 locuinţă); predominarea orientării latitudinale; prezenţa în cadrul locuinţelor a una, două sau trei încăperi; suprafaţa cuprinsă între 10-12 şi 32 m²; folosirea cu preponderenţă a instalaţiilor de încălzire staţionare (vatră > cuptor).

În cultura Chişinău-Corlăteni – construcţii din carcasă de lemn unsă cu lut; utilizarea lutului, sub forma unor vălătuci/cărămizi, pentru ridicarea pereţilor; predominarea orientării meridionale; prezenţa unei singure încăperi; suprafaţa cuprinsă între 14 şi 21-23 м²; lipirea podelei cu un strat subţire de lut; folosirea instalaţiilor de încălzire staţionare (vatră), precum şi a celor mobile (vatră portabilă).

În cultura Tămăoani-Holercani – construcţii din carcasă de lemn unsă cu lut; prezenţa unei singure încăperi; suprafaţă de până la 20 м²; folosirea instalaţiilor de încălzire staţionare (cuptor) sau a vetrelor portabile.

În cultura Cozia-Saharna – construcţii din carcasă de lemn unsă cu lut; predominarea orientării

Tabelul 7

Repartizarea tipurilor de locuinţe, conform clasificării propuse, în funcţie de apartenenţa culturală

CULTURA	LOCUINŢE									TOTAL
	de suprafaţă			semibordei				bordei		
	I.A.1	I.A.2.	I.A.3	II.A.1	II.A.2	II.B.1	II.B.2	III.A.1	III.B.1	
Gáva-Holihrady-Grăniceşti	13	2	1	6	1	7		2	3	35
Chişinău-Corlăteni	29			1			1		1	32
Tămăoani-Holercani	4								1	5
Cozia-Saharna	7	1		6		6			4	24
Basarabi-Şoldăneşti	4					1			1	6
Total	57	3	1	13	1	14	1	2	10	**102**
	61			**29**				**12**		

meridionale; prezenţa în cadrul locuinţelor a una sau două încăperi; suprafaţa cuprinsă între 6,7 şi 98 м²; utilizarea instalaţiilor de încălzire staţionare (cuptor > vatră), precum şi a celor mobile (vatră portabilă); conturarea intrărilor/coridoare; amplasarea în conturul locuinţei a gropilor de provizii, ceea ce presupune o combinare a spaţiului locativ cu gospodăresc.

În cultura Basarabi-Şoldăneşti – construcţii din carcasă de lemn unsă cu lut; prezenţa unei singure încăperi; suprafaţă relativ mare, cuprinsă între 30 m² şi 60-70 m²; utilizarea instalaţiilor de încălzire staţionare (cuptor > vatră), sau a vetrelor portabile; conturarea intrărilor/coridoare; amplasarea în conturul locuinţei a gropilor de provizii, ceea ce presupune o combinare a spaţiului locativ cu gospodăresc.

Pentru locuinţe adâncite de tip *semibordei* sunt specifice:

În cultura Gáva-Holihrady-Grăniceşti – cavităţi de formă ovală (preponderent) sau patrulateră; predominarea orientării meridionale; prezenţa în cadrul locuinţelor a una sau două încăperi; suprafaţă medie cuprinsă între 17 m² şi 21-26 m², cu unele excepţii (37 m² şi 80 m²); folosirea instalaţiilor de încălzire staţionare (cuptor > vatră), precum şi a celor mobile (vatră portabilă); podea plană şi bine bătătorită; conturarea intrărilor/coridoare; amenajarea treptelor pentru a facilita accesul în locuinţă.

În cultura Chişinău-Corlăteni – prezenţa unei singure încăperi de formă ovală sau patrulateră; suprafaţă medie de 20-26 м²; acoperişuri într-o singură apă; utilizarea instalaţiilor de încălzire staţionare (vatră) sau a vetrelor portabile; amenajarea treptelor de acces; prezenţa unor amenajări interioare – laviţe, gropi de provizii.

În cultura Cozia-Saharna – prezenţa unei singure încăperi de formă ovală sau patrulateră; predominarea orientării meridionale; suprafaţă cuprinsă între 4 m² şi 30 m² (preponderent 6,5-8 m²); acoperişuri de formă conică sau într-o singură apă; utilizarea instalaţiilor de încălzire staţionare (vatră > cuptor), precum şi a celor mobile (vatră portabilă); conturarea intrărilor/coridoare; amenajarea treptelor de acces; amplasarea în conturul locuinţei a gropilor de provizii.

În cultura Basarabi-Şoldăneşti – o singură încăpere de formă rotundă; suprafaţa redusă (9,6 m²); încălzire prin intermediul vetrelor portabile.

În procesul studierii locuinţelor adâncite de tip *bordei* s-a observat:

În cultura Gáva-Holihrady-Grăniceşti – cavităţi de formă ovală sau patrulateră; prezenţa unei singure încăperi; adâncime considerabilă (până la 1,7 m); orientare diferită; suprafaţă medie de 24-26 m² (excepţie 54 m²); predominarea instalaţiilor de încălzire staţionare (vatră); amenajarea treptelor de acces; prezenţa unor amenajări interioare – laviţe.

În cultura Chişinău-Corlăteni – forma cvasirotundă; prezenţa unei singure încăperi; adâncime considerabilă (până la 1,7 m); suprafaţă redusă (7 m²); instalaţie de încălzire portabilă.

În cultura Tămăoani-Holercani – cavitate de formă ovală; prezenţa unei singure încăperi; adâncime medie (până la 1,0 m); orientare NV-SE;

suprafaţă redusă (6 m²); instalaţie de încălzire portabilă.

În cultura Cozia-Saharna – prezenţa unei singure încăperi de formă ovală; orientare diferită; suprafaţă redusă (4,0-7,8 m²); instalaţie de încălzire portabilă; conturarea intrărilor/coridoare; amenajarea treptelor de acces; prezenţa unor amenajări interioare – laviţe.

În cultura Basarabi-Şoldăneşti – încăpere de formă rotundă; instalaţie de încălzire portabilă; suprafaţă redusă (8 m²).

Plecând de la cele expuse mai sus, pot fi evidenţiate unele *tradiţii,* ce persistă în domeniul construcţiei de locuinţe la comunităţile hallstattiene din spaţiul est-carpatic în sec. XII-VIII a. Chr.:

1. Utilizarea aceloraşi materialele de construcţie – lemnul, sub forma unor bârne – pentru parii de susţinere a pereţilor şi a nuielelor – pentru împletirea carcasei locuinţei; lutul – pentru lipirea pereţilor locuinţei sau pentru confecţionarea unor cărămizi/vălătuci; nuielele/crengile, paiele, stuful etc. – pentru amenajarea acoperişurilor).
2. Folosirea aceleiaşi tehnici de construcţie în procesul de edificare a locuinţelor de suprafaţă (construcţii uşoare din carcasă de lemn, împletită cu nuiele şi unsă cu lut).
3. Locuirea atât în construcţii de suprafaţă, cât şi în cele adâncite (semibordeie şi bordeie).
4. Predominarea[18] numerică (tab. 1-6; diagramele 1-6) a locuinţelor de suprafaţă.
5. Edificarea locuinţelor de aceeaşi formă (patrulateră – pentru cele de suprafaţă; patrulateră sau ovală – pentru cele de tip semibordei; ovală sau rotundă – pentru bordeie).
6. Existenţa atât a locuinţelor cu suprafaţă mare, cât şi a celor cu arie redusă.
7. Utilizarea, indiferent de tipul locuinţelor, a instalaţiilor de încălzire staţionare (vatră, cuptor), precum şi a vetrelor portabile.
8. Prezenţa unor amenajări interioare: coridoare/intrări, trepte, laviţe etc.

În acelaşi timp se remarcă şi unele tendinţe specifice, cum ar fi:

– utilizarea mai frecventă a lemnului în cultura Gáva-Holihrady-Grăniceşti, iar a lutului în cultura Chişinău-Corlăteni;
– ridicarea pereţilor de bază a locuinţelor de suprafaţă din cadrul culturii Chişinău-Corlăteni din chirpici/vălătuci din lut;
– prezenţa pereţilor de bază în semibordeiele culturii Gáva-Holihrady-Grăniceşti;
– „tencuirea" şi decorarea pereţilor locuinţelor cu vopsea în cultura Cozia-Saharna;
– amenajarea podelei, în cazul când în perimetrul locuinţei au fost incluse gropi de provizii (Cozia-Saharna, Basarabi-Şoldăneşti);
– edificarea acoperişurilor într-o singură apă (Chişinău-Corlăteni; Cozia-Saharna) sau conice (Cozia-Saharna) pentru locuinţele adâncite.

Ca urmare a studierii locuinţelor culturilor hallstattiene Gáva-Holihrady-Grăniceşti, Chişinău-Corlăteni, Tămăoani-Holercani, Cozia-Saharna şi Basarabi-Şoldăneşti din regiunea est-carpatică s-a observat o organizare pe orizontală al spaţiului lor interior. Însă, prezenţa în perimetrul locuinţelor de suprafaţă din arealul culturilor Cozia-Saharna şi Basarabi-Şoldăneşti a unor amenajări, gen gropi de provizii, indică asupra apariţiei unei organizări şi pe verticală.

De asemenea, cercetările efectuate până în prezent nu au scos în evidenţă existenţa unor practici rituale, legate de obiceiul de fundaţie al locuinţelor, cum avem de exemplu în secolele următoare – VI-III a. Chr. (Sîrbu 1993, 34-35). Însă, nu putem fi atât de categorici la acest compartiment, atât timp cât nu sunt publicate integral rezultatele cercetărilor arheologice efectuate la locuinţele hallstattiene din spaţiul est-carpatic.

Având în vedere faptul că studierea locuinţelor comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic în secolele XII-VIII a Chr. se află la un stadiu incipient, există mai multe perspective în cercetarea temei date. Odată cu acumularea informaţiilor despre acest gen de construcţii va deveni posibilă: completarea sau chiar modificarea schemei tipologice propuse în acest studiu; identificarea unor standarte şi proporţii, utilizate la proiectarea locuinţelor[19]; studierea comparativă atât pe orizontală, cât şi pe verticală a habitatului hallstattian din spaţiul est-carpatic cu cel din regiunile limitrofe şi, în primul rând, cu locuinţele din nordul Mării Negre etc.

[18] Cu excepţia culturii Cozia-Saharna (tab. 5, diagrama 5), unde locuinţele adâncite predomină numeric faţă de cele de suprafaţă.

[19] De exemplu, este bine-cunoscut faptul că locuinţele greceşti (antice) trebuiau să aibă o lăţime de 15 picioare – 15×0,3083=4,6245 m (Несперова 2008, 79).

Repertoriul locuinţelor hallstattiene din spaţiul est-carpatic (sec. XII-VIII a. Chr.)[20]

În repertoriul de faţă au fost colectate datele accesibile cu referire la locuinţele hallstattiene timpurii şi mijlocii din spaţiul est-carpatic. Informaţiile au fost culese din publicaţiile apărute până la începutul anului 2010, precum şi din documentaţia de şantier (rapoarte de săpătură, carnete de şantier) accesibilă.

Locuinţele au fost repertoriate după culturi, în ordine alfabetică. Numărul din catalog corespunde numărului de pe hartă.

GÁVA-HOLIHRADY-GRĂNICEŞTI

1. Blyščanka-*Gorby*, r-nul Zaleščiki, reg. Ternopol, Ucraina

Aşezare deschisă situată la 500 m de la cetatea Lisičniki, în locul de confluenţă a două pâraie, afluenţi de stânga ai râului Seret (afluent de stânga al Nistrului). Cercetări arheologice (Ju. Maleev). Au fost atestate câteva niveluri de locuire: cultura Cucuteni-Tripolie, hallstattian timpuriu, cultura Lipica, cultura Černjahov, medieval. În nivelul hallstattian au fost surprinse vestigiile unei locuinţe.

Locuinţa nr. 1[21] – bordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 2,6×1,8 m, orientată N-S. Ad. – 1,05 m. Pereţii se îngustau spre podeaua plană, bine bătătorită. În imediata apropiere a locuinţei a fost descoperită o *vatră* de formă aproximativ circulară cu diam. de 0,85 m şi gr. de 0,05-0,07 m. *Tip III.B.1.a.*

Inventar: fragm. de ceramică, oase de animale.

Bibl. Малеев 1974, 3-4, рис. 2; idem 1981, 38-39.

2. Bovšev *I*, r-nul Galick, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina

Aşezare deschisă. Ca urmare a cercetărilor arheologice (L. Krušel'nic'ka) au fost descoperite trei locuinţe.

Locuinţa nr. 1 – semibordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 6,0×3,5 m. Pereţii erau uşor înclinaţi spre exterior. Podeaua – plană, bine bătătorită. În mijlocul încăperii a fost atestat un *cuptor cu boltă* de formă patrulateră neregulată, ridicat din pietre mărunte şi uns cu lut. Vatra cuptorului era plasată într-o adâncitură de 0,10-0,15 m faţă de podeaua locuinţei. *Tip II.B.1.b.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 2 – semibordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 6,0×3,5 m. Pereţii erau uşor înclinaţi spre exterior. Podeaua – plană, bine bătătorită. În centrul locuinţei a fost cercetat un *cuptor cu boltă* de formă patrulateră neregulată, ridicat din pietre mărunte şi uns cu lut. Vatra cuptorului era plasată într-o adâncitură de 0,10-0,15 m faţă de podeaua locuinţei. *Tip II.B.1.b.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 3 – semibordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 6,0×3,5 m. Pereţii erau uşor înclinaţi spre exterior. Podeaua – plană, bine bătătorită. În mijlocul încăperii a fost atestat un *cuptor cu boltă* de formă patrulateră neregulată cu dimensiunile de 2,1×1,6 m, construit din pietre mărunte de calcar şi uns cu lut. Vatra cuptorului era plasată într-o adâncitură de 0,10-0,15 m faţă de podeaua locuinţei. *Tip II.B.1.b.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Крушельницька 1974, 214-215, рис. 56; idem 1979, 26, рис. 7/1; idem 1985, 51; Крушельницкая, Малеев 1990, 124.

3. Girs'ke, r-nul Kosivs'k, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina

Aşezare fortificată amplasată pe un promontoriu, înconjurat din trei părţi de pante abrupte. Cercetări arheologice (L. Krušel'nic'ka). Au fost atestate două niveluri de locuire: eneolitic (cultura Cucuteni-Tripolie) şi hallstattian timpuriu (cultura Gava-Holigrady). Din nivelul hallstattian provin vestigiile unei construcţii, o parte a cărei, din cauza amplasării ei la marginea promontoriului, nu s-a păstrat.

Locuinţă – de suprafaţă – de formă patrulateră cu dimensiunile de 8,0×3,6 m, orientată cu latura lungă E-V. Conturul ei este marcat de un şănţuleţ cu lăţ. de 0,2-0,3 m, flancat la colţuri de gropi pentru pari. Atât în interiorul construcţiei, cât şi în exteriorul ei au fost descoperite numeroase fragm. de lipitură de lut. *Tip I.A.1.c.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Крушельницька 1993, 118-120, рис. 65-66.

[20] În repertoriu au fost utilizate următoarele abrevieri: **ad.** – adâncime; **diam.** – diametrul; **fragm.** – fragment/e; **gr.** – grosime; **înălţ.** – înălţime; **lăţ.** – lăţime; **lung.** – lungime; **N** – Nord; **S** – Sud; **E** – Est; **V** – Vest; **bibl.** – bibliografie.

[21] Aici şi în continuare va fi respectată numerotarea locuinţelor, conform publicaţiilor sau rapoartelor de săpătură.

4. Gorodnica, r-nul Gorodenkivs'k, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina

Aşezare fortificată situată pe un promontoriu, format de un pârâu, afluent al Nistrului. Cercetări arheologice (I. Kopernicki, M. Smiško, Ju. Maleev, L. Krušel'nic'ka). Au fost identificate câteva niveluri de locuire: eneoltic, hallstattian timpuriu, medieval. Perioadei hallstattiene timpurii i-au fost atribuite patru construcţii.

Locuinţa nr. 2 – de suprafaţă – avea formă patrulateră în plan cu lung. de cca 4,6 m. Lăţ. ei în partea de N era de 3,8 m, iar în cea de S – de 2,9 m. Conturul construcţiei este marcat de 19 gropi de la pari, dintre care două plasate în interiorul ei, care par a fi de la un perete ce despărţea construcţia în două încăperi cu dimensiunile de 3,8×2,8 m şi de 2,8×1,8 m. În perimetrul locuinţei, precum şi în imediata ei apropiere au fost descoperite multiple fragm. de lipitură de lut. *Tip I.A.2.c.*

Inventar: fragm. de ceramică, fragm. de topor din piatră, fragm. de la seceri cu lama din silex.

Locuinţa nr. 3 – de suprafaţă – avea formă cvasirectangulară, orientată NV-SE. Construcţia consta din două încăperi, în una din care a fost descoperită o *vatră* staţionară. *Tip I.A.2.a.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 4 – semibordei – de formă cvasipătrată, orientată cu unghiurile după punctele cardinale. Ea avea suprafaţa de cca 14 m² şi era adâncită în sol cu 0,25 m. În partea de V a fost descoperită intrarea-coridor, care se adâncea cu 0,5 m. În perimetrul locuinţei şi în imediata ei apropiere au fost descoperite pietre de dimensiuni neconsiderabile şi fragm. de lipitură de lut. În partea centrală a construcţiei a fost cercetate ruinele unui *cuptor cu boltă* cu dimensiunile de 2,2×1,0 m. *Tip II.A.1.b.c.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 5 – bordei – de formă patrulateră neregulată cu dimensiunile de 5,4×4,8 m, orientată cu unghiurile după punctele cardinale. Podeaua a fost amenajată în trepte, astfel ad. construcţiei fiind de 0,5(0,6)-0,9-1,5 m. În locuinţă a fost descoperită o *vatră portabilă*(?).*Tip III. A.1.c.t.*

Inventar: multiple fragm. de ceramică, concentrate, mai ales, în centrul şi în partea de N a locuinţei.

Bibl. Малеев 1988, 96-116; Крушельницька 1993, 98-105, рис. 52-54.

5. Grăniceşti, jud. Suceava, România

Aşezare deschisă situată pe un deal ce face parte din terasa superioară a Sucevei. Cercetări arheologice (A. László). A fost atestat un singur nivel de locuire, atribuit culturii Gava-Holigrady. Ca urmare a cercetărilor arheologice au fost descoperite trei locuinţe.

Locuinţa nr. 1 – semibordei – de formă ovală cu diam. de 5×4 m şi ad. de 0,5-0,6 m, orientată NV-SE. În partea de SV a acesteia a fost sesizată o treaptă, care ar putea indica intrarea în încăpere. În umplutura construcţiei au fost descoperite fragm. de lemn carbonizat, cenuşă şi arsură, provenite de la arderea structurii lemnoase a pereţilor şi acoperişului. De asemenea, în emplecton au fost descoperit răzleţite fragm. de la o *vatră*.

Inventar: fragm. de ceramică. *Tip II.B.1.a.t.*

Locuinţa nr. 2 – semibordei – a fost investigată doar parţial, o bună parte a ei prăbuşindu-se în râpa adiacentă aşezării. Construcţia a avut, probabil, formă ovală şi era adâncită în sol cu cca 0,5-0,6 m. Orientarea – NV-SE. S-a putut observa că groapa locuinţei coboară în două trepte, intrarea aflându-se pe latura de SV. *Tip II.B.1.c.t.*

Inventar: fragm. de ceramică.

La distanţa de 2-3 m de locuinţele nr. 1 şi nr. 2 au fost descoperite vestigiile unei *vetre*, care ocupau o suprafaţă de formă alungită cu dimensiunile de cca 2×1 m.

Locuinţa nr. 3 a fost construită la suprafaţa solului. Vestigiile sunt reprezentate de fragm. de chirpic, unele cu amprente de pari şi nuiele, pietre şi fragm. de lipitură de *vatră*, toate grupate pe o suprafaţă de cca 20 m². *Tip I.A.1.a.*

Inventar: greutăţi din lut ars, fragm. de ceramică.

Bibl. László 1976, 57-75; idem 1994, 53-56.

6. Kul'čicy, r-nul Sambirs'k, reg. Lvov, Ucraina

Aşezare fortificată amplasată pe un promontoriu evidenţiat. Sondaj (L. Krušel'nic'ka). Fortificaţia a fost locuită în perioada hallstattiană timpurie, de când provine şi o locuinţă.

Locuinţă – de suprafaţă. Rămăşiţele ei ocupau o suprafaţă de cca 10 m² şi se prezentau sub forma unei aglomerări patrulatere, compusă din pietre şi fragm. de lut ars cu amprente de nuiele. În colţul de NE al locuinţei a fost descoperită *o vatră* cu diam. de cca 1 m. *Tip I.A.1.a.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Сулик, Бандрівський 1993, 138-140.

7. Lisičniki, r-nul Zaleščiki, reg. Ternopol, Ucraina

Aşezare fortificată amplasată la 4 km N de sat, pe un platou de pe malul drept al râului Seret (afluent de stânga al Nistrului). Cercetări arheologice (Ju. Maleev). Au fost atestate câteva niveluri de locuire: cultura Cucuteni-Tripolie, hallstattian timpuriu, cultura Lipica, cultura Černjahov, medieval. În nivelul hallstattian au fost surprinse vestigiile unei locuinţe.

Locuinţa nr. 1 – semibordei – de formă patrulateră cu dimensiunile de 7,5×5,0 m, orientată cu unghiurile după punctele cardinale. Ad. – 0,55 m. Pe perimetrul locuinţei au fost descoperite fragm. de lipitură cu amprente de la carcasa de lemn. În partea de NE a încăperii au fost descoperite ruinele unui *cuptor cu boltă* (diam. bolţii – 0,5 m). *Tip II.A.1.b.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Малеев 1973b, 305-306; idem 1981, 36; Крушельницкая, Малеев 1990, 124-125, рис. 40/II.

8. Magala, r-nul Novoselica, reg. Černivci, Ucraina

Aşezare deschisă amplasată pe un promontoriu cu pantele abrupte de pe malul Prutului. Cercetări arheologice (G. Smirnova, 1955-1962 гг.) – caa 3300 m². Au fost identificate trei niveluri de locuire: cultura Komarov-Costişa, cultura Nouă şi hallstattian timpuriu, care a fost împărţit în două faze, Magala III şi Magala IV. În nivelul hallstattian timpuriu au fost descoperite mai multe locuinţe, la moment fiind publicate doar unele informaţii sumare cu referire la câteva din ele.

Locuinţă (secţiunea VII, anul 1959) – de suprafaţă – de formă rectangulară, orientată V-E. Pe laturile de S şi N au fost descoperite şapte gropi de la pari cu diam. diferite. În interior au fost atestate două vetre staţionare. Prima se afla în partea de E a încăperii şi avea forma rotundă neregulată. Aceasta a fost amenajată din pietre şi unsă cu lut în partea superioară. Cea de-a doua a fost amplasată în sectorul de NV al locuinţei şi avea formă ovală cu diam. de 1,0×0,8 m, orientată V-E. Vatra a fost ridicată pietricele de râu şi unsă cu lut. Locuinţa a fost atribuită fazei Magala III. *Tip I.A.1.a(2).*

Inventar: fragm. de ceramică.

Locuinţă (bordeiul 2, secţiunea VI, anul 1960) – bordei – de formă cvasipatrulateră, cu suprafaţa de 24 m². Au fost identificate două faze de locuire. În nivelul inferior (podeaua inferioară) care se afla la ad. de 1,7 m au fost descoperite gropi de la pari, unele amenajări a solului, ce repetă scăunele şi rămăşiţele unei *vetre,* amplasate în colţul de SE. Nivelul superior se afla la ad. de 1,15 m şi prezenta o podea din lut de culoare deschisă, bine bătătorită. La ad. de 0,5 m, de-a lungul pereţilor bordeiului, cu excepţia colţului de SV, a fost descoperit un prag din sol, în care a fost atestat un şir de gropiţe de la nuiele. Locuinţa a fost atribuită fazei Magala III. *Tip III.A.1.a.l.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Locuinţă (secţiunea I, anul 1955) – de suprafaţă – identificată după şirurile de gropi de la pari şi după fragm. de lipitură. Sunt semnalate câteva *cuptoare*. Locuinţa a fost atribuită fazei Magala IV. *Tip I.A.1.b.*

Locuinţă (bordeiul 1, secţiunea I, anul 1955) – bordei – de formă cvasiovală, cu dimensiunile de 9×6 m, orientată NV-SE. Au fost identificate două faze de locuire. Nivelul inferior se afla la ad. de 1,0-1,2 m. La nivelul podelei au fost descoperite mai multe gropi de la pari. De-a lungul pereţilor, din sol au fost amenajate laviţe cu lăţ. de 1,5-2,0 m. În partea de SE a locuinţei, într-o groapă nu prea adâncă a fost descoperită o *vatră*. Nivelul superior a fost surprins la ad. de 0,4-0,5 m. Podeaua era plană şi bine bătătorită. La acest orizont au fost descoperite trei vetre din lut: una se afla în centru, a doua – în partea de SV, iar a treia – în sectorul de nord al locuinţei. Construcţia a fost atribuită fazei Magala IV. *Tip III.A.1.a(3).l.*

Locuinţă (secţiunea I, anii 1957 şi 1959) – semibordei – de formă rectangulară cu suprafaţa de cca 80 m², compartimentată în două încăperi. Colţul de N al locuinţei este marcat de câteva şănţuleţe, flancate de gropi de la pari. Gropi similare au fost decoperite şi în interior, cea ce a permis supoziţia compartimentării construcţiei. În colţul de NE a fost surprinsă intrarea. Construcţia a fost atribuită fazei Magala IV. *Tip II.A.2.c.i.*

Bibl. Смирнова 1969, 15 ş.u., рис. 1; 5; 8-10; Крушельницкая, Малеев 1990, 124-125.

9. Nazarenkove-*Gostiliv*, r-nul Gorodenkivs'k, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina

Aşezare deschisă amplasată pe panta de N a albiei unui fost bazin acvatic. Cercetări arheologice (L. Krušel'nic'ka).

Locuinţă – de suprafaţă – de formă rectangulară neregulată cu dimensiunile de 10,8×3,0 m, orientată NV-SE. Conturul construcţiei a fost identificat după şirurile de gropi de la pari şi după fragm. de lipitură. Podeaua locuinţei era plană şi bine bătătorită. *Tip I.A.1.c.*

Inventar: fragm. de ceramică, obiecte din lut şi bronz, oase de animale.

Bibl. Крушельницкая, Малеев 1990, 124-125; Крушельницька 1993, 94 ş.u., рис. 47.

10. Nižnee Kryvče, r-nul Borščevsk, reg. Ternopol, Ucraina

Aşezare fortificată amplasată pe un promontoriu de pe malul drept al râului Ţiganca, afluent de stânga al râului Ničlava (afluent de stânga al Nistrului). Cercetări arheologice (Ju. Maleev). Au fost atestate mai multe niveluri de locuire: cultura Cucuteni-Tripolie, hallstattian timpuriu, cultura Lipica, cultura Černjahov, medieval. În nivelul hallstattian au fost surprinse vestigiile a trei locuinţe.

Locuinţa nr. 1 – semibordei – de formă rectangulară cu colţurile rotunjite, cu dimensiunile de 6,15×3,95 m şi ad. de 0,6 m de la nivelul actual de călcare. Construcţia a fost orientată cu laturile după punctele cardinale. Podeaua ei era plană şi bine bătătorită. În locuinţă au fost atestate două *cuptoare cu boltă*. Primul, cu bolta semicirculară, cu diam. de 0,7 m, a fost amenajat în colţul de SV al încăperii, într-o groapă de formă ovală cu diam. de 2,0×1,3 m şi ad. de 0,25 m). Al doilea cuptor, la fel, cu bolta semicirculară cu diam. de 0,6 m, se afla în colţul de NV al locuinţei, şi a fost ridicat direct pe podeaua locuinţei. *Tip II.A.1.b(2).*

Inventar: greutăţi din lut ars, fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 2 – semibordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 4,1×2,2 m, orientată SV-NE. Podeaua plană, bine bătătorită se afla la ad. de 0,8 m de la nivelul actual de călcare. Sub peretele de NE al construcţiei a fost atestat un *cuptor* ce avea diam. bolţii de 0,6 m. În imediata apropiere a locuinţei au fost descoperite două gropi menajere: una de formă circulară în plan, cu diam. de 1,1 m şi a doua, ovală în plan, cu diam. de 3,1×2,5 m. *Tip II.B.1.b.*

Inventar: greutăţi din lut ars, fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 3 – semibordei – de formă rectangulară neregulată, cu dimensiunile de 5,6×3,0-3,8 m, orientată NV-SE. Podeaua plană, bine bătătorită se afla la ad. de 0,5 m de la nivelul actual de călcare. În locuinţă au fost cercetate două *cuptoare*. Primul, cu diam. bolţii de 0,6×0,45 m se afla în colţul de SV, iar cel de-al doilea – sub peretele de N. *Tip II.A.1.b(2).*

Inventar: greutăţi din lut ars, fragm. de ceramică, oase de animale.

Bibl. Малеев 1977, 328; idem 1979, 1 ş.u., рис. 1; idem 1981, 37; Крушельницкая, Малеев 1990, 124-125, рис. 40/IV.

11. Preuteşti, jud. Suceava, România

Aşezare fortificată amplasată pe un platou din preajma pârâului Brana. Cercetări arheologice (D. Popovici, N. Ursulescu). Au fost identificate două niveluri de locuire: eneolitic şi hallstattian timpuriu.

Fazei hallstattiene i-a fost atribuită o ***locuinţă*** de tip bordei. *Tip III.B(?).1.c(?).*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Popovici, Ursulescu 1983, 26.

12. Siret-*Dealul Ruina*, jud. Suceava, România

Aşezare fortificată amplasată pe un promontoriu ce se înalţă deasupra văii râului Siret. Cercetări arheologice (M. Ignat, I. Mareş, A. László, B. Niculică). Au fost identificate două niveluri de locuire: eneolitic şi hallstattian timpuriu. Perioadei hallstattiene timpurii îi corespund câteva[22] locuinţe de suprafaţă, documentate prin fragm. de lipitură de lut (unele bucăţi păstrând amprente de nuiele), pietre, resturi de vetre etc. *Tip I.A.1.a.*

Inventar: fragm. de ceramică, oase de animale, fragm. de greutăţi, statuete zoomorfe, aşchii de silex, cute de piatră etc.

Bibl. Ignat, Mareş 1995, 83; Ignat, László, Mareş 1996, 114-115; László, Mareş, Niculică 1999, 107-108; László et al. 2001, 230-232; László et al. 2002, 289-291; László et al. 2003, 293-295; László et al. 2004, 211-312; László et al. 2005, 348-350; László et al. 2006, 330-331.

13. Steceva, r-nul Snjatin, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina

Aşezare deschisă amplasată pe panta de S a malului unui râu secat, afluent al Nistrului. Cercetări arheologice (L. Krušel'nic'ka, D. Pavliv). Au fost

[22] În publicaţii nu este precizat exact numărul locuinţelor, însă se poate deduce că este vorba de cel puţin şase locuinţe de suprafaţă (Locuinţa 1/1998, Locuinţa 2/1998, Locuinţa 1/2001, Locuinţa 2/2001, Locuinţa 1/2004, Locuinţa 2/2004).

identificate două niveluri de locuire: cultura Nouă şi hallstattian timpuriu.

Locuinţa – de suprafaţă – a fost documentată prin prezenţa fragm. de lipitură, a unor gropi de la pari şi a rămăşiţelor unui *cuptor cu boltă*. *Tip I.A.1.b*.

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Крушельницька 1985, 45; Крушельницкая, Малеев 1990, 124.

14. Zaleščiki, r-nul Zaleščiki, reg. Ternopol, Ucraina

Aşezare deschisă, situată la 1 km N de sat, pe malul pârâului Uščilivka, afluent de stânga al Nistrului. Cercetări arheologice (Ju. Maleev). Au fost atestate mai multe niveluri de locuire: cultura Cucuteni-Tripolie, hallstattian timpuriu, cultura Lipica, cultura Černjahov, medieval. În nivelul hallstattian timpuriu au fost descoperite mai multe locuinţe, pentru moment fiind publicate doar informaţii sumare despre acestea.

Locuinţa nr. 3[23] – de suprafaţă – de formă rectangulară, orientată N-S. Construcţia, constituită din trei(?) încăperi, a fost edificată prin utilizarea lemnului, lutului şi pietrei. La baza unuia din pereţii locuinţei au fost depuse (vertical) pietre cu dimensiunile de 0,3-0,8×0,2-0,5×0,15-0,4 m. Şirul de pietre era întrerupt, probabil, în locurile unde erau fixaţi parii (cu diam. de 0,25-0,45 m) de la carcasa de lemn. Pe linia peretelui de E au fost identificate urmele a doi pari, pe latura de N – un par, în colţul de NE – un par. Podeaua locuinţei era plană şi bine bătătorită. În fiecare din cele trei încăperi, sub peretele de E au fost atestate câte un *cuptor cu boltă* cu dimensiunile: 0,85×0,6 m, 0,9×0,7 m şi 1,0×0,8 m. *Tip I.A.3.b(3)*.[4]

Locuinţa nr. 4 – semibordei – de formă rectangulară cu colţurile rotunjite, cu dimensiunile de 2,8×2,8 m, orientată cu laturile după punctele cardinale. Construcţia, ce se adâncea cu 0,85 m faţă de nivelul actual de călcare, avea pereţii verticali şi podeaua plană. Sub peretele de V, în afara locuinţei, la ad. de 0,9 m a fost amenajat un *cuptor*, în aşa fel ca gura lui să dea în interior. Bolta cuptorului, care s-a păstrat pe o înălţ. de 0,45 m, avea diam. de 1,1 m şi gr. de 0,07 m. *Tip II.A.1.b*.

Locuinţa nr. 6 – semibordei – cu ad. de 0,75 m de la nivelul actual de călcare, de formă cvasiovală cu dimensiunile de 5,16×3,25 m, orientată NV-SE. Pereţii construcţiei erau verticali, podeaua plană şi bine bătătorită. În emplectonul locuinţei au fost descoperite mai multe fragm. de lipitură de lut cu amprente de nuiele. În centrul încăperii a fost atestat un *cuptor cu boltă* (diam. 1,55 m), amenajat din piatră de râu şi uns cu lut şi plasat într-o cavitate cu ad. de 0,1 m faţă de podeaua locuinţei. *Tip II.B.1.b*.

Locuinţă – semibordei – cu ad. de 0,7 m, de formă rectangulară, orientată cu colţurile după punctele cardinale. În colţul de E a fost descoperit un *cuptor cu boltă*, ridicat din lespezi de piatră şi lut. *Tip II.A.1.b*.

Bibl. Малєєв 1971, 108-109; idem 1972a, 197-199; idem 1972b, 100; idem 1973a, 88 ş.u.; idem 1981, 36 ş.u.; Крушельницкая, Малеев 1990, 124-125, рис. 40/III.

CHIŞINĂU-CORLĂTENI

15. Andrieşeni, jud. Iaşi, România

Aşezare deschisă, amplasată pe terasa medie a r. Jijia. Cercetări arheologice (A.C. Florescu şi M. Florescu) – 160 m². Au fost atestate trei faze de locuire intensă (Precucuteni, Noua, Chişinău-Corlăteni).

În nivelul hallstattian timpuriu au fost identificate urme de ***locuinţe***, documentate prin prezenţa unor bucăţi de lipitură arsă, cu amprente de pari şi nuiele pe una din feţe, precum şi a unei *vetre* fragmentare din lut cu nisip ars până la roşu, cu suprafaţa de 0,75 m² şi gr. de cca 0,02-0,03 m. De asemenea, în legătură cu acest nivel sunt puse şi două gropi în formă de pâlnie. *Tip I.A.1.a*.

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Florescu 1959, 329.

16. Bălteni, jud. Iaşi, România

Aşezare deschisă situată pe o terasă din lunca Prutului. Cercetări de suprafaţă (N. Zaharia). Au fost sesizate materiale din perioada hallstattiană, primele secole p. Chr. (cultura Sântana de Mureş-Černjahov) şi ev. mediu târziu.

Întreaga suprafaţă a aşezării este presărată cu fragm. de lipitură arsă, care ar putea indica prezenţa unor ***locuinţe***. *Tip I*.

Bibl. Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970, 269.

[23] Numerotarea locuinţelor, efectuată de autorul investigaţiilor Ju. Maleev, rămâne a fi neclară. Din aceste considerente, în catalogul de faţă locuinţele au primit numerele sub care acestea au apărut în publicaţii.

17. Chişinău, Republica Moldova

Aşezare nefortificată situată pe malul unui pârâu. Cercetări arheologice (A. Meljukova) – 800 m².

Ca urmare a investigaţiilor au fost descoperite rămăşiţe ale unor vetre sau cuptoare, precum şi a fragm. de lipitură de lut, ceea ce ar demonstra, după părerea autoarei cercetărilor, existenţa unor ***locuinţe*** de suprafaţă. *Tip I.A.1.a.*

Locuinţă – semibordei – de formă patrulateră, prevăzută cu un gârlici în trepte. Suprafaţa construcţiei, orientate VSV-ENE, atingea cca 20 m². Locuinţa se adâncea faţă de nivelul antic de călcare cu cca 0,8 m. Sub peretele de ENE a fost amenajată o laviţă, iar în partea centrală a acesteia, într-o adâncitură de cca 0,08 m, au fost descoperite urmele unei *vetre*. *Tip II.B.2.a.t.l.*

Bibl. Мелюкова 1961, 35-37; Leviţki 1994a, 59-61.

18. Cioca Boca-*Tarlaua Cojocăriţei*, jud. Iaşi, România

Aşezare deschisă amplasată pe terasa medie a pârâului Urşiţa. Cercetări de suprafaţă (A. Rusu). Au fost semnalate ***locuinţe*** de suprafaţă şi fragm. de ceramică, încadrate în hallstattul timpuriu. *Tip I.*

Bibl. Rusu 1983, 209.

19. Ciurea-*Zane*, jud. Iaşi, România

Aşezare deschisă. Cercetări de suprafaţă (N. Zaharia şi Em. Zaharia). Au fost recoltate multiple fragm. ceramice ce ţin de cultura Cucuteni, hallstattul timpuriu, cultura Poieneşti-Lucaşeuca, cultura Sântana de Mureş-Černjahov, precum şi de culturile din epoca medievală. Din cuprinsul aşezării provin numeroase fragm. de lipitură cu amprente de nuiele, care presupun existenţa unor ***locuinţe***. *Tip I.*

Bibl. Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970, 177-178.

20. Corlăteni-*Pe Ţarină*, jud. Botoşani, România

Aşezare nefortificată. Cercetări arheologice (I. Nestor). Au fost identificate trei nivele de locuire: eneolitic (cultura Cucuteni), hallstattian timpuriu, sec. IV p. Chr.

În stratul care corespunde halltattului timpuriu au fost semnalate urme de ***locuinţe*** (colibe), făcute din crengi şi nuiele, documentate prin cantităţi considerabile de cenuşă. *Tip I.*

Bibl. Nestor 1952, 91.

21. Costeşti VII, r-nul Rîşcani, Republica Moldova

Aşezare deschisă amplasată pe o pantă lină din apropierea r. Ciugur. Cercetări arheologice (V. Dergacev) – 252 m². Conţine un singur nivel de locuire.

Locuinţă – semibordei – de formă trapezoidală cu colţurile rotunjite. Dimensiunile laturilor: 4,7(N)×4,2(E)×6,2(S)×5,5(V) m. Construcţia era adâncită în sol până la 0,15-0,20(S) – 0,4-0,5(N) m. De la nivelul podelei locuinţei au fost săpate două gropi de formă ovală în plan: una cu diam. de 0,6×0,8 m şi ad. de 0,3 m, cea de-a doua, care ieşea parţial în afara construcţiei, avea diam. de 1,0×1,5 m şi ad. de 0,7 m. *Tip II.A.1.c.g.*

Inventar: fragm. de ceramică, caracteristice culturii Chişinău-Corlăteni, un fragm. de lamă de fereastrău din bronz, două fragm. de ace de bronz, un vârf de cuţit de bronz, o aplică de bronz, o sulă de os, o psalie de corn cu trei găuri etc.

Bibl. Дергачев 1982, 79-81, рис. 24/1-3, 8, 9, 11, 13; 25/1, 2; Leviţki 1994a, 60.

22. Dănceni, r-nul Ialoveni, Republica Moldova

Aşezare nefortificată situată pe panta unui promontoriu. Sondaj (I. Niculiţă) – 70,5 m². Situl conţine un singur nivel de locuire, atribuit hallstattului timpuriu.

Locuinţă – bordei – de formă aproape rotundă în plan, fiind puţin alungită de la E spre V. Diam. acesteia era de 3,0×2,8 m, iar ad. de 1,7 m faţă de nivelul antic de călcare. Pereţii bordeiului erau aproape verticali, iar fundul uşor albiat. În partea de S a construcţiei au fost depistate urmele a patru trepte, ce facilitau accesul în locuinţă. În peretele de V a fost săpată o cavitate cu ad. de 0,27 m şi deschiderea la gură de 0,32 m. *Tip III.B.1.c.t.*

Inventar: fragm. de ceramică, oase de animale.

Bibl. Никулицэ 1979, 12-13; Leviţki 1994a, 61.

23. Eşanca, jud. Botoşani, România

Aşezare deschisă amplasată pe malul pârâului Eşanca. Cercetări de suprafaţă (N. Zaharia). Din perimetrul aşezării au fost culese fragm. de ceramică ce aparţineau culturii Cucuteni, culturii Noua, hallstattului timpuriu, culturii Sântana de Mureş-Černjahov, epocii medievale.

Pe suprafaţa aşezării au fost descoperite numeroase fragm. de lipitură, probabil, de la pereţii ***locuinţelor***. *Tip I.*

Bibl. Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970, 240-241.

24. Hansca-*La Matcă*, r-nul Ialoveni, Republica Moldova

Aşezare deschisă situată pe terasa râului Cânechişul Mare. Cercetări arheologice (I. Niculiţă, Gh. Postică) – 284 m². Ca urmare a investigaţiilor au fost scoase în evidenţă materiale din mai multe perioade: hallstattiană timpurie (cultura Chişinău-Corlăteni), hallstattiană târzie şi epoca medievală. În nivelul hallstattian timpuriu au fost evidenţiate multiple fragm. de lipitură de lut, însă numai într-un singur caz acestea au fost grupate compact, ceea ce ar presupune existenţa unei construcţii de suprafaţă.

Locuinţa – de suprafaţă – a fost cercetată doar parţial, partea de est a acesteia fiind distrusă de un şanţ contemporan. De la construcţie s-a păstrat o aglomeraţie de lipitură de lut, pietre şi ceramică, de formă patrulateră în plan, cu dimensiunile de 4,2×1,6 m, orientată NV-SE. Printre fragm. de lipitură au fost atestate fragm. unei *vetre*, însă nu s-a putut stabili cu certitudine locul de amplasare al ei. *Tip I.A.1.a.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Material inedit provenit din rapoartele de săpătură (Никулицэ 1978; Никулицэ, Постикэ 1980, 6-7), precum şi din arhiva personală a domnului I. Niculiţă[24].

25. Iacobeni-*Pe Grind*, jud. Iaşi, România

Aşezare deschisă. Cercetări de suprafaţă (N. Zaharia). Au fost recoltate fragm. ceramice, atribuite culturii Cucuteni, culturii Noua, hallstattului timpuriu, culturii Sântana de Mureş-Černjahov, epocii medievale.

La suprafaţa solului sunt întâlnite numeroase fragm. de lipitură de la pereţi, care ar confirma prezenţa unor ***locuinţe*** pe acest loc. *Tip I.*

Bibl. Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970, 248.

26. Iaşi-*Ceairu lui Peretz*, România

Aşezare deschisă amplasată pe un platou de pe terasa Bahluiului. Cercetări de suprafaţă (N. Zaharia). Au fost descoperite fragm. de ceramică specifice culturilor Criş, Cucuteni, Noua, perioadelor hallstattiene timpurii şi La Tène, precum şi epocii medievale.

Pe suprafaţa aşezării au fost atestate lipituri arse de pereţi cu urme de făţuială care, probabil, mărturisesc despre existenţa unor ***locuinţe***. *Tip I.*

Bibl. Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970, 203.

[24] Fapt pentru care îi aducem mulţumirile noastre şi pe această cale.

27. Leţcani-*Valea Ilenii*, jud. Iaşi, România

Aşezare deschisă situată pe terasa inferioară a Bahluiului. Cercetări de suprafaţă (N. Zaharia). Au fost culese resturi de cultură materială din paleoliticul mijlociu, epoca eneolitică (cultura Cucuteni), epoca bronzului (cultura Noua), hallstattul timpuriu şi epoca medievală.

Pe aşezare au fost descoperite lipituri arse de la pereţii unor construcţii, probabil, ***locuinţe***. *Tip I.*

Bibl. Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970, 208.

28. Lozna-*Dealul Morii*, jud. Botoşani, România

Aşezare nefortificată. Cercetări arheologice (P. Şadurschi, S. Teodor) – 4500 m². Au fost atestate două niveluri de locuire: unul din epoca bronzului (cultura Noua) şi unul hallstattian timpuriu. În cuprinsul aşezării hallstattiene au fost cercetate şase ***locuinţe*** de suprafaţă, de la care s-au păstrat fragm. de la lipitura pereţilor, precum şi fragm. de *vatră*. *Tip I.A.1.a.*

Bibl. Teodor, Şadurschi 1979, 81-82.

29. Lucaşeuca, r-nul Orhei, Republica Moldova

Aşezare deschisă amplasată la 2 km V de sat, pe terasa unui pârâu. Cercertări arheologice (G.B. Fedorov). Au fost atestate mai multe niveluri de locuire, dintre care şi unul hallstattian timpuriu.

În nivel hallstattian timpuriu a fost semnalate urmele unor ***locuinţe*** de suprafaţă, documentate prin prezenţa fragm. de lipitură de lut cu amprente de nuiele. *Tip I.*

Bibl. Мелюкова 1956, 39-40.

30. Mihail Kogălniceanu-*La Hatie*, jud. Iaşi, România

Aşezare deschisă amplasată pe terasa inferioară a r. Jijia. Cercetări de suprafaţă (N. Zaharia). Au fost descoperite resturi de cultură materială din epocile paleolitică, eneolitică, hallstattiană şi cea medievală.

La suprafaţa solului au fost atestate multiple fragm. de lipitură arsă de la pereţii unor construcţii, probabil, ***locuinţe.*** *Tip I.*

Bibl. Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970, 252.

31. Petruşeni-*La Cigoreanu*, r-nul Rîşcani, Republica Moldova

Aşezare nefortificată situată pe panta unui promontoriu. Cercetări arheologice (O. Levitki, E. Sava) – 382 m². Au fost identificate două niveluri

de locuire: cultura Noua şi cultura Chişinău-Corlăteni.

Fazei hallstattiene timpurii îi corespunde o ***locuinţă*** de suprafaţă (platforma nr. 5), rămăşiţele căreia ocupă o suprafaţă de circa 14 m² şi sunt reprezentate de fragm. de lut ars, multe din ele păstrând amprente de nuiele. În partea de NE a platformei au fost evidenţiate două gropi de stâlpi de formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 0,17×0,19 m şi 0,18×0,20 m, ad. de la nivelul antic de călcare fiind de 0,07 şi, respectiv 0,23 m. *Tip I.A.1.c.*

Inventar: fragm. de ceramică, o statuetă, ornamentată în stil hallstattian.

Bibl. Левицкий 1986, 383; Sava, Leviţki 1995, 162, fig. 15.

32. Prăjeşti, jud. Bacău, România

Aşezare deschisă amplasată pe o terasă a malului stâng al Siretului. Cercetări arheologice (C. Buzdugan). Au fost identificete trei niveluri de locuire: epoca bronzului (cultura Noua), hallstattian (cultura Chişinău-Corlăteni) şi primele secole ale erei noastre.

În orizontul hallstattian au fost descoperite resturi de ***locuinţe*** de suprafaţă, documentate prin prezenţa lipiturii de lut cu amprente de nuiele. *Tip I.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Buzdugan 1969, 83-84.

33. Slobozia-Hăneşti, jud. Botoşani, România

Aşezare deschisă situată pe muchia unui deal. Cercetări de suprafaţă (N. Zaharia). Au fost descoperite fragm. ceramice atribuite perioadelor eneolitică şi hallstattiană timpurie.

Pe aceeaşi suprafaţă, în cuprinsul unor cenuşare, au fost atestate numeroase fragm. de lipitură de la pereţii unor ***locuinţe***. *Tip I.*

Bibl. Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970, 262.

34. Suruceni, r-nul Ialoveni, R. Moldova

Aşezare nefortificată amplasată pe panta unui promontoriu. Sondaj (I. Niculiţă) – 80 m². Au fost evidenţiate două niveluri de locuire: cultura Noua şi cultura Chişinău-Corlăteni.

Perioadei hallstattiene timpurii îi aparţin rămăşiţele unei ***locuinţe*** de suprafaţă, cercetată doar parţial. De la ea s-au păstrat fragm. de lipitură de lut cu impurităţi de iarbă şi paie. *Tip I.*

Bibl. Никулицэ 1979, 9, рис. 1/1.

35. Trinca-*Izvorul lui Luca*, r-nul Edineţ, Republica Moldova

Aşezare deschisă situată pe un promontoriu cu altitudinea de 25-30 m faţă de lunca râului Draghişte, ce curge în apropiere. Cercetări arheologice (O. Leviţki). Pe suprafaţa promontoriului au fost descoperite materiale ce ţin de epocile eneolitică (cultura Cucuteni-Tripolie), hallstattiană (cultura Chişinău-Corlăteni, grupul Podolian de Vest) şi evul mediu. În nivelul hallstattian timpuriu au fost descoperite mai multe locuinţe, la moment fiind publicate doar două.

Locuinţa nr. 1 – de suprafaţă – avea formă cvasidreptunghiulară, orientată SE-NV. Lung. construcţiei era de 6,12(SV) – 5,85(NE) m, lăţ. 3,65(NV) – 3,45(SE) m. Resturile locuinţei prezintă aglomeraţii compacte de bucăţi de lipitură de lut, amestecate cu cenuşă şi fragm. de lemn carbonizat. Tencuiala pereţilor a fost făcută din lut amestecat cu resturi vegetale, pe unele sectoare fiind utilizate şi pietre mici de calcar. Fragmentele de tencuială, de regulă, au o faţă netedă, iar pe cealaltă păstrându-se amprente de la nuiele cu gr. de 0,01-0,04 m. *Tip I.A.1.c.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 2 – de suprafaţă – era de formă cvasidreptunghiulară, cu dimensiunile: 5,6(SE) – 3,6(NE) – 4,2(NV, SV) m. Vestigiile ei sunt reprezentate de fragm. de lipitură de lut cu amprente de nuiele, fragm. de lemn carbonizat şi cenuşă. Sistemul de încălzire al locuinţei era constituit dintr-o *vatră portativă* de formă rotundă cu marginea înaltă. *Tip I.A.1.c.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Левицкий 1986, 54-71; Leviţki 1994a, 58-59.

36. Truşeşti-*Movila din şesul Jijiei*, jud. Botoşani, România

Aşezare deschisă amplasată pe terasa inferioară a Jijiei. Cercetări arheologice (A.C. Florescu şi M. Florescu) – 960 m². Au fost atestate urme de locuire din epocile neolitică (cultura Criş), eneolitică (cultura Cucuteni), bronzului (cultura Noua), hallstattiană etc.

În nivelul hallstattian au fost descoperite două *vetre*, amenajate din lut cu foarte mult nisip şi arse la roşu. Una, de formă aproximativ rectangulară, avea suprafaţa de cca 0,9-1,0 m² şi gr. de 0,02-0,03 m. Ce de-a doua, cu aceeaşi gr., a fost deranjată, astfel nu a fost posibilă restabilirea formei şi

dimensiunilor. Autorii săpăturilor admit prezenţa, în regiunea vetrelor, a unei sau două ***locuinţe*** de suprafaţă, construite din trestie şi nuiele peste care a fost aplicată o lipitură superficială de lut. *Tip I.A.1.a(2).*

Bibl. Florescu 1957, 205; Leviţki 1994a, 62; Petrescu-Dîmboviţa, Florescu, Florescu 1999, 627.

37. Valea Lupului, Iaşi, România

Aşezare deschisă amplasată pe terasa inferioară a Bahluiului. Sondaj (M. Petrescu-Dâmboviţa, M. Dinu). Au fost identificate două niveluri de locuire: eneolitic (cultura Cucuteni) şi hallstattian timpuriu.

Fazei hallstattiene i-au fost atribuite două ***locuinţe***, documentate prin resturi sporadice de lipituri bine arse şi fragm. de ceramică. *Tip I.*

Bibl. Dinu 1955, 76; idem 1959, 208.

38. Văratic V, r-nul Rîşcani, Republica Moldova

Aşezare nefortificată situată pe un platou din apropierea pârâului Ciugureţ. Sondaj (V. Marchevici). Au fost atestate două nivele de locuire: eneolitic (cultura Cucuteni-Tripolie) şi hallstattian timpuriu.

Fazei hallstattiene au fost atribuite urmele unei ***locuinţe*** de suprafaţă, care se prezentau, la momentul descoperirii, sub forma unei pete, cu dimensiunile de 2,0×3,5 m, ce consta din lipitură de lut cu amprente de stuf. *Tip I.A.1.c.*

Inventar: fragm. de ceramică cu decor canelat, specific culturii Chişinău-Corlăteni.

Bibl. Маркевич 1986, 133-134, рис. 5; Leviţki 1994a, 59.

TĂMĂOANI-HOLERCANI

39. Ijdileni, jud. Galaţi, România

Aşezare deschisă amplasată pe terasa inferioară dintre valea Ijdilenilor şi valea Prutului. Cercetări arheologice (M. Brudiu). A fost sesizat un nivel cu ceramică incizată a etapei Tămăoani, suprapus de un nivel cu materialele Babadag II, iar apoi de nivelul culturii Basarabi.

Primei faze de locuire îi corespunde o ***locuinţă*** de tip bordei (*nr. 2*), de formă forma ovală în plan, cu diam. de 2,8×2,2 m, orientată VNV-ESE. Ad. bordeiului faţă de nivelul antic de călcare este de cca 1 m. Gârliciul locuinţei a fost amenajat în partea de S, unde a fost descoperită o cantitate mare de lemn carbonizat şi cenuşă. *Tip III.B.1.c.*

Bibl. Brudiu 1991, 223-233, fig. 2.

40. Saharna Mică, s. Saharna, r-nul Rezina, Republica Moldova

Aşezare situată pe un promontoriu înalt şi stâncos de pe malul drept al Nistrului. Cercetări arheologice (G.D. Smirnov, I. Niculiţă, T. Arnăut). Au fost atestate câteva niveluri de locuire: Tămăoani-Holercani-Hansca, Cozia-Saharna, traco-getic.

Locuinţa nr. 1 – de suprafaţă – de formă patrulateră neregulată, cu dimensiunile de 4,95×4,28 m, orientată E-V. Resturile descoperite reprezentau o masă compactă de lipitură cu o diferită stare de ardere, cu amprente de nuiele şi paie, lemn ars şi ceramică. Gr. stratului de ruină varia de la 0,25 la 0,30 m. În partea de NE a construcţiei au fost identificate vestigiile unui *cuptor*, de la care s-au păstrat resturile de la vatra rotundă, cu diam. de 0,82 m, ridicată din pietre de râu şi de calcar. *Tip I.A.1.b.*

Inventar: 771 fragm. de ceramică.

Bibl. Niculiţă, Arnăut, Zanoci 2007, 83-124; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 14-18, fig. 3-6, foto 4, 8.

41. Tămăoani, jud. Galaţi, România

Aşezare deschisă amplasată pe terasa inferioară a r. Prut. Cercetări arheologice (M. Petrescu-Dîmboviţă, A. László).

Au fost descoperite doar puţine şi sporadice fragm. de chirpic, cu amprente de trestie. Autorii săpăturilor presupun existenţa unor ***locuinţe*** (colibe) simple, construite la suprafaţa solului, având o structură alcătuită din trestie sau stuf, peste care s-a aplicat un strat superficial de lut. Din cadrul aşezării a fost recoltat material ceramic specific grupului Tămăoani. *Tip I.*

Bibl. Petrescu-Dîmboviţa 1953, 765-778; László 1986, 65-91.

42. Vânători, jud. Galaţi, România

Aşezare nefortificată situată pe terasa r. Prut. Cercetări arheologice (M. Brudiu). A fost atestat un nivel hallstattian timpuriu, suprapus de unul de tip Sântana de Mureş-Černjahov.

În orizontul hallstattian au fost cercetate două ***locuinţe*** de suprafaţă, de la care s-au păstrat bucăţi de lipitură cu amprente de stuf. *Tip I.*

Bibl. Brudiu 1970, 513, fig. 3-6; idem 1980, 398-406.

COZIA-SAHARNA

43. Alcedar III, r-nul Şoldăneşti, Republica Moldova

Aşezare deschisă amplasată la 2 km SE de sat, pe panta unui promontoriu din apropierea unui pârâu ce se scurge în Nistru. Cercetări arheologice (G. Fedorov, 1950-63 – 5000 m²; V. Beilekchi, 1984 – 2168 m²; T. Şerbacova, 1987 – 1804 m²; T. Şerbacova şi M. Kaşuba, 1988-89 – 2008 m²). Au fost atestate mai multe niveluri de locuire: cultura Cozia-Saharna, cultura Basarabi-Şoldăneşti, perioada antică târzie (vestigii tip Etulia) şi epoca medievală.

Locuinţa nr. 1 (secţiunea IV, orizontul I) – de suprafaţă – a fost descoperită la ad. de 0,30-0,35 m de la nivelul actual de călcare. Ea avea formă rectangulară şi era constituită din două încăperi cu suprafaţa totală de caa 98 m², orientată cu colţurile după punctele cardinale. Una din încăperi (locativă?), cu suprafaţa de 47 m², avea o groapă în colţul de N. În cea de-a doua (auxiliară) a fost atestată o groapă (probabil beci?) ce avea forma cifrei opt în plan. Au fost descoperite fragm. de la o *vatră portativă*. *Tip I.A.2.c.g(2).*

Inventar: o mărgică din lut, o greutate din lut, o piesă din bronz, 107 fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 2 (secţiunea IV, orizontul I) – de suprafaţă – a fost descoperită la ad. de 0,30-0,35 m de la nivelul actual de călcare. Ea avea formă cvasirectangulară cu dimensiunile de 6-6,3×6,9-7,1 m (cca 73 m²), orientată cu colţurile după punctele cardinale. Pe latura (lungă) de S a fost fixată intrarea/coridor de formă rectangulară cu suprafaţa de 27 m². Pe conturul locuinţei au fost atestate 24-26 gropi de la pari cu diam. cuprinse între 0,2 şi 0,35-0,4 m şi ad. de 0,18-0,35 m) şi 735 fragm. de lipitură de lut. *Tip I.A.1.c.c.*

Inventar: o lustruitoare din lut, 173 fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 3 (secţiunea IV, orizontul I) – de suprafaţă – a fost descoperită la ad. de 0,30-0,35 m de la nivelul actual de călcare. Ea avea formă rectangulară cu dimensiunile de 5,3×5,6 m, orientată cu colţurile după punctele cardinale. Pe latura (scurtă) de S a fost atestată intrarea/coridor de formă rectangulară cu suprafaţa de 8,5 m². Conturul locuinţei a fost fixat după 26 gropi de la pari cu diam. de 0,2-0,25 m şi ad. de 0,2-0,3 m) şi după 314 fragm. de lipitură de lut. În partea de N a încăperii au fost descoperite două gropi pentru provizii. *Tip I.A.1.c.g(2).c.*

Inventar: un fragm. de opaiţ din lut, o lustruitoare din lut, 160 fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 4 (secţiunea IV, orizontul II) – semibordei – de formă cvasirectangulară, cu dimensiunile de 2,0-2,60×2,5 m (6,5 m²) şi ad. de 0,31-0,64 m, orientată cu colţurile după punctele cardinale. Cavitatea semibordeiului în părţile de N şi E este mai lată cu 0,20-0,25 m faţă de cea de S. Pereţii construcţiei erau verticali. Intrarea a fost fixată în colţul de N prin prezenţa a două trepte (cea superioară cu dimensiunile de 1,45×0,30×0,38-0,46 m, iar cea inferioară – cu dimensiunile de 2,10×0,25×0,14-0,27 m). În partea de N a încăperii a fost cercetat un *cuptor cu boltă*, de la care s-a păstrat o platformă ovală în plan, cu dimensiunile de 0,63×0,45 m, şi gr. de 0,05 m, orientată V-E. *Tip II.A.1.b.t.*

Inventar: o fusaiolă, 18 fragm. de ceramică.

Bibl. Кашуба 2000a, 442-476; Kašuba 2007, Abb. 1; 4; 5/4.

44. Brad, jud. Bacău, România

Aşezare fortificată amplasată pe un platou evidenţiat de pe malul Siretului. Cercetări arheologice (V. Ursachi). Au fost atestate mai multe niveluri de locuire: eneolitic, epoca bronzului, hallstattian timpuriu, sec. IV-III a. Chr., sec. II a. Chr. - II p. Chr.

În nivelul hallstattian timpuriu au fost atestate câteva ***locuinţe*** de suprafaţă, fără a fi dezvelite în întregime din cauza adâncimii mari la care se află (peste 2 m). Porţiunile prinse în secţiuni constau dintr-un strat cenuşos, pigmentat cu fragm. mici de chirpic ars şi fragm. de lemn carbonizat. Printe ruinele locuinţelor au fost descoperite mici porţiuni de vetre.

Inventar: o fibulă de tip egeean, fragm. de ceramică, oase de animale. *Tip I.A.1.c(?).*

Bibl. Vulpe 1965, 119, Abb. 8; Ursachi 1995, 22. Informaţii V. Ursachi[25].

45. Butuceni, r-nul Orhei, Republica Moldova

Aşezare fortificată amplasată pe un promontoriu, format de albia râului Răut. Cercetări arheologice (I. Niculiţă). Au fost atestate două niveluri de locuire: Cozia-Saharna şi traco-getic. În orizontul hallstattian timpuriu a fost cercetată o locuinţă.

[25] Fapt pentru care îi aducem mulţumirile noastre şi pe această cale.

Locuinţa nr. 1 – de suprafaţă. Urmele ei prezentau o aglomeraţie din bucăţi de lut ars şi pietre de calcar, care pe alocuri atingea gr. de 0,20 m. Dărâmătura avea în plan formă rectangulară cu suprafaţa de 3,20×3,20 m, orientată NE-SV. Bucăţile de lipitură din ruinele locuinţei variau de la 0,15×0,14×0,04 m până la 0,14×0,10×0,05 m. Majoritatea bucăţilor de lut ars aveau o parte netedă, iar cealaltă păstra amprente de nuiele diam. cărora nu depăşea 0,01-0,045 m.

La 0,50 m E şi SE de această dărâmătură a fost sesizată o aglomerare densă de bucăţi de pietre de calcar. Aglomerarea de formă rectangulară cu dimensiunile de 2,40×1,30 m, orientată la fel NE-SV ieşea parţial în afara ruinelor locuinţei. Nu este exclus că aglomerarea să fi prezentat urmele unei construcţii auxiliare alăturate locuinţei. Sub ruinele locuinţei au fost descoperite două gropi, săpate în roca nativă. În partea de NE a locuinţei au fost cercetate ruinele unui *cuptor*, construit din bucăţi de piatră, dimensiunile cărora variau între 0,45×0,30×0,25 m şi 0,30×0,18×0,15 m. Forma cuptorului în plan era rectangulară cu suprafaţa de 1,50×1,00 m, orientat cu axa lungă N-S. Gura cuptorului era în partea de S şi avea lăţ. de 0,80 m. Pereţii şi bolta cuptorului, care s-au păstrat mai intact în partea din dos, au fost construiţi din bucăţi mari de piatră nefasonată (0,20×0,20×0,30 m) fără mortar. Crăpăturile şi locurile goale dintre ele au fost astupate cu pietricele. Gr. pereţilor era de 0,20-0,30 m, iar înălţ. boltei nu depăşea 0,30 m. Vatra a fost amenajată direct pe suprafaţa rocii native şi avea lung. de 1,15 m şi lăţ. maximă de 0,55 m. *Tip I.A.1.b.*

Inventar: 375 fragm. de ceramică, ornamentate cu decor ştanţat sau incizat.

Bibl. Niculiţă, Zanoci 1999, 135-142; Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002, 27-28, fig. 55.

46. Cozia- *La Costică Aruxadei*, jud. Iaşi, România

Aşezare deschisă situată pe un mamelon ce se înalţă deasupra şesului Jijiei. Cercetări arheologice (A. László). Au fost identificate două niveluri de locuire: eneolitic (cultura Cucuteni) şi hallstattian (cultura Cozia-Saharna). Din perioada hallstattiană timpurie sunt cunoscute vestigiile a şase locuinţe.

Locuinţa nr. 1 – semibordei – de formă cvasirectangulară, cu colţurile rotunjite, orientată N-S, cu dimensiunile 5,0×4,5 m şi o ad. maximă de 0,8 m faţă de baza stratului de cultură. În colţul de NE au fost descoperite resturile unei *vetre* de formă ovală cu dimensiunile de 0,74×0,6 m, cu lipitura groasă de 1,2-5,0 cm, aplicată direct pe podeaua locuinţei. Pe fundul construcţiei, în special în jurul vetrei, au fost atestate mai multe pietre plate, destul de mari, care au servit, probabil, pentru şezut sau ca suport pentru diferite obiecte de uz gospodăresc. *Tip II.A.1.a.*

Inventar: 18 fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 2 – semibordei – de formă cvasirectangulară, cu colţurile rotunjite, orientată NE-SV, cu dimensiunile 4,0×3,5 m şi o ad. maximă de 0,6 m faţă de baza stratului de cultură. În colţul de NV u fost descoperite resturile unei *vetre* de formă ovală cu dimensiunile de 0,96×0,5 m, cu lipitura groasă de 1,5-6,0 cm, aplicată direct pe podeaua locuinţei. În colţurile de SE şi SV ale locuinţei s-au constatat urmele a câte unui stâlp, care se adâncesc în podea cu cca 0,2 m. A. László, plecând de la faptul că în parte opusă nu au fost descoperite asemenea gropi, presupune că construcţia a avut acoperişul într-o singură apă şi că intrarea trebuia să fie în mod obligatoriu pe latura de S. *Tip II.A.1.a.*

Locuinţa nr. 3[26]– semibordei – de formă ovală cu suprafaţa de 6,9 m², orientată V-E. Intrarea, la fel, ovală avea lăţ. de cca 1 m şi era plasată pe latura de V. *Tip II.B.1.c.c.*

Locuinţa nr. 4 – semibordei – de formă ovală cu suprafaţa de 11,7 m², orientată V-E. Intrarea, ovală în plan, avea lăţ. de cca 1 m şi era plasată pe latura de V. *Tip II.B.1.c.c.*

Locuinţa nr. 5 – semibordei – de formă ovală cu suprafaţa de 6,2 m², orientată N-S. Intrarea, ovală în plan, avea lăţ. de cca 1 m şi era plasată în partea de N. *Tip II.B.1.c.c.*

Locuinţa nr. 6 – semibordei – de formă ovală cu suprafaţa de 7,6 m², orientată N-S. Intrarea, la fel, ovală avea lăţ. de cca 1,8 m şi era plasată pe latura de S. *Tip II.B.1.c.c.*

Bibl. László 1969, 319-326; idem 1972, 207-222, fig. 3; Kašuba 2007, Abb. 3; 5/7-8.

47. Glinjeni-*La Şanţ*, r-nul Şoldăneşti, Republica Moldova

Aşezare amplasată la SV de sat, pe un promontoriu din preajma r. Ciorna. Cercetări arheologice (N. Gol'ţeva) – 1810 m². Au fost atestate mai mul-

[26] Locuinţele 3-6 nu sunt publicate. Autorii aduc sincere mulţumiri, şi pe această cale, prof. A. László pentru posibilitatea de a face cunoştinţă cu planurile acestor locuinţe.

te niveluri de locuire: paleoliticul superior, cultura Cucuteni-Tripolie, cultura Cozia-Saharna, cultura Basarabi-Şoldăneşti, hallstattian târziu (sec. VII-VI a. Chr.), getic, perioada antică târzie (vestigii de tip Etulia) şi medieval.

Locuinţa nr. 1 (citadela, secţiunea I) – semibordei – de formă pătrată cu colţurile rotunjite, cu dimensiunile de 2,0×2,0 m şi ad. de 0,45-0,65 m, orientată cu laturile după punctele cardinale. La colţul de NE al locuinţei a fost săpată o groapă pentru provizii de formă circulară în plan, cu diam. de 1,4-1,5 m şi ad. de 0,85-1,05 m. Groapa pare să fi constituit un complex integrat în locuinţă. În locul joncţiunii gropii cu încăperea de bază, podeaua locuinţei era puternic arsă, ceea ce indică, probabil, amplasarea aici a unei *vetre portative*(?). *Tip II.A.1.c.g*.

Inventar: 24 fragm. de ceramică, un vas-chiup şi o cupă.

Bibl. Gol'ţeva 1995, 183-189; Гольцева, Кашуба 1995, 8, таб. VIII/2, XL, XLI/6; Кашуба 2000а, 260 сл., рис. V/2; Kašuba 2007, Abb. 1; 5/7.

48. Mateuţi-*La Başne*, r-nul Rezina, Republica Moldova

Aşezare deschisă situată la 2,5-3,0 км NE de sat, pe un promontoriu format de râpe. Cercetări arheologice (M. Kaşuba) – 812 m². Au fost atestate câteva niveluri de locuire: cultura Cozia-Saharna, cultura Basarabi-Şoldăneşti, cultura getică.

Locuinţa nr. 1 (secţiunea I) – de suprafaţă – a fost descoperită la ad. de 0,35-0,40 m de la nivelul actual de călcare. Ea avea formă rectangulară cu dimensiunile de 5,8-6,7×4,2 m, orientată cu colţurile după punctele cardinale. Conturul construcţiei a fost fixat după ruinele pereţilor de E şi V, care se prezintă sub forma unor aglomerări de fragm. de lut ars cu amprente de nuiele. În mijlocul încăperii a fost cercetat un cuptor cu boltă, de la care s-a păstrat o platformă de formă cvasirectangulară cu dimensiunile de 1,0×0,80 m şi gr. de 0,03-0,05 m, orientată V-E. La S de cuptor, în imediata lui apropiere se afla o groapă de formă ovală în plan, cu dimensiunile de 1,50×0,80-0,95 m şi ad. de 0,30 m, orientată N-S. *Tip I.A.1.b.g*.

Inventar: o fusaiolă din lut, o ştanţă pentru ornamentarea ceramicii, o rondelă, unelte din piatră şi os, 586 fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 2 (groapa 15, secţiunea I) – bordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 3,70×1,80-2,40 m (suprafaţa totală 7,8 m²) şi ad. de 1,20 m, orientată V-E. Pereţii construcţiei erau verticali, iar podeaua – plană. În partea de V a fost descoperită intrarea/coridor cu lăţ. de 0,6 m şi ad. de 0,26 m. Pe laturile de V şi S a fost atestat un prag cu lăţ. de 0,69-0,94 m şi înălţ. de 0,8-0,86 m). *Tip III.B.1.c.l.*

Inventar: un fragm. de fusaiolă, unelte din silex, un vârf de săgeată din os, un fragm. de scoică Unio, 75 fragm. de ceramică, oase de animale.

Bibl. Кашуба 2000а, 429-442; Kašuba 2007, Abb. 1; 5/5.

49. Saharna-*Dealul Mănăstirii*, s. Saharna, r-nul Rezina, Republica Moldova

Aşezare deschisă amplasată pe un promontoriu de pe malul drept al Nistrului. Cercetări arheologice (G.D. Smirnov, I. Niculiţă, A. Nicic). A fost atestat un singur nivel de locuire – Cozia-Saharna. Ca urmare a investigaţiilor arheologice din anul 2008 au fost descoperite două ***locuinţe*** de tip semibordei.

Locuinţa nr. 1 – semibordei – a fost atestată la ad. de 1,0 m ne la nivelul actual de călcare. Ea are forma cvasipatrulateră cu dimensiunile de 6,1×5,0 m, fiind adâncită cu 0,1-0,6 m faţă de nivelul antic de călcare. Semibordeiul era orientat N-S. *Tip II.A.1.c.*

Inventar: o dăltiţă din piatră, un fragm. cute, o rondelă din piatră, 2 rondele din lut, fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 2 – semibordei – a fost cercetată parţial. După conturul părţii investigate se presupune că ea a avut formă patrulateră. Locuinţa se adâncea cu 0,77 m faţă de nivelul antic de călcare, fiind dotată în partea de est cu două trepte, una săpată la ad. de 0,4 m, cea de a doua – la 0,64 m. *Tip II.A.1.c.t.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Niculiţă, Nicic, Corbcean 2009, 193-225, fig. 5-9.

50. Saharna Mică, s. Saharna, r-nul Rezina, Republica Moldova

Aşezare situată pe un promontoriu înalt şi stâncos de pe malul drept al Nistrului. Cercetări arheologice (G.D. Smirnov, I. Niculiţă, T. Arnăut). Au fost atestate câteva niveluri de locuire: Tămăoani-Holercani-Hansca, Cozia-Saharna, traco-getic. Dintre locuinţele descoperite în situl Saharna Mică două au fost atribuite culturii Cozia-Saharna.

Locuinţa nr. 2 – semibordei – era adâncită in stratul steril până la 0,8 m şi avea formă cvasiovală, cu diam. de 2,7(NV-SE) × 2,8(E-V) m. În partea de N şi de S în emplecton, în rând cu fragm. de lut ars, au fost depistate fragm. de lemn carbonizat, cenuşă şi sol galben. Pe marginea construcţiei au fost surprinse 18 gropiţe umplute cu cărbune de lemn. Diam. lor varia între 0,08 şi 0,10 m iar ad. era de 0,10-0,15 m. Cavitatea locuinţei erau umplută cu sol negru, bucăţi de pietre şi lut ars în amestec cu cenuşă. Multe fragm. de lut ars aveau amprente de nuiele, diam. cărora varia de la 0,018 m la 0,013 m. La fund, pe centru, a apărut o groapă, aproape cilindrică, cu diam. de 1,65×1,97 m şi ad. de 0,3 m. În centrul gropii au fost surprinse două lespezi de piatră cu dimensiunile de 0,64×0,40×0,11 m şi 0,48×0,36×0,12 m. *Tip II.B.1.c.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 3 – de suprafaţă – avea forma patrulateră cu dimensiunile de 3,50(N-S) × 1,85/1,90(V-E) m. Ruinele construcţiei reprezentau o aglomeraţie ce consta din bucăţi de lut ars, din care unele cu amprente de nuiele, şi pietre. Fragm. de lut, amestecat cu paie, au dimensiuni ce variază între 0,40×0,15×0,10 m şi 0,10×0,5×0,3 m. În interiorul construcţiei în colţul de SV a fost descoperită *o vatră* pentru încălzire. Ea avea forma oval-alungită cu dimensiunile de 0,90×0,55 m şi gr. de 0,10-0,18 m. Vatra prezintă o crustă de lut cu suprafaţa netedă, care avea urme de ardere puternică. În apropierea ei au fost descoperite trei fragm. de lut ars cu muchia rotunjită care provin, probabil, de la gardina vetrei. *Tip I.A.1.a.*

Inventar: 162 fragm. de ceramică.

Bibl. Niculiţă, Arnăut, Zanoci 2007, 83-124; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 14-19, fig. 7-8, foto 4-5.

51. Saharna-*Ţiglău*, r-nul Rezina, Republica Moldova

Aşezare deschisă amplasată pe un promontoriu înalt şi stâncos cu altitudinea de 70 m, format de malul drept al Nistrului şi Zăvoiul Ţiglăului. Situl ocupă o suprafaţă de cca 300 m². Cercetări arheologice (G.D. Smirnov, G. Sergheev, I. Niculiţă, A. Nicic). A fost atestat un singur nivel de locuire – cultura Cozia-Saharna.

Ca urmare a cercetărilor arheologice, efectuate în 2007-2009, au fost descoperite două locuinţe.

Locuinţa nr. 1 – bordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 2,64×1,48 m şi ad. de 0,90 m, orientată E-V. În partea de V a fost prevăzută cu o treaptă de coborâre, care se adâncea cu 0,28 m faţă de nivelul antic de călcare. *Tip III.B.c.t.*

Inventar: cca 38 fragm. de ceramică, lut ars, oase de animale.

Locuinţa nr. 2 – de suprafaţă – a fost descoperită la ad. de 25-40 cm de la nivelul actual de călcare. Urmele ei au fost documentate arheologic sub forma unei platforme şi aglomerări de bucăţi de lut ars şi fragm. de pari carbonizaţi. Cele 27 de gropi (diam. 30-50 cm) conturează o construcţie de formă patrulateră cu dimensiunile de 10×7 m, orientată cu laturile lungi de la est spre vest. *Tip I.A.1.c.*

Inventar: unelte din os (ace, lustruitoare, placi perforate, pandative) sau piatră (cute, topoare), arme (vârfuri de săgeţi), obiecte de cult (figurine zoomorfe etc.), fragm. de ceramică, lut ars, oase de animale.

Bibl. Niculiţă, Nicic 2008, 205-232, fig. 16; Niculiţă 2009, 142-145; Niculiţă 2010, 93-95; informaţii I. Niculiţă şi A. Nicic[27].

52. Solonceni-*Hlinaia*, r-nul Rezina, Republica Moldova

Aşezare deschisă situată la 3 km V de sat, pe un promontoriu format de două pârâie. Cercetări arheologice (A. Meljukova) – 900 m². Au fost atestate câteva niveluri de locuire: Tămăoani-Holercani, Cozia-Saharna, Basarabi-Şoldăneşti, traco-getic. În nivelul caracteristic culturii Cozia-Saharna au fost cercetate trei locuinţe.

Locuinţa nr. 1 (groapa 1, secţiunea IV/1953) – bordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 2,80×1,60-1,90 m şi ad. de 0,90 m, orientată N-S. În partea de S a fost atestată intrarea/coridor, de formă semirotundă în plan, cu dimensiunile de 1,29×1,14-1,70 m şi ad. de 0,48-0,65 m. *Tip II.B.1.c.c.*

Inventar: cca 80 fragm. de ceramică, oase de animale.

Locuinţa nr. 2 (groapa 4, secţiunea IV/1953) – bordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 2,40×1,65 m şi ad. de 1,05 m, orientată N-S. În partea de NV a construcţiei a fost descoperită intrarea/coridor, de formă semirotundă în plan, cu dimensiunile de 0,86×1,10-1,70 m şi ad. de 0,20-0,45 m. *Tip III.B.1.c.c.*

[27] Fapt pentru care le aducem mulţumirile noastre şi pe această cale.

Inventar: cca 100 fragm. de ceramică, oase de animale.

Locuinţa nr. 3 (groapa 5, secţiunea IV/1953) – semibordei – de formă cvasiovală cu dimensiunile de 2,76×1,48-2,05 m şi ad. de 0,6 m, orientată NV-SE. În partea de NV a fost atestată intrarea/coridor de formă cvasirectangulară cu dimensiunile de 1,33×1,0-1,90 m şi ad. de 0,40 m. *Tip II.B.1.c.c.*

Inventar: fragm. de ceramică, oase de animale.

Bibl. Кашуба 2000a, 416-429; Kašuba 2007, Abb. 1; 5/1-3.

BASARABI-ŞOLDĂNEŞTI

53. Ivancea II, r-nul Orhei, Republica Moldova

Aşezare deschisă situată la 500-800 m SE de sat, pe malul unui iaz amenajat în bazinul r. Ivancea. Cercetări arheologice (I. Vlasenco) – 217 m². Au fost atestate mai multe niveluri de locuire: Cucuteni-Tripolie, Chişinău-Corlăteni, Basarabi-Şoldăneşti, getic, Poieneşti-Lucaşeuca, Černjahov etc. În nivelul Basarabi-Şoldăneşti au fost cercetate rămăşiţele unei locuinţe.

Locuinţa (secţiunea I) – de suprafaţă – a fost atestată la ad. de 0,20-0,25 m de la nivelul actual de călcare. Ruinele ei se prezintă sub forma unei aglomerări de lipitură de lut, de formă rectangulară în plan, cu dimensiunile de 10,0×3,20-4,60 m, orientată N-S. Fragm. de lut ars, majoritatea cu amprente de nuiele (diam. cca 0,03 m), aveau dimensiunile variabile între 0,15×0,14×0,06 m şi 0,07×0,07×0,04 m şi constituiau un strat compact cu gr. de cca 0,15 m. Sub nivelul de lut ars, în partea de SV a construcţiei au fost descoperite trei concentrări de fragm. de lemn carbonizat, provenit, probabil, de la scheletul lemnos al locuinţei. *Tip I.A.1.c.*

Inventar: un fragm. de topor/ciocan din granit, 191 fragm. de ceramică, oase de animale.

Bibl. Власенко 2007, 261-264, рис. 2.

54. Măşcăuţi-*Livada Boierului*, r-nul Criuleni, Republica Moldova

Aşezare deschisă situată la 2,5 km S-SE de sat. Cercetări arheologice (T. Arnăut şi S. Matveev, 1995-1996; Gh. Postică şi S. Musteaţă, 1996-2000) – cca 1500 m². Au fost atestate câteva niveluri de locuire: hallstattian (cultura Basarabi-Şoldăneşti), getic şi medieval timpuriu (sec. V-XI). Nivelului hallstattian i-a fost atribuită o locuinţă adâncită în sol.

Locuinţa (comlexul nr. 17) – bordei – de formă rotundă-ovală în plan cu diam. de 3,08-3,6 m, şi ad. de 1,0 m, orientată E-V. *Tip III.B.1.c.*

Inventar: fragm. de ceramică, piese de lut ars, oase de animale.

Bibl. Musteaţă, Sîrbu 2010, 131, fig. 1/3, 2-5.

55. Piscu, jud. Galaţi, România

Aşezare deschisă amplasată pe o terasă inferioară a interfluviului Suhurlui-Gerului. Cercetări arheologice (M. Brudiu). Au fost atestate câteva niveluri de locuire: hallstattian (cultura Basarabi), epoca romană, medieval. În orizontul hallstattian a fost cercetată o locuinţă adâncită care, după cum reiese din profilul secţiunii, a avut două etape de locuire.

Locuinţa – semibordei – de formă rotundă. În prima etapă de locuire aceasta avea formă rotundă în plan cu diam. de 2,5 m şi ad. de 0,7 m. Spaţiul din interiorul construcţiei era umplut cu cenuşă şi lipitură calcinată. În a doua fază, după o nivelare prealabilă a terenului, a fost construită o altă locuinţă, la fel rotundă în plan, dar cu diam. de cca 3,5 m. Pe laturile de E şi V ale acesteia s-au observat două gropi, probabil, de la stâlpii de susţinere a acoperişului. *Tip II.B.1.c.*

Inventar: brăţară de bronz, fragm. de ceramică.

Bibl. Brudiu 1991, 233-234, fig. 9-10.

56. Şoldăneşti I, r-nul Şoldăneşti, Republica Moldova

Aşezare deschisă situată la NE-N de or. Şoldăneşti, pe un platou de pe malul r. Ciorna, afluent de dreapta al Nistrului. Cercetări arheologice (A. Meljukova) – 608 m². A fost atestat un singur nivel de locuire – cultura Basarabi-Şoldăneşti.

Locuinţa nr. 1 (secţiunea II) – de suprafaţă – a fost descoperită la ad. de 0,2-0,6 m de la nivelul actual de călcare. Ea avea formă rectangulară cu dimensiunile de 6,7×9,6 m, orientată NV-SE. Conturul construcţiei a fost fixat după ruinele pereţilor de S şi V, care se prezintă sub forma unor aglomerări (cu gr. de 0,1-0,2 m) de fragm. de lut ars cu amprente de nuiele. La N de peretele de S au fost descoperite lespezi de piatră de formă neregulată. În partea de S a încăperii a fost atestată o groapă de provizii de formă ovală (de forma cifrei opt) în plan. *Tip I.A.1.c.g.*

Inventar: o râşniţă de piatră, fragm. de ceramică.

Locuinţa nr. 2 (secţiunea III) – de suprafaţă – de formă rectangulară cu dimensiunile de 6,9×10 m (suprafaţa locativă – 33 m²), orientată SV-NE. Conturul construcţiei a fost fixat după ruinele pereţilor de SV şi SE, care se prezintă sub forma unor aglomerări (cu gr. de 0,1-0,12 m) de fragm. de lipitură de lut. Pe latura (scurtă) de N a locuinţei a fost atestată intrarea/coridor de formă rectangulară în plan cu suprafaţa de 19 m². Sub peretele de NE a fost cercetat un *cuptor cu boltă*, de la care s-a păstrat o platformă ovală în plan cu dimensiunile de 1,30×0,82 m şi gr. de 0,05-0,1 m, orientată N-S. În partea de S a încăperii a fost atestată o *vatră* de formă ovală cu dimensiunile de 1,20×1,05 m, orientată N-S, amenajată din pietre de calcar. *Tip I.A.1.ab.c.*

Inventar: o fusaiolă, piese din silex, fragm. de râşniţă, fragm. de ceramică, oase de animale.

Locuinţa nr. 3 (secţiunea V) – de suprafaţă – a fost descoperită la ad. de 0,2-0,6 m de la nivelul actual de călcare. Ea avea formă rectangulară cu dimensiunile de 9,4×5,3 m (suprafaţa locativă fiind de 33 m²), orientată NV-SE. Intrarea/coridor a fost plasată pe latura (scurtă) de S a locuinţei şi avea formă rectangulară cu suprafaţa de 17 m². În partea de S a construcţiei a fost descoperită o groapă pentru provizii. Sub peretele de N a fost atestat un *cuptor cu boltă*, de la care s-a păstrat o platformă din lut de formă rectangulară cu dimensiunile de 0,85×0,6 m, orientată NV-SE. *Tip I.A.1.b.g.c.*

Inventar: fragm. de ceramică.

Bibl. Пассек 1954; Пассек, Мелюкова, 1955; Мелюкова 1955a; idem 1956, 39-41, рис. 1; 4-5; idem 1958, 55-64, рис. 11-17; Kaşuba 2008a, 40-41, fig. 3-4.

Bibliografie

Blinkenberg 1926: Chr. Blinkenberg, Fibules grecques et orientales (København 1926).

Brudiu 1970: M. Brudiu, Cercetări perieghetice în sudul Moldovei. MCA IX, 1970, 511-528.

Brudiu 1980: M. Brudiu, Rezultatele cercetărilor de la Vînători, jud. Galaţi. MCA XIV, 1980, 398-406.

Brudiu 1981: M. Brudiu, Contribuţii la cunoaşterea genezei Hallstattului în sud-estul României. SCIVA 32, 4, 1981, 529-536.

Brudiu 1991: M. Brudiu, Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei. SCIVA 42, 3-4, 1991, 221-239.

Buzdugan 1969: C. Buzdugan, Descoperirile arheologice de la Prăjeşti. Carpica II, 1969, 81-86.

Ciocea 1981: E. Ciocea, Unele consideraţii asupra aşezărilor şi locuinţelor hallstattiene timpurii din spaţiul extracarpatic al României. Pontica XIV, 1981, 47-65.

Dinu 1955: M. Dinu, Descoperirile de la Valea Lupului-Iaşi. In: AŞUI, 1, 1955, 65-86.

Dinu 1959: M. Dinu, Şantierul arheologic Valea Lupului. MCA VI, 1959, 203-211.

Dörrer 2008: O. Dörrer, Frühe Fibelformen und der Beginn der Basarabikultur in der Umgebung des Eisernen Tores. Germania 86, 2008, 541-589.

Florescu 1957: A. Florescu, Şantierul Truşeşti. MCA III, 1957, 203-218.

Florescu 1959: A. Florescu, Săpăturile de salvare de la Andrieşeni. MCA V, 1959, 329-337.

Florescu A., Florescu M. 1983: A.C. Florescu, M. Florescu, Aspecte ale civilizaţiei geto-dacice în zona de curbură a Carpaţilor răsăriteni. Studia Antiqva et Archaeologica I, 1983, 72-93.

Gumă 1993: M. Gumă, Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României (Bucureşti 1993).

Hänsel 1976: B. Hänsel, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Beitr. Ur- u. Frühgesch. Arch. Mittelmeer-Kulturraum 16-17 (Bonn 1976).

Harhoiu, Baltag 2006: R. Harhoiu, Gh. Baltag, Sighişoara-Dealul Viilor. Monografie arheologică (Cluj-Napoca 2006).

Horedt 1966: K. Horedt, Aşezarea fortificată din perioada târzie a bronzului de la Sighetul Marmaţiei (Baia Mare 1966).

Horedt 1974: K. Horedt, Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im Innerkarpatischen Rumänien. In: Symposium zur Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Bratislava 1974), 205-228.

Iconomu 1996: C. Iconomu, Cercetările arheologice din cetatea hallstattiană de la Pocreaca-Iaşi. ArhMold XIX, 1996, 21-56.

Ignat, Mareş 1995: M. Ignat, I. Mareş, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994 (Cluj-Napoca 1995), 83.

Ignat, László, Mareş 1996: M. Ignat, A. László, I. Mareş, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995 (Brăila 1996), 114-115.

Irimia 1974: M. Irimia, Cercetările arheologice de la Rasova-Malul Roşu. Raport preliminar (cu privire specială asupra hallstattului în Dobrogea). Pontica 7, 1974, 75-137.

Jugănaru 2005: G. Jugănaru, Cultura Babadag, I (Constanţa 2005).

Kašuba 2007: M. Kašuba, Das Siedlungswesen zu Beginn der Früheisenzeit im Mitteldnestrgebiet (Nordwestpontikum). In: Peter Trebsche u.a. (Hrsg.), Die unteren Zehntausend – auf der Suche nach den Unterschichten der Eisenzeit. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während der Jahrestagung des West- und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung e.V. in Xanten 2006. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Bd. 47 (Langenweißbach 2007), 127-138.

Kaşuba 2008a: M. Kaşuba, Materiale ale culturii Şoldăneşti în bazinul Nistrului de Mijlociu – observaţii preliminare. Tyragetia s.n. 1, vol. II[XVII], 2008, 37-50.

Kašuba 2008b: M. Kašuba, Die ältesten Fibeln im Nordpontus. Versuch einer Typologie der einfachen Violinbogenfibeln im südlichen Mittel-, Süd- und Südosteuropa. Eurasia Antiqua 14, 2008, 193-231.

Kilian 1985: K. Kilian, Violinbogenfibeln und Blattbügelfibeln des griechischen Festlandes aus mykenischer Zeit. PZ 60, 1985, 145-203.

László 1976: A. László, Începuturile primei vârste a fierului pe teritoriul Moldovei. Unele rezultate şi probleme. CI 7, 1976, 57-75.

László 1986: A. László, Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului" hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei. Memoria Antiquitatis XII-XIV, 1986, 65-91.

László 1989: A. László, Les groupes régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpathes. La Moldavie aux XII-VII siècles av. n.è. In: La civilisation de Hallstatt, bilan d'une rencontre. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 36 (Liège 1989), 111-129.

László 1994: A. László, Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi (Bucureşti 1994).

László, Mareş, Niculică 1999: A. László, I. Mareş, B. Niculică, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1998 (Vaslui 1999), 107-108.

László et al. 2001: A. László, I. Mareş, B. Niculică, M. Ignat, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2000 (Suceava 2001), 230-232.

László et al. 2002: A. László, I. Mareş, B. Niculică, M. Ignat, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001 (Buziaş 2002), 289-291.

László et al. 2003: A. László, I. Mareş, B. Niculică, M. Ignat, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002 (Covasna 2003), 293-295.

László et al. 2004: A. László, I. Mareş, B. Niculică, M. Ignat, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003 (Cluj-Napoca 2004), 211-312.

László et al. 2005: A. László, I. Mareş, B. Niculică, M. Ignat, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004 (Mangalia 2005), 348-350.

László, Mareş 2006: A. László, I. Mareş, Siret, jud. Suceava. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2005 (Constanţa 2006), 330-331.

Levitchi 1992: O. Levitchi, La situation culturelle et historique dans l'espace carpato-dniestrien à l'époque du Hallstatt. In: Symposia Thracologica, 9 (Bucureşti 1992), 119-121.

Leviţki 1994a: O. Leviţki, Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi (Bucureşti 1994).

Leviţki 1994b: O. Leviţki. Grupul Holercani-Hansca. Aspectul pruto-nistrean al complexului hallstattian timpuriu, cu ceramică incizată. In: Relations Thraco-Illyro-Helléniques. Actes du 14e Symposium National de Thracologie (à participation internationale). Băile Herculane (14-19 septembre 1992) (Bucarest 1994), 219-256.

Leviţki 1995: O. Leviţki, Investigaţiile arheologice de la Trinca, raionul Edineţ, Republica Moldova. In: CAANT, I (Bucureşti 1995), 247-278.

Leviţki 2003: O. Leviţki, Lumea tracică şi masivul cultural Nord-Pontic în perioada Hallstattiană timpurie (secolele XII-X î.e.n.) (Bucureşti 2003).

Leviţki 2007: O. Leviţki, Despre unele piese de inventar din epoca bronzului depistate în aşezarea Trinca „Izvorul lui Luca". Revista Arheologică s.n. 1-2, vol. III, 2007, 138-154.

Leviţki, Alaiba, Bubulici 1999: O. Leviţki, R. Alaiba, V. Bubulici, Raport asupra investigaţiilor arheologice efectuate în anii 1997-1998, la Trinca – Izvorul lui Luca, r-nul Edineţ, Rep. Moldova. In: CAANT, III (Bucureşti 1999), 17-116.

Lupu 1989: N. Lupu, Tilişca. Aşezările arheologice de pe Cătănaş (Bucureşti 1989).

Maleev 1988: J.N. Maleev, Trackie grodziska okresu halsztackiego na Pólnocno-Wschodnim Podkarpaciu. Acta Archaeologica Carpathica XXVII, 1988, 95-116.

Morintz 1987: S. Morintz, Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istro-pontică (cercetările de la Babadag). Traco-Dacica 8, 1987, 39-72.

Musteaţă, Sîrbu 2009: S. Musteaţă, Gh. Sîrbu, Vestigii ale culturii Şoldăneşti-Basarabi descoperite în aşezarea Măşcăuţi-*Livada Boierului*, raionul Criuleni, Republica Moldova. Revista Arheologică s.n. 1, vol. V, 2010, 130-141.

Nestor 1952: I. Nestor, Şantierul Valea Jijiei. SCIV 3, 1952, 19-111.

Nicic 2008: A. Nicic, Interferenţe cultural-cronologice în nord-vestul Pontului Euxin la finele mil. II - începutul mil. I a. Chr. (Chişinău 2008).

Nicic 2009: A. Nicic, Reconstructing an early iron age habitat at Saharna-Ţiglău on the middle Dniester. Euro-REA 6/2009, 54-57.

Niculiţă 2009: I. Niculiţă, Raport preliminary despre investigaţiile arheologice la siturile din zona Saharna în anul 2008 (Chişinău 2009). Arhiva MNAIM, inv. nr. 511.

Niculiţă 2010: I. Niculiţă, Raport preliminary despre investigaţiile arheologice la siturile din zona Saharna în anul 2009 (Chişinău 2010). Arhiva MNAIM, inv. nr. 516.

Niculiţă, Nicic 2008: I. Niculiţă, A. Nicic, Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Ţiglău. Consideraţii preliminare. Tyragetia s.n. 1, vol. II[XVII], 2008, 205-232.

Niculiţă, Nicic, Corobcean 2009: I. Niculiţă, A. Nicic, A. Corobcean, Rezultatele investigaţiilor arheologice la aşezarea civilă Saharna „Dealul Mănăstirii" (campania 2008). Tyragetia s.n. 1, vol. III[XVIII], 2009, 193-225.

Niculită, Zanoci 2007: I. Niculiţă, A. Zanoci, Die Beziehungen der Thrako-Geten aus dem Nordwest-Pontos zur archaisch griechischen Zivilisation. In: Proceedings of the 10th International Congress of Thracology (Komotini-Alexandroupolis, 18-23 october 2005), Athens, 428-435.

Niculiţă, Arnăut, Zanoci 2007: I. Niculiţă, T. Arnăut, A. Zanoci, Cercetări arheologice la Saharna Mică. In: Studia in honorem Florea Costea (Braşov 2007), 83-124.

Niculită, Zanoci, Arnăut 2008: I. Niculită, A. Zanoci, T. Arnăut, Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna) (Chişinău 2008).

Niculiţă, Zanoci, Băţ 2009: I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ, Die frühhalllstattzeitliche Befestigung von Saharna Mare (Kreis Rezina, Republik Moldova). In: Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer „Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.): Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen". Humboldt-Kolleg in Chişinău, Republik Moldova (4.-8. Oktober 2009), Chişinău, 2009, 41-43.

Niculiţă et al. 2010: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, M. Băţ, Evoluţia sistemului defensiv al siturilor din zona Saharna în mileniul I a. Chr. In: I. Cândea (ed.) Tracii şi vecinii lor în antichitate. Studia in honorem Valerii Sîrbu (Brăila 2010), 359-393.

Petrescu-Dîmboviţa 1953: M. Petrescu-Dîmboviţa, Cercetări arheologice în aşezarea din prima epocă a fierului de la Tămăoani (raionul Galaţi). SCIV 3-4, 4, 1953, 765-779.

Petrescu-Dîmboviţa, Florescu, Florescu 1999: M. Petrescu-Dimbovita, M. Florescu, C.A. Florescu, Truşeşti. Monografie arheologică (Iaşi-Bucureşti 1999).

Popovici, Ursulescu 1983: D. Popovici, N. Ursulescu, Începutul primei epoci a fierului în nordul Moldovei în lumina cercetărilor de la Preuteşti (jud. Suceava). In: Documente recent descoperite şi informaţii arheologice (Bucureşti 1983), 25-32.

Renţea, Munteanu 2005: E. Renţea, S. Munteanu, Platoneşti, com. Platoneşti, jud. Ialomiţa. Punct: „Platoul Hagieni. Valea Babii. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004 (Mangalia 2005), 278-279.

Riemann 1979: H. Riemann, Studien zu den Violinbogenfibeln. I. Italien. Mitt. DAI, Roemische Abteilung, Bd. 86, 1979, 5-85.

Rusu 1983: A. Rusu, Cercetări arheologice de suprafaţă în Podişul Central Moldovenesc. Valea Stavnicului şi a Velnei (jud. Iaşi). CI 12-13, 1981-1982, 1983, 205-251.

Sava, Leviţki 1995: E. Sava, O. Leviţki, Aşezarea culturii Noua de la Petruşeni „La Cigoreanu". Investigaţii de şantier din anul 1991. In: CAANT, I (Bucureşti 1995), 157-188.

Sundwall 1943: J. Sundwall, Die älteren italischen Fibeln (Berlin 1943).

Székely 1966: Z. Székely, Aşezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei (Braşov 1966).

Teodor, Şadurschi 1979: S. Teodor, P. Şadurschi, Descoperirile arheologice de la Lozna, com. Dersca, jud. Botoşani. Aşezarea hallstattiană. MCA XIII, 1979, 81-83.

Topoleanu, Jugănaru 1995: Fl. Topoleanu, G. Jugănaru, Aşezarea de tip Babadag de la Niculiţel „Cornet" (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988. Peuce 11, 1995, 203-229.

Ursachi 1995: V. Ursachi, Zargidava. Cetatea de la Brad (Bucureşti 1995).

Ursulescu, Popovici 1997: N. Ursulescu, D. Popovici, Considération historiques concernant les fortifications hallstattiennes à l'est des Carpates. In: Lucrările Colocviului internaţional „Prima epocă a fierului la Gurile Dunării şi în zonele circumpontice" (Tulcea, sept. 1993) (Tulcea 1997), 51-65.

Ursuţiu 2002: A. Ursuţiu, Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, comuna Bahnea, jud. Mureş) (Cluj-Napoca 2002).

Vasiliev 1993: V. Vasiliev, Aşezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Bozna (jud. Sălaj). Ephemeris Napocensis III, 1993, 43-67.

Vasiliev 1995: V. Vasiliev, Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie (Bucarest 1995).

Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991: V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuţii arheologice: Aşezarea fortificată de la Teleac (Cluj-Napoca 1991).

Vasiliev, Gaiu 1980: V. Vasiliev, C. Gaiu, Aşezarea fortificată din prima vârstă a fierului de la Ciceu-Corabia, jud. Bistriţa-Năsăud. AMN 17, 1980, 31-63.

Zaharia 1966: E. Zaharia, Medias. Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Medias 1958. Dacia N.S. IX, 1965, 83-104.

Zaharia, Petrescu-Dâmboviţa, Zaharia 1970: N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmboviţa, E. Zaharia, Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea (Bucureşti 1970).

Zanoci 1999: A. Zanoci, Fortificaţiile hallstattiene timpurii din spaţiul estcarpatic. In: Studia in honorem Ion Niculiţă (Chişinău 1999), 105-120.

Байбурин 1981: А.К. Байбурин, Семиотический статус вещей и мифология. В сб.: Материальная культура и мифология. Сборник МАЭ, т. 37 (Ленинград 1981).

Байбурин 1983: А.К. Байбурин, Жилище в обрядах и представлениях восточных славян (Ленинград 1983).

Баранов 2008: Д.А. Баранов, Аксиология домашнего пространства. В сб.: В.М. Грусман, А.В. Коновалов (отв. ред.), Жилище и одежда как феномен этнической культуры. Материалы Седьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений (Санкт-Петербург 2008), 20-25.

Баумгартен 1989: К. Баумгартен, Жилище. В сб.: С.А. Арутюнов (отв. ред.), Материальная культура. Свод этнографических понятий и терминов, вып. 3 (Москва 1989), 36-42.

Бруяко 2005: И.В. Бруяко, Исторические судьбы фракийцев Карпато-Днестровских земель. Stratum plus 3 (2003-2004), 2005, 245-254.

Ванчугов 1981a: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Ванчугов 1981b: В.П. Ванчугов, Раскопки поселения позднего бронзового века Балта в Южном Побужье. В сб.: Древности Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 71-83.

Ванчугов 1983: В.П. Ванчугов, Балтская группа памятников эпохи поздней бронзы. В сб.: Материалы по археологии Северного Причерноморья (Киев 1983), 88-101.

Ванчугов 1990: В.П. Ванчугов, Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье (Киев 1990).

Ванчугов 1993: В.П. Ванчугов, Керамика с прочерченным орнаментом из памятников поздней бронзы Северо-Западного Причерноморья. В сб.: Древности причерноморских степей (Киев 1993), 28-39.

Власенко 2007: И.Г. Власенко, Гальштатские культурно-хронологические горизонты многослойного поселения Иванча II. Tyragetia s.n. 1, vol. I [XVI], 2007, 257-268.

Гольцева, Кашуба 1995: Н.В. Гольцева, М.Т. Кашуба, Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья (Тирасполь 1995).

Дергачев 1982: В.А. Дергачев, Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975-1976) (Кишинев 1982).

Дергачёв 1997: В.А. Дергачёв, Металлические изделия. К проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонтийского региона (Кишинэу 1997).

Дмитриев В. 2008: В.А. Дмитриев, О принципах идиоадаптации и ароморфоза в эволюции пространства западноадыгейского жилища. В сб.: В.М. Грусман, А.В. Коновалов (отв. ред.), Жилище и одежда как феномен этнической культуры. Материалы Седьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений (Санкт-Петербург 2008), 104-108.

Дмитриев С. 2008: С.В. Дмитриев, Способы охраны жилища у кочевников Центральной Азии. В сб.: В.М. Грусман, А.В. Коновалов (отв. ред.), Жилище и одежда как феномен этнической культуры. Материалы Седьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений (Санкт-Петербург 2008), 108-115.

Зеленин 1991: Д.К. Зеленин, Восточнославянская этнография (Москва 1991).

Кашуба 2000: М.Т. Кашуба, Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). Stratum plus 3, 2000, 241-488.

Кашуба 2008: М.Т. Кашуба, «Скифы и Гальштатт» А.А. Спицына в современных исследованиях по Северному Причерноморью. В сб.: Е.Н. Носов, И.Л. Тихонов (отв. ред.), История и практика археологических исследований. Материалы международной научной конференции, посвященной 150-летию проф. А.А. Спицына. Санкт-Петербург, 26-29 ноября 2008 г. (Санкт-Петербург 2008), 56-61.

Кашуба 2011: М.Т. Кашуба, Фракийский гальштатт в Северном Причерноморье – современное состояние. В сб.: Л.С. Клейн, Древние миграции и происхождение индоевропейских народов (Санкт-Петербург 2011) (в печати).

Крушельницька 1974: Л.І. Крушельницька, Племена культури фракійського гальштату. В сб.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщиного ладу) (Київ 1974), 213-223.

Крушельницька 1976: Л.І. Крушельницька, Північне Прикарпаття та Західна Волинь за доби раннього заліза (Київ 1976).

Крушельницька 1985: Л.І. Крушельницька, Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза) (Київ 1985).

Крушельницька 1993: Л. Крушельницька, Нові пам'ятки культури Гава-Голігради. В сб.: Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті (Київ 1993), 56-122.

Крушельницька 1998: Л. Крушельницька, Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток) (Львів 1998).

Крушельницкая, Малеев 1990: Л.И. Крушельницкая, Ю.Н. Малеев, Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды). В сб.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) (Киев 1990), 123-132.

Лапушнян 1979: В.Л. Лапушнян, Ранние фракийцы X – начала IV вв. до н.э. в лесостепной Молдавии (Кишинев 1979).

Левицкий 1986: О.Г. Левицкий, Исследования у с. Петрушаны. В сб.: АО в 1984 г. (Москва 1986), 383-384.

Левицкий 1986: О.Г. Левицкий, Поселение раннего железного века у с. Тринка. В сб.: АИМ в 1982 г. (Кишинев 1986), 54-71.

Левицкий, Борзияк 1999: О. Левицкий, И. Борзияк, Новый палеолитический памятник типа Гординешть I на северо-западе Молдовы. Stratum plus 1, 1999, 224-230.

Малєєв 1971: Ю.М. Малєєв, Розкопки поселення голіградського типу в м. Заліщики на Дністрі. В: Вісник Київського університету, серія історії, вип. 13 (Київ 1971), 106-111.

Малєєв 1972a: Ю.М. Малєєв, Голіградські житла з поселення Заліщики. В сб.: Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України) (Одеса 1972), 197-199.

Малєєв 1972b: Ю.М. Малєєв, Розкопки поселення в м. Заліщики. В сб.: Є.В. Максимов (віп. ред.), Археологічні дослідження на Україні в 1969 році, вип. IV (Київ 1972), 98-101.

Малєєв 1973a: Ю.М. Малєєв, Продовження розкопок на поселенні Заліщики. В сб.: Вісник Київського університету, серія історії, вип. 15 (Київ 1973), 88-91.

Малеев 1973b: Ю.Н. Малеев, Результаты работ экспедиции Киевского государственного университета. В сб.: АО 1972 года (Москва 1973), 305-307.

Малєєв 1974: Ю.М. Малєєв, Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського Державного Университету в 1974 році. Науковий архив ІА НАНУ, 1974.

Малеев 1977: Ю.Н. Малеев, Раскопки гальштатского городища у с. Нижнее Крывче. В сб.: АО 1976 года (Москва 1977), 328-329.

Малеев 1979: Ю.Н. Малеев, Отчет о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского госуниверситета в 1979 г. Науковий архив ІА НАНУ, 1979/110.

Малеев 1981: Ю.Н. Малеев, История племен Западной Подолии и Прикарпатья в конце бронзового – начале железного веков. Дисс. ... канд. ист. наук. (Киев 1981). Науковий архив ІА НАНУ, ф. 12/601.

Малеев 1987: Ю.Н. Малеев, Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье. В сб.: Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины (Киев 1987), 86-101.

Малеев 1990: Ю.Н. Малеев, Предметы гальштатского вооружения в Верхнем Поднестровье. В сб.: Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Часть II, археология (Белгород-Днестровский 1990), 49-51.

Маркевич 1986: В.И. Маркевич, Отчет о полевых исследованиях Молдавской археолого-этнографической экспедиции, проведенных в 1984 году (Кишинев 1986). Arhiva MNAIM, inv. nr. 219.

Мелюкова 1955a: А.И. Мелюкова, Альбом к отчёту о работе отряда скифской археологии Молдавской археологической экспедиции ИИМК и Молдавского филиала АН СССР в 1955 г. (Кишинёв 1955). Arhiva MNAIM, inv. nr. 6.

Мелюкова 1955b: А.И. Мелюкова, Итоги изучения памятников скифского времени в Молдавии в 1952-1953 гг. В сб.: Известия МФ АН СССР, № 5(25) (Кишинев 1955), 51-70.

Мелюкова 1956: А.И. Мелюкова, Памятники VIII в. до н.э. на территории лесостепной Молдавии. В сб.: Известия МФ АН СССР, 4(31) (Кишинев 1956), 39-45.

Мелюкова 1958: А.И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. В сб.: МИА, вып. 64 (Москва 1958), 5-102.

Мелюкова 1961: А.И. Мелюкова, Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии. В сб.: МИА, вып. 96, (Москва 1961), 5-52.

Нестерова 2008: Т.П. Нестерова, Отражение в архитектуре молдавского народного жилища социальной иерархии сельского общества. В сб.: В.М. Грусман, А.В. Коновалов (отв. ред.), Жилище и одежда как феномен этнической культуры. Материалы Седьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений (Санкт-Петербург 2008), 75-80.

Никулицэ 1978: И.Т. Никулицэ, Отчет о полевых исследованиях на памятниках раннежелезного века у с. Ханска в 1976-1977 гг. (Кишинев 1978). Arhiva MNAIM, inv. nr. 120.

Никулицэ 1979: И.Т. Никулицэ, Отчет о полевых исследованиях на памятниках бронзового и раннежелезного веков у сс. Данчены и Суручены в 1978 г. (Кишинев 1979). Arhiva MNAIM, inv. nr. 130.

Никулицэ 1981: И.Т. Никулицэ, Гальштатское поселение в Ханском микрорайоне. В сб.: АИМ в 1974-1976 гг. (Кишинев 1981), 71-89.

Никулицэ, Постикэ 1980: И.Т. Никулицэ, Г.И. Постикэ, Отчет о полевых исследованиях на памятниках раннежелезного века у с. Ханска в 1979 г. (Кишинев 1980). Arhiva MNAIM, inv. nr. 145.

Пассек 1954: Т.С. Пассек, Предварительный отчет о работе Молдавской археологической экспедиции в 1954 году (Кишинев 1954). Arhiva MNAIM, inv. nr. 374.

Пассек, Мелюкова 1955: Т.С. Пассек (А.И. Мелюкова), Отчет о работах Молдавской экспедиции в 1955 году (Отчет о работе отряда скифской археологии Молдавской археологической экспедиции ИИМК и Молдавского филиала АН СССР в 1955 г.) (Кишинев 1955). Arhiva MNAIM, inv. nr. 376.

Прохненко 1999: И.А. Прохненко, Карта распространения городищ XII-VII вв. до н.э Верхнего Потисья. В сб: Relaţii româno-urainene. Istorie şi contemporanietate (Satu Mare 1999), 77-82.

Свєшніков 1964: І.К. Свєшніков, Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі. В сб.: МДАПВ, вип. 5 (Київ 1964), 40-66.

Смирнова 1966: Г.И. Смирнова, Гальштатские городища в Закарпатье. Slovenska Archeologia XIV-2, 1966, 397-409.

Смирнова 1969: Г.И. Смирнова, Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье. В сб.: Т.Д. Златковская, А.И. Мелюкова (отв. ред.), Древние фракийцы в Северном Причерноморье. МИА, вып. 150 (Москва 1969), 7-34.

Смирнова 1976: Г.И. Смирнова, Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна. АСГЭ 17, 1976, 18-34.

Смирнова 1990: Г.И. Смирнова, Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II-первой половине I тыс. до н. э. Дис. докт. ист. наук в форме научного доклада (Киев 1990).

Сулик, Бандрівський 1993: Р. Сулик, М. Бандрівський, Гальштатськи городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті. В сб.: Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті (Київ 1993), 134-142.

Цивьян 1978: Т.В. Цивьян, Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок). В сб.: Труды по знаковым системам, вып. 10 (Тарту 1978).

Der Wohnungsbau im hallstattzeitlichen Milieu der ostkarpatischen Region im 12. - 8. Jh. v. Chr. (Traditionen, kulturelle Unterschiede und die Aussichten einer Vergleichsstudie)

Zusammenfassung

Den Schwerpunkt dieser Untersuchung stellen frühe und mittelhallstattzeitliche Fundkontexte des 12. - 8. Jh. v. Chr.. aus dem ostkarpatischen Gebiet (Abb. 1) dar, die hier aus der Perspektive des Wohnungsbaues analysiert werden (Abb. 2; Tafel 1). Auf der Grundlage der bisherigen Einsätze zahlreicher Forscher zu den Wohnbauten der ausgehenden Bronze- und der frühen Eisenzeit aus dieser Region werden die Grundprinzipien ihrer Klassifizierung vorgeschlagen (Abb. 3). Diese beziehen sich auf 102 Befunde, die der Kulturen Hava-Holigrad-Grăniceşti, Chişinău-Corlăteni, Tămăoani-Holercani, Cozia-Saharna und Basarabi-Şoldăneşti einzuordnen sind (Abb. 7; 10-11; 16; 18). Die durchgeführte Analyse und die vorgeschlagene Klassifikation haben gezeigt, dass die Verwendung vom Holz und Ton für den Bau der leichten Hauswände sowie eines leichten Daches zu den Hauptmerkmalen der hallstattzeitlichen Bautradition im ostkarpatischen Raum des 12. - 8. Jh. v. Chr. gehört. Für die Cozia-Saharna-Kutur lässt sich eine zusätzliche Bearbeitung mittels „Verputzen" und Anstreichen der Wände feststellen, während für die Kulturen Cozia-Saharna und Basarabi-Şoldăneşti anhand der festgestellten Gruben in den Wohnhäusern auch das Vorhandensein der Fußböden in der Innenausstattung anzunehmen ist. Der führende Typ des Wohnbaus im 12. - 8. Jh. v. Chr. war in allen untersuchten hallstattzeitlichen Kulturen der ostkarpatischen Region das leichte ebenerdige Haus, dessen aus einem Holzgerüst bestehende Wände mit Lehm getüncht wurden. Es tauchen Halberdhütten mit Holzgerüstwänden (Hava-Holigrad-Grăniceşti-Kultur) und – von der Form des Daches her – pultdachförmige (Kulturen Chişinău-Corlăteni und Cozia-Saharna) sowie Halberdhütten mit einem konischen Dach (Cozia-Saharna-Kultur) auf. Die Wohnfläche der Erdhütten, deren Baugruben sowohl eine ovale als auch eine runde Form aufweisen, ist nicht sehr groß. Was die Organisation des häuslichen Raumes angeht, so lässt sich in allen erwähnten Kulturen des Untersuchungsraumes eine horizontale Tendenz beobachten. Außerdem sind an einigen Fundstellen der Kulturen Cozia-Saharna und Basarabi-Şoldăneşti auch Merkmale einer vertikalen Organisation des Wohnraumes festzustellen. Es ist wichtig darauf hinzuweisen, dass die durchgeführte Analyse der Wohnbauten des 12. - 8. Jh. v. Chr. in der ostkarpatischen Region auf keine Spuren schließen lässt, die direkt mit den rituellen Handlungen bei der Errichtung der Wohnhäuser verbunden wären. Weitere Forschungsmöglichkeiten bieten sich allerdings bei der Durchführung einer vergleichenden Untersuchung der Wohnbautradition aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet an. Chronologisch gesehen würde eine solche Analyse nicht nur die Wohnbauten, die synchronisch mit der hallstattzeitlichen Kulturen der ostkarpatischen Region sind, sondern auch diejenige aus einem breiteren Zeitraum einschließen.

Abbildungsliste:

Abb. 1. Räumliche Verteilung der frühen und mittelhallstattzeitlichen Kulturen des donau-karpatischen Raumes aus dem Ursprungsgebiet in die ostkarpatische Region um 1200-700 v. Chr.

Abb. 2. Räumliche Verteilung der untersuchten Wohnbauten in den hallstattzeitlichen Kulturgruppen der ostkarpatischen Region in 12.-8. Jh. v. Chr. Bestimmte Bezeichnung der Wohnbauten: 1 - Hava-Holigrad-Grăniceşti-Kultur; 2 - Chişinău-Corlăteni-Kultur; 3 - Tămăoani-Holercani-Kultur; 4 - Cozia-Saharna-Kultur; 5 - Basarabi-Şoldăneşti-Kultur.

Abb. 3. Klassifizierungsschema der Wohnbauten der späteren Bronze- und frühen Eisenzeit aus der ostkarpatischen Region.

Abb. 4. Wohnbauten der Hava-Holigrad-Grăniceşti-Kultur in der ostkarpatischen Region: 1 - ebenerdiges Haus (Gorodnica); 2 - Halberdhütte (Nižnee Kryvče); 3 - Halberdhütte (Lisičniki) (nach Krušel'nic'ka 1993; Maleev 1981).

Abb. 5. Wohnbauten der Hava-Holigrad-Grăniceşti-Kultur in der ostkarpatischen Region. Halberdhütten: 1 - Girskoe; 2 - Magala (nach Krušel'nic'ka 1993; Smirnova 1969).

Abb. 6. Wohnbauten der Hava-Holigrad-Grăniceşti-Kultur in der ostkarpatischen Region. Erdhütten aus der Siedlung von Magala (nach Smirnova 1969).

Abb. 7. Typologie der Wohnbauten der Hava-Holigrad-Grăniceşti-Kultur aus der ostkarpatischen Region.

Abb. 8. Wohnbauten der Chişinău-Corlăteni-Kultur in der ostkarpatischen Region. Wohnhaus aus der Siedlung von Trinca: 1 - graphische Rekonstruktion; 2 - Planum (nach Leviţki 1994a; Rekonstruktion - Ivan Litsuk).

Abb. 9. Wohnbauten der Chişinău-Corlăteni-Kultur in der ostkarpatischen Region. Eingetiefte Gebäude - Halberdhütten und Erdhütten: 1 - Costeşti VII; 2 - Chişinău; 3 - Dănceni (nach Meljukova 1961; Dergačev 1982; Niculiţă 1979; Leviţki 1994a).

Abb. 10. Typologie der Wohnbauten der Chişinău-Corlăteni-Kultur in der ostkarpatischen Region.

Abb. 11. Wohnbauten der Tămăoani-Holercani-Kultur in der ostkarpatischen Region: A - Ijdileni-Frumuşiţa (nach Brudiu 1991); B - Typologie.

Abb. 12. Wohnbauten der Cozia-Saharna-Kultur in der ostkarpatischen Region. Ebenerdige Wohnhäuser aus der Siedlung von Alcedar III: 1 - Pläne; 2 - graphische Rekonstruktion (nach Kašuba 2007; Rekonstruktion - Ivan Litsuk).

Abb. 13. Wohnbauten der Cozia-Saharna-Kultur in der ostkarpatischen Region. Eingetiefte Gebäude - Halberdhütten und Erdhütten: 1 - Saharna Mică; 2 - Alcedar III; 3 - Glinjeni II-*La Şanţ*; 4, 6 - Solonceni-*Hlinaja*; 5 - Mateuţi-*La Başne*; 7, 8 - Cozia (nach László 1969 und 1972; Kašuba 2007; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008).

Abb. 14. Gebäude mit konischem Dachsattel der Cozia-Saharna-Kultur in der ostkarpatischen Region. Siedlung von Alcedar III, graphische Rekonstruktion (nach Kašuba 2007; Rekonstruktion - Ivan Litsuk).

Abb. 15. Gebäude der Cozia-Saharna-Kultur in der ostkarpatischen Region. Siedlung von Alcedar III, graphische Rekonstruktion (nach Kašuba 2007; Rekonstruktion - Ivan Litsuk).

Abb. 16. Typologie der Wohnbauten der Cozia-Saharna-Kultur in der ostkarpatischen Region.

Abb. 17. Wohnbauten der Basarabi-Şoldăneşti-Kultur aus der ostkarpatischen Region. Ebenerdiges Wohnhaus aus der Siedlung von Şoldăneşti I: 1 - Planum; 2 - graphische Rekonstruktion (nach Kašuba 2008; Rekonstruktion - Ivan Litsuk).

Abb. 18. Typologie der Wohnbauten der Basarabi-Şoldăneşti-Kultur in der ostkarpatischen Region.

Жилищное строительство в среде галльштаттских общностей Восточно-карпатского региона в XII-VIII вв. до н.э. (традиции, культурные различия и перспективы сравнительного изучения)

Резюме

Ранне- и среднегалльштаттские культурные образования XII-VIII вв. до н.э. Восточно-карпатского региона (рис. 1) рассматриваются в статье с точки зрения жилищного строительства (рис. 2; табл. 1). На основе имеющихся разработок многих исследователей для жилых сооружений региона конца эпохи бронзы и начала раннего железного века были предложены общие принципы классификации (рис. 3). Эти принципы были применены к проанализированному 102 жилищу культур Гава-Голиграды-Грэничешть, Кишинэу-Корлэтэнь, Тэмэоань-Холеркань, Козия-Сахарна и Басарабь-Шолдэнешть, соответственно, XII-VIII вв. до н.э. Восточно-карпатского региона (рис. 7; 10-11; 16; 18). Проведенный анализ и предложенная классификация показали, что основными признаками галльштаттских строительных традиций Восточно-карпатского региона в XII-VIII вв. до н.э. являются: использование дерева и глины; использование техники легкой стены из древесно-глиняного материала, а также легкая кровля. В культуре Козия-Сахарна отмечается дополнительная обработка стен («штукатурка» и покраска), а возможное появление полов (наличие ям в интерьере) предполагается в культурах Козия-Сахарна и Басарабь-Шолдэнешть. Ведущим типом жилых построек во всех проанализированных галльштаттских культурах XII-VIII вв. до н.э. Восточно-карпатского региона являлся легкий наземный дом каркасно-столбовой конструкции со стенами, обмазанными глиной. Появляются полуземлянки срубно-каркасной конструкции (культура Гава-Голиграды-Грэничешть), а также полуземлянки с односкатной крышей (культуры Кишинэу-Корлэтень и Козия-Сахарна) и с конической крышей (культура Козия-Сахарна). Отмечаются небольшие по площади овальные землянки, а также малые земляночные жилища с округлыми котлованами. Ведущим принципом была горизонтальная организации домашнего пространства во всех проанализированных галльштаттских культурах Гава-Голиграды-Грэничешть, Кишинэу-Корлэтэнь, Тэмэоань-Холеркань, Козия-Сахарна и Басарабь-Шолдэнешть, соответственно, XII-VIII вв. до н.э. Восточно-карпатского региона. Однако, в культурах Козия-Сахарна и Басарабь-Шолдэнешть отмечается появление вертикальной организации домашнего пространства. Важно подчеркнуть, что проведенный анализ жилых построек в рассматриваемых галльштаттских культурах XII-VIII вв. до н.э. Восточно-карпатского региона не выявил следов ритуальных действий, непосредственно связанных со строительством жилищ. Большие перспективы видятся в дальнейших сравнительных исследованиях, в том числе в проведении сопоставления с жилищным строительством в культурах Северного Причерноморья не только синхронных с галльштаттскими культурными общностями Восточно-карпатского региона, но также более широкого временного диапазона.

Список иллюстраций

Рис. 1. Пространственное распространение ранне- и среднегалльштаттских культур Карпато-Подунавья от очагов их возникновения в Восточно-карпатский регион, ок. 1200 - ок. 700 гг. до н.э.

Рис. 2. Пространственное распределение проанализированных в статье жилищ в среде галльштаттских культурных образований XII-VIII вв. до н.э. Восточно-карпатского региона. Условные обозначения: 1 - жилища культуры Гава-Голиграды-Грэничешть; 2 - жилища культуры Кишинэу-Корлэтень; 3 - жилища культуры Тэмэоань-Холеркань; 4 - жилища культуры Козия-Сахарна; 5 - жилища культуры Басарабь-Шолдэнешть.

Рис. 3. Общая классификационная схема для жилищ эпохи поздней бронзы - раннего железного века Восточно-Карпатский региона.

Рис. 4. Жилища культуры Гава-Голиграды-Грэничешть Восточно-карпатского региона: 1 - наземное жилище, Городница; 2 - полуземлянка, Нижнее Крывче; 3 - полуземлянка (Лисичники) (по Крушельницька 1993; Малеев 1981).

Рис. 5. Жилища культуры Гава-Голиграды-Грэничешть Восточно-карпатского региона. Полуземлянки срубно-каркасной конструкции: 1 - Гирске; 2 - Магала (по Крушельницька 1993; Смирнова 1969).

Рис. 6. Жилища культуры Гава-Голиграды-Грэничешть Восточно-карпатского региона. Землянки с поселения Магала (по Смирнова 1969).

Рис. 7. Жилища культуры Гава-Голиграды-Грэничешть Восточно-карпатского региона. Типология.

Рис. 8. Жилища культуры Кишинэу-Корлэтень Восточно-карпатского региона. Наземный дом из поселения Тринка: 1 - графическая реконструкция; 2 - план (по Leviţki 1994a; реконструкция - Иван Лицук).

Рис. 9. Жилища культуры Кишинэу-Корлэтень Восточно-карпатского региона. Углубленные постройки – полуземлянки и землянка: 1 - Costeşti VII; 2 - Chişinău; 3 - Danceni (по Мелюкова 1961; Дергачев 1982; Никулицэ 1979; Leviţki 1994a).

Рис. 10. Жилища культуры Кишинэу-Корлэтень Восточно-карпатского региона. Типология.

Рис. 11. Жилища культуры Тэмэоань-Холеркань Восточно-карпатского региона: А - Иждилень-Фрумушица (по Brudiu 1991); В - типология.

Рис. 12. Жилища культуры Козия-Сахарна Восточно-карпатского региона. Наземные дома из поселения Алчедар III: 1 - планы; 2 - графическая реконструкция (по Kašuba 2007; реконструкция - Иван Лицук).

Рис. 13. Жилища культуры Козия-Сахарна Восточно-карпатского региона. Углубленные постройки – полуземлянки и землянки: 1 - Сахарна Микэ; 2 - Алчедар III; 3 - Глинжень II-*Ла Шанц*; 4, 6 - Солончень-*Хлиная*; 5 - Матеуць-*Ла башне*; 7, 8 - Козия (по László 1969, 1972; Kašuba 2007; Niculită, Zanoci, Arnăut 2008).

Рис. 14. Постройка с конической крышей культуры Козия-Сахарна Восточно-карпатского региона. Поселение Алчедар III, графическая реконструкция (по Kašuba 2007; реконструкция - Иван Лицук).

Рис. 15. Постройка с односкатной крышей культуры Козия-Сахарна Восточно-карпатского региона. Поселение Алчедар III, графическая реконструкция (по Kašuba 2007; реконструкция - Иван Лицук).

Рис. 16. Жилища культуры Козия-Сахарна Восточно-карпатского региона. Типология.

Рис. 17. Жилища культуры Басарабь-Шолдэнешть Восточно-карпатского региона. Наземный дом из поселения Шолдэнешть I: 1 - план; 2 - графическая реконструкция (по Kaşuba 2008a; реконструкция - Иван Лицук).

Рис. 18. Жилища культуры Басарабь-Шолдэнешть Восточно-карпатского региона: А - Писку (по Brudiu 1991); В - типология.

20.06.2010

Dr. Maia Kaşuba, Institutul istoriei culturii materiale al AŞR, Dvortsovaja nab., 18, 191186, St.-Petersburg, Rusia / Centrul Arheologie, Institutul Patrimoniului Cultural al AŞM, bd. Ştefan cel Mare, 1, MD-2001, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: mirra-k@yandex.ru;

Dr. Aurel Zanoci, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: zanoci@usm.md

CU PRIVIRE LA ÎNCEPUTUL DIFUZĂRII CERAMICII ATICE CU FIGURI ROŞII ÎN NORD-VESTUL PONTULUI EUXIN[1]

Valeriu Banaru

Generalităţi. Cu fondarea succesivă a mai multor colonii greceşti în nordul şi nord-vestul Mării Negre (Histria, Berezan, Olbia, Callatis, Tomis, Tyras, Nikonion etc.)[2], această periferie a lumii antice se transformă, împreună cu alte regiuni circumpontice, într-un debuşeu important pentru desfacerea unui sortiment bogat de mărfuri aduse din spaţiul egeo-mediteraneean. Aşa cum se poate judeca la moment în baza materialelor de import acumulate în urma cercetărilor arheologice, în afară de produsele vehiculate în amforele de transport, un rol aparte revine şi vaselor de lux, de obicei pictate în diferite stiluri sau acoperite cu un strat de lucios de culoare neagră, mai rar gălbuie sau roşiatică. Ajunse încoace direct sau fiind mijlocite pe alte căi de transfer, aceste vase au trezit interesul clienţilor atât datorită conţinutului transportat în ele, cât şi pentru valoarea lor intrinsecă, ca piese de artă sau veselă de lux.

Chiar dacă estimările privind evidenţa cantitativă sau rolul şi locul ei la întregirea unui tablou, cât de cât adecvat, al relaţiilor timpului nu sunt lipsite de o anumită notă subiectivă (Banaru 2009, 73 urm.), ceramica de lux – mai ales atunci când este analizată pe grupe aparte – oferă informaţii importante pentru identificarea contactelor comerciale şi de schimb, iar deseori şi a celor culturale sau chiar politice cu diferite regiuni ale lumii greceşti. Astfel, materialele arheologice din spaţiul nostru de cercetare atestă centrele producătoare din Grecia orientală (Milet, Smyrna, Samos, Lesbos, Chios, Clazomenae, Rhodos etc.), de unde, de altfel, îşi trăgeau originea cea mai mare parte a coloniştilor greci stabiliţi în Pont, din Grecia continentală (Atena, Corinth) sau chiar din apusul Mediteranei (Massalia) (Boardman 1988, 321-329; Bouzek 1990, 21-28, 45-47, 68-75; Banaru 2003, 175-200; Oppermann 2004, 43-58, 108-134, 211-224). Aşa cum produsele lor au o prezenţă foarte diferită în componenţa lotului ceramic, ea putând varia de la unităţi până la sute sau chiar mii de exemplare, ne putem face şi o imagine despre intensitatea relaţiilor cu unul dintre centrele menţionate mai sus sau altul. Din acest punct de vedere, o semnificaţie deosebită capătă produsele ceramice confecţionate în atelierele de la Atena.

Ca şi pentru alte regiuni ale colonizării greceşti, datele statistice preliminare probează în spaţiul nostru de cercetare o pondere evidentă a vaselor atice faţă de cele provenite din alte centre meşteşugăreşti din Marea Egee şi cea Mediterană. Densitatea sporită a diverselor tipuri de aşezări şi complexe funerare în care au fost scoase la iveală produse ceramice atice, cât şi numărul impunător de exemplare recuperat în urma investigaţiilor arheologice ale acestora confirmă pe deplin justeţea acestei afirmaţii.[3] Prin urmare, datorită suportului informaţional pe care-l deţin, nu este deloc întâmplător că importurile ceramice atice au fost deseori antrenate la elucidarea relaţiilor comerciale ale Atenei cu regiunile circumpontice. Fiind preocupaţi anterior şi noi de această problematică (Banaru 2003), scopul demersului nostru este de această dată de a încerca să scoatem în evidenţă alte aspecte informative pe care le poate oferi ceramica atică la soluţionarea diferitor probleme ale istoriei spaţiului nord-vest-pontic în Antichitate. Deoarece o analiză multilaterală a ceramicii atice ar sparge limitele acordate acestei investigaţii – repartizarea geografică, contextul arheologic, funcţionalitatea, tematica decorului sau atribuirea stilistică fiind doar unele dintre direcţiile de cercetare –, ne vom axa aici

[1] O parte din investigaţiile asupra acestei tematici au fost realizate în septembrie-decembrie 2009 în cadrul unui proiect ştiinţific de documentare în Republica Federală Germania, susţinut de fundaţia DAAD, căreia ţinem să-i mulţumim şi pe această cale. Aducem sincere mulţumiri prof. dr. Reinhard Stupperich, prof. dr. Ingrid Krauskopf şi dr. Hermann Pflug (Universitatea Heidlberg) pentru indicaţiile preţioase acordate în procesul de investigare al materialului ceramic din spaţiul pontic. Pentru unele elaborări anterioare pe marginea ceramicii cu figuri roşii din nord-vestul Pontului Euxin a se vedea Banaru 2005, 55-64; Banaru 2007, 63-87; Banaru 2008, 79-118.

[2] Cu privire la limitele geografice ale spaţiului de cercetare aflat aici în atenţia noastră cf. Banaru 2007, 65, nota 1.

[3] Pentru o privire de ansamblu asupra difuzării diferitor categorii ale ceramicii greceşti de lux şi de uz comun descoperite în nord-vestul Pontului Euxin a se vedea Banaru 2003, 175-200 cu hărţile 20-25; Banaru 2007, 69, fig. 1.

doar pe problema difuzării ceramicii atice cu figuri roşii timpurii în nord-vestul Pontului Euxin. Pentru început vom supune analizei situaţia în care şi-a făcut apariţia stilul figurilor roşii, care, după universalizarea lui şi eliminarea treptată a vaselor cu figuri negre, avea să stăpânească în continuare toate pieţele de desfacere a produselor ceramice (Boardman 1988, 57). Aşa cum o asemenea schimbare afectează într-un fel sau altul societatea în general, cât şi comportamentul unor indivizi luaţi aparte, am găsit de cuviinţă să ne oprim pe scurt asupra acestor aspecte ale fazei de tranziţie de la figurile negre la cele roşii. Nemijlocit după aceasta ne vom preocupa de descoperirile ceramicii atice cu figuri roşii timpurii din spaţiul nostru de cercetare. După părerea noastră, discutarea documentaţiei arheologice despre care avem la momentul actual cunoştinţă capătă o semnificaţie aparte dacă ne gândim la faptul că trecerea treptată de la un stil decorativ la altul este examinată într-o regiune periferică plasată departe de hotarele Atenei, adică în afară arealului de producere şi de destinaţie primară a ceramicii atice.

Aspecte ale fazei de tranziţie de la figurile negre la cele roşii. Dacă e să facem abstracţie de acea *hydrie* cu decor geometric (*Attic Middle Geometric II*), descoperită la Berezan (Coldstream 1968, 377; Alexandrescu 1988, 114; Bouzek 1990, 17 şi nota 14)[4], atunci putem vorbi despre trei categorii principale ale ceramicii atice de lux descoperită în spaţiul nord-vest-pontic: cu figuri negre, cu figuri roşii şi cu firnis negru. Pe baza materialului recuperat din contextele arheologice coloniale şi locale din această regiune se poate desprinde ideea că distribuirea celor trei grupuri ceramice a fost marcată de anumite particularităţi. Cel puţin din punct de vedere cronologic, vasele atice acoperite cu firnis negru, de altfel şi cele mai frecvent întâlnite aici, au fost difuzate fără întrerupere începând cu epoca arhaică şi până în cea elenistică. Prin urmare, perioada de distribuire a acestei categorii ceramice coincide, în linii mari, cu perioada de producere a ei în atelierele atice.

Altfel se prezintă situaţia în cazul vaselor atice decorate cu figuri negre şi roşii. Aşa cum stilul figurilor negre a apărut mai devreme decât cel cu figuri roşii, cedându-i cu timpul acestuia din urmă locul, la prima vedere se creează impresia că am avea a face şi cu două segmente cronologice diferite în producerea şi difuzarea acestor categorii ceramice atice. Într-o anumită măsură, situaţia arheologică din unele colonii nord-vest-pontice, precum şi cea din aşezările şi complexele funerare cercetate în *hinterland*-ul lor confirmă acest lucru. Comparând listele monumentelor din teritoriile coloniilor greceşti în care au fost semnalate vase atice cu figuri negre şi roşii (Banaru 2003, 626, hărţile 22 şi 23), se poate stabili că marea lor majoritate nu a dat descoperiri simultane ale ambelor tipuri de ceramică. De exemplu, conform datelor disponibile nouă, în Dobrogea nu au fost semnalate (încă) contexte arheologice cu ambele tipuri de vase pictate. Interesantă este în acest context şi situaţia arheologică semnalată în complexele funerare timpurii din unele colonii nord-vest-pontice. Aşa, în nici unul din cei patru tumuli din necropola Histriei care au dat ceramică cu figuri roşii n-au fost scoase la iveală şi vase cu figuri negre (Alexandrescu 1966, 162 urm., 168, 176). Şi mai expresiv este tabloul din necropola arhaică de la Olbia. Din cele 226 de morminte analizate de V. Skudnova, mai multe au în cadrul inventarului funerar vase cu figuri negre, dar nici unul nu conţine şi unele cu figuri roşii (Скуднова 1988). O situaţie similară constatăm şi pentru necropola olbiană de epocă clasică. Din catalogul întocmit de Ju. Kozub reiese că, deşi vasele cu figuri negre au fost semnalate aici în 25 de morminte, iar cele cu figuri roşii în aproximativ 60, nici unul din complexele funerare nu conţine concomitent ambele categorii de vase (Козуб 1974).

Aşa stând lucrurile, trebuie, totuşi, să menţionăm că judecăţile care pot urma din analiza situaţiei descrise mai sus nu ar pretinde să aibă şi un caracter absolut. Întrucât, vorbind de separarea perioadelor de difuzare a vaselor cu figuri negre şi roşii, nu putem face şi o demarcare cronologică strictă a acestora. Sugestivă este şi în acest caz situaţia din complexele de locuit sau de cult ale coloniilor nord-vest-pontice. După cum este de bănuit, stocarea şi circulaţia produselor ceramice au fost determinate aici de alţi factori decât cei care au dus la formarea inventarului complexelor funerare. În unele contexte arheologice din colonii vasele cu figuri negre apar în asociere cu cele cu figuri roşii, fără a fi, deseori, posibil să se stabilească cu certitudine dacă ele au nimerit aici simultan sau în perioade cronologice diferite. O situaţie similară a fost semnalată şi în unele monumente din teritoriul coloniilor greceşti. Pe baza materialelor accesibile nouă am putut iden-

[4] A se vedea şi Боузек 1981, 69, unde se susţine ideea că ar fi vorba, mai degrabă, de o copie eubeică, şi nu de un vas atic original.

tifica în regiunea bugo-nipreană cel puţin cinci aşezări rurale (Bol'šaja Černomorka 2, Kucurub 1, Limany 1, Luparevo 1, Siversov Majak 1) unde printre materialele arheologice recuperate figurează atât ceramică pictată cu figuri negre, cât şi cea cu figuri roşii (Banaru 2003, 626, hărţile 22 şi 23). Aşa cum până în prezent o bună parte a aşezărilor din teritoriul rural al coloniilor Olbia şi Berezan nu este cunoscută specialiştilor decât prin intermediul unor sondaje arheologice limitate sau cercetări de suprafaţă, nu este exclus faptul că numărul unor asemenea contexte arheologice care conţin atât vase cu figuri negre, cât şi unele cu figuri roşii să fie în realitate mult mai mare.

Chiar dacă amănuntele cu privire la contextul arheologic nu sunt pe deplin clare, la fel dintr-o aşezare din perioada arhaică sau clasică timpurie ar putea să provină şi fragmentul de *lekythos* cu figuri roşii de la hotarele secolelor VI-V a. Chr. descoperit în regiunea Nistrului Inferior (Охотников 1990, 32, фото 8/8). După cum se cunoaşte, în unele aşezări rurale timpurii din această regiune (Majaki 4, Nadlimanskoe 3, 5 şi 6) au fost semnalate mai multe fragmente de vase cu figuri negre, în timp ce cele cu figuri roşii sunt menţionate doar în contexte arheologice mai târzii, în special din secolele IV-III a. Chr., aşa cum este cazul cetăţii de la Nadlimanskoe (Охотников 1983, 112) sau a aşezării de la Nikolaevka (Мелюкова 1975, 35, рис. 12/2-6).

Faptul că o ruptură bruscă între sfârşitul figurilor negre şi începutul celor roşii nu a existat, iar perioada de trecere de la un stil la altul a fost marcată de o fază de circulaţie în comun a lor, este confirmat şi de concomitenţa producerii acestor vase la Atena. Mai bine de jumătate de secol după apariţia, la începutul ultimei treimi a secolului al VI-lea a. Chr., a primelor vase decorate în stilul nou cu figuri roşii, numeroase ateliere atice au produs în continuare şi vase pictate în tehnica veche a figurilor negre. Dacă pentru început deosebirile la realizarea lor nu sunt încă atât de evidente, cu timpul se va înregistra o degradare esenţială a calităţii artistice şi a fineţei execuţiei figurilor negre[5]. Aceste manifestări care, în mod sigur, cu greu puteau fi trecute cu vederea de consumatorii produselor ceramice, ar putea avea diverse explicaţii.

Ar fi, de exemplu, plauzibil să admitem că coexistenţa ambelor stiluri pe durata mai multor decenii îşi are explicaţia în exigenţele tehnice şi profesionale pe care le înaintase la început noua tehnică de desen faţă de meşterii-pictori. În comparaţie cu figurile negre, unde siluetele erau umplute cu firnis pe fondul roşu al vasului, detaliile lor fiind mai apoi incizate, stilul figurilor roşii dimpotrivă prevedea pentru acestea păstrarea culorii argilei şi pictarea detaliilor cu vopsea, restul suprafeţei urmând să fie acoperit cu firnis negru. Cu siguranţă, ceramiştii au reacţionat în mod foarte diferit la această inversare a modului de realizare a figurilor, doar la prima vedere simplă. Unii, pentru care noutatea tehnică constituia un anumit handicap, au lucrat în continuare în tehnica tradiţională de decorare a ceramicii cu figuri negre. Alţii, deoarece domeniul producerii vaselor ceramice, tot aşa ca şi alte activităţi de producţie sau artistice din societatea greacă, era pătruns şi el de o concurenţă *agonală* între ceramiştii atenieni[6], dimpotrivă, au reacţionat pozitiv la apariţia noului decor cu figuri roşii, văzând în el şi o posibilitate suplimentară de manifestare artistică. În cele din urmă, un grup de meşteri care întrunesc aşa-numitul grup experimental de *pictori-pionieri* (Andokides, Psiax, Paseas, pictorul *Goluchow* etc.) au pictat vasele ceramice în ambele stiluri. Aceştia, deşi nu au ezitat să folosească noua metodă de decorare a ceramicii, elaborând în scurt timp adevărate capodopere ale picturii ceramice ateniene cu figuri roşii, au practicat în continuare şi tehnica tradiţională a figurilor negre.

În acelaşi context ar trebui să ne întrebăm şi despre rolul altui factor important la circulaţia simultană şi de lungă durată a vaselor pictate în ambele stiluri de decorare. Avem aici în vedere cercul de persoane cărora le erau destinate aceste vase, adică, vorbind în termeni moderni, consumatorii produselor ceramice. Mai întâi de toate populaţia Atenei, dar şi cea din regiunile tradiţionale de desfacere a produselor ceramice atice, era obişnuită deja mai bine de un secol cu decorul figurilor negre[7]. Prin urmare, nu ar fi de mirare dacă la în-

[5] Printre cei mai importanţi meşteri atenieni care au lucrat vase cu figuri negre, în special *lekythoi*, şi în prima jumătate a secolului al V-lea a. Chr., se numără Haimon şi Beldam (Boardman 1979, 158-164). Vase produse de aceştia sau de meşteri din anturajul lor au fost semnalate atât în coloniile nord-vest-pontice, cât şi în unele situri din apropierea lor cum ar fi cele de la Galaţi-Barboşi, Nadlimanskoe 3, Kucurub 1 etc. (Banaru 2003, 183).

[6] Că era anume aşa ne dovedesc numeroasele inscripţii de pe vasele de lux ἐποίεσεν (a făcut) şi ἐγραφσεν (a pictat), uneori însoţite şi de superlativul *ca nimeni altul*, cu care meşterii olari şi pictori semnau *œuvre*-ul lor încă în procesul de lucru.

[7] Figurile negre au fost recepţionate de către atelierele ateniene din Corinth încă în ultima treime a secolului al VII-lea a. Chr. (Boardman 1988, 56).

ceput piaţa tradiţională de desfacere a produselor ceramice a reacţionat încă sceptic la noua modă de pictare a vaselor cu figuri roşii. Ar fi de aşteptat că într-o asemenea situaţie cercul potenţialilor cumpărători ai acestor produse fusese la început destul de limitat. Totodată, aşa cum producerea şi comercializarea vaselor prezentau nu numai un teren de manifestare artistică al ceramiştilor, dar şi o sursă importantă pentru asigurarea existenţei lor materiale, rămâne doar să intuim că nu numai pictorii dar şi olarii, cărora le aparţineau, de obicei, atelierele ceramice, nu au putut să ignoreze complet situaţia nou-creată pe piaţa produselor ceramice de la Atena. Prinşi în menghina conservatismului cumpărătorului, pe de o parte, şi aspiraţiile realizării profesionale pe care le oferea noul desen cu figuri roşii, pe de alta, meşterii atenieni au dat dovadă de un adevărat spirit inventiv, elaborând în perioada de suprapunere cronologică a ambelor stiluri aşa-numitele vase-*bilingve*. Fiind de o înaltă calitate artistică, aceste vase erau decorate pe una din părţi cu reprezentări realizate în tehnica figurilor negre, iar pe alta cu figuri roşii. Alteori, aşa cum este cazul şi pentru unul din vasele descoperite în spaţiul nostru de cercetare (cat. 1, fig. 11/1), meşterii-pictori au aplicat chiar în aceeaşi compoziţie artistică ambele tehnici de desen.

Baza documentară pentru analiza problemei enunţate reuneşte o listă de 29 de vase atice cu figuri roşii timpurii, marea majoritate a lor fiind cunoscute actualmente doar prin puţine fragmente (fig. 1-2). După cum se poate vedea şi din catalogul pe care l-am anexat studiului de faţă, piesele noastre sunt cunoscute de mai multă vreme în literatura de specialitate. Cu toate acestea, din informaţiile de care dispunem actualmente se poate constata că până în prezent nu a fost elaborat încă un studiu special în care ar fi fost luat în discuţie contextul arheologic al acestei categorii ceramice în faza iniţială de pătrundere a ei în spaţiul de cercetare definit mai sus.

Ţinând seama de continuitatea investigaţiilor arheologice, dar şi de aprofundarea studiilor în domeniul atribuirii stilistice şi cronologice a vaselor atice cu figuri roşii, lista întocmită trebuie privită doar ca una provizorie. Chiar dacă pentru moment ea nu poate avea pretenţiile unei epuizări complete a subiectului, suntem de părerea că documentaţia care ne stă la dispoziţie este suficientă pentru a putea examina subiectul propus. Aşa cum se poate deduce şi din titlul demersului nostru, în acest catalog au intrat doar vasele atice cu figuri roşii timpurii difuzate în spaţiul nord-vest-pontic. Pentru concretizare, este vorba, în linii mari, de ultima treime a secolului al VI-lea a. Chr., adică de perioada de la începutul producerii şi difuzării ceramicii cu acest decor şi până la hotarul secolului următor. Pornind de la informaţiile incluse aici, capătul cronologic superior trebuie tratat doar ca unul flexibil, mai ales că o parte din datările propuse pentru unele vase depăşesc această limită, ele cuprinzând, uneori, şi primul deceniu al secolului al V-lea a. Chr.[8]

Difuzarea geografică. Trecând în revistă informaţiile aflate la dispoziţia noastră am putut constata că, până în prezent, vasele cu figuri roşii timpurii au fost semnalate în nord-vestul Mării Negre doar în trei puncte geografice (fig. 3). Conform listei întocmite, marea majoritate a descoperirilor se concentrează în nord-estul spaţiului nostru de cercetare, unde, nu departe de locul revărsării râurilor Bug şi Nipru în Marea Neagră, încă în faza timpurie a colonizării pontice fuseseră întemeiate binecunoscutele centre greceşti Berezan/Borysthenes şi Olbia. Deşi aceste două colonii sunt plasate la o distanţă mică una de alta, iar întemeierea şi dezvoltarea lor în faza timpurie a colonizării ar trebui privită, aşa după cum consideră unii cercetători, într-o relaţie strânsă[9], numărul de descoperiri este disproporţionat. Astfel, din cele 24 de vase semnalate în această regiune 17 revin Olbiei şi numai şapte coloniei greceşti de pe actuala insulă Berezan. Plasată spre sud-vest de primele două în apropierea gurilor Dunării, adică într-o regiune care, împreună cu cea bugo-nipreană, a constituit un alt obiectiv al colonizării timpurii din spaţiul pontic, insula Leuke, cunoscută actualmente şi ca insula Şerpilor (*Zmeinyj ostrov*) sau Albă (*ostrov Belyj*), reprezintă cel de-al treilea punct care a dat până acum ceramică cu figuri roşii timpurii. Conform listei noastre, de aici provin fragmente de la cinci vase care se includ în perioada care ne interesează.

[8] Elocvent pentru cele spuse ar fi exemplul unei cupe-*kylix* descoperită în necropola greacă de pe actuala insulă Berezan (cat. 14). În timp ce într-un studiu special acest vas este datat între sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al V-lea a. Chr. (Ilyina 2001, 163-164), într-un catalog mai recent cu piese din colecţiile muzeului *Ermitaj* se dă preferinţă unei datări mai strânse în jurul anului 490 a. Chr. (Кат. Березань 2005, кат. 167).

[9] Pentru o privire de ansamblu asupra discuţiilor cu privire la procesul de colonizare în regiunea bugo-nipreană şi relaţia dintre centrul grecesc de pe insula Berezan şi Olbia a se vedea Виноградов 1989, 33-80; Banaru 2003, 71-78; Cojocaru 2004, 88-93.

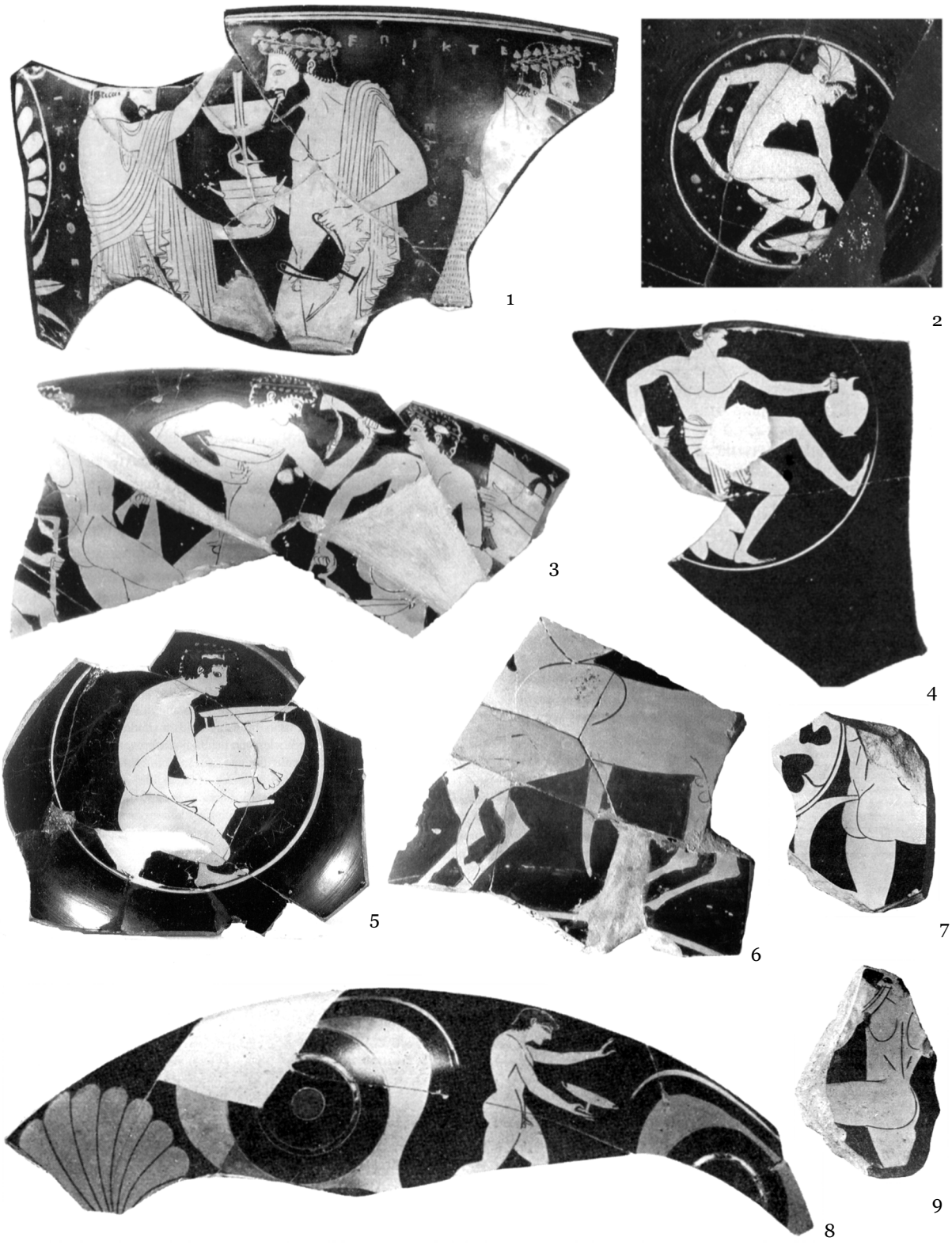

Fig. 1: 1 - *kantharos*, Epiktetos, insula Leuke (după Ochotnikov 2006, 62, Taf. 11/1); 2 - cupă-*kylix*, Epiktetos, Berezan-aşezare (după Ilyina 2001, 160, fig. 1); 3, 6 - cupă-*kylix*, partea A şi B, Epiktetos; Berezan-aşezare (după Ilyina 2001, 161, fig. 3-4); 4 - cupă-*kylix*, Epiktetos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 178 сл., рис. 1/3); 5 - cupă-*kylix*, Berezan-aşezare (după Ilyina 2001, fig. 5); 7 - cupă-*kylix*, Epiktetos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 180, рис. 2/1); 8 - cupă-*kylix*, Oltos ori în maniera lui Oltos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 176 сл., рис. 1/2); 9 - cupă-*kylix*, Epeleos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 184, рис. 3/3).

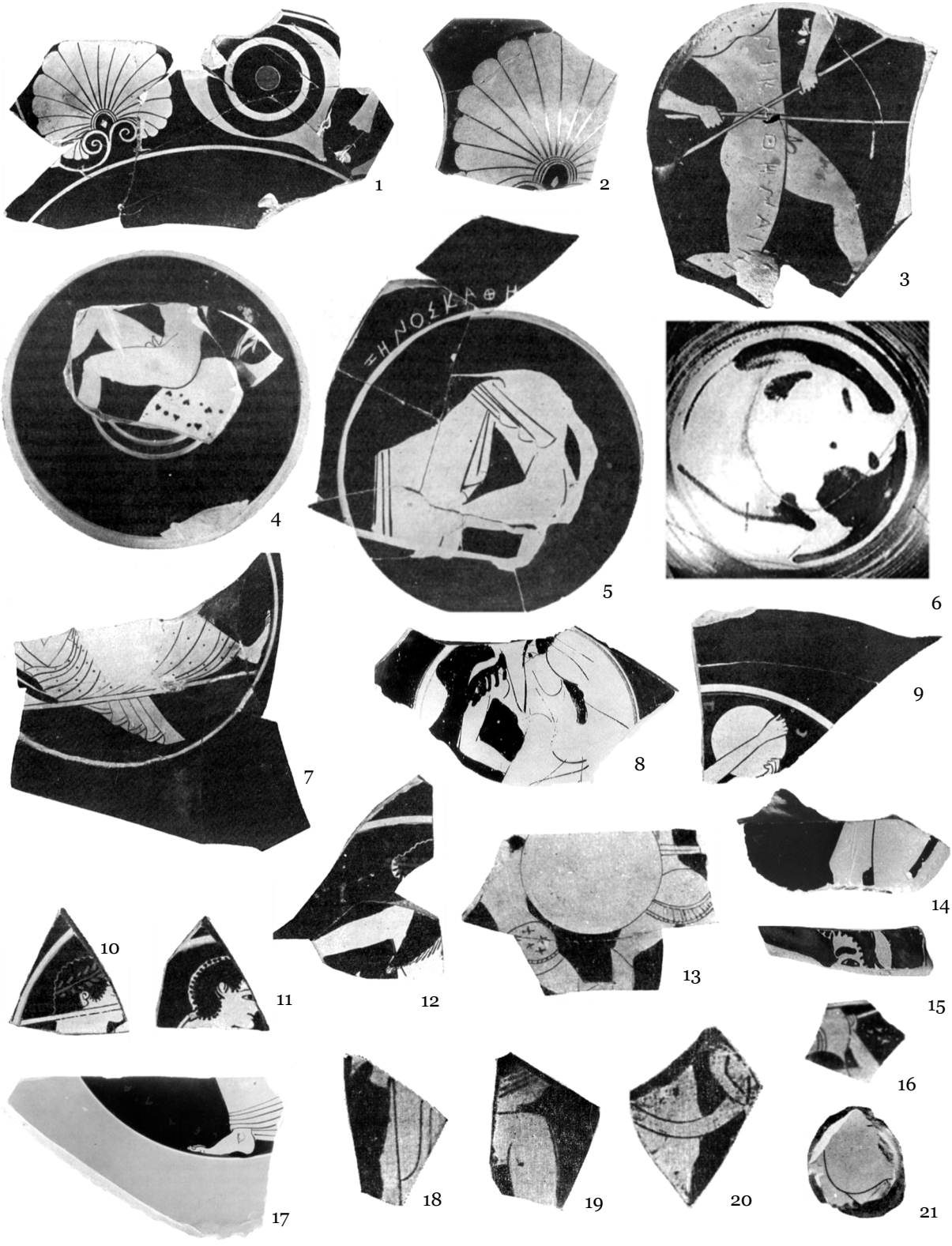

Fig. 2: 1 - cupă-*kylix*, Epiktetos (?), Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 176, рис. 1/1); 2 - cupă-*kylix*, insula Leuke (după Ochotnikov 2006, 62, Taf. 11/2); 3 - cupă-*kylix*, Nikostenes, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 185 сл., рис. 4/1); 4 - cupă-*kylix*, Epiktetos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 182, рис. 3/1); 5 - cupă-*kylix*, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 186, рис. 4/2); 6 - cupă-*kylix*, Berezan-aşezare (după Ilyina 2001, fig. 7); 7 - cupă-*kylix*, Epiktetos ori meşter din anturajul său, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 182, рис. 2/4); 8 - cupă-*kylix*, Berezan-necropolă (după Ilyina 2001, fig. 6); 9 - cupă-*kylix*, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 186, рис. 5/1); 10 - cupă-*kylix*, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 186, рис. 5/2); 11 - cupă-*kylix*, →

→ Epiktetos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 180 сл., рис. 2/2); 12 - cupă-*kylix*, Epiktetos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 181 сл., рис. 2/3); 13 - cupă-*kylix*, Epeleos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 184, рис. 3/4 jos); 14 - cupă, Berezan-aşezare (după Ilyina 2001, fig. 10); 15 - cupă, Berezan-aşezare (după Ilyina 2001, fig. 9); 16 - cupă-*kylix*, Epeleos, Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 184, рис. 3/4 stânga); 17 - cupă-*kylix*, Euphronios, Olbia (după Euphronios der Maler 1991, 211, Kat. 45); 18 - cupă-kylix(?), insula Leuke (după Охотников, Островерхов 1993, фото 11/3); 19 - cupă-*kylix*(?), insula Leuke (după Охотников, Островерхов 1993, фото 11/1); 20 - cupă-*kylix*(?), insula Leuke (după Охотников, Островерхов 1993, фото 11/2); 21 - cupă-*kylix,* Olbia-temenos (după Горбунова 1964, 186, рис. 5/3).

Contextul arheologic. Chiar şi o privire sumară asupra datelor rezumate de noi cu privire la contextul de descoperire al ceramicii cu figuri roşii timpurii indică deja asupra unor particularităţi specifice pentru punctele menţionate mai sus (tabelul 1). Dacă e să pornim de la Olbia, care a dat cel mai mare număr de piese, atunci trebuie din capul locului să menţionăm că, pe fundalul unei cantităţi apreciabile de ceramică pictată provenită din diverse centre ale spaţiului egeo-mediteraneean, vaselor timpurii cu figuri roşii le revine în cadrul ei un loc foarte restrâns. Cu excepţia unui fragment valoros de la o cupă de tipul *kylix*, contextul arheologic al căreia nu este cunoscut (cat. 25, fig. 2/17), marea majoritate a fragmentelor de la cele 16 vase rămase provin din împlutura mai multor gropi şi adâncituri semnalate pe teritoriul *temenos*-ului olbian. Din cele expuse de X. Gorbunova într-un studiu special dedicat acestor descoperiri (Горбунова 1964, 175-187), reiese că marea majoritate a cavităţilor de pe fostul teritoriu sacru al Olbiei poartă un carcater de cult, iar existenţa lor trebuie pusă într-o legătură directă cu funcţionarea sau lucrările de edificare a templelor şi sanctuarelor închinate unor zeităţi greceşti, printre care sunt menţionaţi Zeus şi Apollon. Printre materialele însoţitoare alături de fragmentele noastre în umplutura gropilor au mai fost semnalate şi unele cu figuri negre sau acoperite cu firnis negru, la fel de origine atică. De aceea, nu se exclude posibilitatea că toate aceste recipiente de lux, iniţial ofrande sau parte din inventarul templelor, au nimerit sau au fost depuse special în gropile sacrificiale de tipul *bothros* după ieşirea sau scoaterea lor intenţionată din uzul practic. Despre faptul că mai multe din aceste vase au avut un caracter de cult vorbesc şi inscripţiile *graffiti* cu dedicaţii pentru Zeus şi Atena (Горбунова 1964, 175, 185 сл.) (cat. 11, 13; fig. 2/3, 5).

Mai puţin clară este situaţia contextului arheologic al vaselor semnalate la Berezan. Pornind de la informaţiile bibliografice de care avem cunoştinţă, am calificat condiţiile de descoperire pentru cinci din cele şapte piese drept necunoscute. Totodată, nu poate fi exclusă nici posibilitatea că unele fragmente de la vasele menţionate au ieşit la lumina zilei în complexele de locuit ale aşezării. Cel puţin pentru unul din vasele găsite la Berezan un asemenea context a fost fixat cu certitudine (Ilyina 2001, fig. 1-2) (fig. 1/2). Un caz aparte pentru întregul lot de vase cu figuri roşii timpurii discutat aici constituie apariţia unei cupe-*kylix* de tipul C în cadrul inventarului funerar al mormântului 155 din necropola acestei colonii (Ilyina 2001, fig. 7-8) (cat. 14; fig. 2/6). Graţie contextului arheologic unic din care mai făceau parte un urcior de provenienţă ioniană şi o farfurie din categoria ceramicii cenuşii, acest vas este singurul care s-a păstrat în întregime în comparaţie cu altele de la care ne sunt cunoscute doar fragmente.

Tabelul 1

Repartizarea vaselor atice cu figuri roşii timpurii după contextul arheologic şi funcţionalitatea lor

Tipul de vas / Locul descoperirii	*kantharos*	*kylix* / cupă-*kylix*
Olbia-*temenos*	-	16
Olbia-context necunoscut	-	1
Berezan-aşezare	-	1
Berezan-context necunoscut	-	5
Berezan-necropolă	-	1
Insula Leuke – sanctuarul lui Ahile	1	4

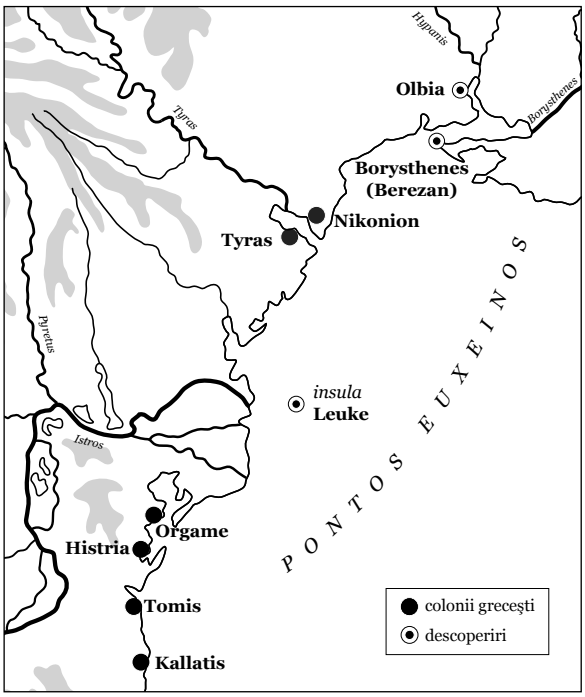

Fig. 3. Harta difuzării ceramicii atice cu figuri roşii timpurii în nord-vestul Pontului Euxin.

Chiar dacă numărul de exemplare înregistrat pe insula Leuke nu este atât de impunător ca cel din regiunea bugo-nipreană, contextul lor arheologic prezintă un interes aparte pentru problema noastră. Aşa cum se poate judeca pe baza rezultatelor unor cercetări de amploare întreprinse de cercetătorii ucraineni Serghej B. Ochotnikov şi Anatolij S. Ostroverchov, este foarte dificil să explici prezenţa resturilor arheologice pe insulă prin funcţionarea aici a unei aşezări tradiţionale de tipul *apoikía* sau *empória*. Cu o asemenea supoziţie ar veni în contradicţie deja dimensiunile limitate ale insulei care, în ciuda proceselor de eroziune a ţărmurilor, chiar şi în Antichitate nu ar fi depăşit câteva sute de metri pătraţi. Atât numeroasele mărturii ale autorilor antici, cunoscute, de altfel, cu mult înainte de cercetările moderne de pe insulă, cât şi materialele arheologice acumulate ulterior fundamentează, mai degrabă, ideea că aici a funcţionat unul din cele mai importante sanctuare pentru slăvirea lui Ahile în spaţiul pontic (Ochotnikov, Ostroverchov, 53-74; Охотников, Островерхов 1993; Ochotnikov 2006, 49-86). Deosebit de convingătoare sunt în această privinţă inscripţiile-*graffiti* cu dedicaţii pentru eroul legendar (Cojocaru 2004, 193, nr. 254 şi nr. 941, 201, nr. 301, 272, nr. 758), precum şi resturile arhitectonice – blocuri de fundaţie, fragmente de cornişă, tambur de coloană, olane etc. – descoperite pe insulă (Ochotnikov 2006, 58-61), toate dovezi elocvente pentru funcţionarea aici a unui templu monumental închinat lui Ahile.

Trecând peste alte materiale descoperite în timpul săpăturilor arheologice sau recoltate cu prilejul cercetărilor subacvatice din apropierea ţărmului insulei Leuke – obiecte meşteşugăreşti, podoabe, monede, arme, ancore etc. (Ochotnikov 2006, 58-66) –, sugestivă pentru întrebarea pusă aici ar fi o privire sumară asupra componenţei lotului ceramic din care fac parte şi vasele noastre. Conform ultimelor rezultate, acesta întruneşte o colecţie din aproximativ 1 000 de fragmente de vase cu cea mai diversă funcţionalitate practică. În acest fel, luată în ansamblul ei, ceramica găsită pe Leuke se prezintă drept cea mai reprezentativă şi mai numeroasă categorie de descoperiri.

După cum se cunoaşte, descoperirile ceramice ocupă aproape întotdeauna o poziţie dominantă în cadrul materialului arheologic din oricare sit. De aceea, situaţia atestată pe Leuke se apropie, la prima vedere, mult de cea înregistrată în coloniile pontice şi necropolele lor, cât şi de cea din aşezările incluse în teritoriul rural al acestora. Subdivizat însă după categorii funcţionale sau tehnologice, complexul ceramic al sanctuarului de pe această insulă dovedeşte pe lângă asemănări şi anumite trăsături specifice faţă de situaţia din alte contexte arheologice. Astfel, dacă e să facem excepţie de la prezenţa ordinară a amforelor de transport pentru vin şi ulei care, ca şi în alte situri din spaţiul pontic, provin, în cea mai mare parte, din centrele de producţie ale Greciei orientale, un rol deosebit de important ocupă ceramica de lux. În afară de aceasta, neobişnuit este şi procentajul foarte mic al vaselor de uz comun lucrate la roată, precum şi lipsa completă a ceramicii lucrate cu mâna.

Chiar şi această privire sumară lasă să se întrevadă că procesul de formare a lotului ceramic din sanctuarul de pe Leuke a fost condiţionat de alţi factori decât cei caracteristici complexelor de locuit sau funerare. Calificând acest lucru drept cauza principală care a influenţat, într-un fel sau altul, acumulările ceramice de aici (Охотников, Островерхов 1993, 28), autorii lucrării monografice menţionate încearcă să mai aducă o explicaţie suplimentară a fenomenului în cauză. Într-un mod, după părerea noastră, eronat ei susţin că un anumit rol a jucat şi *„caracterul nesistematic al cercetărilor arheologice efectuate în secolul al XIX-lea care au avut ca rezultat bulversarea sau*

chiar distrugerea straturilor culturale" (trad. şi s. n. - V.B.)[10]. În legătură cu aceasta ar fi cazul să amintim că, în ciuda impedimentelor existente, cercetările arheologice întreprinse pe insula Leuke la sfârşitul anilor '80 şi începutul anilor '90 ai secolului trecut de către colaboratorii Muzeului de Arheologie din Odesa – prin complexitatea şi amploarea lor incomparabile cu cele anterioare –, au lărgit cu mult hotarele bazei arheologice de documentare. Aşa cum recunosc şi autorii înşişi (Охотников, Островерхов 1993, 7 сл.), materialul acumulat în această perioadă scurtă este, împreună cu cel cunoscut anterior, destul de reprezentativ pentru ca el să poată contribui substanţial la analiza multilaterală a diferitor aspecte legate de istoria sanctuarului lui Ahile de pe Leuke. Din punct de vedere metodologic ar fi incorect să explicăm modul de acumulare a unui lot ceramic recoltat, în cea mai mare parte, în urma unor cercetări arheologice moderne, prin activităţile pseudo-arheologice sau lipsite de profesionalism din perioadele precedente. Aşa cum înţelegem noi situaţia, aceasta nu ar avea nimic comun cu procentul sau gradul de reprezentanţă al unei categorii ceramice sau alteia în componenţa generală a materialului ceramic. Deoarece marea majoritate a vaselor a fost recoltată direct de pe teritoriul fostului lăcaş de cult în cinstea lui Ahile sau din contexte arheologice care stau într-o legătură directă cu funcţionalitatea acestuia, înclinăm să credem că explicaţia ar trebui căutată mai degrabă în procedura de aducere a ofrandelor într-un templu sau sanctuar grecesc de tipul celui de pe Leuke şi scopurile urmărite în cadrul unei asemenea intervenţii cu caracter de cult.

Credem că e cazul să amintim încă o dată că grosul materialului ceramic este alcătuit din vase de lux care provin din diferite regiuni şi centre de producţie ale spaţiului egeo-mediteranean. Mai mult decât atât, anume produsele ceramice de origine est-grecească pictate în diferite stiluri şi cele atice cu figuri negre reprezintă nu numai cele mai timpurii, dar şi cele mai numeroase vase de lux de pe Leuke. Aceste recipiente au fost descoperite aici în cantităţi mult mai mari decât, de exemplu, vasele acoperite numai cu firnis negru, atribuite şi ele tradiţional la categoria ceramicii luxoase. Cele din urmă, în cea mai mare parte de origine atică, sunt prezente în cadrul importului ceramic de pe Leuke în proporţii destul de reduse, fragmentele lor servind, de obicei, pentru scrierea inscripţiilor votive (*graffiti*). Astfel, din situaţia descrisă se poate deduce că vasele pictate, chiar dacă erau cu certitudine mult mai costisitoare decât cele realizate după alte metode tehnologice, au fost avantajate de către persoanele care au adus ofrande în sanctuarul lui Ahile. În acest context trebuie privită şi apariţia aici a vaselor cu figuri roşii timpurii, chiar dacă ele sunt prezente într-o cantitate foarte redusă. Aşa cum în templele şi sanctuarele din lumea greacă era cunoscută pe larg practica donaţiilor de bani sau a ofrandelor cu obiecte din metale preţioase – situaţia de pe Leuke la sigur nu se deosebea prea mult de aceasta –, afirmaţiile noastre se referă numai la materialul ceramic. Prin urmare, în contextul unei avantajări clare a ceramicii pictate în calitate de ofrande, terenul discuţiilor cu privire la cantitatea redusă a ceramicii de uz comun sau lipsa totală a vaselor lucrate cu mâna pe insulă se îngustează vizibil[11].

Ajunşi în acest punct al reflecţiilor noastre suntem de convingerea că atât difuzarea geografică, cât şi contextul de descoperire al vaselor cu figuri roşii timpurii în spaţiul nostru de cercetare ridică anumite semne de întrebare, abordarea cărora nu ar fi lipsită de interes. În primul rând, se cere explicat dacă nu există cumva o disconcordanţa dintre numărul real de monumente existente şi cel în care a fost descoperită această categorie de ceramică atică. Altfel spus, întrebarea care se pune este dacă în acea perioadă de-a lungul litoralului nord-vest-pontic mai existau şi alte situri urbane, rurale sau de cult decât Berezan, Olbia şi Leuke. Totodată, chiar şi în cazul unui răspuns afirmativ doar reconstruirea unui tablou geo-demografic nu ar fi suficientă pentru soluţionarea ei. În măsura

[10] Este interesant să menţionăm aici că într-o lucrare mai târzie despre sanctuarul lui Ahile de pe insula Leuke, publicată în limba germană care, de fapt, este un rezumat al lucrării monografice citate aici, acest argument nu mai este pus în vigoare (Ochotnikov 2006, 61). Aşa cum am putea deduce dintr-o recenzie semnată de Victor Cojocaru pe marginea volumului în care a apărut acest studiu (Cojocaru 2007, nota 22), ar fi de bănuit şi aici meritul lui Joachim Hupe, cel care a tradus în germană şi a îmbunătăţit radical bibliografia textului, de a elimina şi unele erori de acest gen.

[11] O ipoteză interesantă în această privinţă a fost expusă recent de către cercetătorul român Victor Cojocaru, pe care ţinem s-o reproducem aici integral: „Procentajul foarte mic al ceramicii de uz comun lucrate la roată şi lipsa totală a ceramicii lucrate cu mâna ar putea constitui, în opinia noastră, un argument indirect în favoarea teoriei conform căreia insula nu a fost locuită de-a lungul antichităţii, fiind – în schimb – frecvent vizitată. Existenţa unui personal stabil al templului, alcătuit din preoţi şi medici poate fi doar presupusă, lipsind indicii concrete în acest sens" (Cojocaru 2007, nota 24).

posibilităţilor ar mai fi de clarificat dacă gradul de investigare arheologică a diferitor situri din spaţiul nostru de cercetare reflectă deja o realitate istorică sau acesta trebuie tratat pentru moment ca unul provizoriu, fiind de natură să aducă pe viitor anumite schimbări şi rectificări la situaţia descrisă mai sus. Cu alte cuvinte, ar trebui să verficăm şi posibilitatea dacă în unele puncte această ceramică atică, în virtutea diferitor circumstanţe, cu adevărat nu a fost încă descoperită pâna în prezent, sau ea nu se regăseşte în lotul ceramic din motivul că în perioada care ne interesează aici ea, pur şi simplu, nu a fost importată încoace. Privite din acest unghi de vedere, anume coloniile greceşti, profitând de interesul sporit al specialiştilor din diverse domenii, pe alocuri vizibil disproporţionat în comparaţie cu cel faţă de monumentele din teritoriile lor rurale, constituie actualmente obiectivele arheologice cu cel mai intensiv grad cercetare. De aceea, analizând pe scurt situaţia din oraşele greceşti nord-vest-pontice, vom incerca în continuare să dezvăluim în ce măsura ea ar putea să contribuie la lămurirea problemelor nuanţate mai sus.

Pentru început ar trebui să reţinem că aşa-numitul fenomen de *roire* a grecilor, după caracterul şi proporţiile sale considerabile unic în cadrul istoriei antice, nu s-a consumat brusc, ci în mai multe etape cronologice. Excepţie nu face în această privinţă nici situaţia din spaţiul nord-vest-pontic, unde, după o fază de tatonare a locului şi a mediului etnic, stabilirea definitivă a coloniştilor greci într-un punct sau altul al litoralului s-a produs în câteva valuri. În rând cu alte regiuni circumpontice, începând cu a doua jumătate a secolului al VII-lea a. Chr. şi până la sfârşitul veacului următor, aici au fost fondate succesiv numeroase aşezări-*apoikía* sau factorii comerciale de tipul *empória*. Chiar dacă informaţiile curente despre data fondării acestora nu satisfac încă pe deplin dezideratele cercetării moderne, iar discuţiile istoriografice în jurul lor în pofida istoriei îndelungate sunt încă departe de a fi finalizate, la momentul actual deţinem, totuşi, o bază solidă de date literare şi arheologice despre mersul colonizării litoralului nord-vest-pontic. Aşa cum se poate vedea şi din tabelul conceput de noi cu o altă ocazie (tabelul 2[12]), pe baza informaţiilor acumulate ne putem face o închipuire, cât de cât clară, despre data fondării coloniilor din spaţiul nostru de cercetare. Pornind de la ele, vom încerca în continuare să stabilim dacă restul coloniilor de aici exista deja la momentul difuzării ceramicii atice timpurii cu figuri roşii, întrebându-ne, şi de această dată, dacă o situaţiile semnalate corespund unei stări reale de lucruri sau trebuie puse pe seama hazardului descoperirilor.

Dacă ţinem cont de tabloul – chiar şi cu unele pete albe – care poate fi reconstruit pe baza diferitor categorii de surse, atunci chiar şi pentru cei mai puţin versaţi în problemele istoriei antice ale spaţiului nord-vest-pontic este evident faptul că în perioada care ne interesează aici numărul coloniilor greceşti existente aici era mult mai mare. Aşa cum se poate vedea din datele rezumate în tabelul de mai sus, pentru marea majoritate a coloniilor greceşti din spaţiul nostru de cercetare data fondării lor nu de păşeşte limitele sfârşitului secolului al VI-lea a. Chr. La acestea se adaugă, desigur, şi un număr impunător de aşezări rurale din teritoriul lor agrar, în care, aşa cum se poate conchide pe baza materialului arheologic, locuia o populaţie mixtă alcătuită, în proporţii diferite, din greci şi localnici de origine tracă sau scitică. Din aceste considerente, aşa cum grecii din colonii, iar într-o anumită măsură şi populaţia care locuia în vecinătatea acestora, constituiau consumatorii principali ai produselor aduse din spaţiul egeo-mediteraneean, inclusiv a celor ceramice, era de aşteptat ca şi numărul descoperirilor noastre să nu se limiteze doar la cele trei puncte enunţate mai sus.

Ne referim aici, în primul rând, la binecunoscuta cetate greacă Histria şi colonia-fiică a acesteia Orgame, pentru care sursele literare au păstrat cea mai veche menţiune despre statutul ei de polisă. Atât sursele literare, cât şi cele arheologice plasează procesul de întemeiere a lor încă în a doua jumătate a secolului al VII-lea a. Chr. În comparaţie cu Callatis, Tomis, Tyras cât şi Nikonion, în cazul cărora nu se poate spune cu certitudine dacă ele existau deja în ultimul sfert al secolului al VI-lea a. Chr., adică în perioada când a început să fie produsă şi, respectiv, difuzată ceramica cu figuri roşii în spaţiul pontic, nu încape nici o îndoială că ambele colonii dobrogene existau de aproape un secol şi dispuneau de mai mult timp de un teritoriu agrar. Prin urmare, este de mirare faptul că, plasându-se printre siturile care actualmente oferă cele mai vechi materiale de import din spaţiul pontic, în special ceramică de lux, de uz comun şi amfore de transport din diverse regiuni ale greceşti, aceste două colonii nu au dat până acum şi ceramică atică cu figuri roşii timpurii.

[12] Pentru aparatul critic la baza căruia au stat datele rezumate în tabelul de faţă a se vedea Banaru 2003, 46-87.

Tabelul 2

Datele arheologice şi literare despre fondarea coloniilor nord-vest-pontice

Colonie / originea numelui	Fondatori	Data fondării		Sursele arheologice				
		sursele antice	cercetarea modernă	cea mai veche ceramică	cea mai veche inscripţie	cele mai vechi straturi arheologice	începutul emisiunilor monetare	cele mai vechi complexe funerare
Callatis / origine tracică	1. Milet Histria 2. Heraclea Chalcedon Byzantion	Ps. Skymnos, 760-764	1. a II jum. a sec. VI 2. înc. sec. IV	sf. sec. V - înc. sec. IV	sf. sec. V - înc. sec. IV	sec. IV	înc. sec. IV	a II jum. a sec. IV
Tomis / origine tracică	Milet (?) Histria	-	a II jum. a sec. VI	a II jum. a sec. VI	sec. IV	a II jum. a sec. VI	sec. II-I	I jum. a sec. IV
Histria / origine tracică	Milet carieni şi greci din Asia Mică	1. Ps. Skymnos, 767-772 2. Eusebios Chron. 95 b (Helm)	în jur a. 630	I jum. a sec. VII	sec. V-IV (*graffito*)	I jum. - sf. sec. VII	sf. sec. VI - înc. sec. V	mij. sec. VI
Orgame / origine greacă	Histria Milet (?)	-	sf. sec. VII	sf. sec. VII	(?)	al II sfert al sec. VI	semne premonetare (sec. VI (?))	sf. sec. V
Nikonion / origine greacă	Histria Milet (?)	-	sf. sec. VI	sf. sec. VII - înc. sec. VI	sec. V-IV (*graffito*)	I jum. a sec. VI - înc. V	al II sfert al sec. V	sf. sec. V (?) - sec. IV
Tyras / origine tracică ori iranică	Histria Milet (?) eolieni dorieni	-	sf. sec. VI - înc. sec. V	sec. VII (?)	al II sfert - mij. sec. VI (*graffito*)	sf. sec. V	sec. IV	sec. I-II p. Chr.
Borysthenes / origine tracică	Milet carieni şi greci din Asia Mică	Eusebios Chron. 95 b (Helm)	a II jum. a sec. VII	al II sfert al sec. VII	sf. sec. VI - înc. sec. V (*graffito*)	a II jum. a sec. VII	semne premonetare (sec. VI (?))	sec. VII
Olbia / origine greacă	Borysthenes Milet	Ps. Skymnos, 809-814	I sfert al sec. VI	al III sfert al sec. VII	I sfert al sec. VI	I jum. a sec. VI	sf. sec. VI	al II sfert al sec. VI

În ce priveşte confirmarea relaţiilor timpurii cu Atena, deosebit de eclatant apare aici cazul Histriei. Tot aşa ca şi Berezan şi Olbia, Histria a dat până în prezent cele mai vechi fragmente de amfore de transport de tipul „SOS" şi „à la brosse", în care au fost transportate produse atice (Lambrino 1938, 132-141). De exemplu, în contexte arheologice datate deja la sfârşitul secolului al VII-lea a. Chr., amforele de tipul „SOS" constituie 2,6% din întregul lot de amfore arhaice, numărul lor real fiind, probabil, şi mai mare (Dupont 1995-1996, 85 urm., 87). Pe lângă aceasta, printre materialele arheologice de la Histria se regăseşte şi un vas atenian de tip *dinos* datat între 620-600 a. Chr., care documentează cea mai timpurie prezenţa a ceramicii atice cu figuri negre în spaţiul pontic (Alexandrescu 1962, 58, cat. 27; Alexandrescu 1978, cat. 302). De consemnat este şi faptul că vasele atice – atât cele cu figuri negre, cât şi cele cu firnis negru – vor ocupă pe întreaga durată a secolului al VI-lea a. Chr. un rol deosebit de important în lotul ceramic de la Histria, abundenţa ei aici, în comparaţie cu alte colonii pontice, fiind explicată cu alte ocazii prin interesele pronunţate ale atenienilor faţă de gurile Dunării (Danov 1984, 257). Dacă pornim de la acest tablou al importurilor atice de la Histria, este greu să explicăm de ce aici nu este documentată faza iniţială a difuzării ceramicii atice cu figuri roşii. Din cele ce ne este cunoscut nouă, cele mai timpurii exemplare din această categorie, două cupe-*kylix* atribuite meşterului „Peintre du Pithos", care provin din aşezare, datează doar la începutul secolului al V-lea a. Chr. (Alexandrescu 1978,

cat. 506-507, pl. 59). Prin urmare, dacă luăm în consideraţie că istoria cercetărilor arheologice ale Histriei numără actualmente mai bine de un secol, atunci se impune *volens nolens* părerea că acest tablou al difuzării produselor atice cu figuri roşii timpurii cu greu poate fi pus doar pe seama hazardului descoperirilor, el reflectând pentru moment mai degrabă o situaţie istorică concretă. Elocvent este în această privinţă şi faptul că, în una din lucrările recente, în care au fost publicate materialele arheologice din zona sacră a Histriei, cea mai timpurie ceramică cu figuri roşii descoperită aici datează de la sfârşitul secolului al V-lea a. Chr. (Histria VII, 347, C 106-107).

Din cele spuse se poate conchide că difuzarea ceramicii atice cu figuri roşii timpurii în spaţiul nord-vest-pontic a purtat un caracter accidental. Toate cele trei descoperiri de la Berezan, Olbia şi Leuke au pătruns încoace în cadrul unui curent unic, care a ocolit celelalte colonii greceşti din acesată regiune a Mării Negre, în primul rând, Histria şi Orgame, care existau în această perioadă. Aşa cum se poate deduce pe baza materialului arheologic, marea majoritate a acestor vase de lux au fost aduse ca ofrande în templele olbiene din această perioadă şi în sanctuarul lui Ahile de pe Leuke. În special situaţia de pe insula Leuke, care prezenta în perioada antică o escală importantă pe drumul comercial maritim de-a lungul coastei nord-vest-pontice, indica asupra faptului că aceste vase scumpe au fost donate de negustorii greci care frecventau insula şi coloniile greceşti de-a lungul acestu rute. Lipsa acestor vase în coloniile timpurii din Dobrogea care aveau până atunci relaţii strânse cu Atena, indică asupra faptului că difuzarea lor nu a purtat un caracter direct, ele fiind mijlocite, mai degrabă, de către negustorii din alte regiuni ale lumii greceşti. Aşa cum am arătat şi în altă parte (Banaru 2009), materialele însoţitoare din contextele arheologice indică asupra faptului că aceste persoane proveneau, în cea mai mare parte, din oraşele greceşti de pe coastele de est ale Asiei Mici.

Catalogul descoperirilor

1. *Kantharos* de la care s-a păstrat doar un fragment din partea superioară care ar fi avut diametrul aproximativ de 38 cm. Odesa, Muzeul de Arheologie, nr. inv. 26 338 (fig. 1/1).
Proveniența: Insula Leuke.
Reprezentare: Scenă cu komos din care s-au păstrat reprezentările a trei bărbaţi laureaţi. Personajele din stânga şi din centru se află faţă în faţă, cel din dreapta spre dreapta. Personajul din stânga cu un skyphos în mâna stângă, cel din centru cu două vase kantharos, unul din ele fiind realizat în tehnica figurilor negre. Personajul din dreapta cântă la un instrument muzical. Pe fragment au fost aplicate două inscripţii: [N]ικοσθενε? [ς ---] εποιεσε[εν] şi Επικτετ[ος εγραφσεν].
Datare: 525-500 a. Chr. (J.D. Beazley); 520 a. Chr. (S.B. Ochotnikov).
Atribuire: „The Epiktetos Painter" (J.D. Beazley).
Lit.: ARV² 77.87 (73); BeazleyArchive nr. 200614; Ochotnikov 2006, 62 si nota 68, pl. 11/1.

2. Cupă-*kylix* de tipul C restaurată cu unele întregiri din mai multe fragmente. Diametrul 19,2 cm. St. Petersburg, Muzeul Ermitaj, nr. inv. 14. 661 (fig. 1/2).
Proveniența: Berezan, probabil din aşezare. B 475.
Reprezentare: Personaj feminin nud, probabil heteră, cu *phalloi* („Naked woman using *olisboi*" [J.D. Beazley]). Vasul conţine inscripţia *Hipparchos kalos*.
Datare: 520-510 a. Chr. (Yu.I. Ilyina).
Atribuire: Epiktetos (J.D. Beazley).
Lit.: ARV² 75.60 (53); Ilyina 2001, fig. 1-2; BeazleyArchive nr. 200587.

3. Cupă-*kylix* de tipul A. S-au păstrat două fragmente recuperate în tipul campaniilor arheologice din anii 1982 şi 1984. Dimensiunile 14 şi respectiv 6,8 cm (fig. 1/3, 6).
Proveniența: Berezan, probabil din aşezare. B 82. 346.
Reprezentare: A – Scenă cu komos din care fac parte cinci tineri nuzi, trei din ei laureaţi cu cununi din frunze de iederă. Personajul din stânga în mers spre dreapta, cu o făclie în mâna stângă. Este urmat de un personaj în mers spre dreapta cu un burduf de piele în mâna stângă. Personajul din mijloc întors spre dreapta cu un *kylix* în mâna dreaptă şi un *rython* în mâna stângă. Al doilea personaj din dreapta toarnă dintr-un vas *oinochoe* ţinut în mâna dreaptă într-un vas-kylix, ţinut probabil de un alt personaj. Personajul din dreapta cu un *krater* în ambele mâini în mers spre stânga. B – Scenă cu *centauromachie* (?). S-au păstrat corpul şi picioarele unor centauri, probabil în luptă cu Heracle (Yu.I. Ilyina).

Datare: 520-510 a. Chr. (Yu.I. Ilyina).
Atribuire: Epiktetos (Yu.I. Ilyina).
Lit.: Ilyina 2001, fig. 3-4; Кат. Березань 2005, кат. 164.

4. Kylix de dimensiuni mari cu diametrul aproximativ de 32 cm din care s-a păstrat doar un fragment a medalionului din partea interioară (fig. 1/4).
Proveniența: Olbia-temenos. O/56 nr. 1619.
Reprezentare: Pereții exteriori ai vasului nu au fost pictați. Scena aplicată un medalionul din interiorul vasului conține un tânăr laureat (?) în mers grăbit spre dreapta cu un burduf cu vin în mâna dreaptă şi un vas de tipul *oinochoe* în mâna stângă. Unicul atribut vestimentar prezintă o stofă legată în jurul brâului care atârnă peste coapsele personajului. În partea superioară s-au păstrat doar urmele câtorva litere dintr-o inscripție indescifrabilă.
Datare: 520-515 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epiktetos (K.S. Gorbunova) ori „near The Bowdoin-Eye Painter" (J.D. Beazley).
Lit.: ARV² 168.3; Горбунова 1964, 178 сл., рис. 1/3; BeazleyArchive nr. 201541.

5. Cupă-*kylix* de dimensiuni mari de tipul C din care s-a păstrat un fragment cu lungimea 14, 5 cm (fig. 1/5). Acesta conține aproape integral medalionul din interiorul vasului care avea diametrul 10,6 cm.
Proveniența: Berezan-aşezare. B 75. 195.
Reprezentare: Tânăr nud, în pirostrii spre dreapta. În mâini ține un *crater* cu coloane. Probabil scenă de *symposion* sau *komos* (?). În spatele figurii a fost semnată cu culoarea purpurie inscripția *gipias*.
Datare: Sf. sec. VI - înc. sec. V a. Chr. (Yu.I. Ilyina).
Atribuire: Epiktetos (Yu.I. Ilyina).
Lit.: Ilyina 2001, fig. 5.

6. *Kylix* de dimensiuni mari din care s-a păstrat doar un fragment al medalionului din partea interioară a vasului cu lungimea de 7 şi lățimea de 4,9 cm. Despre proporțiile masive ale vasului vorbeşte şi diametrul de 4,7 cm al piciorului (fig. 1/7).
Proveniența: Olbia-temenos. O/58 nr. 600.
Reprezentare: Parte din spatele unui satir în mers grăbit spre dreapta. În mâna stângă personajul ține un scut decorat cu frunze de iederă.
Datare: 520-515 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epiktetos (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 180, рис. 2/1.

7. *Kylix* adânc de dimensiuni mari de la care se menționează un fragment principal cu lungimea de 22,6 şi lățimea de 5,9 cm. În afară de acesta s-au mai păstrat şi alte fragmente de perete şi din mânerul vasului (fig. 1/8).
Proveniența: Olbia-temenos. O/56 nr. 1680.
Reprezentare: Palmetă în stânga fragmentului urmată de doi ochi apotropeici. Între aceştia este plasat un tânăr nud în mers spre dreapta, cu mâna stângă ridicată şi cu un *kylix* în mâna dreaptă.
Datare: 520-515 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Oltos ori în maniera lui (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 176 сл., рис. 1/2.

8. *Kylix* din care s-a păstrat un fragment cu lungimea 6,8 şi lățimea 4,2 cm a medalionului din interiorul vasului cu o parte a suportului (fig. 1/9).
Proveniența: Olbia-temenos. O/58 nr. 488.
Reprezentare: Ostaş nud cu scut în mâna stângă, în mers spre dreapta.
Datare: 510 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epeleos (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 184, рис. 3/3.

9. *Kylix* de dimensiuni mari din care s-a păstrat doar un fragment de perete cu trecerea spre buza vasului. Lungimea şi lățimea fragmentului constituie 20,5 şi respectiv 11,3 cm (fig. 2/1).
Proveniența: Olbia-temenos. O/56 nr. 1608.
Reprezentare: O parte din doi ochi apotropeici şi o palmetă.
Datare: 520-515 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epiktetos ori poate Oltos (?) (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 176, рис. 1/1.

10. Fragment dintr-o cupă-*kylix* de dimensiuni mari (fig. 2/2).
Proveniența: Insula Leuke.
Reprezentare: Palmetă.
Datare: 520 a. Chr. (S.B. Ochotnikov).
Atribuire: Epiktetos (S.B. Ochotnikov). Autorul nu exclude şi posibilitatea că vasul a fost pictat de meşterul Oltos.
Lit.: Ochotnikov 2006, 62 şi nota 68, pl. 11/2.

11. Cupă-*kylix* din care s-a păstrat un fragment al medalionului din interiorul vasului cu lungimea de 9 cm (fig. 2/3).
Proveniența: Olbia-temenos. O/56 nr. 620.
Reprezentare: Personaj masculin nud spre dreapta. În ambele mâini sulițe încrucişate în regiunea brâului. De-a lungul corpului a fost aplicat un *graffito* pentru Zeus şi Athena.

Datare: 510 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Nikostenes (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 185 сл., рис. 4/1.

12. Cupă-*kylix* de dimensiuni mari din care s-a păstrat piciorul şi o parte din medalionul din interiorul vasului (fig. 2/4).
Proveniența: Olbia-temenos. O/56 nr. 2609.
Reprezentare: Tânăr nud, spre stânga, aşezat pe o amforă decorată cu frunze de iederă. Mâna stângă este plasată în regiunea gâtului vasului.
Datare: 515-510 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epiktetos (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 182, рис. 3/1.

13. Cupă-*kylix* din care s-a păstrat un fragment al medalionului din interiorul vasului (fig. 2/5).
Proveniența: Olbia-temenos. O/56 nr. 2608.
Reprezentare: Personaj masculin în pirostrii sau alergând spre stânga. Himationul atârnă pe mâna stângă. Pe peretele vasului un *graffito* pentru Zeus şi Athena.
Datare: sf. sec. VI a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Горбунова 1964, 185 сл., рис. 4/2.

14. Cupă-*kylix* de tipul C păstrată integral. Diametrul vasului constituie 16 cm, iar cel al medalionului din interiorul 9,4 cm (fig. 2/6).
Proveniența: Berezan-necropolă, mormântul 155. Din inventarul funerar mai făceau parte un ulcior de proveniență ioniană datat cu sf. sec. VI - înc. sec. V a. Chr., precum şi o farfurie din categoria ceramicii cenuşii. Nr. inv. B 86.95.
Reprezentare: Pe medalionul din interiorul vasului un personaj tânăr în poziție şezândă cu un *crater* în mână, probabil într-o scenă de *symposion*.
Datare: sf. sec. VI - înc. sec. V a. Chr. (Y.I. Ilyina) / 490 a. Chr. (Кат. Березань 2005, кат. 167).
Atribuire: „The Pithos Painter" (Y.I. Ilyina).
Lit.: Ilyina 2001, fig. 7-8; Кат. Березань 2005, кат. 167.

15. Cupă-*kylix* de dimensiuni mari din care s-au păstrat cinci fragmente cu lungimea de 14,5 şi lățimea de 14,7 cm a medalionului din partea interioară a vasului. Diametrul acestuia constituie 13,5 cm (fig. 2/7).
Proveniența: Olbia-temenos. O/54 nr. 2933, O/58 nr. 612, 661.
Reprezentare: Personaj masculin în himation în timpul ospățului. După poziția mâinii ar fi ținut un vas de băut sau, nu este exclus, ar fi cântat la un instrument muzical, aşa cum se cunoaşte din scenele de banchet.
Datare: 520-510 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epiktetos ori un meşter din cercul acestuia (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 182, рис. 2/4.

16. Cupă-*kylix* de tipul C de la care s-a păstrat un fragment cu lungimea de 12 cm. Cea mai mare parte a fragmentului o constituie medalionul vasului care are diametrul 8,8 cm (fig. 2/8).
Proveniența: Berezan, probabil aşezare (?). Nr. inv. 85. 121.
Reprezentare: Tânăr nud spre dreapta, probabil într-o scenă de *symposion*. Pe cap poartă o căciulă de tip scitic, iar în mâna stângă un vas de băut, probabil un *rython*.
Datare: sf. sec. VI - înc. sec. V a. Chr. (Y.I. Ilyina).
Atribuire: „The Pithos Painter" (Y.I. Ilyina).
Lit.: Ilyina 2001, fig. 6.

17. Cupă-*kylix* de dimensiuni mari din care s-a păstrat o parte a medalionului din interiorul vasului (fig. 2/9).
Proveniența: Olbia-temenos. O/56 nr. 663.
Reprezentare: Mâinile unui personaj care ține un disc. De ambele părți ale obiectului două litere de culoarea pastei din care a fost confecționat vasul.
Datare: sf. sec. VI a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Горбунова 1964, 186, рис. 5/1.

18. Cupă-*kylix* din care s-a păstrat un fragment (fig. 2/10).
Proveniența: Olbia-temenos. O/58 nr. 495.
Reprezentare: Parte din capul unui bărbat cu suliță.
Datare: sf. sec. VI a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Горбунова 1964, 186, рис. 5/2.

19. Cupă-*kylix* din care s-a păstrat doar un fragment al medalionului din partea interioară a vasului cu lungimea de 2,8 şi lățimea de 2,6 cm (fig. 2/11).
Proveniența: Olbia-temenos. O/58 nr. 49.
Reprezentare: Parte din capul unui tânăr spre dreapta.
Datare: sf. sec. VI a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epiktetos (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 180 сл., рис. 2/2.

20. Cupă-*kylix* din care s-a păstrat doar un fragment a medalionului din partea interioară a vasului cu lungimea de 6 şi lățimea de 5 cm (fig. 2/12).
Proveniența: Olbia-temenos. O/58 nr. 266.
Reprezentare: Parte din capul şi umărul drept ale unui satir cu barbă, probabil Silen (K.S. Gorbunova), spre stânga. La marginea fragmentului s-a păstrat litera ς, probabil sfârşitul cuvântului καλός.

Datare: 520-515 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epiktetos (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 181 сл., рис. 2/3.

21. Cupă-*kylix* din care s-a păstrat un fragment cu lungimea de 8,5 cm din peretele vasului (fig. 2/13).
Proveniența: Olbia-temenos. O/58 nr. 489.
Reprezentare: Doi ostaşi în chiton, cu scut şi cnemide în mers grăbit spre stânga.
Datare: 510 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epeleos (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 184, рис. 3/4 jos.

22. Cupă-*kylix* de tipul C (?) din care s-a păstrat un fragment al medalionului din interiorul vasului cu lungimea maximă de 4,5 cm (fig. 2/14).
Proveniența: Berezan, probabil aşezare (?). Nr. inv. B 90.88.
Reprezentare: Fragment din corpul unui bărbat nud spre stânga, poate ostaş (?). Din inscripția aplicată pe medalion s-a păstrat doar litera A.
Datare: sf. sec. VI - înc. sec. V a. Chr. (Y.I. Ilyina).
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Ilyina 2001, fig. 10.

23. Cupă-*kylix* de tipul C (?) din care s-a păstrat un fragment al medalionului din interiorul vasului cu lungimea maximă de 3,7 cm (fig. 2/15).
Proveniența: Berezan, probabil aşezare (?). Nr. inv. B 75.194.
Reprezentare: Capul unui satir spre stânga.
Datare: sf. sec. VI - înc. sec. V a. Chr. (Y.I. Ilyina).
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Ilyina 2001, fig. 9.

24. Cupă-*kylix* de la care s-a păstrat un fragment pictat (fig. 2/16).
Proveniența: Olbia-temenos. O/58 nr. 489[13].
Reprezentare: Capul unui ostaş cu coif şi suliță spre stânga.
Datare: 510 a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Epeleos (K.S. Gorbunova).
Lit.: Горбунова 1964, 184, рис. 3/4 stânga.

25. Cupă-*kylix* din care s-a păstrat un fragment cu dimensiunile 5,5 şi respectiv 9,5 cm (fig. 2/17).
Proveniența: Descoperit în anul 1927 la Olbia, într-un context arheologic necunoscut. St. Peterburg, Muzeul Ermitage, nr. inv. 01.18181.
Reprezentare: Partea de jos a piciorului drept a unui personaj în himation. Pe fragment se poate citi inscripția *[kalos/kale] LEAGR[OS]*.
Datare: 515-510 a. Chr. (Euphronios der Maler 1991, 46).
Atribuire: Euphronios (Peredol'skaja) / „The Pioneer Group: Euphronios" (Beazley).
Lit.: Peredol'skaja 1957, 10-11; ARV² 17.20; Передольская 1967, 26; Euphronios der Maler 1991, 211, Kat. 45.

26. Fragment dintr-un vas, poate de tipul *kylix* (fig. 2/18).
Proveniența: Insula Leuke.
Reprezentare: O parte din himationul unui personaj.
Datare: sf. sec. VI a. Chr.
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Охотников, Островерхов 1993, фото 11/3.

27. Fragment dintr-un vas, poate de tipul *kylix* (fig. 2/19).
Proveniența: Insula Leuke.
Reprezentare: Piciorul unui personaj nud spre stânga.
Datare: sf. sec. VI a. Chr.
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Охотников, Островерхов 1993, фото 11/1.

28. Fragment dintr-un vas, poate de tipul *kylix* (fig. 2/20).
Proveniența: Insula Leuke.
Reprezentare: Parte din corpul unui satir.
Datare: sf. sec. VI a. Chr.
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Охотников, Островерхов 1993, фото 11/2.

29. Cupă-*kylix* din care s-a păstrat un fragment pictat (fig. 2/21).
Proveniența: Olbia-temenos. O/58 nr. 611.
Reprezentare: Parte din spatele unui personaj.
Datare: sf. sec. VI a. Chr. (K.S. Gorbunova).
Atribuire: Meşter neidentificat.
Lit.: Горбунова 1964, 186, рис. 5/3.

Bibliografie

Alexandrescu 1962: P. Alexandrescu, Autour de la date de fondation d'Histria. Studii clasice 4, 1962, 49-69.

Alexandrescu 1966: P. Alexandrescu, Necropola tumulară. Săpături 1955-1961. In: Histria 2 (Bucureşti 1966) 134-294.

Alexandrescu 1978: P. Alexandrescu, La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe-IVe s.). In: Histria IV (Bucureşti 1978).

[13] Fiind descoperite într-un context arheologic comun, K. Gorbunova nu exclude posibilitatea că acest fragment a aparținut împreună cu fragmentele O/58 nr. 488, 136, 490 şi 662 aceluiaşi vas pictat de Epeleos (Горбунова 1964, 184).

Alexandrescu 1988: P. Alexandrescu, Însemnări arheologice. Eubeenii şi începuturile navigaţiei greceşti în Marea Neagră. Studii clasice 26, 1988, 111-121 (= In: Melanges Pierre Leveque 5, 1990, 1-7).

ARV²: J.D. Beazley, Attic Red Figure Vase-Painters² (Oxford 1963).

Banaru 2003: V. Banaru, Die Beziehungen von Griechen und Barbaren im nordwestlichen Pontos-Gebiet. Untersuchungen zu Handel- und Warenaustausch vom 7. bis. 3. Jh. v. Chr. auf Grundlage der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen im Nordwesten des Schwarzen Meeres. Diss. (Mannheim 2003).

Banaru 2005: V. Banaru, Überlegungen zur Verbreitung und Funktion rotfiguriger Keramik im nordwestlichen Pontos-Gebiet. Thetis 11-12, 2005, 55-64.

Banaru 2007: V. Banaru, Cu privire la difuzarea ceramicii cu figuri roşii în nord-vestul Pontului Euxin (reflecţii pe marginea unei cărţi recente despre comerţul şi funcţionalitatea vaselor atice în spaţiul pontic). Tyragetia s. n. 1, vol. 1 [XVI], 2007, 63-87.

Banaru 2008: V. Banaru, Cu privire la decorul vaselor cu figuri roşii din nordul şi nord-vestul Pontului Euxin. Tyragetia s. n., vol. II [XVII], nr. 1 (Chişinău 2008), 79-118.

Banaru 2009: V. Banaru, Consideraţii cu privire la mediatorii relaţiilor comerciale şi de schimb dintre lumea greacă şi localnicii din nord-vestul Pontului Euxin pe baza izvoarelor arheologice şi scrise din secolele VII-V a. Chr. Tyragetia, s.n. 1, vol. III [XVIII], 2009, 71-116.

BeazleyArchive: Beazley Archive Extensible Database (www.beazley.ox.ac.uk/XDB/ASP/default.asp).

Boardman 1979: J. Boardman, Schwarzfigurige Vasen aus Athen (Mainz 1979).

Boardman 1981: J. Boardman, Rotfigurige Vasen aus Athen. Die archaische Zeit (Mainz 1981).

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Bouzek 1990: J. Bouzek, Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area (Prague 1990).

Cojocaru 2004: V. Cojocaru, Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice (Iaşi 2004).

Cojocaru 2007: V. Cojocaru, recenzie la (ed.) Joachim Hupe, în colaborare cu Claudia von Behren, Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung (Rahden/Westf. 2006).

Coldstream 1968: J.N. Coldstream, Greek Geometric Pottery (London 1968).

Danov 1984: Chr. Danov, Tracia antică (Bucureşti 1984).

Dupont 1995-1996: P. Dupont, Amphores archaïques de Grèce propre en Mer Noire. Etat de la question. Il Maro Nero 2, 1995-1996, 85-98.

Euphronios der Maler 1991: Euphronios der Maler: eine Ausstellung in der Sonderausstellungshalle der Staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem 20.3. - 26.5.1991 (Mailand 1991).

Histria VII: (ed. Petre Alexandrescu) Histria VII. La zone sacrée de l'époque grecque (Bucarest/Paris 2005).

Ilyina 2001: Yu.I. Ilyina, Early Red-Figure Pottery from Berezan. In: (eds. J. Boardman, Sergej L. Solovyov, Gocha R. Tsetskhladze), Nortern Pontic Antiquites in the State Hermitage Museum (Brill-Leiden-Boston-Köln 2001), 159-169.

Lambrino 1938: S. Lambrino, Les vases archaïques d'Histria (Bucureşti 1938).

Ochotnikov, Ostroverchov 1991: S.B. Ochotnikov, A.S. Ostroverchov, L'île de Leuke et le culte d'Achille. Pontica 24, 1991, 53-74.

Ochotnikov 2006: S.B. Ochotnikov, Achilleus auf der Insel Leuke. In: (Hrsg. Joachim Hupe) Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit (Rahden/Westf. 2006), 49-87.

Oppermann 2004: M. Oppermann, Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 2 (Langenweißbach 2004).

Peredol'skaja 1957: A.A. Peredol'skaja, Nový zlomok Eufroniúv. Listy filologické LXXX, 1957, 10-11.

Боузек 1981: Я. Боузек, Кавказ, Греция и гальштатская Европа в VIII-VII вв. до н. э. В сб.: Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой Греческой колонизации. Материалы II Всесоюзного симпозиума. Цхалтубо 1979 (Тбилиси 1981), 68-76.

Виноградов 1989: Ю.Г. Виноградов, Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н.э.: историко-епиграфическое исследование (Москва 1989).

Горбунова 1964: К.С. Горбунова, Краснофигурные килики из раскопок Ольвийского теменоса. В сб: (отв. ред. В.Ф. Гайдукевич) Ольвия. Теменос и агора (Москва-Ленинград 1964), 175-187.

Кат. Березань 2005: (авторы кат.: С.Л. Соловьев, С.Р. Тохтасьев) Борисфен-Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березан. Каталог выставки в Государственном Эрмитаже 23 июня - 11 сентября 2005 г. (Санкт-Петербург 2005).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н. е. (Київ 1974).

Козуб 1987: Ю.И. Козуб, Аттическая керамика. В кн.: (ред. С.Д. Крыжицкий) Культура населения Ольвии и её округи в архаическое время (Киев 1987), 57-71.

Мелюкова 1975: А.И. Мелюкова, Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка (Москва 1975).

Охотников 1983: С.Б. Охотников, Археологическая карта Нижнего Поднестровья в античную эпоху (VI-III вв. до н.э.). Материалы по археологи Северного Причерноморья 9, 1983, 101-122.

Охотников 1990: С.Б. Охотников, Нижнее Поднестровье в VI-V вв. до н. э. (Киев 1990).

Охотников, Островерхов 1993: С.Б. Охотников, А.С. Островерхов, Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином) (Киев 1993).

Передольская 1967: А.А. Передольская, Краснофигурные аттические вазы в Эрмитаже (Ленинград 1967).

Скуднова 1988: В.М. Скуднова, Архаический некрополь Ольвии (Москва 1988).

Zur Anfangsphase der Verbreitung attischer rotfiguriger Keramik im Nordwesten des Pontos Euxeinos

Zusammenfassung

Gegenstand dieses Aufsatzes bilden 29 attische frührotfigurige Vasen aus dem nordwestlichen Pontos-Raum, die zum überwiegenden Teil in einem sehr fragmentarischen Zustand überliefert worden sind. Die vielfältigen Informationen über die Herkunft, Bilddarstellung, stilistischen und chronologischen Zuweisung sowie bibliographischen Hinweise zu jedem Gefäß bzw. Fragmentstück werden in einem separaten Katalogteil zusammengefasst. Dabei handelt es sich nur um die Keramikgefäße aus Athen, die noch im letzten Drittel des 6. Jhs. v. Chr. in diesem Gebiet importiert wurde. Das gesamte Material wird in erster Linie in Hinsicht auf die geographische Verbreitung und den archäologischen Fundkontext ausgewertet. Es ließ sich dabei feststellen, dass sich die frührotfigurige Keramik bislang nur an drei Fundstellen nämlich Olbia, Berezan und Insel Leuke fand, wobei die Anzahl der griechischen Kolonien und Agrarsiedlungen aus ihrem Hinterland in dieser Zeitphase deutlich höher war. Diesbezüglich fällt das Fehlen solcher Funde in erster Linie in der griechischen Kolonie Histria, die bereits in der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. gegründet war und bis zu diesem Zeitpunkt aufgrund zahlreicher Keramikfunde vielfältige Beziehungen mit Athen hatte, besonders auf. Die Zusammenstellung der Informationen über die archäologischen Fundumstände zeigt, dass die meisten Gefäße im Temenos von Olbia und im Achilleus-Tempel auf der Leuke-Insel aufgetaucht sind. Nur wenige davon sind mit Siedlungs- oder Grabkomplexen aus Berezan und Olbia in Zusammenhang zu bringen. Wie bereits in den früheren Ansätzen vermutet wurde, ist diese Fundsituation darauf hinzudeuten, dass die frührotfigurigen Gefäße in erster Linie als Opferbeigaben an verschiedenen griechischen Göttern verwendet wurden. Aufgrund der Lage der Leuke-Insel als wichtiger Orientierpunkt und Zwischenstation in dem pontischen Seeverkehr kann man davon ausgehen, dass diese Gefäße hier von Händlern geopfert wurden. Da unsere Keramik meistens mit verschiedenen ostgriechischen Keramiken vergesellschaftet ist, ist davon auszugehen, dass diese Keramik nicht direkt aus Athen importiert wurde, sondern durch die Vermittlung der Ostgriechen nach Pontos gelangte.

Abbildungsliste:

Abb. 1: 1 - *Kantharos*, Epiktetos, Leuke-Insel (nach Ochotnikov 2006, 62, Taf. 11/1); 2 - *Kylix*, Epiktetos, Berezan-Siedlung (nach: Ilyina 2001, 160, fig. 1); 3, 6 - *Kylix*, A und B, Epiktetos; Berezan-Siedlung (nach Ilyina 2001, 161, fig. 3-4); 4 - *Kylix*, Epiktetos, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 178 f., рис. 1/3); 5 - *Kylix*, Berezan-Siedlung (nach Ilyina 2001, fig. 5); 7 - *Kylix*, Epiktetos, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 180, рис. 2/1); 8 - *Kylix*, Oltos oder seine Manier, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 176 f., рис. 1/2); 9 - *Kylix*, Epeleos, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 184, рис. 3/3).

Abb. 2: 1 - *Kylix*, Epiktetos (?), Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 176, рис. 1/1); 2 - *Kylix*, Leuke-Insel (nach Ochotnikov 2006, 62, Taf. 11/2); 3 - *Kylix*, Nikostenes, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 185 f., рис. 4/1); 4 - *Kylix*, Epiktetos, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 182, рис. 3/1); 5 - *Kylix*, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 186, рис. 4/2); 6 - *Kylix*, Berezan-Siedlung (nach Ilyina 2001, fig. 7); 7 - *Kylix*, Epiktetos oder sei Kreis, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 182, рис. 2/4); 8 - *Kylix*, Berezan-Nekropole (nach Ilyina 2001, fig. 6); 9 - *Kylix*, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 186, рис. 5/1); 10 - *Kylix*, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 186, рис. 5/2); 11 - *Kylix*, Epiktetos, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 180 f., рис. 2/2); 12 - *Kylix*, Epiktetos, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 181 f., рис. 2/3); 13 - *Kylix*, Epeleos, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 184, рис. 3/4 unten); 14 - Schale, Berezan-Siedlung (nach Ilyina 2001, fig. 10); 15 - Schale, Berezan-Siedlung (nach Ilyina 2001, fig. 9); 16 - *Kylix*, Epeleos, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 184, рис. 3/4 links); 17 - *Kylix*, Euphronios, Olbia (nach Euphronios der Maler 1991, 211, Kat. 45); 18 - *Kylix* (?), Leuke-Insel (nach Охотников, Островерхов 1993, фото 11/3); 19 - *Kylix* (?), Leuke-Insel (nach Охотников, Островерхов 1993, фото 11/1); 20 - *Kylix* (?), Leuke-Insel (nach Охотников, Островерхов 1993, фото 11/2); 21 - *Kylix*, Olbia-*Temenos* (nach Горбунова 1964, 186, рис. 5/3).

Abb. 3. Verbreitungskarte attischer frührotfiguriger Keramik im Nordwesten des pontischen Raumes.

Tafel 1. Fundkontext und Formenauswahl attischer frührotfiguriger Gefäße.

Tafel 2. Archäologische und literarische Quellen über die Gründung griechischer Kolonien aus dem nordwestlichen Pontos-Raum.

О начале распространения аттической краснофигурной керамики на Северо-Западе Понта Эвксинского

Резюме

Настоящая статья посвящена 29 ранним краснофигурным вазам аттического происхождения, найденным на северо-западе Понта Эвксинского, большая часть которых дошла до нас в очень фрагментарном состоянии. Различные сведения о происхождении сосудов или отдельных фрагментов, мотивы их росписи, стилистические и хронологические определения, а также библиографические данные суммированы в отдельной части исследования. В основном, речь идёт об аттической керамике, которая импортировалась в этот регион в последней трети VI в. до н.э. Основной акцент в изучении этой керамики сделан на особенностях её распространения, а также на археологический контекст находок. В результате было выяснено, что находки этого периода были сделаны только в трёх пунктах рассматриваемой территории, а именно, в Ольвии, на Березани и на острове Левке, хотя число греческих колоний и аграрных поселений их территорий в то время было значительно больше. В этой связи вызывает определённое недоумение отсутствие этой керамики в Истрии, которая была образована уже во второй половине VII в. до н.э., и где аттические сосуды имели до этого периода большое значение. Согласно археологическому контексту находок можно определить, что большинство таких ваз были найдены на ольвийском теменосе и в святилище Ахилла на острове Левке. Только несколько из них можно связать с жилыми постройками или могильниками Ольвии и Березани. Как уже предполагалось в предыдущих работах, большинство ранних краснофигурных ваз было использовано, главным образом, в культовых целях в качестве приношений различным греческим богам. Находки с острова Левке, который играл важную роль в понтийских коммуникациях и торговле, можно принять за пожертвования греческих торговцев. Так как рассматриваемые вазы были, в основном, найдены совместно с восточногреческой керамикой, можно предположить, что они проникли из Афин в Понт не прямым путём, а посредством греков из Восточной Греции.

Список иллюстраций:

Рис. 1: 1 - *канфар*, Эпиктет, остров Левке (по Ochotnikov 2006, 62, Taf. 11/1); 2 - *килик*, Эпиктет, Березань-поселение (по Ilyina 2001, 160, fig. 1); 3, 6 - *килик*, A и B, Эпиктет, Березань-поселение (по Ilyina 2001, 161, fig. 3-4); 4 - *килик*, Эпиктет, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 178 сл., рис. 1/3); 5 - *килик*, Березань-поселение (по Ilyina 2001, fig. 5); 7 - *килик*, Эпиктет, Ольвия-теменос (по: Горбунова 1964, 180, рис. 2/1); 8 - *килик*, Олтос или его манера, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 176 сл., рис. 1/2); 9 - *килик*, Эпелей, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 184, рис. 3/3).

Рис. 2: 1 - *килик*, Эпиктет (?), Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 176, рис. 1/1); 2 - *килик*, остров Левке (по Ochotnikov 2006, 62, Taf. 11/2); 3 - *килик*, Никосфен, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 185 сл., рис. 4/1); 4 - *килик*, Эпиктет, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 182, рис. 3/1); 5 - *килик*, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 186, рис. 4/2); 6 - *килик*, Березань-поселение (по Ilyina 2001, fig. 7); 7 - *килик*, Эпиктет или его круг, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 182, рис. 2/4); 8 - *килик*, Березань-некрополь (по Ilyina 2001, fig. 6); 9 - *килик*, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 186, рис. 5/1); 10 - *килик*, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 186, рис. 5/2); 11 - *килик*, Эпиктет, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 180 сл., рис. 2/2); 12 - *килик*, Эпиктет, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 181 сл., рис. 2/3); 13 - *килик*, Эпелей, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 184, рис. 3/4 внизу); 14 - чаша, Березань-поселение (по Ilyina 2001, fig. 10); 15 - чаша, Березань-поселение (по Ilyina 2001, fig. 9); 16 - *килик*, Эпелей, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 184, рис. 3/4 слева); 17 - *килик*, Эфроний, Ольвия (по Euphronios der Maler 1991, 211, Kat. 45); 18 - *килик* (?), остров Левке (по Охотников, Островерхов 1993, фото 11/3); 19 - *килик* (?), остров Левке (по Охотников, Островерхов 1993, фото 11/1); 20 - *килик* (?), остров Левке (по Охотников, Островерхов 1993, фото 11/2); 21 - *килик*, Ольвия-теменос (по Горбунова 1964, 186, рис. 5/3).

Рис. 3. Карта распространения ранней краснофигурной керамики на северо-западе Понта Эвксинского.

Таблица 1. Археологический контекст и выборка форм ранних краснофигурных сосудов.

Таблица 2. Археологические и письменные источники об образовании греческих колоний на северо-западе Понта Эвксинского.

10.10.2010

Dr. Valeriu Banaru, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, 121A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: valeriubanaru@hotmail.com

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN ZONA NORD-ESTICĂ A SITULUI HORODCA MARE, RAIONUL IALOVENI ÎN 2008

Galina Bodareu

Aşezarea cu mai multe nivele de locuire Horodca Mare din raionul Ialoveni a devenit cunoscută în circuitul ştiinţific datorită descoperirilor, care i-au marcat valoarea. Situată pe promontoriul cu denumirea locală „La Cetate", ea constituie un obiectiv important în cercetările arheologice din microzona Horodca Mică. Atât poziţia ei geografică, cât şi conţinutul de material descoperit, au determinat priorităţile ei ca direcţie de cercetare şi ca unul din obiectivele fundamentale în cadrul investigaţiilor arheologice, organizate de Facultatea Istorie şi Etnopedagogie a Universităţii Pedagogice de Stat „Ion Creangă" din Chişinău. Cercetările, realizate de către noi în vara anului 2007 în incinta acestei aşezări, au oferit un material arheologic impresionant, ce caracterizează epoca medievală, antică şi eneoliticul cucutenian. Un interes major, din punct de vedere ştiinţific, l-a prezentat şi zona nord-estică a staţiunii. Pentru a determina conţinutul, apartenenţa cronologică relativă a materialului arheologic din stratul cultural al acestei zone, precum şi pentru a-l racorda la descoperirile din zona centrală a sitului, lucrările de teren din 2008 au fost localizate în zona nord-estică menţionată a sitului. Prin continuarea cercetărilor în această zonă, am încercat să stabilim o corespondenţă şi în ceea ce priveşte situaţia stratigrafcă din centrul staţiunii şi zona care ne interesează.

Cercetările de teren au cuprins o suprafaţă totală de 64 m². Ele reflectă situaţia pe o lugime de 22 m pe direcţia nord-sudică şi 12 m pe cea est-vestică. Adâncimile maxime, la care s-au efectuat săpăturile, variază în diferite porţiuni ale secţiunii între 20/25-56 cm. Analiza stratigrafiei, obţinută pe profilele secţiunii, indică în figurile 1-7 prezenţa *solului vegetal înţelenit* cu grosimi medii între 4

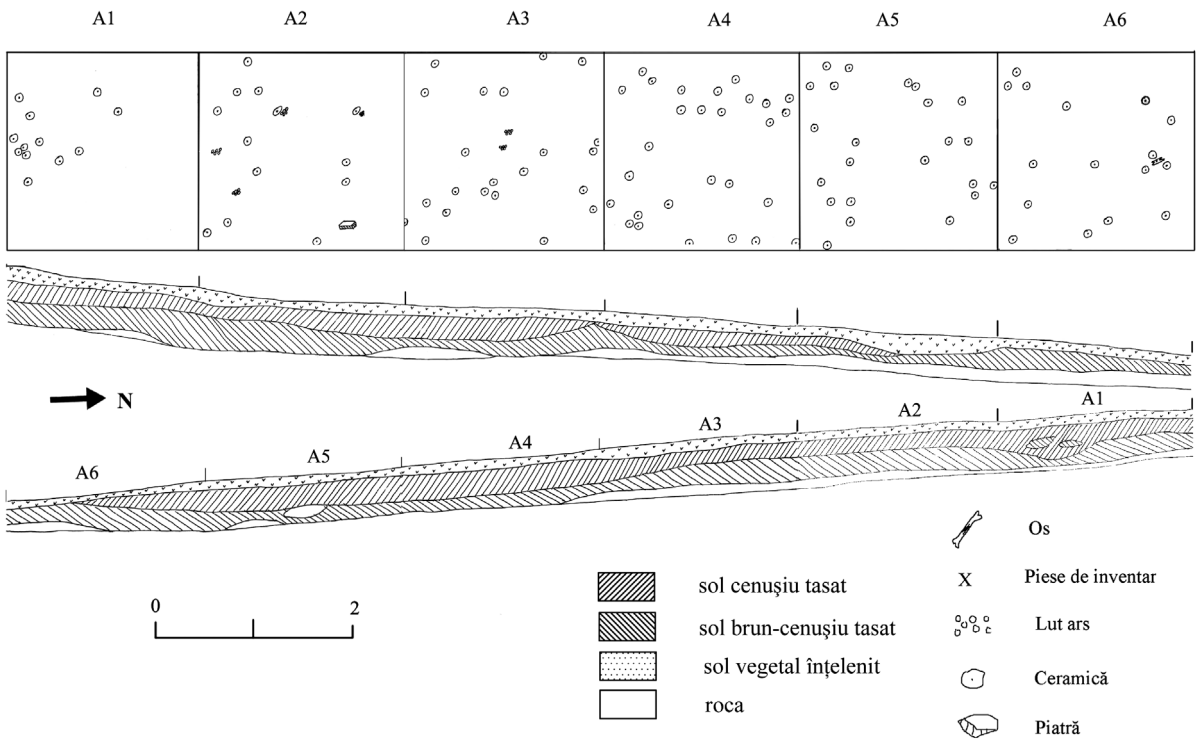

Fig. 1. Horodca Mare 2008. S II. Plan şi profil S II. Stratul I. A1-A6.

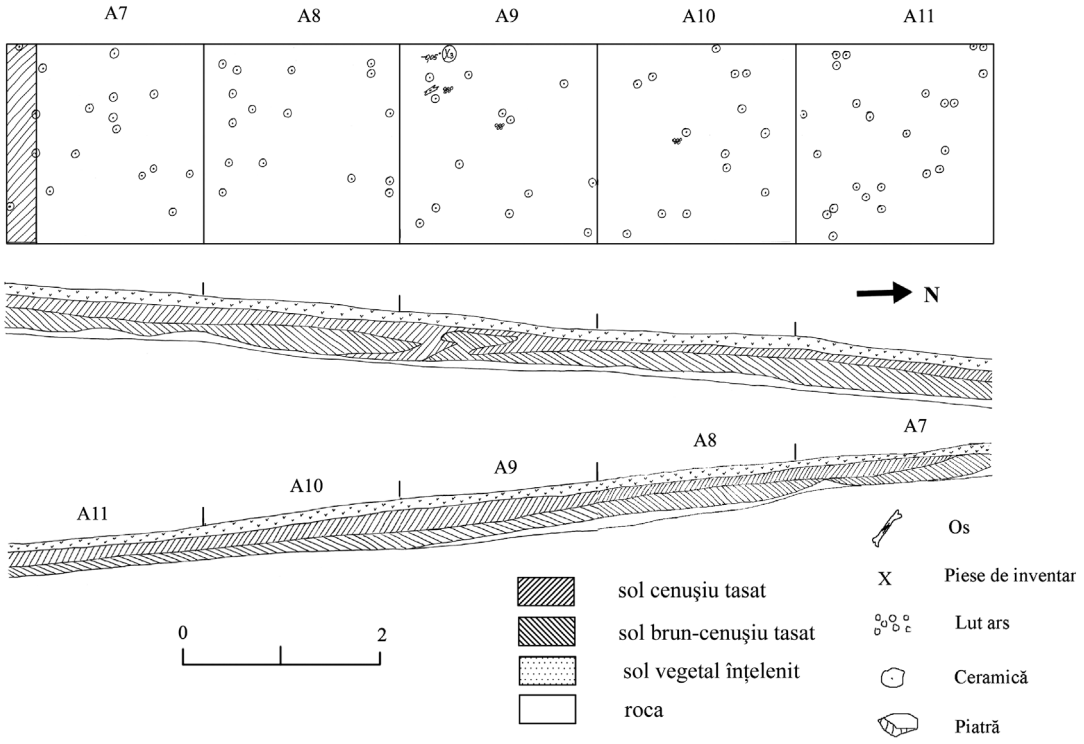

Fig. 2. Horodca Mare 2008. S II. Plan şi profil S II. Stratul I. A7-A11.

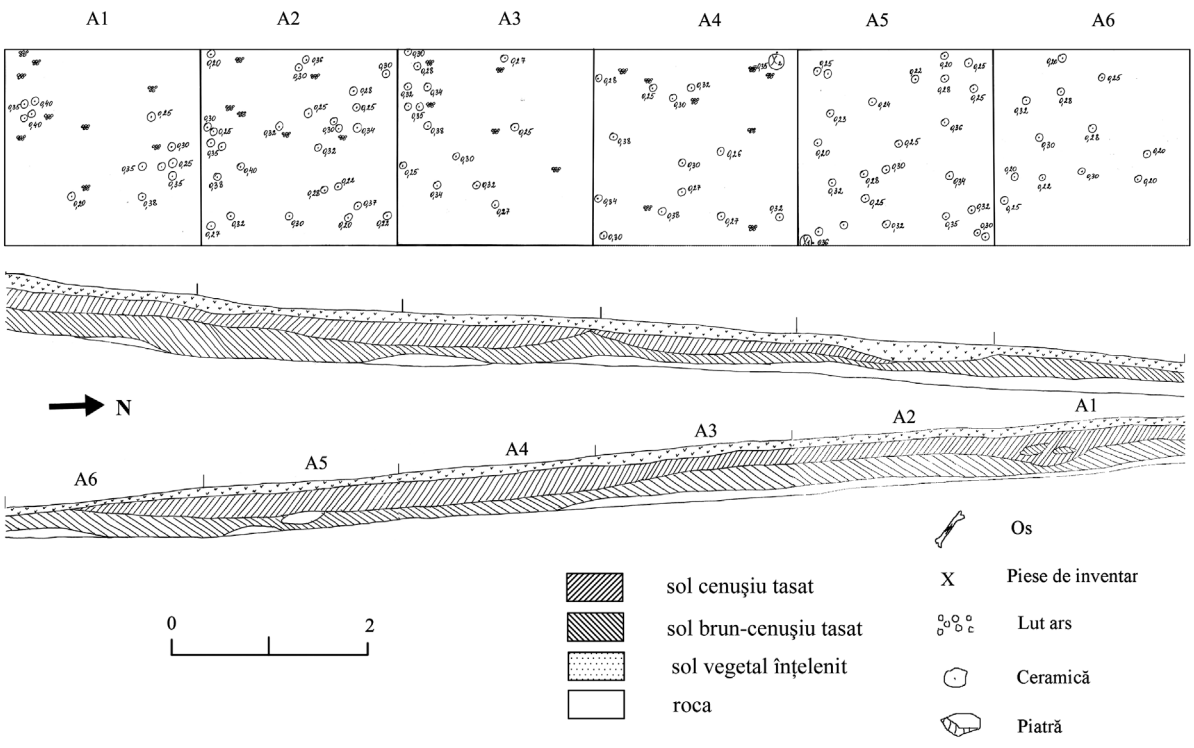

Fig. 3. Horodca Mare 2008. S II. Plan şi profil S II. Stratul II. A1-A6.

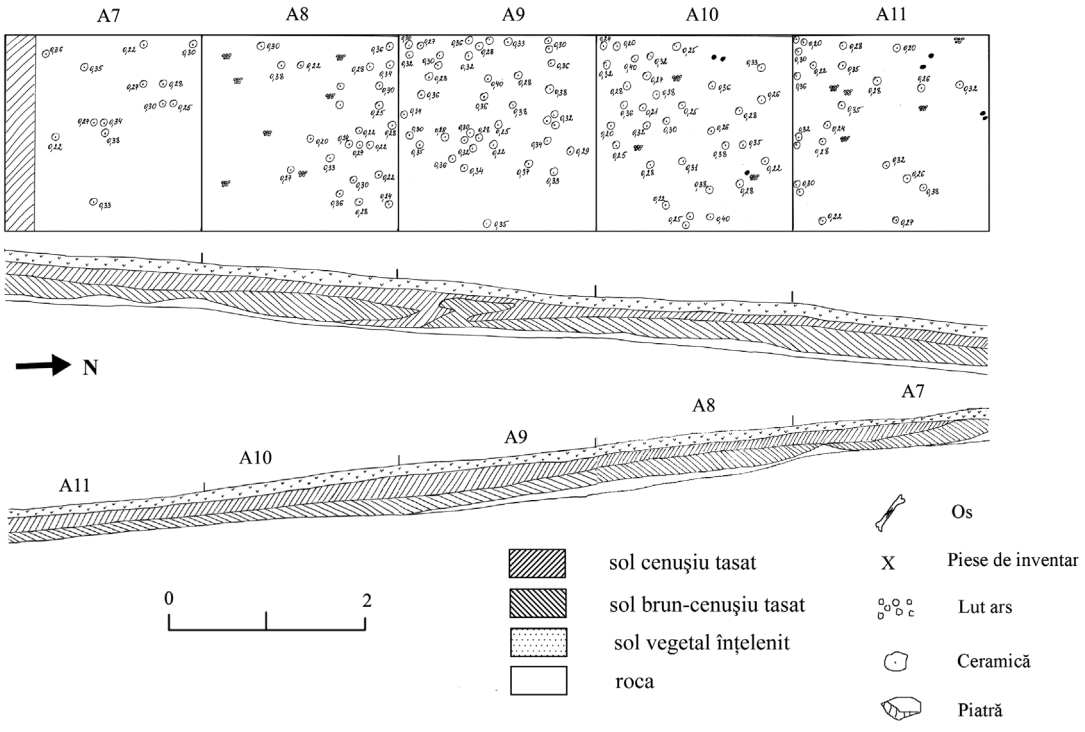

Fig. 4. Horodca Mare 2008. S II. Plan şi profil S II. Stratul II. A7-A11.

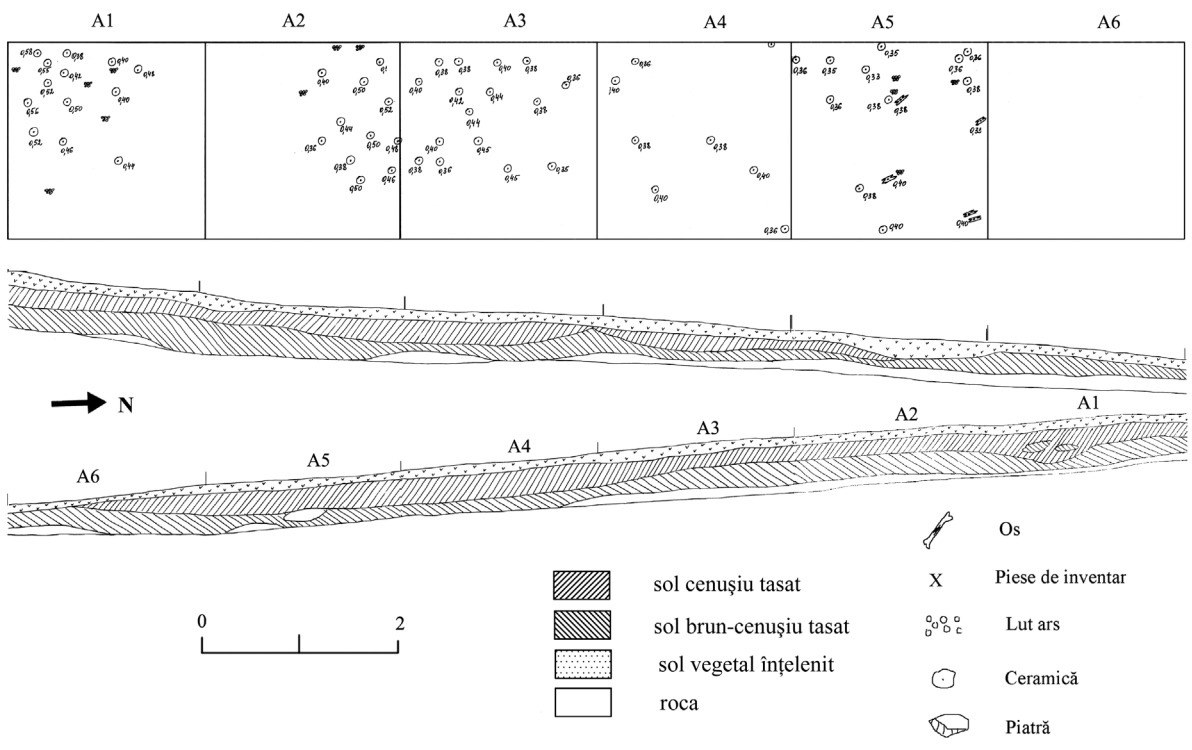

Fig. 5. Horodca Mare 2008. S II. Plan şi profil S II. Stratul III. A1-A6.

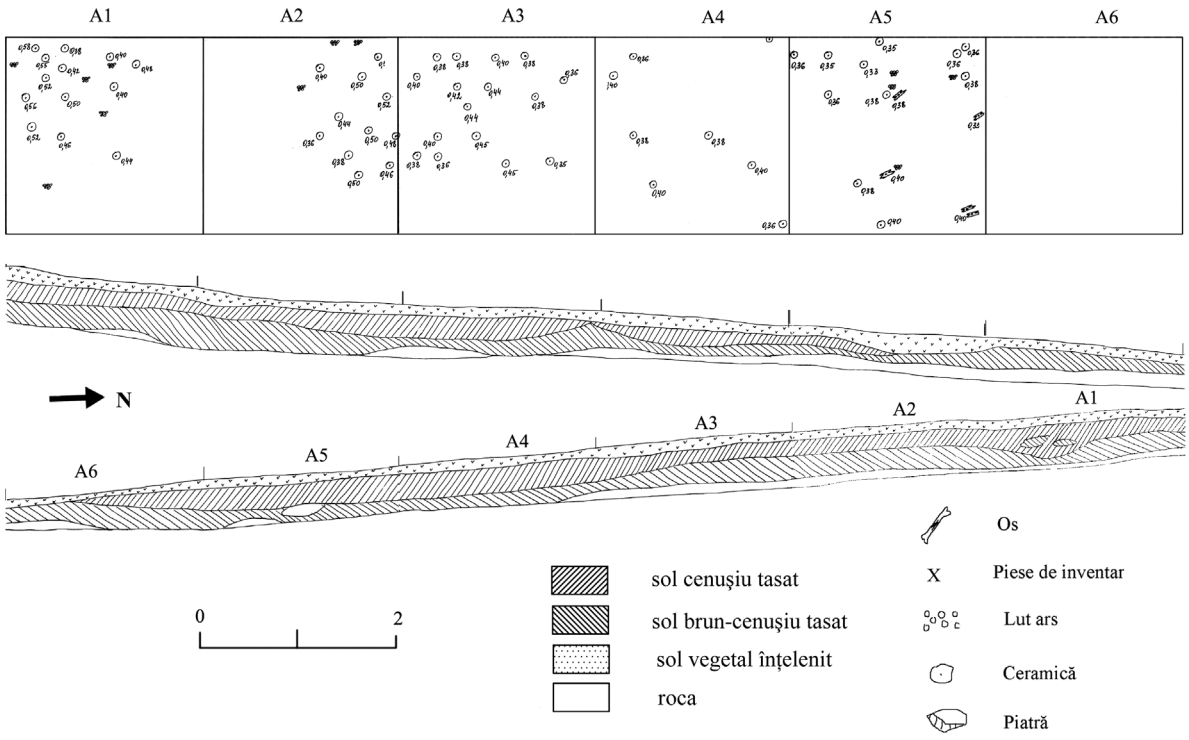

Fig. 6. Horodca Mare 2008. S II. Plan şi profil S II. Stratul III. A7-A11.

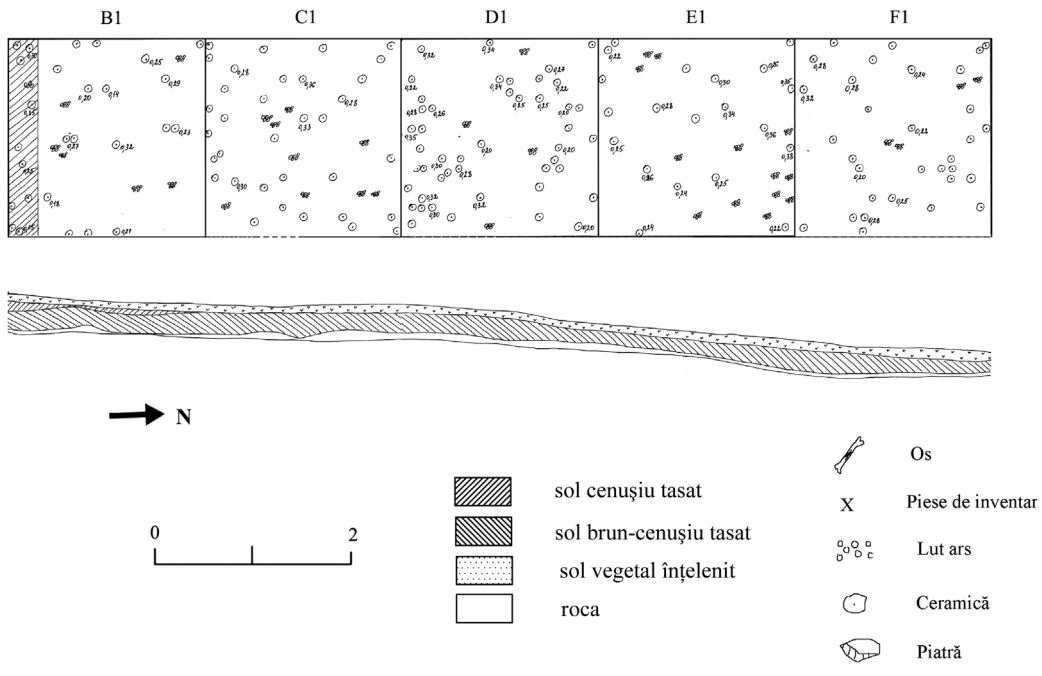

Fig. 7. Horodca Mare 2008. S II. Plan şi profil S II. Stratul I-II. B1-F1.

şi 8 cm, urmat de *solul cenuşiu tasat* cu grosimea de 10-23 cm, ce conţine material arheologic getic. În unele porţiuni de pe linia nord-sudică a secţiunii prezenţa lui nu a fost observată în stratigrafie. În continuare el este urmat de *solul brun-cenuşiu* puternic tasat, prezent în toate carourile secţiunii. Acesta conţine o cantitate mai impunătoare de material ceramic cucutenian. De regulă, prezenţa lui a fost atestată la adâncimi ce variază între 23 şi 30 cm, însă pe alocuri apariţia acestui tip de sol în săpătură s-a constatat încă de la adâncimea de 10 cm. Observaţiile stratigrafice permit să presupunem, că în porţiunile cercetate din cadrul secţiunii, unde au fost înregistrate adâncimile maxime, straturile de sol au fost bulversate anterior prin lucrările de plantare a viţei-de-vie. Totodată, menţionăm faptul că, spre deosebire de rezultatele obţinute anterior în zona centrală a aşezării, aici nu a fost atestat stratul de sol, ce ar conţine material arheologic medieval.

Ceramica, descoperită în cadrul secţiunii cercetate, a fost examinată din punctul de vedere al aspectului exterior al fragmentelor, prezenţei sau lipsei decorului pictat, adâncit ori în relief, compoziţiei şi calităţii pastei, folosite la confecţionarea vaselor, tipului şi intensităţii de ardere, precum şi al determinării formei vaselor, cărora le corespund. Prin analiza ei statistică s-a constatat, că principalele categorii de ceramică descoperită le reprezintă ceramica cucuteniană şi cea getică. Ceramica cucuteniană constituie 98%. Ea este caracterizată prin categoriile sale de bază: fină, semifină şi grosieră. Fragmentele descoperite sunt lipsite de decor (fig. 8-9). Doar câteva din ele şi-au păstrat foarte puţine amprente sporadice de pictură, care nu poate fi reconstituită. Ceramica antică este reprezentată, în fond, de ceramica getică grosieră, de un fragment de amforă grecească, şi de un fragment de ceramică cu firnis negru. Fragmentul de amforă ilustrează o ceramică grecească, con-

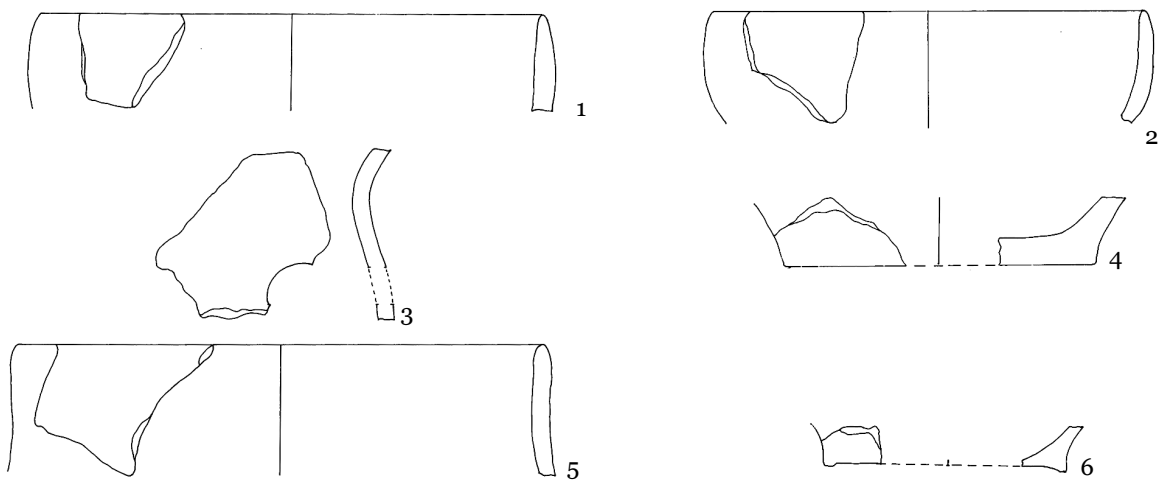

Fig. 8. Horodca Mare 2008. S II. Ceramică cucuteniană.

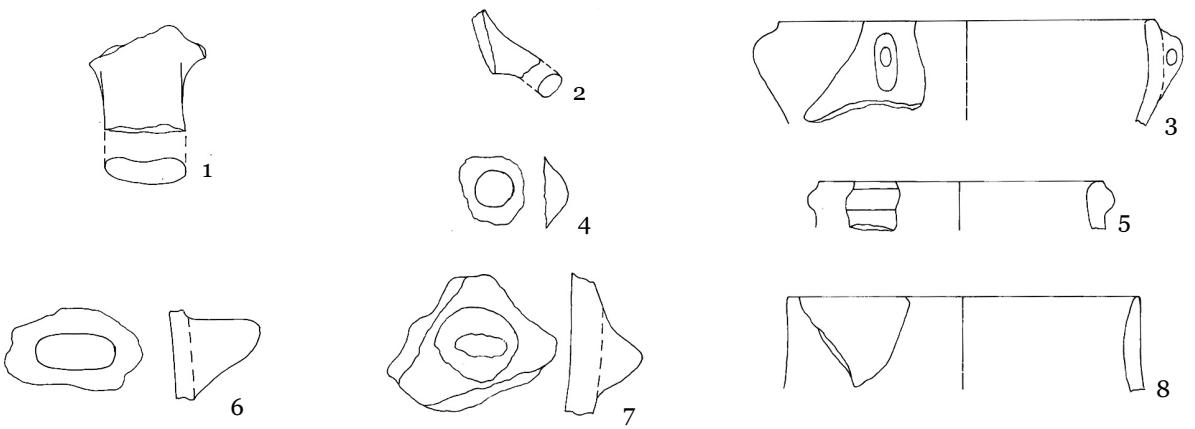

Fig. 9. Horodca Mare 2008. S II. Ceramică descoperită în secţiunea II.

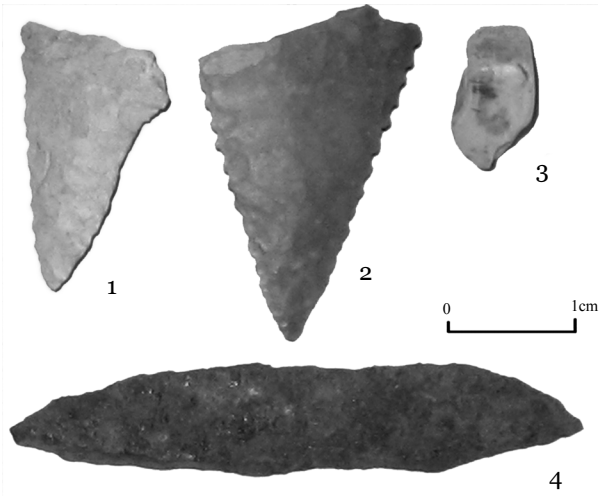

Fig. 10. Horodca Mare 2008. S II. Piese de inventar (foto): 1 - vârf de săgeată din silex ars; 2 - vârf de săgeată din silex; 3 - fragment de os prelucrat; 4 - obiect din metal

fecţionată dintr-o pastă calitativă cu ingredient vizibil de nisip mărunt, a cărei suprafaţa a fost supusă unei minuţioase prelucrări. Fragmentul de ceramică cu firnis negru este realizat dintr-o pastă fină, calitativă, având în calitate de ingredient, de asemenea, nisipul mărunt. Suprafaţa bine lustruită a fragmentului de vas demonstrează o dată în plus calitatea acestei ceramici fine.

Din analizele statistice ale ceramicii (tabelele 1-5) se observă, că în secţiunea de la limita nord-estică a promontoriului nu a fost atestată prezenţa ceramicii medievale – fapt, prin care se stabileşte o deosebire esenţială în ceea ce priveşte conţinutul materialului, descoperit anterior în incinta aşezării faţă de cel recuperat în secţiunea cercetată. Menţionăm, că în incintă ceramica medievală era prezentă atât în straturi, cât şi în complexe şi constituia o cantitate impresionantă. Studierea stratigrafiei din secţiunea nord-estică arată absenţa stratului de sol, ce ar conţine cultura materială din epoca medievală. Cu referire la acest fapt, am constatat mai sus, că aici sunt prezente doar stratul de sol cenuşiu tasat, ce conţine material din epoca antică şi cel cu sol brun-cenuşiu puternic tasat, în compoziţia căruia se afla ceramica cucuteniană. Astfel, analizele statistice ale ceramicii devin confirmate de observaţiile stratigrafice.

În cadrul secţiunii cercetate, la adâncimi diferite, au fost descoperite patru piese de inventar (fig. 10). La adâncimea de 5 cm de la nivelul actual de călcare, din stratul I de săpătură, a fost recuperat un obiect din metal, puternic corodat, în formă de placă alungită cu capetele lin asciţite (fig. 10/4). El are lungimea de 4,5 cm, lăţimea – 0,8 cm şi grosimea – 0,2 cm. Stratul II al săpăturii conţine două piese: un vârf de săgeată din silex ars, descoperit la adâncimea de 36 cm şi un fragment de os prelucrat, găsit la aceeaşi adâncime. Aspectul exterior al vârfului de săgeată cu dimensiunile de 2,0×1,0×1,3 cm (fig. 10/1) indică o prelucrare perfectă. Culoarea lui albă exprimă o ardere intensă, omogenă. Fragmentul de os prelucrat, cu dimensiunile de 7×9×5 mm (fig. 10/3), este confecţionat dintr-un canin şi are forma cilindrică, cu orificiu vertical central. În stratul al III-lea, la adâncimea 50 cm, a fost găsit un alt vârf de săgeată din silex. Piesa cu dimensiunile de 2,5×1,7×0,4 cm (fig. 10/2) este confecţionată dintr-un silex netransparent de origine dobrogeană şi se deosebeşte printr-o prelucrare perfectă.

Materialul osteologic, descoperit în cadrul acestor cercetări, a fost analizat în baza a 16 fragmente mici de oase de animale, recuperate respectiv din straturile de săpătură: din stratul I – 3 fragmente, din stratul II – 7 şi din stratul III – 6 fragmente. Ele au fost găsite dispersat în straturile de săpătură (fig. 1-7), fără a se înscrie în vreun context de concentraţie de material.

Semnificativ este faptul că în cadrul secţiunii nu au fost identificate urme, care ar indica prezenţa complexelor arheologice. Cele 87 fragmente de lipitură arsă descoperite (fig. 1-7) se caracterizează, prin compoziţia lor şi prin amprentele negative, pe care le conţin, ca fragmente de pereţi. Nuanţele diferite de culoare constată o ardere neuniformă, deseori fiind de o intensitate majoră. Acest fapt poate fi argumentat şi de fragmentul de lut zgurificat, descoperit în stratul II al săpăturii. Distribuirea dispersată, dimensiunile mici, precum şi cantitatea foarte redusă indică faptul că în suprafeţele cercetate nu s-a aflat nicio zonă de concentraţie de lipitură.

Este lipsită de importanţă majoră şi prezenţa cărbunelui de lemn. Doar în stratul II de săpătură au fost găsite 7 fragmente mici sporadice de lemn carbonizat (fig. 4).

Din cele expuse mai sus, este necesar să remarcăm, că materialul descoperit în cadrul cercetărilor arheologice din zona nord-estică a promontoriului „La Cetate”, indică prezenţa a două nivele de locuire: cucutenian şi getic, cu preponderenţă pentru purtătorii culturii Cucuteni. Lipsa ceramicii cucuteniene cu decor pictat nu poate pertmite o determinare cronologică exactă a etapei culturii Cucuteni în zona respectivă, în timp ce calita-

tea şi aspectul exterior al fragmentelor ceramice cucuteniene fără decor par să indice la asemănarea directă a ceramicii cucuteniene, descoperită în zona nord-estică cu cea recuperată din incinta promontoriului. Analiza rezultatelor, obţinute în cadrul acestor investigaţii, demonstrează o legătură directă a materialului ceramic de aici cu cel care a fost cercetat în zona centrală a promontoriului în 2007. Prin această afirmaţie încercăm să argumentăm, că suprafaţa cercetată în zona nord-estică se încadrează în suprafaţa generală a aşezării Horodca Mare şi exprimăm ipoteza extinderii ei până la nemijlocita limită a acestui promontoriu.

Prin rezultatele obţinute în cadrul investigaţiilor de teren şi concluziile înaintate în acest articol, încercăm să accentuăm valoarea ştiinţifică a sitului arheologic Horodca Mare, raionul Ialoveni, în contextul cercetărilor arheologice contemporane.

Tabelul 1

Horodca Mare 2008. S II. Statistica descoperirilor din stratul I, A1-A11.

Caroul		Ceramica Cucuteni			Ceramica getică			Alte descoperiri		
		fină	semifină	grosieră	fină	semifină	grosieră	oase	lipitură arsă	obiecte individuale
A1	B									
	P		8	3			1			
	T									
	F									
Total	**12**		**8**	**3**			**1**			
A2	B									
	P	4	8	4			4 ?			
	T		1 ?							
	F									
Total	**21**	**4**	**9**	**4**			**4**		**1**	
A3	B									
	P		11	7			1			
	T		1							
	F			1						
Total	**21**		**12**	**8**			**1**		**2**	
A4	B									
	P	2	15	11						
	T									
	F									
Total	**28**	**2**	**15**	**11**						
A5	B		1							
	P									
	T	7	9	5						
	F			1						
Total	**23**	**7**	**10**	**6**						
A6	B		1							
	P	5	5	5						
	T									
	F									
Total	**16**	**5**	**6**	**5**				**1**		
A7	B	1								
	P	2	5	9						
	T									
	F									
Total	**17**	**3**	**5**	**9**						
A8	B									
	P	2	6+1 cor.	4						
	T									
	F									
Total	**16**	**2**	**10**	**4**						

Caroul		Ceramica Cucuteni			Ceramica getică			Alte descoperiri		
		fină	semifină	grosieră	fină	semifină	grosieră	oase	lipitură arsă	obiecte individuale
A9	B									
	P		4	8			1			
	T									
	F									
Total	**13**		**4**	**8**			**1**	**1**	**2**	**X3**
A10	B									
	P	3	3	7						
	T		1							
	F									
Total	**14**	**3**	**4**	**7**					**1**	
A11	B			1						
	P	1	13+2cor.	7						
	T									
	F									
Total	**24**	**1**	**15**	**8**						

Tabelul 2

Horodca Mare 2008. S II. Statistica descoperirilor din stratul I, B1-F1.

Caroul		Ceramica Cucuteni			Ceramica getică			Ceramică grecească	Alte descoperiri	
		fină	semifină	grosieră	fină	semifină	grosieră		oase	lipitură aesă
B1	B									
	P	5	3	4			1			
	T									
	F									
Total	13	5	3	4			1		1	
C1	B			2						
	P	7	10	8			2			
	T									
	F									
Total	29	7	10	10			2			
D1	B	1								
	P	4	5	13			1			
	T			1						
	F			1						
Total	26	5	5	15			1			
E1	B			1	1					
	P			4						
	T									
	F									
Total	6			5	1					
F1	B		1	1						
	P	3	12	4+1?				1		
	T									
	F			1						
Total	24	3	13	7				1		
Total str. I	304								3	6

Tabelul 3

Horodca Mare 2008. S II. Statistica descoperirilor din stratul II, A1-A11.

Caroul		Ceramica Cucuteni			Ceramica getică			Alte descoperiri		
		fină	semifină	grosieră	fină	semifină	grosieră	oase	lipitură arsă	obiecte individuale
A1	B									
	P	1	9							
	T									
	F		1	1						
Total		**12**	**1**	**10**	**1**				**2**	**9**	
A2	B		2							
	P	4	9	8						
	T			1						
	F		2							
Total		**26**	**4**	**13**	**9**					**6**	
A3	B		1							
	P	2	1	11						
	T									
	F			1						
Total		**16**	**2**	**2**	**12**					**5**	
A4	B									
	P	3	3	7						
	T									
	F									
Total		**13**	**3**	**3**	**7**					**8**	**X2**
A5	B		1							
	P	4	7	12						
	T									
	F			1						
Total		**24**	**4**	**8**	**12**						**X1**
A6	B									
	P	2	7	3						
	T									
	F									
Total		**12**	**2**	**7**	**3**				**1**		
A7	B									
	P	2	7	4						
	T									
	F									
Total		**13**	**2**	**7**	**4**				**1**		
A8	B									
	P	2	14	6						
	T									
	F			1						
Total		**23**	**2**	**14**	**7**				**1**	**7**	
A9	B	2	4	13						
	P	8	12							
	T			1						
	F									
Total		**40**	**10**	**16**	**14**						
A10	B	2								
	P	8	14	12						
	T									
	F									
Total		**32**	**10**	**14**	**12**				**2**	**3**	
A11	B		1							
	P	7	8	4						
	T									
	F									
Total		**20**	**7**	**9**	**4**					**5**	

Tabelul 4

Horodca Mare 2008. S II. Statistica descoperirilor din stratul I, B1-F1.

Caroul		Ceramica Cucuteni			Ceramica getică			Alte descoperiri		
		fină	semifină	grosieră	fină	semifină	grosieră	oase	lipitură arsă	obiecte individuale
B1	B									
	P	2+1cor.	5	4						
	T									
	F		1							
Total	**13**	**3**	**6**	**4**					**7**	
C1	B	1	1							
	P	1								
	T			1						
	F	1cor.								
Total	**5**	**3**	**1**	**1**					**9**	
D1	B	1	2							
	P		7	9						
	T									
	F			1						
Total	**20**	**1**	**9**	**10**					**4**	
E1	B	1	1							
	P		5	6						
	T									
	F	1								
Total	**14**	**2**	**6**	**6**					**13**	
F1	B			1						
	P	1	2	4						
	T									
	F									
Total	**8**	**1**	**2**	**5**						
Total str. II	**289**							7	**66**	

Tabelul 5

Horodca Mare 2008. S II. Statistica descoperirilor din stratul III, A1-A11.

Caroul		Ceramica Cucuteni			Ceramica getică			Alte descoperiri		
		fină	semifină	grosieră	fină	semifină	grosieră	oase	lipitură arsă	obiecte individuale
A1	B		1							
	P	2	3	7						
	T									
	F									
Total	**13**	**2**	**4**	**7**					**5**	
A2	B		1	1						
	P		6	3						
	T									
	F									
Total	**11**		**7**	**4**					**3**	
A3	B									
	P	1	12	2						
	T			1						
	F									
Total	**16**	**1**	**12**	**3**						

Caroul		Ceramica Cucuteni			Ceramica getică			Alte descoperiri		
		fină	semifină	grosieră	fină	semifină	grosieră	oase	lipitură arsă	obiecte individuale
A4	B			1						
	P	1	4+1cor.	1						
	T									
	F									
Total	**8**	**1**	**5**	**2**						
A5	B	1								
	P		5	5						
	T									
	F									
Total	**11**	**1**	**5**	**5**				**5**	**4**	
A6	B									
	P									
	T									
	F									
Total	**0**									
A7	B									
	P									
	T									
	F									
Total	**0**									
A8	B									
	P									
	T									
	F									
Total	**0**									
A9	B		1							
	P	1	9							
	T									
	F									
Total	**11**	**1**	**10**					**1**	**3**	**X4**
A10	B									
	P									
	T									
	F									
Total	**0**									
A11	B									
	P									
	T									
	F									
Total	**0**									
Total str. III	**70**							**6**	**5**	**1**
Total SII	**663**							**16**	**97**	**4**

Archaeological research in the north-eastern part of the Horodca Mare site, Ialoveni district, field season 2008

Abstract

The field season 2008 archaeological investigation has been carried out in the north-eastern part of the Horodca Mare site, Ialoveni District, called „La Cetate". The stratigraphical analysis revealed cultural layers as follows: the antique layer (it is represented by Getic pottery, one piece of Greek amphora, and a fragment of black-lacquered pottery), and the Eneolithic layer (containing artifacts of the Cucuteni-Tripolie Culture). Statistical analysis supports the obtained results. The discovered archaeological artifacts from the site do not indicate any archaeological complexes. The composition of the discoveries is similar to finds from the central part of the settlement, excavated during the field season 2007.

List of illustrations:

Tab. 1. Horodca Mare 2008. S II. Discoveries statistics. Layer I. A1-A11.

Tab. 2. Horodca Mare 2008. S II. Discoveries statistics. Layer I. B1-F1.

Tab. 3. Horodca Mare 2008. S II. Discoveries statistics. Layer II. A1-A11.

Tab. 4. Horodca Mare 2008. S II. Discoveries statistics. Layer II. B1-F1.

Tab. 5. Horodca Mare 2008. S II. Discoveries statistics. Layer III. A1-A11.

Fig. 1. Horodca Mare 2008. S II. Plan and profile. Layer I. A1-A6.

Fig. 2. Horodca Mare 2008. S II. Plan and profile. Layer I. A7-A11.

Fig. 3. Horodca Mare 2008. S II. Plan and profile. Layer II. A1-A6.

Fig. 4. Horodca Mare 2008. S II. Plan and profile. Layer II. A7-A11.

Fig. 5. Horodca Mare 2008. S II. Plan and profile. Layer III. A1-A6.

Fig. 6. Horodca Mare 2008. S II. Plan and profile. Layer III. A7-A11.

Fig. 7. Horodca Mare 2008. S II. Plan and profile. Layer I-II. B1-F1.

Fig. 8. Horodca Mare 2008. S II. Cucuteni ceramics discovered in section II.

Fig. 9. Horodca Mare 2008. S II. Ceramics discovered in section II.

Fig. 10. Horodca Mare 2008. S II. Inventory pieces (photo): 1 - head of burned flint arrow; 2 - head of flint arrow; 3 - fragment of processed bone; 4 - metal object.

Археологические исследования северо-восточной зоны поселения Хородка Маре, Яловенского района

Резюме

Археологические исследования 2008 года на поселение Хородка Маре (известная как Большая Городка) Яловенского района произведены в северо-восточной зоне высокого мыса, на территории которого оно расположено. Стратиграфический анализ раскопок определил наличие здесь двух культурных слоев: античного (представленного гетской керамикой, одним фрагментом греческой амфоры и фрагментом черно-лаковой керамики) и энеолитического (содержащего материалы культуры Кукутень-Триполье). Статистические данные обработанной керамики подтверждают эти наблюдения. Найденные предметы не указывают на местонахождения в данном месте каких-либо археологических комплексов. По своему составу, подъемный материал имеет прямые сходства с находками из центральной зоны этого поселения, раскопанные в 2007 году.

Список иллюстраций:

Таб. 1. Хородка Маре 2008. Раскоп II. Статистика находок. Слой I. A1- A11.

Таб. 2. Хородка Маре 2008. Раскоп II. Статистика находок. Слой I. B1-F1.

Таб. 3. Хородка Маре 2008. Раскоп II. Статистика находок. Слой II. A1- A11.

Таб. 4. Хородка Маре 2008. Раскоп II. Статистика находок. Слой II. B1-F1.

Таб. 5. Хородка Маре 2008. Раскоп II. Статистика находок. Слой III. A1-A11.

Рис. 1. Хородка Маре 2008. Раскоп II. План и профиль. Слой I. A1-A6.

Рис. 2. Хородка Маре 2008. Раскоп II. План и профиль. Слой I. A7-A11.

Рис. 3. Хородка Маре 2008. Раскоп II. План и профиль. Слой I II. A1-A6.

Рис. 4. Хородка Маре 2008. Раскоп II. План и профиль. Слой II. A7-A11.

Рис. 5. Хородка Маре 2008. Раскоп II. План и профиль. Слой III. A1-A6.

Рис. 6.: Хородка Маре 2008. Раскоп II. План и профиль. Слой III. A7-A11.

Рис. 7. Хородка Маре 2008. Раскоп II. План и профиль. Слои I-II. B1-F1.

Рис. 8. Хородка Маре 2008. Раскоп II. Керамика культуры Кукутень.

Рис. 9. Хородка Маре 2008. Раскоп II. Керамика, обнаруженная в раскопе II.

Рис. 10. Хородка Маре 2008. Раскоп II. Индивидуальные находки (фото): 1 - наконечник стрелы из обожженного кремня; 2 - кремневый наконечник стрелы; 3 - фрагмент предмета из обработанной кости; 4- металлический неидентифицированный предмет.

2.04.2010

Galina Bodareu, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, str. Ion Creangă nr. 1, MD-2069 Chişinău, Republica Moldova

КЛАД КРЕМНЕВОГО СЫРЬЯ С ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ШАРИН III

Дмитрий Куштан

Среди огромного разнообразия материалов культуры Кукутень-Триполье, добытых за более чем столетнюю историю ее изучения, можно выделить категорию уникальных находок, к которой, бесспорно, относятся клады. Широко известными есть Карбунский, Цвикловецкий, Городницкий, Майданецкий и другие, в состав которых входили преимущественно украшения из меди, зубов оленя, ракушек или украшения вместе с небольшим количеством медных орудий труда. На их фоне остаются малоизвестными клады, которые имеют менее выразительный характер, но являются не менее ценными с научной точки зрения. Это клады, которые состояли из кремневого сырья – преимущественно в виде пластин или нуклеусов (Пічкур 2005, 85). На сегодня в Буго-Днепровском и Буго-Днестровском регионах известно 6 таких кладов.

Первый клад кремневых пластин найден В. Хвойкой на поселении трипольской культуры (этапа С-II) вблизи села Халепье (Бурдо 2004) (рис. 1/3). Со временем было найдено еще несколько подобных кладов на поселениях этого же этапа трипольской культуры: Сандраки (8 пластин) (Лагодовська 1956, 123-124, рис. 6-8) (рис. 1/4), Косеновка (два клада по 6 пластин) (Пічкур 2005, 85-86, рис. 1) (рис. 1/2), Ивано-Франковск (51 пластина и 2 нуклеуса) (Вуянко 2004) (рис. 1/5). В одном ряду с этой разновидностью кладов из кремневых полуфабрикатов, вероятно, следует рассматривать и два Кислицких клада, состоявшие соответственно из 20 и 14 заготовок кремневых топоров (Макаревич 1964) (рис. 1/6).

Последний на сегодня клад данного типа был найден в 2004 г. на поселении трипольской культуры Шарин III вблизи села Шарин, Уманский район, Черкасской области, Украина (Куштан, Назаров, Овчинников 2004, 14-17, рис. 4, 22-26) (рис. 1/1). Поселение относится к позднейшему Триполью (этап С-II, 3-я фаза косеновской группы).

Клад кремневых пластин обнаружен во время контрольного прокапывания под юго-западным краем сгоревшего наземного глинобитного жилища (площадка № 2) на глубине 1,20 м от R° (0,15 м ниже уровня залегания печины). Границы предматериковой ямки, в которой он был оставлен, не прослеживались. Клад представлял собой компактное сосредоточение больших кремневых пластин, которые лежали пучком по оси северо-восток – юго-запад (перпендикулярно длинной оси «площадки»). Пластины лежали ударными площадками в разные стороны (рис. 2). Над

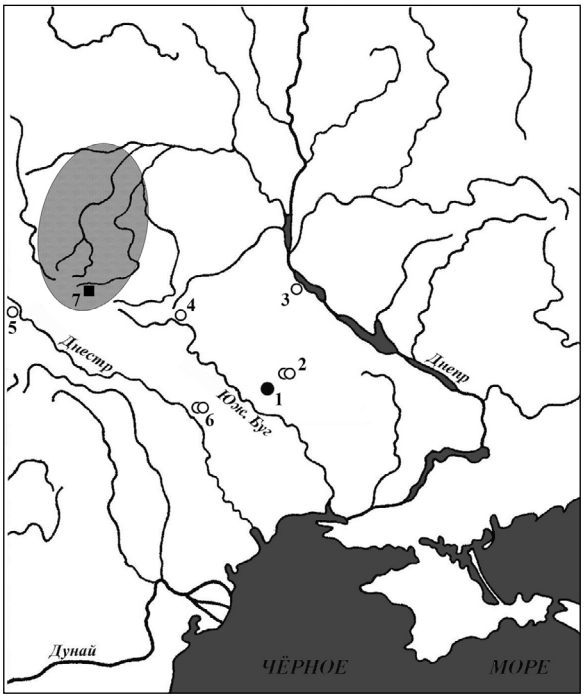

- выходы волынского кремня (по Petrougne, 1995)
- клады кремневого сырья (полуфабрикатов)
- мастерские по кремнеобработке

Рис. 1. Карта-схема известных кладов кремневого сырья (полуфабрикатов) и мастерских по обработке кремня в ареале культуры Триполье (этап С-II): 1 - Шарин; 2 - Косеновка; 3 - Халепье; 4 - Сандраки; 5 - Ивано-Франковск; 6 - Кислицкое; 7 - Бодаки.

Tyragetia, s.n., vol. IV [XIX], nr. 1, 2010, 132-138.

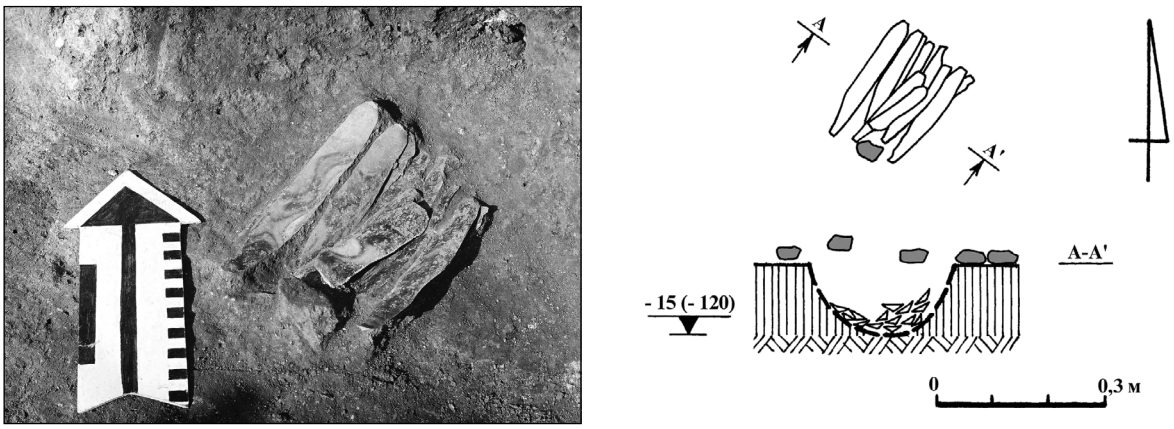

Рис. 2. Условия находки клада кремневых пластин на позднетрипольском поселении Шарин III.

ними залегали несколько кусков печины, а один находился на уровне залегания верхних пластин клада. Клад состоял из 19 пластин, сколотых с одного кремневого нуклеуса. Следов действия огня на пластинах не выявлено; на момент находки большинство из них были покрыты толстым слоем известнякового налета, который был удален после обработки раствором соляной кислоты. Материал – довольно качественный меловый желвачный кремень волынского происхождения. Он полупрозрачный, темно-серого цвета со светло- и темно-серыми полосатыми непрозрачными разводами. В нем присутствуют одиночные включения мелких известняковых ископаемых ракушек, игл морского ежа и кристаллы кварца. На спинках некоторых пластин местами сохранились фрагменты меловой корки. Выходы подобного волынского кремня сосредоточены на западе Украины в бассейнах притоков р. Припять: Стыр и Горынь, а также в верховьях Западного Буга (Petrougne 1995) (рис. 1). Самое крупное месторождение такого кремня находится вблизи известного специализированного поселения Бодаки на Волыни (Скакун 2004; Скакун и др. 2001) (рис. 1/7).

Размеры пластин колеблются от 16,9 до 21 см в длину и от 2,7 до 4,0 см в ширину. Пластины правильной формы, спинки их двух- и трехгранные. Ударные бугорки слабовыражены, так же, как и остатки площадки, что позволяет (учитывая размеры самих пластин) предположить, что получены они были посредством усиленного отжима. Следов вторичной обработки или использования на пластинах не обнаружено (рис. 3).

Был выполнен ремонтаж пластин из клада. В результате удалось реконструировать три части нуклеуса. Одна из них сложилась из пяти пластин, вторая и третья – каждая из двух пластин (рис. 4). Технику скалывания наиболее выразительно можно проследить в первой группе ремонтажированных пластин. Их дистальные части тесно присоединяются друг к другу, тогда как между праксимальними концами (приблизительно с середины длины) существуют промежутки, образовавшиеся, вероятно, в процессе подправки нуклеуса.

Таким образом, можно сделать вывод, что пластины были сняты с одного большого кремневого нуклеуса (диаметр желвака должен был составлять не менее 25-30 см). В кладе присутствуют не все пластины с нуклеуса, а лишь их часть.

По составу и условиям нахождения Шаринский клад кремневых пластин абсолютно аналогичен другим кладам подобного типа (Халепьевский, Сандракский, Косеновские, Ивано-Франковский). Все они, хотя и происходят из разных мест, тем не менее, имеют много общего. Эти клады состоят исключительно из пластин (кроме Ивано-Франковского, в состав, которого входило и 2 нуклеуса). Изделия всех этих кладов изготовлены из высококачественного кремня преимущественно импортного происхождения. Почти во всех случая пластины сколоты с одного нуклеуса. Повсеместно следы вторичной обработки или использования на пластинах отсутствуют. Большинство из кладов были выявлены в сходных условиях – в неглубоких ямках возле жилищ (Косеновка), под внешней стеной (Шарин) или под платформой построек (Сандраки).

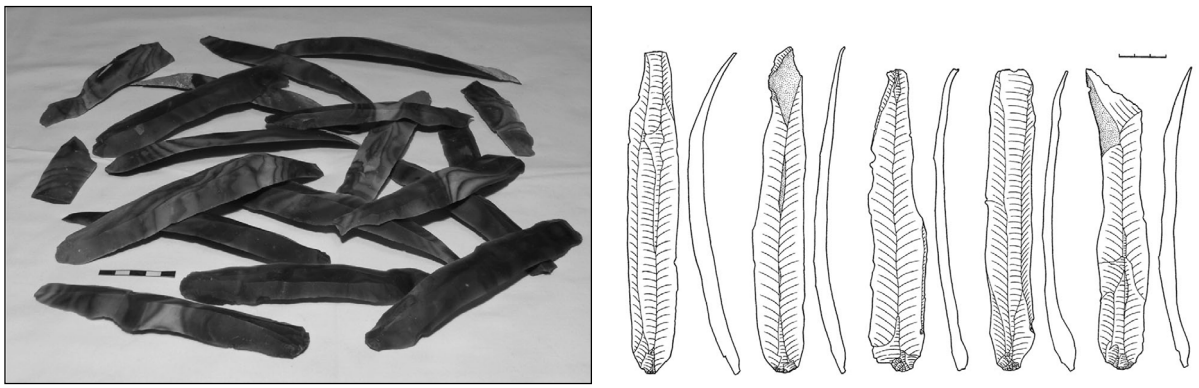

Рис. 3. Пластины из Шаринского клада.

По археологическим материалам, содержащим органические остатки (кость, глиняная обмазка) с площадки № 2, возле которой был обнаружен клад, в Киевской радиоуглеродной лаборатории (руководитель Ковалюх Н.Н.) получена серия дат по ^{14}C (табл. 1). Согласно им, время функционирования наземного жилища (площадки № 2), а заодно и сокрытия клада на поселении Шарин III, определяется как 2-я пол. IV тыс. до н.э.

Затрагивая вопрос о происхождении этого типа трипольских кладов, можем отметить, что для Буго-Днепровского междуречья на поздних этапах Триполья (С-I, С-II) наблюдается ощутимая нехватка сырья. Местный кремень низкого качества удовлетворял в основном нужды животноводческой отрасли, о чем свидетельствует орудийный набор (скребки и ретушированные отщепы). Для обеспечения орудиями сельскохозяйственной отрасли (вкладышами

Табл. 1.

Результаты радиоуглеродного датирования остатков наземного жилища (площадки № 2), с которым связан Шаринский клад.

№ п.п.	Привязка	Лабораторный номер	Возраст ^{14}C	
			BP	BC/AD
1	Шарин III, 2004 г., р.5 пл. №2 Пережженная кость	Ki 12050	4575±60	1σ 3233 - 3173 BC 2σ 3383 - 3095 BC
2	Шарин III, 2004 г., р.5 пл. №2 Глиняная обмазка, внешний слой	Ki - 11866	4530 ± 80	1σ 3361 – 3257 BC 3243 - 3099 BC 2σ 3501 – 3431 BC 3379 - 3013 BC
3	Шарин III, 2004 г., р.5 пл. №2 Глиняная обмазка, промежуточный слой	Ki – 11867	4590 ± 80	1σ 3503 – 3427 BC 3381 - 3309 BC 3237 - 3171 BC 2σ 3525 – 3083 BC
4	Шарин III, 2004 г., р.5 пл. №2 Глиняная обмазка, промежуточный слой	Ki – 11868	4520 ±80	1σ 3357 - 3257 BC 3245 - 3097 BC 2σ 3377 – 3007 BC 2993 - 2923 BC
5	Шарин III, 2004 г., р.5 пл. №2 Глиняная обмазка, внутренний слой	Ki – 11869	4670 ±80	1σ 3625 – 3595 BC 3523 - 3363 BC 2σ 3643 – 3327 BC 3223 - 3173 BC

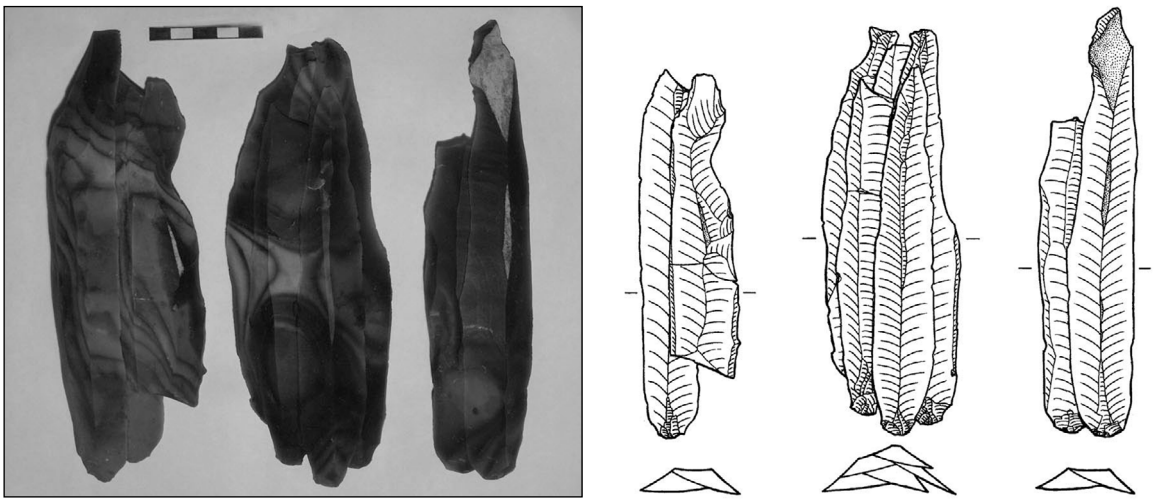

Рис. 4. Ремонтаж частей нуклеуса, с которого сколоты пластины Шаринского клада.

серпов, ножевидными пластинами) использовался высококачественный волынский кремень, который утилизировался до остатка и представлял исключительную ценность для местного трипольского населения (Пічкур, Шидловський 2003). Кстати на самом Шаринском поселении практически все обнаруженные кремневые изделия представлены орудиями из местного низкокачественного кремня. Таким образом, высококачественный кремень или изделия из него, несмотря даже на наличие местного сырья, становится ценной вещью и приобретает престижный характер. В таком случае не удивительным становится и его концентрация в виде кладов. Вместе с тем, на поселениях этого региона отсутствуют места изготовления длинных пластин, что позволяет предположить, что последние попадали туда уже в готовом виде, как полуфабрикаты.

Именно в энеолитическую эпоху наблюдается широкое распространение в Европе прогрессивной технологии изготовления длинных и супердлинных (до 40 см) кремневых пластин. Они известны в Испании, Южной Франции, Бельгии, Юго-Восточной Польше, Венгрии, Болгарии, Украине. В культурах, синхронных Триполью, такие кремневые пластины распространены в лендельской, полгарской, варненской, а также на памятниках новоданиловского типа. Этой теме не так давно была посвящена специальная международная передвижная выставка «Длинные кремневые пластины энеолитической Европы», которая в 2006 г. стартовала в г. Орлеане (Франция) (Цвек 2008, 106-107). Такой прорыв в технологии кремнеобработки исследователи объясняют выделением её в отдельную развитую отрасль производства, а также использованием специальных приспособлений (рычагов) для скалывания больших и супербольших пластин (Цвек 2008, 108, фото. 5).

По какой же причине такое ценное сырьё как кремень сокрывался в виде кладов? Существует несколько предположений.

Во-первых, как свидетельствует экспериментальная археология, для того, чтобы кремень при длительном хранении не терял природных свойств, он должен находиться во влажной среде, чтобы не пересыхать (Малинова, Малина 1988, 138). Таким образом, клады типа Шаринского могли быть по каким-то причинам забытыми «складами» сырья, т.е. пластины до обработки хранили в неглубоких ямках, где сырость не давала им утратить естественную влажность (возможно, их намеренно заливали водой).

Во-вторых, клады могли быть намеренно зарыты по причине внешней угрозы, ведь качественный кремень, как было сказано выше, представлял немалую ценность.

И, наконец, в-третьих, существует предположение, что такие клады имели ритуально-престижную ценность, т.е. были вотивными (Бурдо 2004, 479). Об этом свидетельствует то, что жилища, с которыми они связаны, погиб-

ли, как считают современные исследователи, в результате намеренного сожжения в ходе особого ритуала «оставления поселений». При этом трипольские наземные жилища заполнялись жертвенной посудой, ямы – битой керамикой и предметами культа (Овчинников 2005, 79). Своего рода ритуальными жертвоприношениями можно считать и клады. Для энеолитических обществ подобная «расточительность» объясняется сложной системой культов, регламентировавших все стороны жизни. К примеру, «кенотафы» известного некрополя Варна (Болгария) представляли собой культовые ямы, заполненные инвентарём (в т.ч. золотыми украшениями и длинными (!) кремневыми пластинами), который по богатству значительно превосходил инвентарь погребений (Авилова 1986, 45). Их назначение было «обусловлено посмертным почитанием реальных или мифических предков и вождей» (Авилова 1986, 51).

Таким образом, на примере Шаринского клада и других подобных кладов кремневого сырья в виде полуфабрикатов представляется возможным проследить прогрессивные изменения в экономике, высокий уровень коммуникаций и товарообмена, а также некоторые стороны духовной культуры древних обществ, населявших территорию современной Украины в эпоху энеолита.

Библиография

Авилова 1986: Л.И. Авилова, К изучению социальной структуры и идеологии племён гумельницкой культуры (по данным погребального обряда), СА 1, 1986, 41-53.

Бурдо 2004: Н.Б. Бурдо, Скарб. В кн.: Енциклопедія трипільської цивілізації, т. 2 (Київ 2004) 479.

Вуянко 2004: М.В. Вуянко, Івано-Франківський скарб. В кн.: Енциклопедія трипільської цивілізації, т. 2 (Київ 2004), 198-199.

Куштан, Назаров, Овчинников 2004: Д.П. Куштан, О.В. Назаров, Е.В. Овчинников, Звіт про археологічні розкопки у зоні реконструкції автодороги Київ-Одеса (поселення в с. Шарин Уманського району Черкаської області та біля м. Умань), рятівні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської області за 2004 рік. Архів НА ІА НАНУ. Інв. № 2004/84.

Лагодовська 1956: О.Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках. АП УРСР VI, 1956, 118-129.

Макаревич 1964: М.Л. Макаревич, Клад крем'яних сокир [з с. Кислицького Вінниц. обл.]. Археологія 16, 1964, 208-212.

Малинова, Малина 1988: Р. Малинова, Я. Малина, Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох (Москва 1988).

Овчинников 2005: Э.В. Овчинников, К вопросу о трипольском обряде «оставления поселений». В сб.: Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею (Київ-Фастів 2005), 74-84.

Пічкур 2005: Є.В. Пічкур, Маловідомий тип скарбів трипільської культури. В сб.: Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею (Київ-Фастів 2005), 85-88.

Пічкур, Шидловський 2003: Є.В. Пічкур, П.С. Шидловський, Комплекс кремнеобробки на поселенні Пекарі II. В сб.: Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції (Київ 2003), 121-128.

Скакун 2004: Н.Н. Скакун, Майстерня кремнеобробна з Бодак. В кн.: Енциклопедія трипільської цивілізації, т. 2 (Київ 2004) , 318-319.

Скакун и др. 2001: Н.Н. Скакун, Е.Г. Старкова, А. Самзун, Б. Матева, Бодаки – поселение-мастерская на северо-западе трипольской культуры. В сб.: Трипільський світ і його сусіди. Матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Збараж 2001), 54-55.

Цвек 2008: О.В. Цвек, Довгі крем'яні пластини енеолітичної Європи (міжнародна виставка). Археологія 2, 2008, 106-109.

Petrougne 1995: V.F. Petrougne, Petrographica-litholohical Characteristics of stone materials from Late-Tripolye Cemeteries of the Sofievka type. Baltic-Pontic studies 3, 1995, 190-199.

Depozitul de materie primă a silexului din aşezarea tripoliană târzie Šarin III

Rezumat

În articol este publicat depozitul de plăci de silex, descoperit în aşezarea tripoliană târzie (C-II) Šarin III (localitatea Šarin, raionul Uman', regiunea Čerkassy, Ukraina). Alături de o serie de depozite analogice (Halep'e, Sandraki, Ivano-Frankovsk, Kosenovka) din spaţiul bugo-niprean şi cel bugo-nistrean, el este atribuit la categoria celor de materie primă a silexului (semifabricate). Având în vedere condiţiile de descoperire a astfel de depozite (apropierea locuinţelor), valoarea şi prestigiul silexului de Volynia, din care au fost confecţionate plăcile, probabil, acestea au avut un caracter votiv (ritual). Depozitarea lor poate fi legată de obiceiul „părăsirii aşezărilor".

Lista ilustraţiilor:

Tab. 1. Rezultatele datării cu ajutorul 14C a vestigiilor locuinţei de suprafaţă (platforma nr. 2), pusă în legătură cu depozitul de la Šarin.

Fig. 1. Harta-schemă a depozitelor de semifabricate de silex şi a atelierelor de prelucrare a silexului din arealul culturii Tripolie (etapa C-II): 1 - Šarin; 2 - Kosenovka; 3 - Halep'e; 4 - Sandraki; 5 - Ivano-Frankovsk; 6 - Kislickoe; 7 - Bodaki.

Fig. 2. Condiţiile descoperirii depozitului de plăci de silex din aşezarea tripoliană târzie Šarin III.

Fig. 3. Plăcile din depozitul de la Šarin.

Fig. 4. Remontarea nucleului din care au fost desprinse plăcile din depozitul de la Šarin.

Deposit of Flint Raw Material from the Late Tripolian Settlement Sharin III

Abstract

This article is dedicated to the deposit of the flint blades, found in the settlement of the latest period of development of the Tripolian culture (C II) Sharin III (v. Sharin, Uman' district, Cherkassy region, Ukraine). Regarding the analogous deposits (Halep'ye, Sandraky, Ivano-Frankovsk, Kosenovka) from the Southern Bug and Dnieper and the Southern Bug and middle Dnestr rivers, we may consider them as deposits of raw material. Taking into account the location of the deposits (near buildings), value and prestige of the high quality flint from Volynia, this deposits can be connected with rituals. Further, the depositions were the part of a ritual of «leaving the settlements».

List of illustrations:

Table 1. The results of the radiocarbon dating of the remains of building (№ 2), were the Sharin deposit was found.

Fig. 1. Location of the deposits of flint raw material and workshops in the area of Tripolian culture (period C II): 1 - Sharin; 2 - Kosenovka; 3 - Halep'ye; 4 - Sandraky; 5 - Ivano-Frankovsk; 6 - Kislitskoe 7 - Bodaki.

Fig. 2. The location of the deposit on the settlement Sharin III.

Fig. 3. Plates from Sharin deposit.

Fig. 4. The remounting of nucleus from the plates of Sharin deposit.

21.08.2010

Др. Дмитрий Куштан, Управление культуры Черкасской облгосадминистрации, ул. Хрещатик 195, к. 905, 18000 Черкассы, Украина, e-mail: kushtan@rambler.ru

PEOPLE OF THE CORDED WARE CULTURE IN THE EAST BALTIC REGION, LITHUANIA

Jurgita Alvarez Romero

Introduction

The Corded Ware Culture, especially the question of its origin and nature of subsistence, is one of the best-known and the most controversial phenomenon of prehistory. Formed at the beginning 3rd millennium BC this cultural entity had covered the vast area extended from the Rhine River to the lower reaches of the Volga river, and from the modern Finland territory to the Carpathians (fig. 1). Various hypotheses were constructed: the Corded Ware Culture sometimes was determined as the secondary homeland of indo-Europeans or even called as the first migration period. The origin of the Corded Ware Culture in Lithuania, as far as in whole Eastern Baltic, had been analyzed for a century, though no solid opinion on this issue was reached. Three main approaches from the rich disputes on this problem could be derived: the formation of the Corded Ware Culture in the Eastern Baltic region in the middle of 3rd millennium BC is explained by massive migration of new settlers (Gimbutas 1980, 273-317), as the result of their episodic appearance (Girininkas 2002, 73-92), or as the result of the activities of local settlers (Lang 1998, 84-104).

The article proposes an overview of investigations of Corded Ware Culture in Eastern Baltic and discusses essential problems and difficulties in searching the origin and subsistence of the Corded Ware Culture communities with focus on landscape.

The following questions are put forward for analysis:

- what tendencies can be traced in comparing distribution of the Corded Ware Culture monuments with peculiarities of the geographical landscape (fertility, woodenness, bodies of water);
- what ecological niche had been the most suitable for the Corded Ware Culture people?

The nature of the Corded Ware Culture in Eastern Baltic

The Eastern Baltic Corded Ware Culture is represented by a little more than 100 Corded Ware Culture settlements and the similar number of the graves found in territory of modern Lithuania, Latvia and Estonia republics, and only part of them seem to undoubtedly belong to the communities of this culture. The criteria for "identification" of the Corded Ware Culture representatives are their anthropological peculiarities: outstanding massive character, dolichocranic. Other essential cultural criteria are also related to burial materials: the buried individuals were laid on their side in a bent position, the main burial items were a battle boat-shaped axe, a big flint-blade-knife, a flint hafted axe, cord-impressed pottery, sometimes ornaments (fig. 2). Analyzing the Corded Ware Culture burial sites of the East Baltic region, it appears that a few individuals were explored anthropologically and that a small number of radiocarbon dates are available.

The overall majority of the Corded Ware Culture settlements and casual discoveries are not „pure", the material is mixed with the artifacts of other periods and cultures. Also, only few traces of buildings are known. This fact is explained by most researchers by the temporary character of inhabited places. Supporters of non-local origin of Eastern Baltic Corded Ware Culture hypothesis regard these people as pastoralists (Rimantienė 1996, 221; Brazaitis 2005, 237) or some warlike prospectors or individual traders – certain intermediates, who provided the so-called local communities with cattle, grain or some kind of raw material (Girininkas 2002, 87; 2005, 174). The traditional explanation for the invisibility of Corded Ware Culture settlements was based on a nomadic pastoral subsistence strategy. The absence of settlement features in the Corded Ware period in Central and Eastern Europe has been puzzling since the 19th century and only recent

Tyragetia, s.n., vol. IV [XIX], nr. 1, 2010, 139-147.

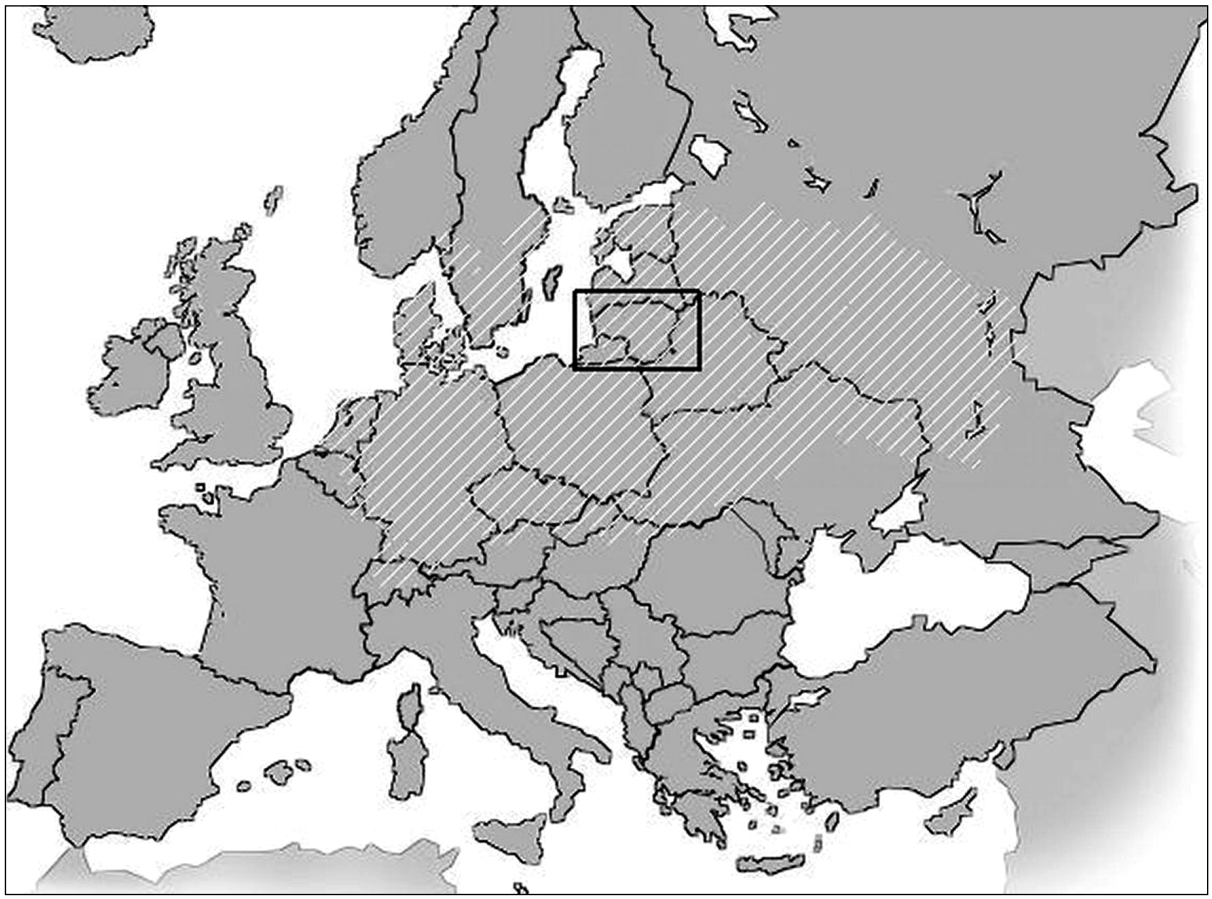

Fig. 1. Map of Corded Ware Culture distribution (with discussed area marked in square).

estimation the Corded Ware Culture groups as fully nomadic pastoral communities has been rejected. The developments from the field of physical anthropology contributed to challenging the nomadic character of Corded Ware Culture communities as well. Recent biomechanical analysis of the Corded Ware Culture's anthropological material did not show difference of mobility in Late Eneolithic and Early Bronze Age (Sládek, Berner, Sailer 2006, 470-482).

The hypothesis of autochthonous developed states, that the emergence of Corded Ware Culture was connected with the establishment of a new ideology involving new rites of burial custom, as well as changes in subsistence calling for a new, dispersed, settlement pattern, a hypothesis showing the development from collective to individual, could offer another explanation for the scarcity of the settlements. This hypothesis is based on the physical anthropology theses of rejecting anthropological types, meaning that the specific anthropological features of the Corded Ware Culture people – hyperdolichocrany, massive skeleton – fit well within the normal range of craniological variation. According to this model, the transition of local people included stages from the acquirement of primitive farming within previous settlement areas to the gradual relocation of primitive agriculturalists to new areas, and a primary extensive land use in there. In other words, the old lifestyle, foraging, lead to the use of old types in material culture, while farming required a new lifestyle and new forms in material culture (Lang 1998, 85-98).

Geographical landscape and distribution of Corded Ware Culture monuments

Despite the various opinions on Corded Ware Culture communities, most of researchers agree with its subsistence model: the basis of economy was pastoral stock-breeding, similar to the communities called the Globular Amphora Culture. The later has been discovered in Lithuania only during the few past decades and, therefore, there

is a lack of proper investigation about it, but studies in the neighboring countries show that Globular Amphora Culture and Corded Ware Culture people might hold different territories, despite their similar subsistence method (Machnik 1998, 16-27). Palaeobotanical data suggest the introduction and spread of a pastoral economy starting with the Middle Neolithic in the East Baltic (Antanaitis-Jacobs, Stančikaitė 2004, 252-258), which is before the appearance of features of Corded Ware Culture and Globular Amphora Culture, though in the Late Neolithic still existed communities, whose economy was based on hunting and fishing[1]. It is almost certain that the different models of economy determined the choice of the living place: the agrarian communities used to live in the areas with fertile soils and grasslands, and the non-agrarian communities settled in areas with rich natural resources (Brazaitis 2005, 203). Nevertheless, there have been discovered many mixed cultural complexes, but because of the lack of radiocarbon dating, the possibility of synchronizing the finding is narrow and therefore, there are no obvious evidences of territorial division at a first glimpse.

The mapping of the places of discoveries of the Corded Ware Culture (fig. 3), the Forest Neolithic (Narva and Nemunas) Cultures (fig. 4), and the Globular Amphora Culture (fig. 5) on the present Lithuanian territory shows some consistent patterns of distribution, especially the discovery places of boat-shaped battle axes (fig. 3/4) and ground flint axes (fig. 5/2), which are mostly stray finds. Boat-shaped battle axes are attributed to the Corded Ware Culture and ground flint axes – mainly to the Globular Amphora Culture (resent research shows, that ground flint axes appear to be no longer produced after the Late Neolithic; Brazaitis, Piličiauskas 2005, 95-96), they are absent in complexes of the monuments of Forest Neolithic, and, therefore, are good chronological and cultural indicators. Furthermore, the isolated findings, even if out of context, demonstrate the presence of human activity. Some researchers claim that isolated boat-shaped battle axes are from older, plundered, graves (Rimantienė 1974, 18; 1996, 222; Янитс 1952, 60). The biggest density of the Corded Ware Culture monuments can be seen in the western part of Lithuania while most of the Globular Amphora Culture findings are spread in the central and southwestern part. Most of the Forest Neolithic antiquities strings out in the eastern and southeastern territories.

The stock-breeding lifestyle required (and also established) specific environmental conditions. Pastoralists needed open fertile spaces to grass and started clearing woods for this reason. The best areas for pasture would have been where the most fertile soils were. In Lithuania this zone extends north-south in the Central Lowland of Lithuania (fig. 6). If compared to the distribution of the Agrarian Neolithic finding places, the biggest density of the objects falls in the southern parts of the most fertile soils. It seems that the Corded Ware Culture findings are spread along this zone. This could be explained by other advantages and shortcomings of landscape. For example, the relative scarcity of the agrarian (and also non-agrarian) monuments in the fertile Central Lowland of Lithuania could be conditioned by the absence of water resources as there are only few lakes (Kabailienė 2006, 27). Since the Stone Age lifestyle was closely connected to the presence of water resources, it is possible, that the area of Central Lithuania was not very attractive to both agrarian and non-agrarian communities.

The eastern and southeastern part of Lithuania is the territory, where the highest percentage of woodenness exists (fig. 7). Until the beginning of agriculture, forests covered almost the entire territory of present Lithuania, however, by the 18th century, the fields and meadows under cultivation were representing isolated islands within the general background of forests and swamps (Kairiūkštis 2005, 321-322). Unfortunately, there is no cartographical reconstruction of prehistoric forest coverage undertaken; nevertheless, the distribution of the monuments shows the sparse settlement of the agrarian communities, except two lake areas, where large concentrations of objects belonging both to Agrarian and Forest Neolithic communities are found. This is probably related to the importance of some specific peculiarities of the environment, for example, pollen analysis of the surroundings of one of the lakes (Kretuonas) indicated the presence of large fields of pastures in the Late Neolithic (Kabailienė 2006, 371).

[1] During last decades the terms of Forest Neolithic and Agrarian Neolithic began to establish, which describe the synchronic existence of communities with different subsistence methods. For the East Baltic, the first term is used for Late Neolithic Narva and Nemunas Cultures and the second one – for Corded Ware Culture and Globular Amphora Culture.

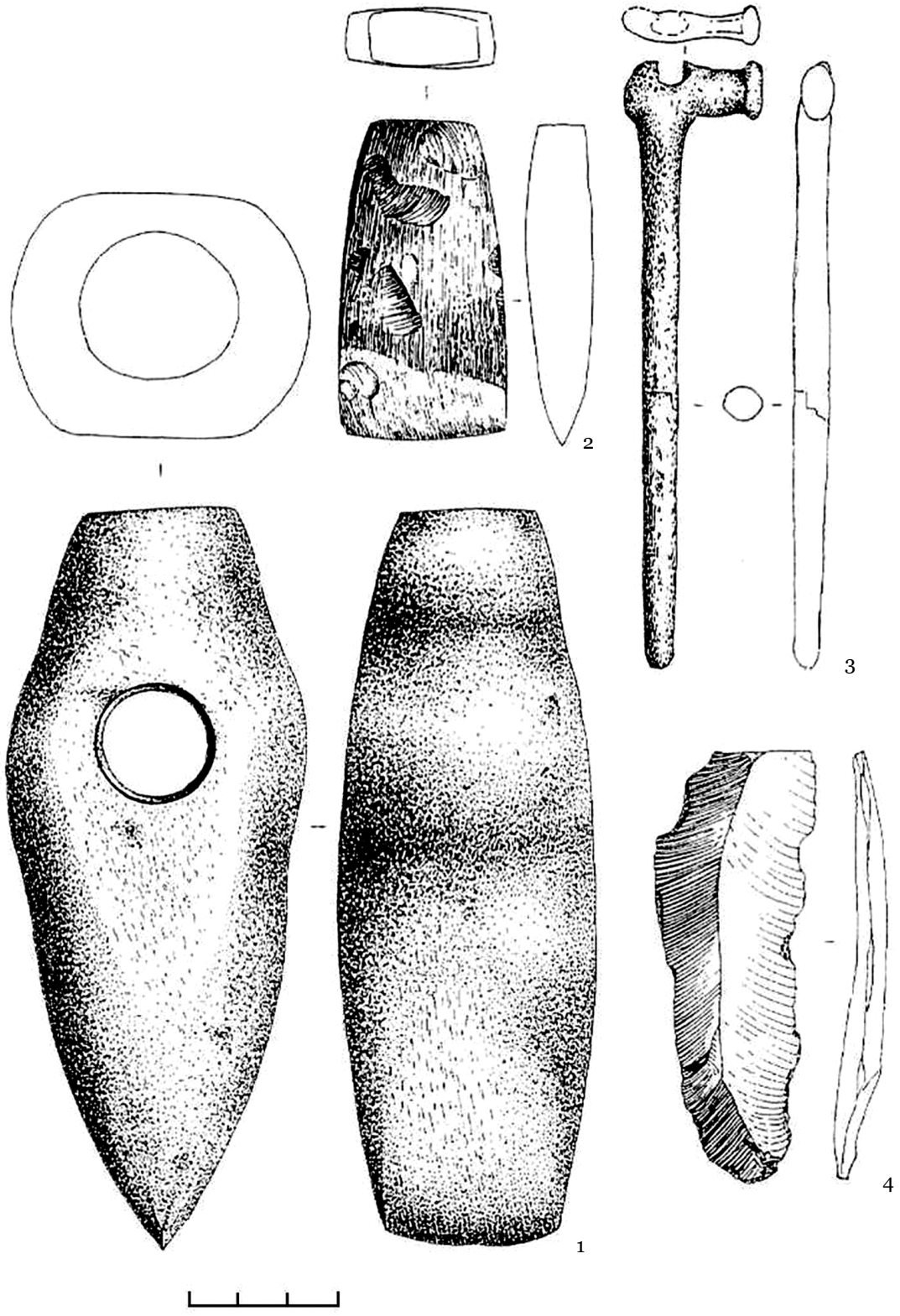

Fig. 2. Inventory of Gyvakarai (Lithuania) Corded Ware Culture grave: 1 - boat-shaped stone axe; 2 - hafted flint axe; 3 - bone hammer-headed pin; 4 - blade-knife (after Tebelškis 2000, 19).

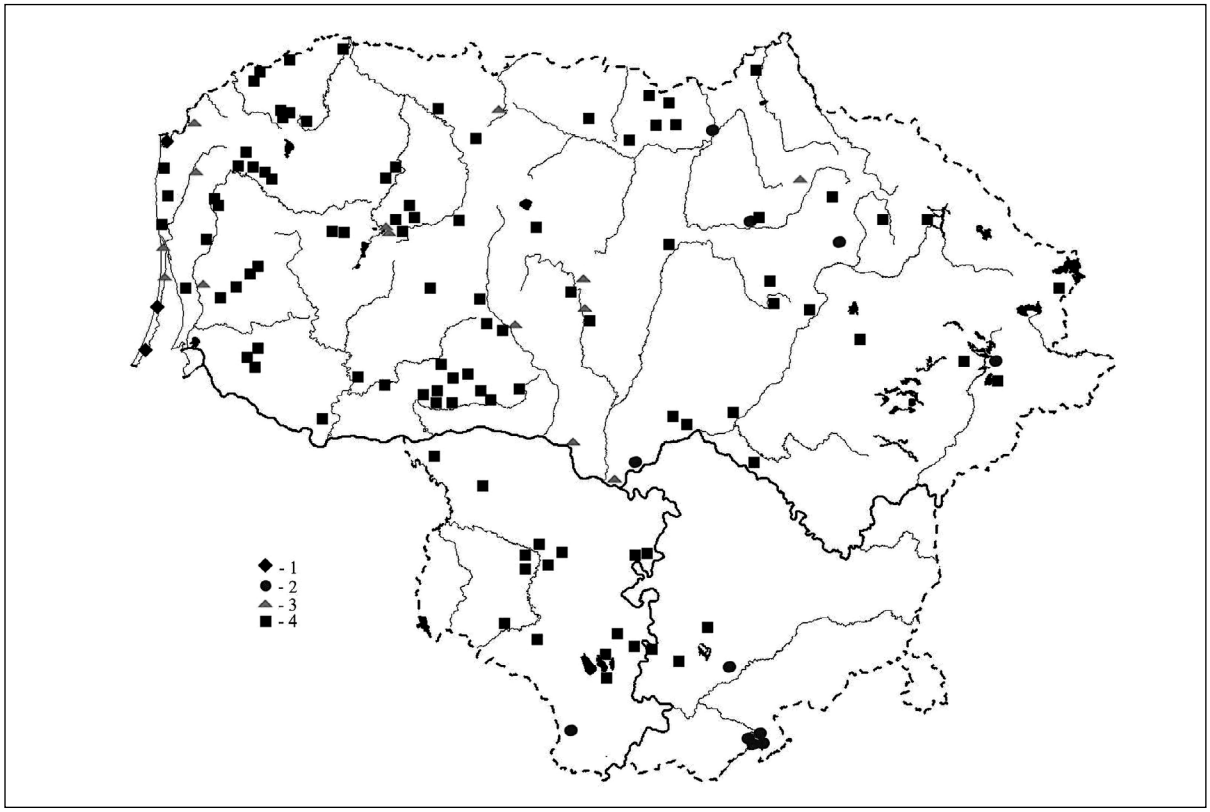

Fig. 3. Corded Ware Culture finds: 1 - settlements and pottery finding places of the Baltic Coastal (Rzucewo) Culture; 2 - settlements and pottery finding places of the Corded Ware Culture; 3 - graves of the Corded Ware Culture; 4 - boat-shaped battle axes‘ finding places (distribution after Brazaitis 2005, 236).

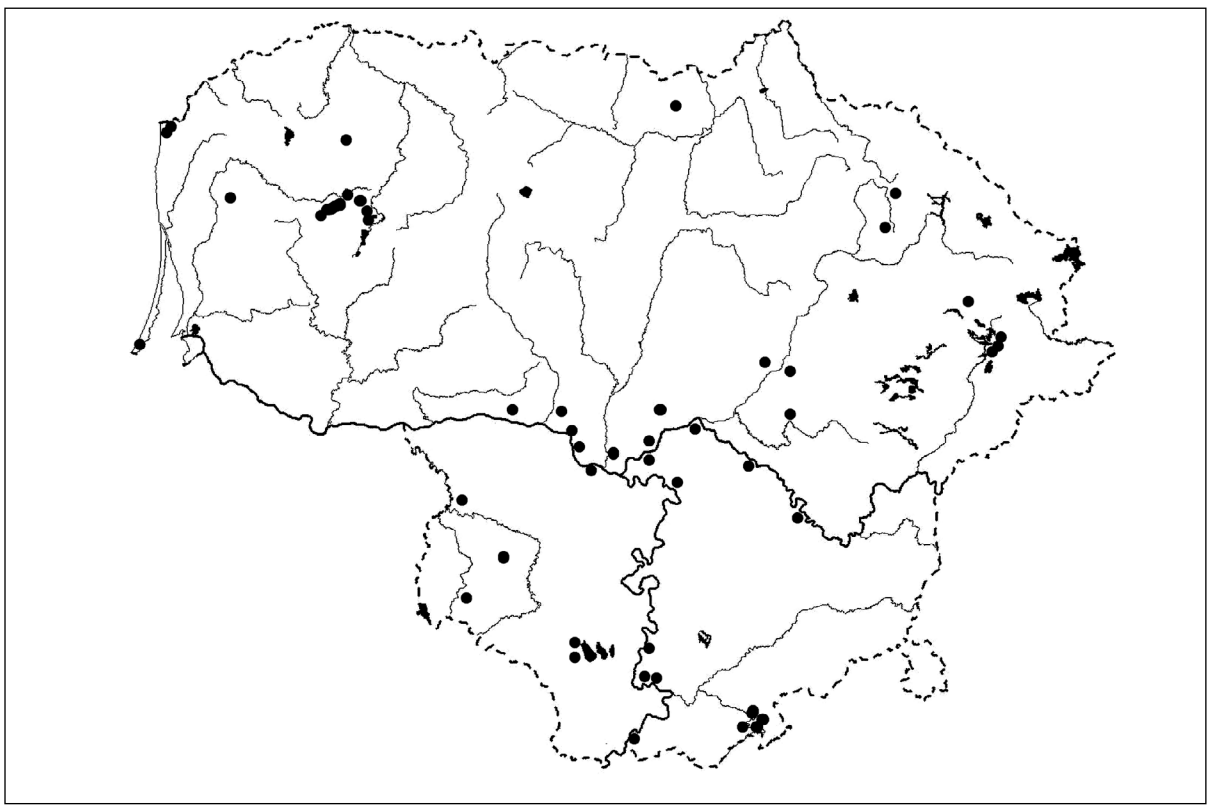

Fig. 4. Forest Neolithic (Narva and Nemunas Cultures) finds (distribution after Rimantienė 1996, 217).

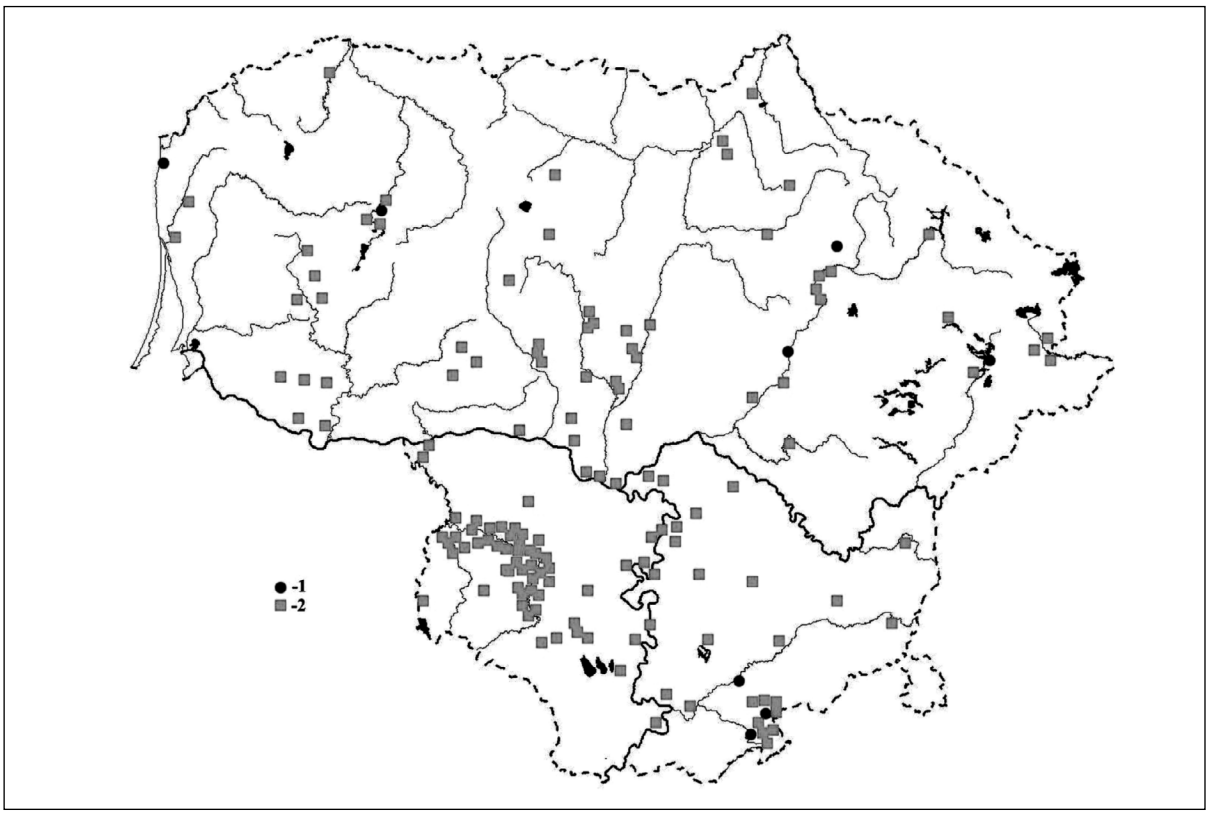

Fig. 5. Agrarian Neolithic (Globular Amphora Culture) finds: 1 - settlements and pottery finding places of the Globular Amphora Culture; 2 - ground flint axes' finding places (distribution after Brazaitis 2005, 222).

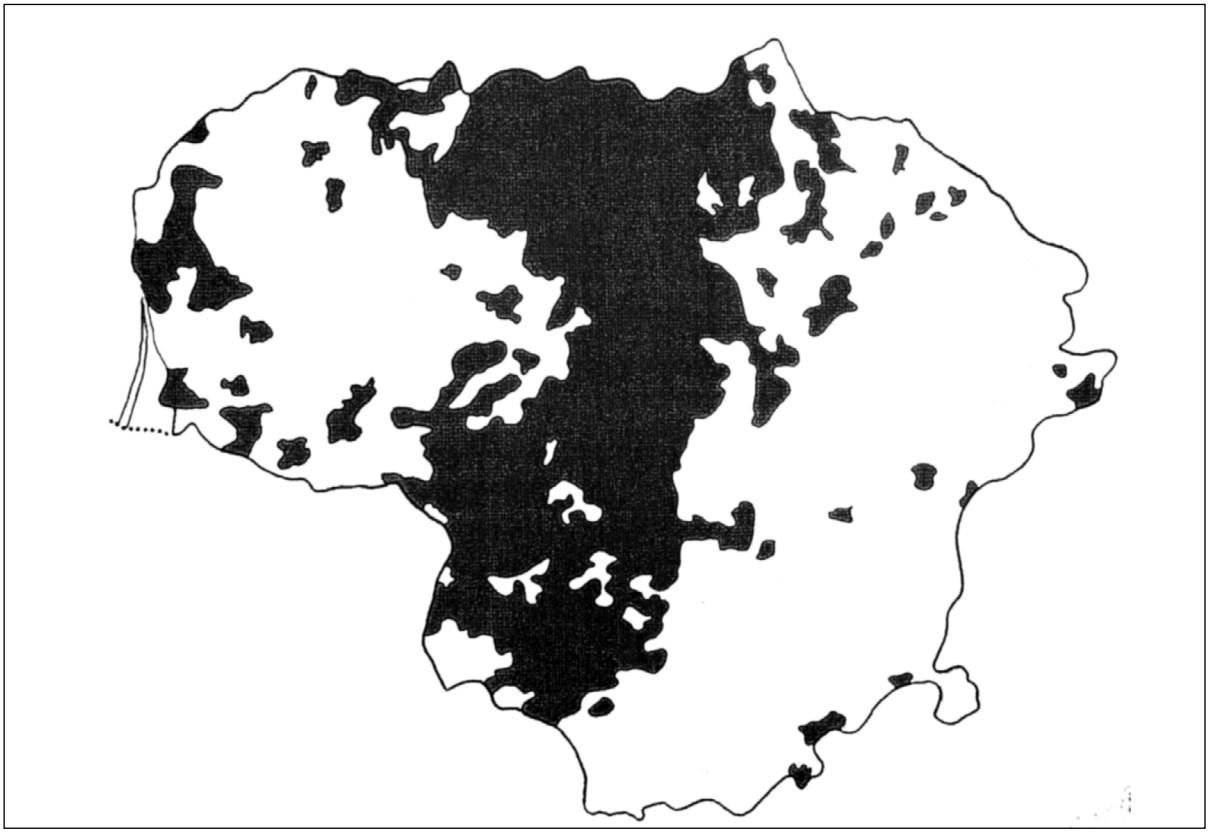

Fig. 6. Zones of fertility in Lithuania: ■ - zone of higher fertility, □ - zone of lower fertility (after Luchtanas, Sidrys 1999, 29).

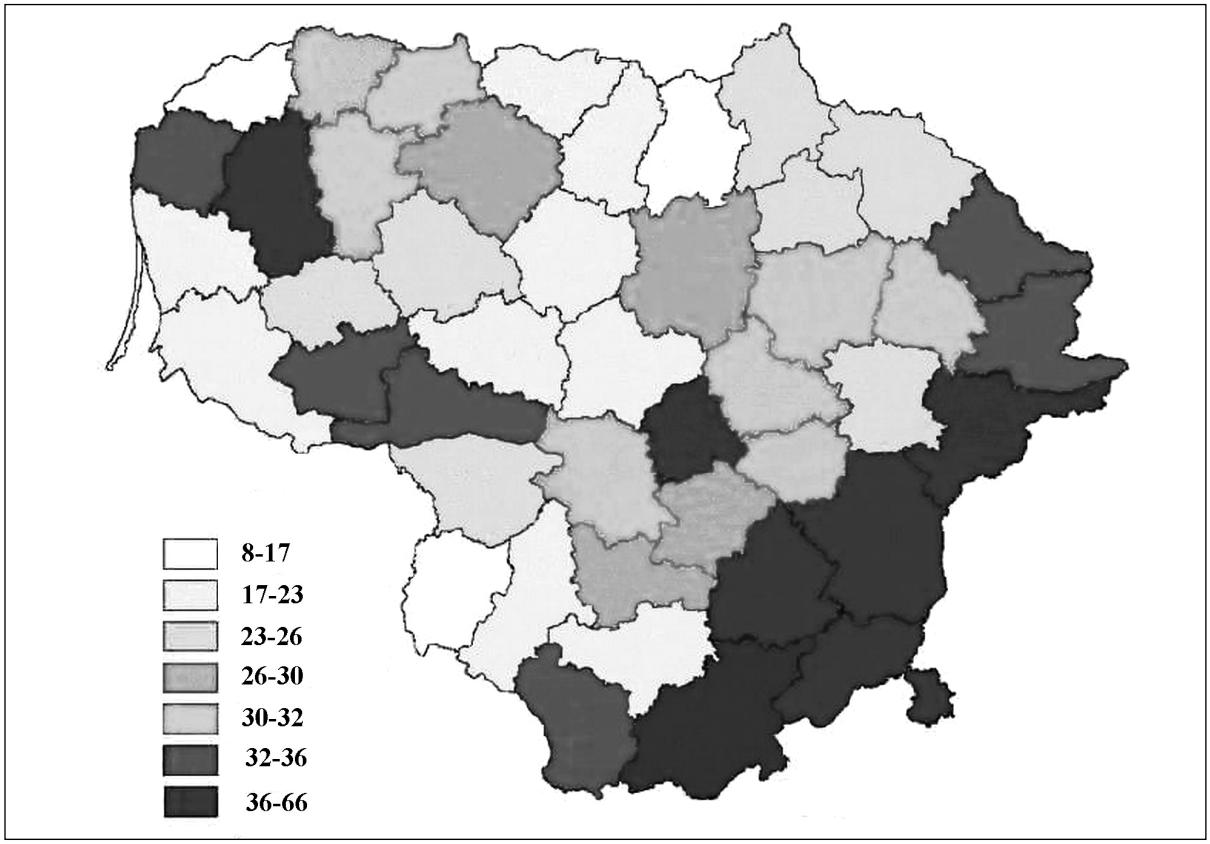

Fig. 7. Woodedness of districts in Lithuania (%) (after Food and Agriculture Organization of the United Nations project TCP/LIT/6613. State Land Survey Institute, 1998).

Final remarks

In conclusion, the mapping of the archaeological monuments and the confrontation of their distribution with such geographical conditions as soil fertility, woodenness or network of the water bodies, can offer basic information to the questions on cultural communities regionalism. The distribution of Late Neolithic objects shows the divisions of separate cultural groups with some overlapping territories (eg. the southern part of the Lowland of Central Lithuania), and the exceptions, like islands of big density of monuments of various cultures in relatively sparsely populated territories. The reasons of such distribution should be investigated at the micro-regional level.

Bibliography

Antanaitis-Jacobs, Stančikaitė 2004: I. Antanaitis-Jacobs, M. Stančikaitė, Akmens ir bronzos amžiaus gyventojų poveikis aplinkai ir jų ūkinė veikla Rytų Baltijos regione archeobotaninių tyrimų duomenimis. Lietuvos archeologija 25, 2004, 251-266.

Brazaitis 2005: D. Brazaitis, Agrarinis neolitas. In: Lietuvos istorija 1 (Akmens ir ankstyvasis metalų laikotarpis) (Vilnius 2005), 197-250.

Brazaitis, Piličiauskas 2005: D. Brazaitis, G. Piličiauskas, Gludinti titnaginiai kirviai Lietuvoje. Lietuvos archeologija 29, 2005, 71-118.

Gimbutas 1980: M. Gimbutas, The Kurgan Wave 2 3400-3200 B.C. into Europe and the Following transformation of Culture. The Journal of Indo-European Studies 8/3, 1980, 273-317.

Girininkas 2002: A. Girininkas, Migraciniai procesai Rytų Pabaltijyje vėlyvajame neolite. Virvelinės keramikos kultūra. Lietuvos archeologija 23, 2002, 73-92.

Girininkas 2005: A. Girininkas, Miškų neolitas. In: Lietuvos istorija 1 (Akmens ir ankstyvasis metalų laikotarpis) (Vilnius 2005), 117-196.

Kabailienė 2006: M. Kabailienė, Gamtinės aplinkos raida Lietuvoje per 14 000 metų (Vilnius 2006).

Kairiūkštis 2005: L. Kairiūkštis, The natural background and forests in the historical evolution of the Lithuanians' identity. In: XIII pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumas. Vilnius, 2005 m. birželio 30 d. – liepos 4 d. Tezių rinkinys (Vilnius 2005), 321-322.

Lang 1998: V. Lang, Some aspects of the Corded Ware Culture east of the Baltic Sea. In: The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia I (Turku 1998), 84-104.

Luchtanas, Sidrys 1999: A. Luchtanas, R. Sidrys, Bronzos plitimas rytiniame Pabaltijo regione iki Kristaus. Archaeologia Lituana 1, Vilnius, 1999, 7-36.

Machnik 1998: J. Machnik, Stani perspektywy badań kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru. Sprawozdania Archeologiczne 50, Kraków, 1998, 13-29.

Rimantienė 1974: R. Rimantienė, Akmens amžiaus paminklai. In: Lietuvos TSR archeologijos atlasas, 1 (Vilnius 1974), 5-83.

Rimantienė 1996: R. Rimantienė, Akmens amžius Lietuvoje (Vilnius 1996).

Sládek, Berner, Sailer 1996: V. Sládek, M. Berner, R. Sailer, Mobility in Central European Late Eneolithic and Early Bronze Age: tibial cross-sectional geometry. Journal of Archaeological Science 33, issue 4, 1996, 470-482.

Tebelškis 2000: P. Tebelškis, Spėjamo Gyvakarų kapinyno (Kupiškio r.) 2000 m. žvalgomųjų tyrimų ataskaita. In: Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, B 3516 (Vilnius 2000).

Янитс 1952: Л.Ю. Янитс, Поздненеолитические могилники в Эстонской ССР. В сб: КСИИМК, вып. 42 (Москва 1952), 53-65.

Populaţia culturii topoarelor de luptă din estul Mării Baltice, Lituania

Rezumat

Articolul propune spre atenţia cercetătorilor o privire de ansamblu asupra investigaţiilor întreprinse în arealul culturii topoarelor de luptă din estul Mării Baltice, apariţia căreia este datată cu mijlocul mileniul III a. Chr. Sunt discutate problemele originii şi subzistenţei comunităţilor purtătoare ale acestei culturi. Un rol deosebit în răspândirea culturii topoarelor de luptă, după părerea autoarei, au avut particularităţile mediului geografic (fertilitatea solului, gradul de împădurire, resurse acvatice etc.). De asemenea, în articol este întreprinsă încercarea de a localiza nişa ecologică pe care a ocupat-o populaţia culturii topoarelor de luptă.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Răspândirea culturii topoarelor de luptă (spaţiul în discuţie marcat în pătrat).

Fig. 2. Inventarul din mormântul culturii topoarelor de luptă Gyvakarai (Lituania): 1 - topor în formă de luntre; 2 - topor cu coadă din silex; 3 - ac din os în formă de toporaş; 4 - lamă de cuţit (după Tebelškis 2000, 19).

Fig. 3. Răspândirea monumentelor culturii topoarelor de luptă: 1 - aşezări şi situri cu descoperiri de ceramică ale culturii baltice de coastă (Rzucewo); 2 - aşezări şi situri cu descoperii de ceramică ale culturii topoarelor de luptă; 3 - morminte ale culturii topoarelor de luptă; 4 - situri cu descoperiri de topoare în formă de luntre (după Brazaitis 2005, 236).

Fig. 4. Descoperi neolitice (culturile Narva şi Nemunas) (după Rimantienė 1996, 217).

Fig. 5. Descoperiri neolitice (cultura amforelor sferice): 1 - aşezări şi situri cu descoperiri de ceramică ale culturii amforelor sferice; 2 - situri cu descoperiri de topoare din silex (după Brazaitis 2005, 222).

Fig. 6. Zone de fertilitate în Lituania: ■ - zone de fertilitate înaltă, □ - zone de fertilitate joasă (după Luchtanas, Sidrys 1999, 29).

Fig. 7. Împădurirea districtelor în Lituania (%) (după *Food and Agriculture Organization* of the United Nations project TCP/LIT/6613. State Land Survey Institute, 1998).

Население культуры боевых топоров в восточной Прибалтике, Литва

Резюме

В статье рассматриваются основные результаты изысканий в ареале культуры боевых топоров в восточной Прибалтике, начало которой датируется III тыс. до н.э. Обсуждаются проблемы генезиса этой культуры, а также среды обитания. Важную роль в распространении культуры боевых топоров, по мнению автора, сыграли особенности географической среды (плодородность почвы, лесистость, водные ресурсы и др.). В статье, также, предпринята попытка локализации экологической ниши занятой населением культуры боевых топоров.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Распространение культуры боевых топоров (обсуждаемый регион отмечен квадратом).

Рис. 2. Инвентарь погребения культуры боевых топоров Гивакарай (Gyvakarai), Литва: 1 - топор в виде лодочки; 2 - топор с кремневым черенком; 3 - костяная игла в виде топорика; 4 - лезвие ножа (по Tebelškis 2000, 19).

Рис. 3. Распространение памятников культуры боевых топоров: 1 - поселения с керамикой культуры побережья залива (Жуцевская культура); 2 - поселения с керамикой культуры боевых топоров; 3 - могильники культуры боевых топоров; 4 - памятники, где были обнаружены топоры в виде лодочки (по Brazaitis 2005, 236).

Рис. 4. Неолитические памятники (культуры Нарва и Нямунас) (по Rimantienė 1996, 217).

Рис. 5. Неолитические памятники (культура шаровидных амфор): 1 - поселения с керамикой культуры шаровидных амфор; 2 - памятники, где были обнаружены кремневые топоры в виде лодочки (по Brazaitis 2005, 222).

Рис. 6. Плодороднее зоны Литвы: ■ - зоны с высокой плодородностью, □ - зоны с низкой плодородностью (по Luchtanas, Sidrys 1999, 29).

Рис. 7. Распространение лесов на территории Литвы (%) (по *Food and Agriculture Organization* of the United Nations project TCP/LIT/6613. State Land Survey Institute, 1998).

20.07.2010

Jurgita Alvarez Romero, Klaipėda University, Tilžės str. 13, 91251, Klaipėda, Lithuania, e-mail: elementaru@yahoo.com

КОМПЛЕКСЫ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА У С. КОЗЛОВ НА СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ

Владимир Белозор
Александр Могилов
Сергей Скорый

Район Среднего Днестра издавна являлся местом проживания населения. Поэтому не случайно этот регион покрыт густой сетью археологических памятников. Как известно, одними из наиболее удобных для проживания наших предков мест были территории, тяготеющие к водным артериям. Именно в долинах Днестра и его притоков располагались многочисленные стоянки, селища, могильники древних жителей. Богатые природные ресурсы, удобный рельеф обеспечивали культурное процветание поколений людей на протяжении не одного тысячелетия. По иронии судьбы, как раз эти богатейшие памятниками древности территории в наше «цивилизованное» время оказались навсегда утраченными для науки. Их варварское уничтожение связано со строительством в 70-х - 80-х гг. Днестровской ГЭС (а позже – и ГАЭС) и образованием Днестровского водохранилища. Научной общественностью были предприняты отчаянные попытки спасения хотя бы части памятников. На протяжении нескольких десятилетий в регионе усиленно работали экспедиции из многих ведущих центров огромной тогда державы. Однако, на фоне огромного массива утраченных древностей, комплексы, раскопанные их героическими усилиями, являются «каплей в море». К сожалению, зачастую древние комплексы не просто затоплены (что в будущем оставляло бы некоторые шансы на их доисследование), а размыты при наполнении водохранилища и исчезли навсегда.

Данная статья посвящена публикации результатов работ одной из таких «спасательных» экспедиций. В 1987 г. *Скифским отрядом экспедиции Днестр II Института археологии АН УССР* было осуществлено исследование поселения раннего железного века у *с. Козлов* Могилев-Подольского района Винницкой области[1]. Работами, общие итоги которых были подведены пока только в предварительном тезисном варианте (Білозір, Скорий 1989, 16, 17), выявлено *два селища раннего железного века*.

Поселение **Козлов II** располагалось на пойменной террасе левого берега Днестра в непосредственной близости от береговой линии (рис. 1), в 780 м от северной окраины с. Козлов, в 280 м от местного винзавода. Керамический материал обнаружен на участке вспаханного поля на расстоянии примерно 450 м вдоль течения реки. Ширина поселения, как можно заключить из сборов материала на поверхности и шурфовки, составляет 40-50 м. Таким образом, общая площадь памятника – около 2,2 га. Рельеф местности плоский, непересеченный. Пойма с селищем, как удалось узнать у местных жителей, периодически подвергалась затоплениям паводками.

Для выявления наиболее перспективных участков работ были произведены сборы материала на поверхности поселения (рис. 6/13-15), зачистки береговой линии, шурфовки (рис. 1). В 15 м к юго-западу от взорванного дота времен войны, при зачистке брустверa окопа, найден слой, содержавший развал крупного лепного сосуда (рис. 6/1), находившийся на глубине 1 м. Однако, заложенный рядом шурф №2, длинной 6,5, шириной 0,5-0,7 и глубинной 1 м, дал весьма незначительный материал: мелкие угольки, печина, невыразительные фрагменты керамики, 2

[1] Начальник экспедиции Днестр II – д.и.н. В.Г. Збенович; начальник отряда – к.и.н., научный сотрудник В.П. Белозор; члены отряда к.и.н., научный сотрудник С.А. Скорый, младший научный сотрудник Н.П. Шевченко. В работе принимали участие также 5 лаборантов, работавших на договорной основе, школьники средней школы с. Ставы Кагарлыцкого района Киевской области (руководитель – В.И. Мисник), студенты-практиканты Кировоградского педагогического института им. А.С. Пушкина.

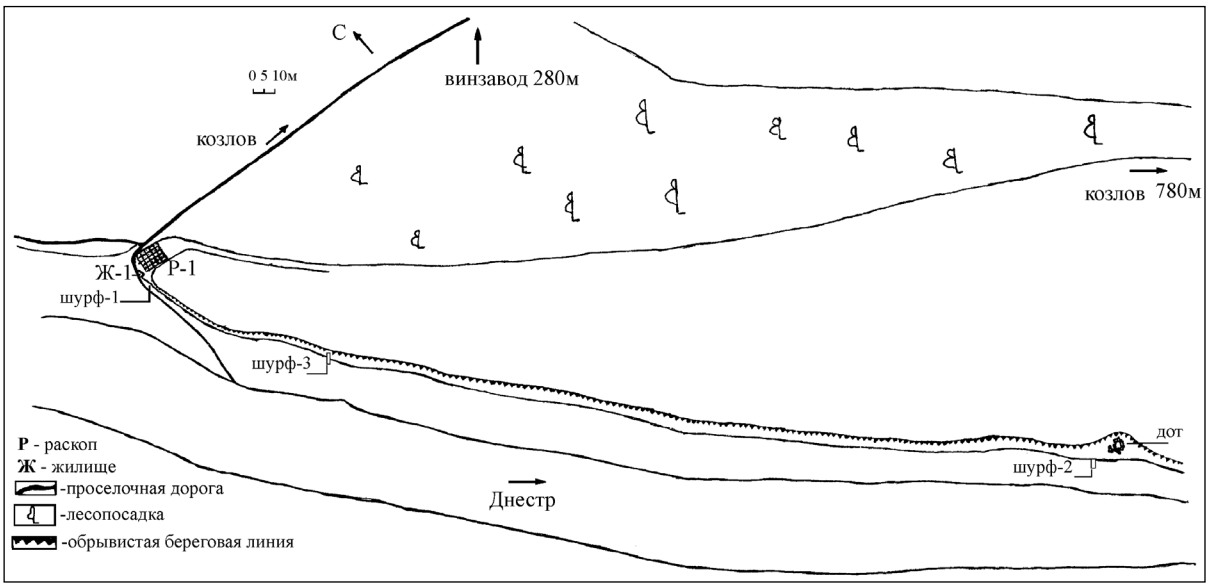

Рис. 1. Общий план поселения Козлов II.

кусочка железного шлака. В ходе зачистки и шурфовки установлено, что юго-восточная часть поселения отличается малой насыщенностью материала.

В северо-западной части селища, в обрезе береговой линии, обнаружено пятно жилища, в заполнении которого фиксировались фрагменты керамики, угли (рис. 3). Раскопки памятника было решено начать здесь. Раскоп имел площадь 432 м². Позже к его западному борту осуществлена прирезка площадью 36 м². А если учесть размеры раскопа, полученного при открытии вышеупомянутого жилища, то общая исследованная здесь площадь составит 491 м².

Стратиграфическими наблюдениями установлено, что верхний слой, покрывающий большую часть поселения, состоит из темно-серой супеси толщиной до 0,3 м. Дерна как такового нет. Вещевых находок здесь практически не было. Ниже (0,3-0,5 м) располагался слой гумуса, где встречено небольшое количество находок. Дальше шел слой суглинка (0,5-0,8 м), в котором и залегали культурные остатки. За ним располагался песчаный материк.

В ходе раскопок обнаружены и исследованы остатки двух жилищ и различные хозяйственно-бытовые сооружения (10 ям, развал надворной печи, площадка для обработки кремня) (рис. 2).

Жилище №1 располагалось непосредственно на берегу Днестра, примерно в 4 м к западу от западного борта раскопа. Часть его разрушена дорогой. Профиль сооружения фиксировался в обрезе склона в виде темного пятна длинной 4,4 м и толщиной 0,7-0,8 м, на глубине 0,33-0,6 м от современной поверхности (рис. 3). В нем хорошо были видны прослойки печины, угли, керамика, кости животных. В нижней части, у дна, фиксировались кусочки печины и обгоревшее дерево. Жилище, судя по всему, не относится к числу наиболее ранних объектов поселения. При подчистке его стенок, в верхней их части встречалась керамика. Это говорит о том, что к моменту строительства сооружения жизнь на поселении уже некоторое время существовала. В целом, при выборке заполнения до этого уровня встречено более 40 фрагментов керамики, в основном от толстостенных сосудов (горшков) с грубой поверхностью. Некоторые из них украшены сквозными проколами под венчиком (рис. 6/18) или валиком с пальцевыми вдавлениями (рис. 6/20). Здесь же найден венчик миски с подлощенной поверхностью, фрагмент стенки миски (?) с круглым налепом (рис. 6/21), венчик прямостенного сосуда (рис. 6/19), обломок круглой в сечении ручки (рис. 6/4), обломок дна толстостенного горшка (рис. 6/17), кости животных, угли, кусок печины.

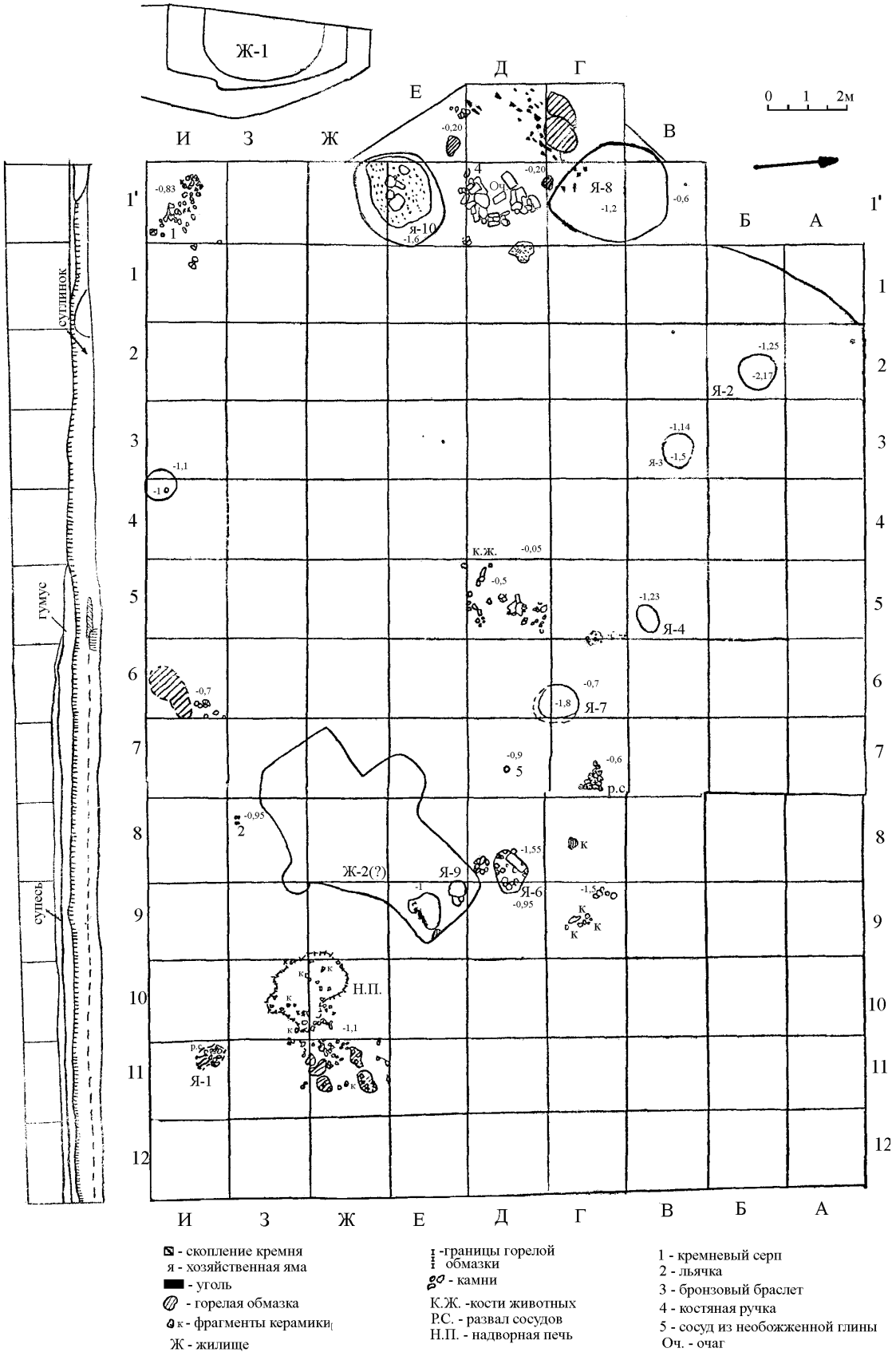

Рис. 2. План раскопа на поселении Козлов II.

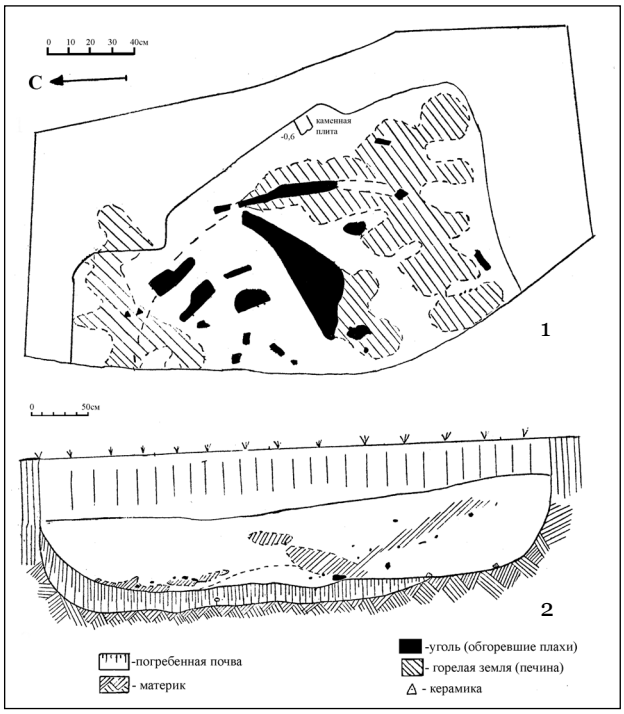

Рис. 3. План и разрез жилища №1.

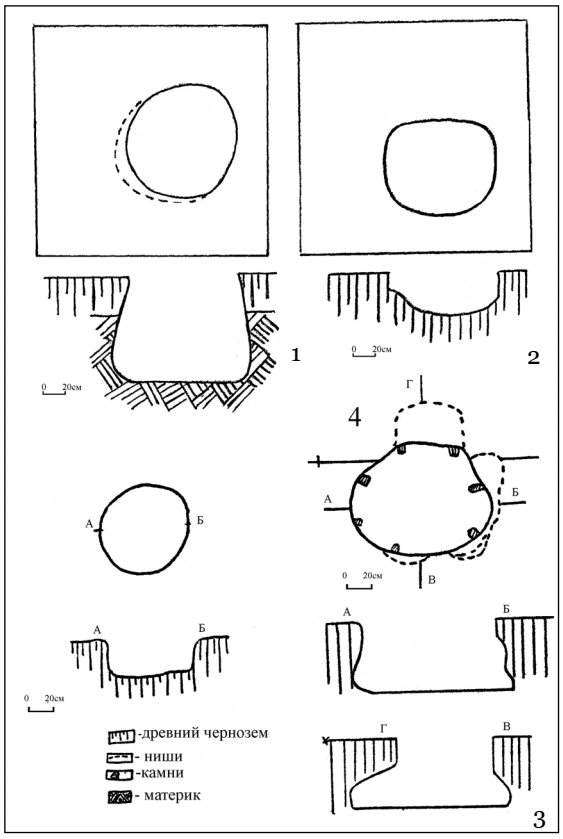

Рис. 4. План и разрезы ям поселения Козлов II: 1 - яма №2; 2 - яма №3; 3 - яма №5; 4 - яма №6.

Наибольший интерес представляет самый нижний слой заполнения жилища, перекрытый кусками обгоревших плах и печины, свидетельствующих, что сооружение погибло в огне пожара. Куски печины залегали практически по всей площади, особенно в большом количестве – в северо-восточной части. Обгоревшие плахи зафиксированы в центре (?) сооружения, почти перпендикулярно восточной стене. Отдельные сильно обгоревшие куски располагались параллельно восточной стене. Их ширина различна, порой до 14-15, 18-19 см, толщина до 1 см, длину, к сожалению, установить не возможно (рис. 3).

При расчистке печины, между обгоревшими плахами встречены фрагменты лепной керамики, в т.ч. от толстостенных сосудов. Некоторые – с подлощенной черной поверхностью (корчаги?). Здесь же найден венчик миски желто-оранжевого лощения. У восточной стены, на глубине 0,6 м от края сооружения обнаружена необработанная песчаниковая плита.

Дно жилища зафиксировано на глубине 0,73 м. Довольно плотное, глиняное, оно имеет уклон к восточной стене. Следы столбовых ям и очаг не выявлены. Возможно, последний располагался в уничтоженной части. При подчистке дна обнаружены обломки печины, угли, в южной части – большой булыжник размерами 0,18×0,15 м, со следами действия огня, 5 костей животных, 12 фрагментов керамики, в том числе часть дна крупного сосуда с грубой поверхностью (рис. 6/2), нижняя часть тонкостенного сосуда (кубка или черпака), верх небольшого сосуда со слабо отогнутым венчиком (рис. 6/3), непрофилированные фрагменты толстостенных сосудов, включая часть чернолощеной корчаги.

Раскопанное сооружение, судя по всему, представляло собой полуземлянку, глубиной до 0,75 м, впущенную в материк на 0,4 м. К сожалению, из-за разрушения ее полные размеры и форма не ясны. Жилище было перекрыто деревянными плахами, но конкретно характер перекрытия не ясен, во всяком случае, столбовые ямы не зафиксированы.

В 2,5 м к востоку от этого комплекса на глубине 0,83 м от современной поверхности открыта площадка в виде вымостки из камней различных размеров, не имеющая четкой формы. Размеры – 1,4×1,55 м (рис. 2). Между

камнями найдены кости животных, обломки лепной керамики. Особый интерес вызывает зафиксированное здесь скопление кремня в виде сколов и пластин общим числом 28. Некоторые из них имеют следы обработки (рис. 13/1-13). Здесь же обнаружены кремневый серп и долото (рис. 13/21, 23). Очевидно, указанное место являлось *рабочей площадкой для обработки кремня*.

На Среднем Днестре в предскифское время кремневые изделия продолжают относительно широко использоваться. Они были найдены на поселениях в Ленковцах (Мелюкова 1958, рис. 2/38-41), Нагорянах (Шовкопляс 1954, рис. 8), Днестровке-Луке (Смирнова 1984, рис. 8/5, 8), Григоровке (Смирнова 1983, рис. 6/1, 4, 6, 10), Непоротове (Крушельницька 1998, 88, рис. 37; 77/8-11; 104 и др.). Довольно широк ассортимент изделий: вкладыши серпов и ударного боевого (?) орудия, наконечники стрел с листовидной или треугольной головкой, скребки, проколки, изделия на пластинах, отбойники.

Примечательно, что в чернолесских памятниках Поднепровья кремень используется реже (Тереножкин 1961, рис. 54). Иногда, изделия из него встречаются и в доскифских памятниках Побужья: Вишенка-2 (Бойко 2004, рис. 8/12), Тютьки, курган 2 (Заец 1979, рис. 2/13). Известны они в культуре Козия-Сахарна (Кашуба 2000, рис. XXVIII/1, 2, 8, 10; LXXXVI/10; XCVI/1; CXVI/2); найдены в степных памятниках Северного Причерноморья (Махортых 2005, рис. 23/7-21, 30, 31).

Видимо, развитые традиции обработки, в сочетании с богатыми местонахождениями сырья на Днестре, наряду с нешироким еще использованием железа, обеспечили кремню временную конкурентоспособность. Однако, это продолжалось недолго. Очевидно, во многом благодаря развитию металлообработки, уже в скифское время кремневые изделия заметно падают в числе[2], хотя на Долинянском поселении они найдены еще в значительном количестве. Часть изделий отсюда, впрочем, может относится и к эпохе бронзы (Смирнова

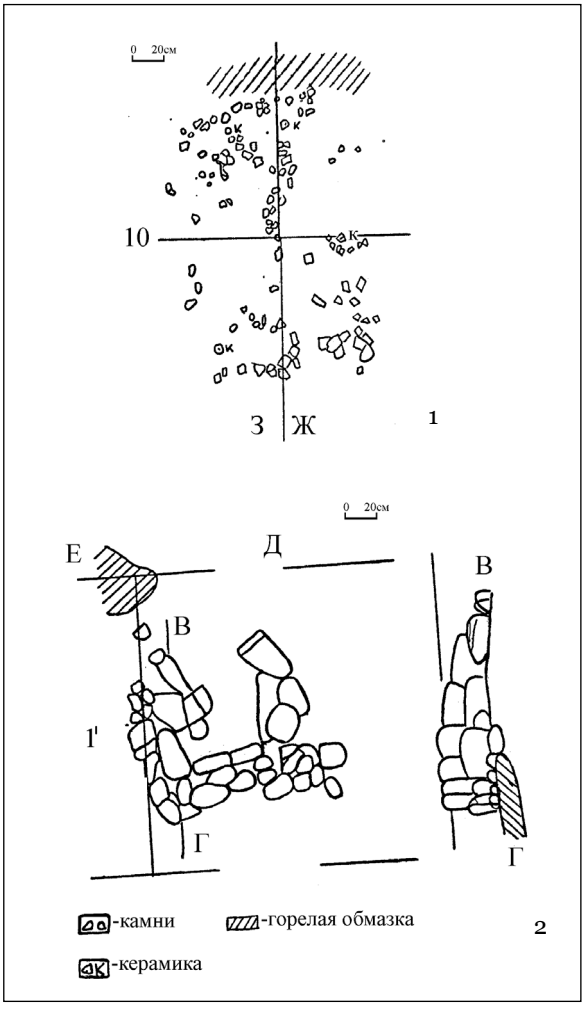

Рис. 5. Печи поселения Козлов II: 1 - надворная печь; 2 - печь пражско-корчацкой культуры.

1981, 59, рис. 5/4; 7/1, 2; 8/2; 9/1, 2; Смирнова 2000, 557-559; Смирнова 2001, рис. 3/1; 5/6). Исследование указанной площадки в Козлове важно, прежде всего, как *надежная фиксация производственного центра раннего железного века по обработке кремня*.

В 4,0 и 8,8 м к северо-востоку от жилища располагались ямы №№10 и 8, вероятно, составляющие вместе с жилищем, рабочей площадкой единый хозяйственно бытовой комплекс. Одна из ям впущена с глубины 0,7 м, вторая – 0,6 м. Яма 10 имеет форму неправильного овала, размерами 2,5×2,0 м и глубиной 0,9 м. В заполнении встретились пять довольно больших камней, зола (на глубине 0,45 м), обломки венчиков двух тонкостенных горшков и дна толстостенного сосуда (рис. 8/12, 14, 16). Яма 8, также овальной в плане формы, имеет еще большие размеры – 3,0×2,5 м, при глуби-

[2] Кремневые изделия найдены на раннескифском поселении Сухостав (Свєшніков 1957, табл. 1/13, 14), в кургане 4 у сс. Спасовка и Иванковцы в Позбручье (раскопки 2008 г. экспедиции Каменец-Подольского университета под руководством А.Ф. Гуцала).

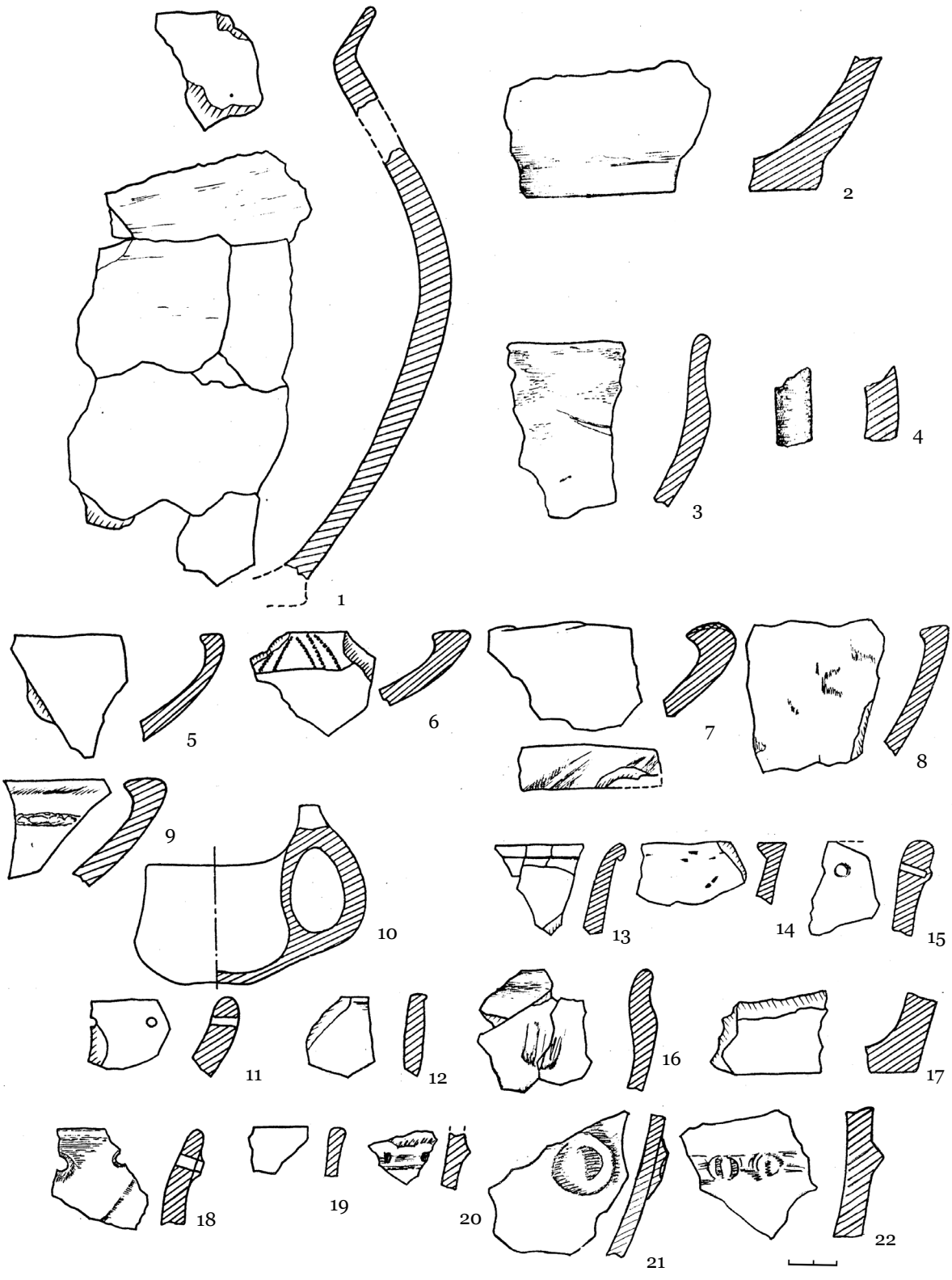

Рис. 6. Керамика поселений Козлов II (1-4, 13-22) и Козлов I (5-12).

Рис. 7. Керамика поселения Козлов II.

не 0,6 м. В заполнении найдены куски печины, кости животных, три невыразительных фрагмента лепных сосудов. Учитывая размеры, можно допустить, что указанные углублениями небыли обычными хозяйственными ямами, а являлись основанием каких-то подсобных сооружений, располагавшихся рядом с жилищем.

Вероятно, к этому же периоду существования поселения относиться хозяйственная яма №7, развал камней, среди которых найдены кости животных и обломки бронзового браслета, скопление керамики, где найдено более 40 обломков различных лепных сосудов, в том числе от чернолощеной корчаги (рис. 7/8), венчики горшков (рис. 7/17, 19, 44).

К более раннему времени бытования селища относятся сооружения, открытые в нижних слоях – развал надворной печи, хозяйственные ямы №№2-7, располагавшиеся почти цепочкой по линии восток – запад, охватывая практически всю длину раскопа (несколько в стороне находится яма №5), основание жилища(?) №2.

Развал надворной печи (рис. 5/1) представляет собой скопление мелких камней, залегающих на площади примерно 2,0×1,4 м, и обилие горелой обмазки, встречающейся как на указанной площадке, так и в 1,8 м к северо-востоку от нее. Здесь же найдены немногочисленные кости животных, лепная керамика (стенки горшков, украшенные расчлененным валиком, верхняя часть сосуда тюльпановидного типа, украшенного подобным образом, край миски (рис. 7/1, 2), фрагмент керамики розовато серого цвета (стенка амфоры?), куски обмазки со следами каркаса). Возможно, печь имела каркасно-глинобитный свод, хотя ее конкретное функциональное назначение не вполне ясно.

Хозяйственные ямы сравнительно небольших размеров, как правило, округлой формы (рис. 2). Яма №1 была чрезвычайно мелкой, контур ее слабо улавливался. Яма №2 диаметром 0,96 и глубиной 0,92 м имела в профиле колоколовидную форму, расширяющуюся ко дну и сужающуюся к горлу (рис. 4/1). В заполнении встречены невыразительные обломки лепной керамики, кости животных. Яма №3 такого же диаметра, но меньшей глубины (0,36 м), в профиле близка к полуовалу (рис. 4/2).

Яма №4 – неправильной овальной формы, размерами 0,75×0,5 м, достаточно мелкая. Яма №5 – круглая в плане, диаметром 0,75 и глубиной 0,3 м (рис. 4/3). В заполнении – камни, мелкие угли, фрагменты керамики, в том числе стенка лепного горшка с налепным расчлененным валиком (рис. 8/38). Достаточно интересной является яма №6 (рис. 4/4). Неправильной овальной формы в плане, она имеет размеры 1,2×1,0 м. Глубина – 0,6 м. У дна с трех сторон зафиксированы ниши, одна из которых – довольно объемная. Сверху по краям ямы из стенок выступали камни, на которые, по-видимому, ложилась крышка. При выборке заполнения ямы фиксировался легкий древесный тлен. Между указанным объектом и развалом надворной печи зафиксировано темное пятно продолговатой формы весьма больших размеров (6 на 2,2-2,3 м), ориентированное по линии юго-запад – северо-восток. Здесь отмечено большое количество древесных углей, обмазки, костей животных, лепной керамики. Не исключено, что это основание наземного сооружения (жилище №2). Похоже, что об этом свидетельствует углубление овальной формы размерами 1,0×0,5 м, заполненное золой (очаг?) и небольшая хозяйственная яма (№9), расположенные в районе пятна. Однако, столбовые ямы, обычные для наземных жилищ каркасно-столбовой конструкции, не обнаружены. По этой причине атрибуция этого сооружения в качестве жилища не может быть бесспорной. Если предположение по поводу жилого сооружения верно, то вместе с надворной печью и ямой №6 оно составляло хозяйственно-бытовой комплекс начального периода существования поселения. При подчистке пятна найдена разнообразная лепная керамика, в частности обломки стенок и венчиков от горшков различных типов (рис. 8/8; 9/2, 7, 8, 12, 15, 18-21), фрагменты 2 больших черпаков (рис. 8/2, 7), ручки от черпаков с довольно ярко выраженными отростками (рис. 9/9, 22, 23), верхняя часть черпака или кубка (рис. 9/17), венчики мисок различного профиля и орнаментации (рис. 9/3, 10, 14, 16, 25), нижняя часть миски на высоком поддоне (рис. 8/1).

Рис. 8. Инвентарь поселения Козлов II: 1-40, 42-44 - керамика; 41 - камень.

Рис. 9. Керамика поселения Козлов II.

Наиболее ранние находки зафиксированы в предматериковом слое. Среди них – часть чернолощеной корчаги, вероятно, достаточно больших размеров. Завершая описания раскопа, упомянем найденную в квадрате Е-Д/1 разрушенную каменную печь, относящуюся, судя по находкам, к *пражско-корчацкой культуре* (рис. 5/2)[3]. Место ее расположения фиксировалось по скоплению древесных углей и обмазки, сконцентрированных на глубине 0,2-0,3 м от современной поверхности. Печь была сложена из необработанных известняковых и песчаниковых плит. Два камня подпрямоугольной формы были вкопаны вертикально и состыкованы под углом 90-95°. Размеры камеры – 0,65×0,5 м. Сохранившаяся высота – до 0,4 м. Под выложен из мелких камней и речной гальки. Большинство камней обожжено. Здесь найден развал лепного горшка (рис. 9/27), находящий аналогии среди славянских древностей VI-VII вв. н.э. (Приходнюк 1975, табл. XII/16; XXIII/2; XXIX/1; XXVIII/4), и обломок костяного предмета. Последний представлял собой ручку от какого-то небольшого орудия. Она состояла из 2 тщательно обработанных пластин, скрепленных железной заклепкой. В верхней части ручка расширяется. Край плавно округлен. Поверхность с обеих сторон покрыта двумя рядами циркульного орнамента. Длинна изделия – 5 см, ширина – 1 см, толщина – 0,6 см.

Стратиграфические наблюдения позволяют говорить о *двух основных горизонтах* на поселении. К нижнему относятся жилище(?) №2, надворная печь, яма №№1-6. К верхнему – жилище №1, площадка для обработки кремня, хозяйственные ямы №№ 7, 8, 10 и пр. К сожалению, довольно близкий материал из них, их фиксация лишь по глубинам залегания при отсутствии перекрывающих друг друга объектов, делает затруднительными выводы о времени их существования и смены, развитии инвентарного комплекса селища.

В последующее время в верхний слой селища была впущена печь пражско-корчацкой культуры. Следует отметить, что в районе исследований керамики указанного круга древностей практически не найдено. Вместе с тем, она в достаточно большом количестве обнаружена в качестве подъемного материала в 0,5-1,0 км к юго-востоку от поселения вдоль берега Днестра. Это позволяет предположить, что обнаруженная печь, вероятно, относится к числу объектов на северо-западной периферии славянского селища, основная территория которого находилась к юго-востоку[4].

Основную часть вещевого материала исследований составляет *керамика*. За исключением упомянутого славянского сосуда, целые формы не известны, что несколько затрудняет их типологическую атрибуцию, зачастую заставляя подавать описания по отдельным признакам, а не совокупным характеристикам. Полностью доминирует *лепные изделия*.

Наиболее распространенными сосудами являлись *плоскодонные кухонные горшки* с грубой поверхностью различных размеров и профилировки. На участке выявлено более 140 профилированных частей от таких сосудов. Преобладали *горшки* профиля близкого к *тюльпаноподобному* (рис. 7/1, 9, 12, 21; 8/8; 12/42 и др.), хотя известны и формы с более выпуклыми боками (рис. 6/1; 10/16).

Сосуды, чаще всего, украшены сквозными проколами под венчиком (рис. 6/18; 8/11, 24, 26, 30, 35, 39; 9/12, 19, 21, 26; 10/16, 29, 30 и др.), реже – «горошинами» (рис. 6/15). Обычен *налепной валик с пальцевыми защипами по тулову* (рис. 6/20, 22; 7/3, 7, 10, 20, 24, 30, 41, 42; 11/10, 11, 29, 32; 12/15, 16, 34, 37). Горшки такой формы и орнаментации – характерная особенность чернолесско-жаботинского керамического комплекса Среднего Поднестровья. Они часто встречаются на поселениях: Непоротов (Крушельницька 1998, рис. 12/1; 13/7, 8), Жванец (Крушельницька 1985, рис. 38/10, 14), Днестровка-Лука (Смирнова 1984), Ленковцы, Гамарня (Мелюкова 1958, рис. 1/3, 4), Нагоряны, Пидмет (Шовкопляс 1954, табл. 1/5, 8-10), Рудковецкое (Гуцал 2000, рис. 2) и Григоровское (Смирнова 1983, рис. 1/3, 8, 10) городища. Обычны они и для погребального инвентаря этого времени: курганы 1 в Мервинцах (Смирнова 1977, рис. 3/1), 4 и 6 в Луке-Врублевецкой (Шовкопляс, Максимов 1952, табл. I/4; IV/3), захоронение

[3] Искренне благодарны Н.С. Абашиной за помощь при атрибуции славянского комплекса.

[4] Комплексы этого времени известны и по результатам раскопок 1969 г., когда на первой надзаплавной террасе в 150 м к северу от Козлова были открыты жилища VI-VII вв. с печами-каменками (Приходнюк 1975, 101).

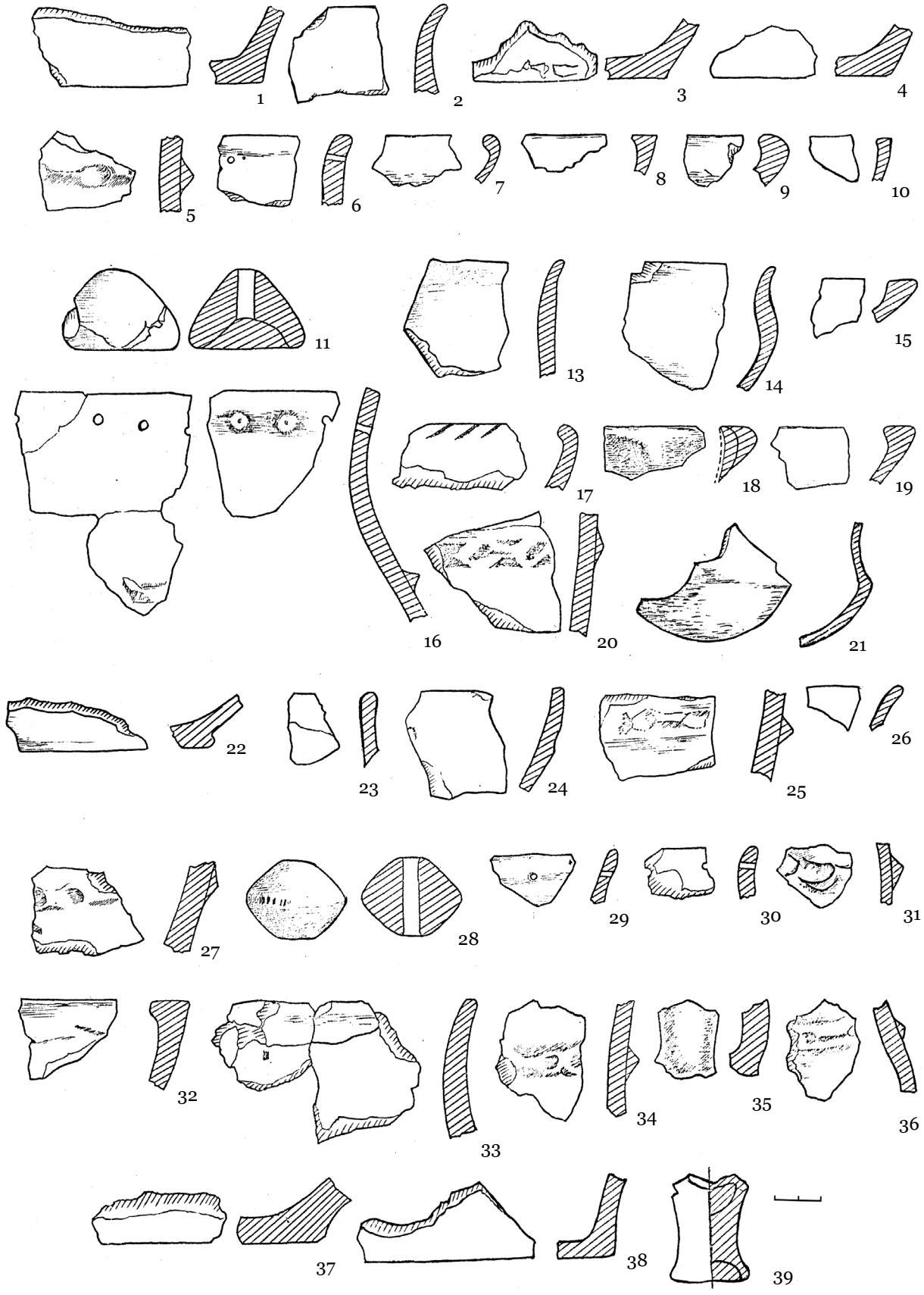

Рис. 10. Керамика поселения Козлов II.

в Большой Слободке (Гуцал, Мегей 2005, рис. 2/16). И хотя отдельные похожие формы или орнамент встречаются на Западной Подолии и в скифское время (Мелюкова 1953, рис. 30/4; 32/17; Гуцал и др. 2006, рис. 1), все же с полной уверенностью можна говорить о подобных изделиях, как знаковых, прежде всего для доскифского периода Среднего Днестра. Обычны они и для синхронных памятников Среднего Побужья: Немировское городище (Смирнова 1996, рис. 4/2; Смирнова 2001а, рис. 1/3), Вишенка-2 (Бойко 2004, рис. 2/36); Днепровского Правобережья: Жаботинское (Дараган 2003, рис. 3/1-10; Daragan 2004, abb. 3/1-4, 7, 8, 10, 11) и Хрещатицкое (Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971, рис. 5/1-3) поселения, Субботовское городище (Тереножкин 1961, рис. 36/2), погребения в Квитках (Скорый 1999, рис. 3/2) и Стеблеве (Клочко, Скорый 1993, рис. 5/1); Поворсклья: Хухры, Ницаха (Ковпаненко 1961, рис. 2/1, 2; 1967, рис. 17/2, 3).

Встречаются подобные горшки в ареале высоцкой культуры: Конюшков (Крушельницька 1976, рис. 19/20), Збараж, Маркополь, Викныны Велыки (Бандрівський 1994, рис. 5/6, 9, 14; 17/1, 2; 32/1); а также в Могилянской группе на Волыни (Крушельницька 1976, рис. 21/6).

Известны они и в сахарнянских памятниках (Кашуба 2000, рис. XXXVII/Б; LXII/6), хотя в целом здесь преобладают горшки других форм. Единичны такие изделия и в степи Северного Причерноморья (Махортых 2005, рис. 45/4, 7).

Достаточно редки фрагменты с *налепным валиком и проколами под венчиком* (рис. 11/14). Такие сосуды на Среднем Днестре появляются в доскифское время: Непоротов (Крушельницька 1998, рис. 40/4, 5), Большая Слободка (Гуцал, Мегей 2005, рис. 2/8), Ленковцы, Гамарня (Мелюкова 1958, рис. 2/2), Нагоряны, Пидмет (Шовкопляс 1954, табл. 1/1, 6), Лука-Врублевецкая, Дунаек (Шовкопляс 1952, табл. I/4; IV/3). Однако, господствующим типом они становятся здесь только в раннескифский период, часто встречаясь как на поселениях: Сухостав (Свєшніков 1957, табл. 1/10, 11), Оселивка (Никитина 1979, рис. 6/1-3), Долиняны (Смирнова 1981, рис. 2/1-3), Залесье (Ганіна 1984, рис. 1/3-8), Иванэ-Пустэ (Ганіна 1965, рис. 1/1; 3/2-6), так и в курганах: 2 в Ивахновцах, 2 возле Сырватинцев (Pulaski 1902, rys. 11; 24), 2 у Гродека (Sulimirski 1936, tab. XVII/12), 3 и 5 рядом с Перебыковцами (Смирнова 1979, рис. 12/8; 15/4, 5), 2 около Долинян (Смирнова 1977, рис. 3/4), во Врублевцах (Кучугура 1995, рис. 3/1), 4 Текливского могильника (Гуцал и др. 2003, рис. 2/2), 5, 6, 8 в окрестностях Колодиевки (Гуцал и др. 2005, рис. 3/5; Гуцал и др. 2006, рис. 2/8, 11).

Судя по материалам поселения Вишенка-2 (Бойко 2004, рис. 3/9), в доскифское время появляются такие предметы и на Южном Буге, продолжая бытовать тут и в раннескифское время (Смирнова 2001а, рис. 2). В Днепровской Правобережной Лесостепи горшки такого вида характерны для раннескифского времени: курганы Репяховатая Могила (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 24/1, 2), 6, погребение 1, у Яснозорья (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, рис. 5/5), 1 группы Медвин II (Ковпаненко 1977, рис. 9/7), 15 Стеблевского могильника (Клочко, Скорый 1993, рис. 5/1), около Глевахи (Тереножкин 1954, рис. 11), 406 под Журовкой (Ильинская 1975, табл. IX/6), 492 возле Макеевки (Галанина 1977, табл. 10/26), 37 в Бобрице (Ковпаненко 1981, рис. 10/26). Известны похожие изделия и на Верхнем Днестре (Крушельницкая 1971, рис. 2/1-3).

Единичен фрагмент прямостенного горшка с выступом-упором под венчиком (рис. 9/6). Такие сосуды являются одними из наиболее характерных для голиградских памятников (Смирнова 1976, рис. 2/15, 16; 3/1, 12), известны они в культуре Козия-Сахарна (Кашуба 2000, рис. XIV/1; LVIII/23; LXXXI/1), иногда встречаются и в познечернолеских комплексах Среднего Поднестровья (Смирнова 1984, рис. 6/1-4, 11).

Второй по встречаемости группой лепной керамики являются *плоскодонные миски*. Обнаружено 36 профилированных частей, многие из которых имели подлощенную или лощенную поверхность серого, бурого, черного цветов. По профилировке они могут быть разделены на следующие разновидности:

1. С горизонтально срезанным утолщенным краем (рис. 8/10, 13; 9/3; 10/19, 32).
2. С краем, загнутым внутрь почти под прямым углом (рис. 9/25; 10/7, 9).

3. С горизонтально обрезанным, загнутым внутрь венчиком (рис. 11/27).
4. Со слегка расширенным, горизонтально обрезанным краем (рис. 9/14).
5. С краем приплюснутым и отогнутым вниз (рис. 7/2).

В целом, такие формы наиболее характерны для позднечернолесско-жаботинского этапа на Среднем Днестре (Крушельницька 1998, рис. 102/2, 8, 14, 15; Гуцал 2000, рис. 2; Смирнова 1984, рис. 7/2; Шовкопляс, Максимов 1952, табл. I/8). Некоторые продолжают существовать и в раннескифскую эпоху.

Некоторые из мисок поселения Козлов-2 имели высокий поддон (рис. 8/1). В Поднестровье такие изделия существуют как на предскифском этапе – Непоротов (Крушельницька 1998, рис. 45/6; 67/8), Днестровка-Лука, курган 1 (Смирнова 1984, рис. 11/2, 3), так и на раннескифском – Сырватинцы, курган 1 (Pulaski 1902, rys. 23), Долиняны, поселение (Смирнова 2001, рис. 26). В других регионах Украинской Лесостепи они обычны для раннескифских памятников: Немировское городище (Смирнова 1996, рис. 8/8, 9), курганы 6, погребение 1, в Яснозорье (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, рис. 5/1), 406 и 411 у Журовки (Ильинская 1975, табл. IX/7, 10; XI/2, 3), 363 около Пешек (Ковпаненко 1981, рис. 38/7), 2 возле Мачух (Ковпаненко 1970, рис. 4/28).

Орнамент на мисках редок. Встречаются пальцевые вдавления под венчиком (рис. 9/16), косая насечка на внешней стороне края (рис. 8/5). Горизонтальный край одного изделия украшен косыми бороздками (рис. 8/27). Некоторые сосуды имели выступы на венчиках (рис. 10/18). Такое декорирование обычно для среднеднестровских предскифских изделий (Крушельницька 1998, рис. 41/10; 66/19; 95/11; Смирнова 1984, рис. 7/2).

Миниатюрна *рюмковидная ножка сосуда* с утраченным верхом (рис. 10/39). В скифское время встречаются маленькие мисочки на похожем поддоне (Мелюкова 1953, рис. 32/7-9; Ганіна 1984, рис. 3/6; Бессонова, Скорый 2001, рис. 39/8). Небольшой мисочке принадлежит и один фрагмент с венчиком из Козлова (рис. 8/28). Возможно, частью миски был и кусок стенки с налепом (рис. 6/21).

Черпаки представлены небольшим количеством: 14 фрагментов. Поверхность – серая или темно-серая подлощенная. В основном, это фрагменты петельчатых ручек, округлых (рис. 9/9, 23) или плоских (рис. 7/13; 9/22) в сечении. Часто они имеют выступы-отростки на верху (рис. 11/12), для лучшей фиксации в руке, имеющие цилиндрическую или катушкоподобную форму и находящие аналогии в предскифских среднеднестровских древностях (Крушельницька 1998, рис. 60/3; 100/1; Гуцал 2000, рис. 2; Смирнова 1984, рис. 8/4). Судя по сохранившимся частям (рис. 8/2, 7; 10/14, 21), эта категория посуды имеет достаточно глубокую чашечку с округлым (иногда с ребристым биконическим переходом) туловом, сужающейся шейкой и прямым или отклоняющимися во вне венчиком (в последнем случае профиль стенки принимает S-подобный вид). В Среднем Поднестровье подобные вещи характерны для предскифского времени: Непоротов (Крушельницька 1998, рис. 57/13, 14; 60/9; 62/2; 63/9; 68/3-7; 99/8), Днестровка-Лука, поселение (Смирнова 1984, рис. 4/7; 8/13), Лука-Врублевецкая, поселение Дунаек, курган 1 (Шовкопляс 1952, табл. 1/1, 2, 7). Иногда они доживают до эпохи скифской архаики (Ганина 1984, рис. 3/1, 2; Смирнова 2001, рис. 5/11), хотя в целом изделия этой эпохи уже более не так глубоки. Аналогичная ситуация наблюдается и в других регионах Правобережной Лесостепи: принадлежность большинства из них к предскифской эпохе – Немировское городище (Смирнова 2001a, рис. 1/7), Жаботинское поселение (Daragan 2004, abb. 31/8, 10, 12), и редкие находки раннескифского времени (Петровська 1968, рис. 6/3, 4, 6). Посудины подобных профилей встречаются также в культуре Сахарна-Козия (Кашуба 2000, рис. 18, 14, 17).

Интересен низ остродонного черпака (рис. 11/8). Такие сосуды, иногда украшенные поясом геометрического орнамента, типичны для доскифского периода, когда они бытовали на Среднем Днестре: Непоротов (Крушельницька 1998, рис. 15/11; 33/7; 50/10; 99/15-17; 101/7), Григоровское городище (Смирнова 1983, рис. 2/4); в Среднем Побужье: Тютьки, курган 1 (Заец 1979, рис. 1/2, 3); в ареале высоцкой культуры: Маркополь (Бандрівський 1994, рис. 29/3,8), Петриков, погребение 120

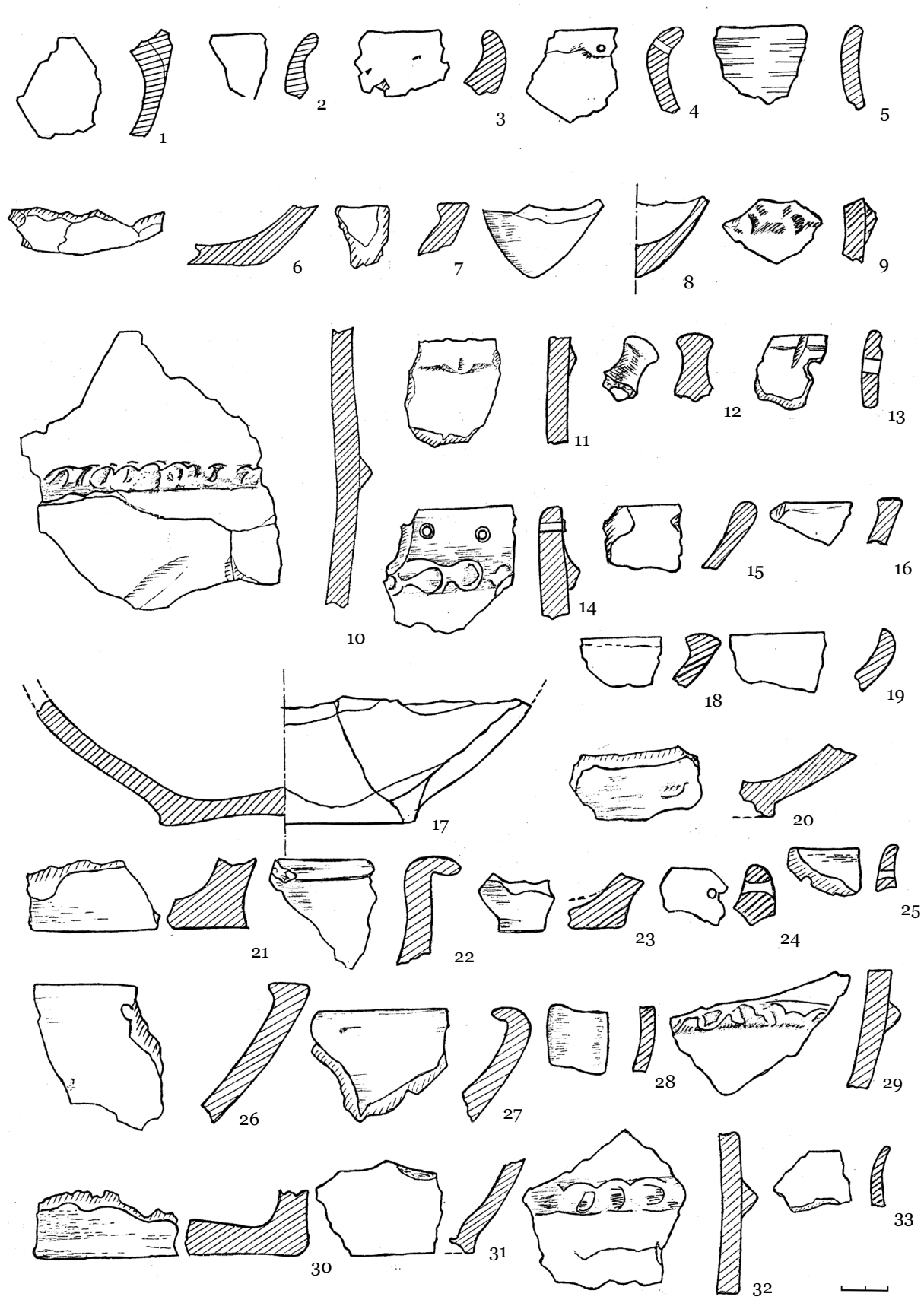

Рис. 11. Керамика поселения Козлов II.

(Бандрівський 2002, рис. 33/5), Свириж, Луговое (Бандрівський, Крушельницька 1998, рис. 33/1, 4). Только немногие экземпляры доживают до скифского времени: Шутновцы, курган 5 (Гуцал и др. 2001, рис. 1/1, 2, 4).

Вероятно, некоторые сосуды были украшены врезным геометрическим орнаментом. В пользу этого говорит обломок плоской петельчатой ручки, декорированной заштрихованным треугольником с выступами (рис. 12/30)[5], и два чернолощенных обломка стенок сосудов, углубления на которых были заполнены белой пастой (рис. 7/32; 8/40).

Буквально несколькими фрагментами представлены *корчаги*. От одной из них сохранился фрагмент придонной части (рис. 12/1), от другой – нижняя округлая часть с защипным валиком по тулову (рис. 12/5). На похожих предскифских сосудах валик обычно располагается несколько выше – на плечиках (Крушельницька 1998, рис. 40/3; Гуцал 2000, рис. 2). Корчага, фрагменты которой обнаружены в придонной части, имела прекрасно лощенную поверхность.

Оригинальны части сосудов с отогнутым под прямым углом венчиком (рис. 9/7; 11/22). В Правобережной Лесостепи предскифского и раннескифского времени встречаются корчаги с подобным оформлением верха (Мелюкова 1953, рис. 32/16-18; Daragan 2004, abb. 23). С другой стороны, в раннескифском кургане 4 у с. Малиновцы на Западном Подолье, найден небольшой сосуд с похоже отогнутым венчиком (Гуцал и др. 2004, рис. 2/8), который, судя по длине стенок, вряд ли мог быть корчагой.

Кроме этого, несколько слов нужно сказать о лепной керамике из нижних слоев поселения не связанной с ним в культурно-хронологическом плане. Это обломок горла сосуда с прямым венчиком и небольшой ручкой, украшенный углублениями по венчику и ручке, два венчика сосудов, декорированных уколами и наколами, и два венчика, орнаментированные зубчатым штампом (рис. 12/24-28). Эта посуда относиться к *среднему этапу трипольской культуры*[6].

В значительно меньшем количестве представлена *гончарная керамика*. Помимо уже упомянутого *обломка стенки амфоры(?)*, и еще одной части *красноглиняного кружального сосуда*, возможно, относящегося к *античной* продукции, это еще девять фрагментов. Восемь из них – *сероглинянные* (два обломка стенок сосудов, два венчика от тонкостенных сосудов, один – от толстостенного (рис. 8/15, 12), венчик миски с горизонтально обрезанным, оттянутым внутрь краем (рис. 8/13), верхняя часть резко профилированной посудины с отогнутым наружу венчиком, украшенной по тулову параллельными валиками и бороздками (рис. 7/38). Последняя по контурам стенки находит параллели в сосудах с Долинянского поселения, некоторые из которых имеют ручку (Смирнова 1999, рис. 5/12, 13), а также в миске из кургана 7 в Шутновцах (Гуцал и др. 2001, рис. 2/2).

Напомним, что кружальная сероглинянная керамика, известная на территории Западноподольской группы с довоенного времени, атрибуттированная Т. Сулимирским, как кельтская, послужила ему основанием для установления верхней границы указанных древностей в III-II вв. до н.э. (Sulimirski 1936, 117, 118). Дальнейшие находки подобной посуды в хорошо датированных (в том числе античными импортами) раннескифских комплексах, обнаружение таких изделий в Карпато-Дунайском бассейне, привели к их удревнению (и как следствием – удревнению верхней даты Западноподольской группы), отказу от их кельтской принадлежности, и объяснению ее появления на Среднем Днестре северофракийскими влияниями (Ганіна 1965, 115, 116; Смирнова 1968, 18, 19). Однако, удревнение дат раннескифских памятников, отразившееся и на западноподольских древностях, создало ситуацию, когда среднеднестровские комплексы оказались уже не более поздними, чем карпато-балканские. Как следствие, у Г.И. Смирновой появились основания отойти от точки зрения об их ввозе из северной зоны Карпатского бассейна, и связать появление гончарных технологий на упомянутой территории с влиянием первых греческих колонистов около последней трети (четверти) VII в. до н.э. (Смирнова 1993; Смирнова 1999), или во 2-й половине этого столетия (Смирнова 2006, 73).

[5] Отдельные детали этого узора известны на посуде с Непоротовского поселения (Крушельницька 1998, рис. 94/7).

[6] Искренне благодарны С.Н. Рыжову за консультации при атрибуции материала.

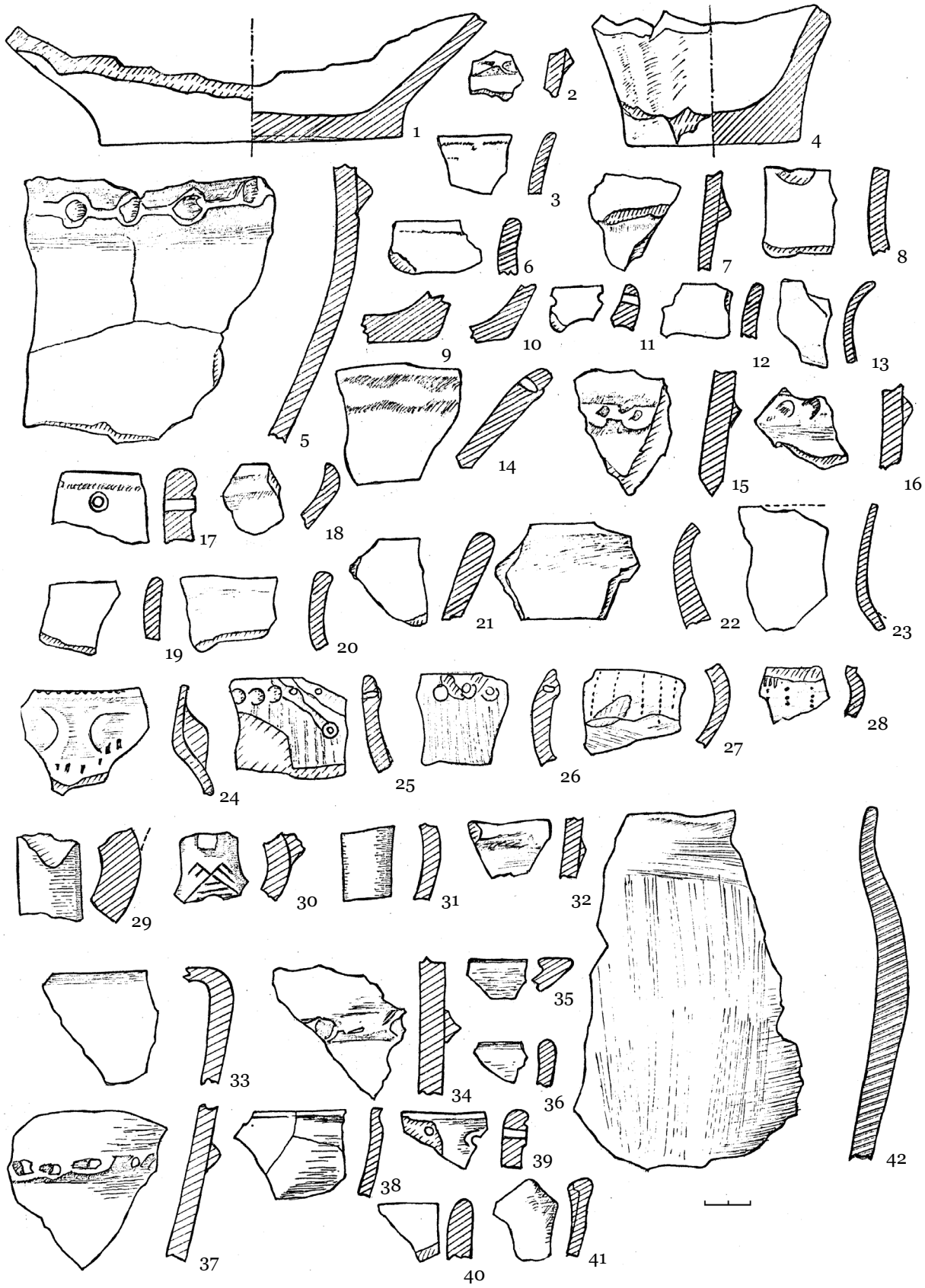

Рис. 12. Керамика поселения Козлов II.

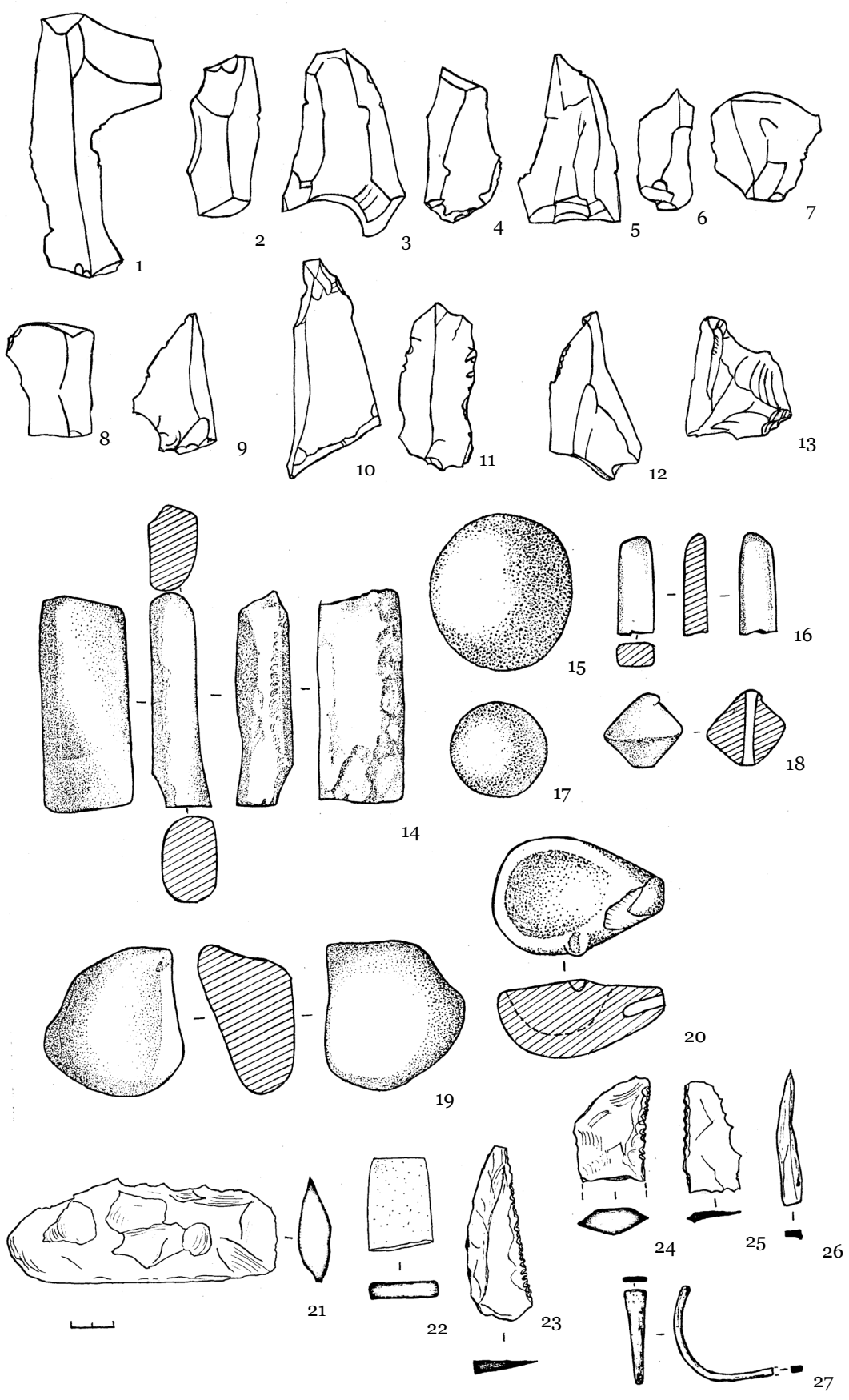

Рис. 13. Инвентарь поселения Козлов II: 1-17, 19, 21-25 - камень;
18, 20 - керамика; 26 - кость; 24 - бронза.

В целом, керамический комплекс поселения Козлов-2 носит очень много *предскифских черт*, часть из которых продолжают существовать в *раннескифское* время. О функционировании селища в *скифское время* надежно свидетельствует и упомянутая выше гончарная посуда. Подобное сочетание встречено и в верхнем слое в Непоротове. И здесь тюльпановидные горшки с проколами под венчиком также сопровождались гончарным сероглинянным сосудом, и, между прочим, еще и обилием кремневых отщепов (Крушельницька 1998, 14-21, рис. 5; 6). В свете приведенной информации, кружальные сосуды из Козлова и верхних слоев Непоротова, вероятно, являются одними из наиболее ранних образцов подобной керамики на Среднем Днестре.

Помимо керамики на поселении найдены многочисленные *орудия труда*, *украшения* и другие вещи.

Орудия труда из глины представлены *тремя пряслицами* и *лячкой*. Одно из пряслиц (рис. 10,11) конической формы достаточно больших размеров (высота – 3,5 см, диаметр низа – 5 см, отверстия – 0,7 см). Два экземпляра – биконических пропорций. Большее из них имеет высоту 3,5 см, диаметр широчайшей части – 4,4 см, диаметр отверстия – 0,7 см (рис. 10/28). Меньшее – высоту 3,4 см, наибольший диаметр – 3,6 см, диаметр отверстия – 0,4-0,6 см (рис. 13/18). Все изделия довольно обычны для памятников эпохи раннего железа Украинской Лесостепи (Крушельницька 1998, рис. 103/6; Мелюкова 1953, рис. 32/5, 6; 1958, рис. 2/26; Смирнова 1983, рис. 8/1, 2; Смирнова 2001, рис. 5/2; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, рис. 18/18; Бессонова, Скорый 2001, рис. 55/3, 12, 40-42).

Лячка выполнена в виде ковшика, имеющего втулку для рукояти. С одной из сторон – носик для удобного переливания расплавленного метала в форму. Поверхность тщательно заглажена и обожжена, красного цвета (рис. 13/20). Длинна – 8 см, ширина – 5,5 см, высота – 3,6 см. Довольно представительная серия таких изделий известна с чернолесских городищ Среднего Поднепровья (Тереножкин 1961, 110). На Днестре похожие предметы были выявлены на голиградском поселении в Городнице (Мелюкова 1958, 25), раннескифском селище в Долинянах (Смирнова 1981, рис. 5/1, 8).

Орудия из кремня представлены двумя фрагментированными *вкладышами серпов*. Максимальная ширина 2,5 см, длинна – 5 и 8 см (рис. 13/23, 24). Нижняя часть изделий заострена (рис. 13/21). Указанные предметы часто встречаются в древностях предскифского горизонта Среднего Днестра: Непоротов (Крушельницька 1998, рис. 104/1-8), Днестровка-Лука (Смирнова 1984, рис. 9/5, 8), Григоровское городище (Смирнова 1983, рис. 6/6, 10), Ленковцы, Гамарня (Мелюкова 1958, рис. 2/38-41), Михалков, Березовский Хутор (Гуцал 1979, рис. 4/10, 31). Нередки они и в памятниках высоцкой культуры: Гончаровка (Крушельницька 1976, рис. 21/1, 2), Збараж, Маркополь, Викныны Велыки (Бандрівський 1994, рис. 25/18-23; 31/3; 34/1). А вот в чернолесских памятниках Поднепровья их использование было, очевидно, менее масштабным, хотя с Субботовского городища происходит относительно многочисленная подборка (Тереножкин 1961, рис. 54).

Кремневые орудия на пластинах (рис. 13/11) также находят аналогии в предскифских комплексах: Непоротов (Крушельницька 1998, рис. 70/15; 72/7, 8), Тютьки, курган 2 (Заец 1979, рис. 2/13). На Среднем Днестре, впрочем, они бытуют и в скифское время: Сухостав (Свєшніков, 1957, табл. 1/13, 14), Долиняны (Смирнова 1981, 50).

Найдены на поселении и два долота, одно из которых имеет длину 13 см, ширину – 5 см, толщину верхней части – 2 см (рис. 13/21).

Каменные орудия известны по находкам *точильных камней*, *терочника*, *сфероидов*.

Все три *бруска* изготовлены из песчаника и имеют продолговатую форму. Размеры 5× 5×1 см, 9×4×2 см, 4×3×0,7 см. Два из них обломаны (рис. 13/22). У *оселка* вытянутой прямоугольной формы один край утерян (рис. 13/6). Сохранившаяся длинна – 4,5 см, ширина – 1,6 см, толщина – 0,9-1,1 см. Являясь важным утилитарным элементом, точильные камни довольно широко бытовали в Поднестровье в позднечернолесское время: Григоровское городище (Смирнова 1983, рис. 6/13), Днестровка-Лука (Смирнова 1984, рис. 9/6), Непоротов

(Крушельницька 1998, рис. 105/1-3), курганы 3 и 6 в Луке-Врублевецкой (Шовкопляс, Максимов 1952, рис. 3/1, 2). Использовались они в доскифский период и в Днепровской Лесостепи: погребения в Квитках (Ковпаненко, Гупало 1984, рис. 11/10), Ольшане, курган 1 (Ковпаненко, Скорый 2005, рис. 9/4), Яснозорье, курган 8 (Скорый 1999, рис. 18/2), Субботовское и Московское городища (Тереножкин 1961, табл. 57/1-4). Известны в степном регионе (Махортых 2005, рис. 25). Продолжают бытовать они и в скифскую эпоху (Бессонова, Скорый 2001, рис. 73; 74; Гуцал и др. 2006, рис. 2/6 и др.).

Терочник темносерого цвета, неправильной формы, размерами 7,5×6,5×4 см. Рабочая поверхность заполирована (рис. 13/19). Предметы такого же назначения найдены на Мотронинском городище (Бессонова, Скорый 2001, рис. 81).

Интересны *сферические камни* диаметром 7 и 4,5 см (рис. 13/15, 17). Идентичные изделия происходят с Мотронинского городища (Бессонова, Скорый 2001, рис. 80/1-6).

Костяные орудия представлены *проколкой* с сильно зашлифованной рабочей частью, длинной 6 см (рис. 13/6). Такие вещи, являясь достаточно универсальными изделиями, известны на протяжении всего раннего железного века. Кроме этого, на одном из участков раскопа найден и *бараний астрагал*.

На поселении выявлены и два *бронзовых фрагментированных браслета*. Один – более массивный с расплющенными концами, сохранился примерно на 1/3 длины (рис. 13/27). По данным В.Г. Петренко, оформленные так украшения встречаются в комплексах конца VI в. до н.э. в Посулье и Поворсклье (Петернко 1978, 53). Бронзовые либо медные браслеты с расплющенными, но, в отличие от Козловского, заостренными концами, в синхронных западноукраинских памятниках найдены в кургане 5 у Луки-Врублевецкой (Максимов, Шовкопляс 1952, рис. 2/3) и Чехах (Sulimirski 1931, tab. XXV/27). В других регионах Украинской Лесостепи они обычны для эпохи скифской архаики (Петренко 1978, 52, 53, табл. 39/1-18). От второго, более тонкого, но широкого браслета сохранилась пластина размерами 16×9 мм.

Полученный в ходе работ материал, свидетельствует, что основными занятиями жителей селища являлись земледелие и животноводство. Об этом говорят находки кремневых вкладышей серпов, наличие хозяйственных ям (часть из которых видимо были зерновыми), обилие костей животных. К числу домашних промыслов относятся прядение и ткачество, обработка камня и кости. Находки льячки и шлаков – бесспорные свидетельства знакомства населения с бронзолитейным и железообрабатывающем ремеслами. Вместе с тем, металлические изделия не относятся к частым находкам на поселении. Частично эта малочисленность могла покрываться относительно широкой обработкой кремня – отличительной чертой Среднего Поднестровья раннего железного века. Связи жителей селища с окружающим миром были, скорее всего, достаточно ограниченными. Здесь практически отсутствует античный импорт, да и находки сероглинянной гончарной керамики единичны.

Хронологическая атрибуция памятника объективно усложняется отсутствием изделий с «узкими» датами. Единичные находки импортной керамики крайне фрагментарны. Преобладание в керамическом комплексе тюльпановидных горшков с проколами под венчиком и валиком по корпусу, как отмечалось, характерная черта предскифского времени. Не выпадают из этого контекста и единичные находки фрагментов горшков с валиком под венчиком, появляющиеся на Среднем Днестре еще в доскифскую эпоху. Однако, наличие кружальной античной и сероглинянной керамики бесспорно свидетельствуют уже о раннескифском периоде. Все сказанное позволяет говорить о датировке поселения в рамках *конца предскифского – начала раннескифского времен*, что в абсолютных датах, видимо, будет близким ко *2-й половине VIII-VII вв. до н.е.*

При этом, в силу некоторых причин, керамический материал памятника представляет особый интерес. Как известно, все более-менее узко датируемые комплексы с достаточно репрезентабельным инвентарем из Западноподольской группы (в основном, это погребения), относятся к келермесскому времени. Об этом достаточно четко свидетельствует на-

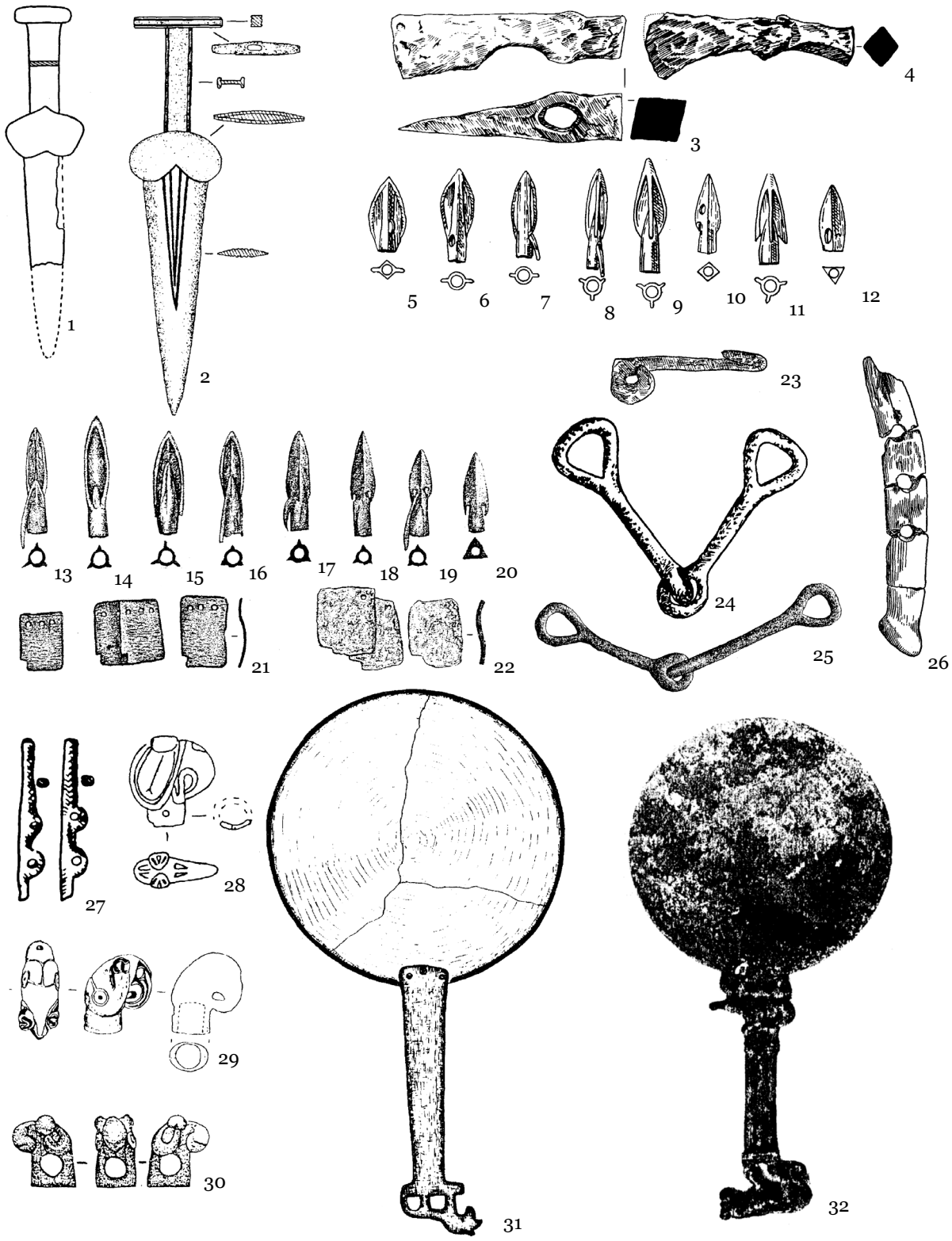

Рис. 14. Главные культурно-хронологические индикаторы из раннескифских памятников Среднего Поднестровья: 1 - Ленковцы, курган; 2 - Сокиринцы; 3, 4 - Перебыковцы, курган 2; 5-12 - Круглик, курган 1; 13-22, 25 - Шутновцы, курган 3; 23, 26 - Иванэ-Пустэ; 24, 28 - Залесье; 27 - Лоевцы, курган 1; 29 - Нивра; 30, 31 - Текливка, курган 3; 32 - Братышев, курган 4. 1-4, 22, 23, 25, 27 - железо; 3-21, 24, 30-32 - бронза; 26, 28, 29 - кость (1 - по А.И. Мелюковой; 2, 14-22, 25 - по А.Ф. Гуцалу; 3-12 - по Г.И. Смирновой; 23, 24, 26 - по О.Д. Ганиной; 27 - по Л.И. Крушельницкой; 28 - по А.Д. Могилову; 29 - по М.С. Бандривскому; 30, 31 - по А.Ф. Гуцалу, В.А. Гуцалу; В.П. Мегею, А.Д. Могилову; 32 - по Т. Сулимирскому).

ходки из них (рис. 14). В основном, это стрелковые наборы из бронзовых двухлопастных листовидных, трехлопастных и трехгранных с листовидной, остролистой, треугольной сводчатой головками (часто с шипами) наконечников стрел; а также детали узды (бронзовые и железные стременовидные, железные петельчатые удила, костяные трехдырчатые зооморфные псалии и их навершия, железные псалии с 3-мя отверстиями, пряжки-пронизки в зверином стиле); зеркала и пр. Докелермесские комплексы типа курганов 2 и 524 в Жаботине, Алексеевского, Ставропольского (1953 г.) и др. здесь пока не известны. Как следствие, не известен и вещевой комплекс этого времени, в т.ч. и керамика, непрерывность развития которой здесь в чернолесско-жаботинское и раннескифское время вряд ли может быть поставлена под сомнение. Вводимые нами в науку материалы памятника Козлов II, показывают, что в начале раннескифского периода на Среднем Днестре *керамический комплекс носил еще очень много доскифских черт*. Особенно ярко это иллюстрируется господством тюльпановидных горшков с проколами под венчиком. Видимо, «классические» банковидные (боченковидные) горшки, украшенные валиком с пальцевыми вдавлениями и проколами под венчиком, становятся здесь основным типом чуть позже – во 2-й половине VII-VI вв. до н.э. Вполне вероятно, что это, наряду отмеченными выше другими особенности керамического комплекса селища, может дать основания для уточнения его «верхней» границы.

Ключевыми в данном случае являются *два фактора*. *Первый* состоит в том, что комплекс лепной посуды Козлова II, в значительной мере имеет еще предскифский облик, отличающийся от среднеднестровского набора керамики, сопровождающейся хроноиндикаторами келермесского облика и составляющей на данный момент абсолютное большинство в Западноподольской группе. Отличительной чертой последней, как отмечалось, является господство банковидных горшков с валиком под венчиком. Другим является и ассортимент черпаков, которые, в целом уже менее глубоки. В хронологическом плане данный фактор выступает основанием для удревнения «верхней» границы Козлова II, которая «вытесняется вниз» комплексами келермесского круга. *Второй фактор* состоит в наличии на рассматриваем селище гончарной античной и сероглиняной керамики, так или иначе связанной с появлением греческих колонистов в Северном и Северо-Западном Причерноморье, и, согласно нынешних представлений, не позволяющей полностью «выводить» рассматриваемый инвентарь из 2-й половины VII в. до н.э. В свете сказанного, представляется, что последняя четверть VII в. до н.э. может быть исключена, как время бытования селища в Козлове. Указанная смена керамического комплекса видимо происходила около 2-й - 3-й четвертей VII в. до н.э. При этом, не следует отбрасывать возможности некоторой асинхронности в эволюции, когда формы, уже вышедшие из употребления в одних местах, продолжали бытовать в других.

Поселение **Козлов I** зафиксировано в центральной части села. Здесь на левом крутом берегу Днестра, на огороде жительницы Г. Вознюк, обнаружена в большом количестве керамика. Площадь, на которой встречен материал – 40×15 м. Она располагалась в 32-33 м к северо-западу от административного здания, где в годы раскопок размещались правление совхоза, сельсовет, узел связи. Похожие фрагменты посуды встречалась здесь и раньше, при прорытии хозяйственной траншеи от указанного здания к общежитию.

На огороде Г. Вознюк, кроме значительного числа непрофилированных фрагментов (в основном от толстостенных кухонных горшков), встречены и верхние части пяти мисок с загнутым внутрь краем. На двух на венчике присутствует орнамент в виде штампованных линий – сродни мискам с Северинovского городища (Смирнова 1961 94, рис. 8/7) – или косых канелюр (рис. 6/4-9). Венчик горшка украшен проколами (рис. 6/5). Глубокий серолощенный черпак имеет округлый корпус, прямой венчик и петельчатую ручку с выступом (рис. 6/10). Находки позволяют предварительно датировать селище *предскифским временем (IX-VIII вв. до н.э.)*.

Библиография

Бандрівський 1994: М.С. Бандрівський, Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи (Львів 1994).

Бандрівський 2002: М.С. Бандрівський, Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури (Львів 2002).

Бандрівський, Крушельницька 1998: М.С. Бандрівський, Л.І. Крушельницька, Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). Записки НТШ CCXXXV, 1998, 193-247.

Бессонова, Скорый 2001: С.С. Бессонова, С.А. Скорый, Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.) (Киев 2001).

Білозір, Скорий 1989: В.П. Білозір, С.А. Скорий, Поселення скіфського часу біля села Козлова на Вінничині. В сб: Тези доповідей сьомої Вінницької обласної краєзнавчої конференції (Вінниця 1989), 16-17.

Бойко 2004: Ю.Н. Бойко, Вишенка-2 – новый чернолесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье. В сб: Древности (Харьков 2004), 238-259.

Галанина 1977: Л.К. Галанина, Скифские древности Приднепровья. САИ Д 1-33 (Москва 1977).

Ганіна 1965: О.Д. Ганіна, Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. Археологія XIX, 1965, 106-117.

Ганіна 1984: О.Д. Ганіна, Поселення ранньоскіфської доби поблизу Залісся. Археологія 47, 1984, 68-79.

Гуцал 1979: А.Ф. Гуцал, Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968-1969 рр.). Археологія 31, 1979, 65-75.

Гуцал 2000: А.Ф. Гуцал, Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп. В сб: Давня і середньовічна історія України (Кам'янець-Подільський 2000), 69-79.

Гуцал 2005: А.Ф. Гуцал, Житло на Поділлі X-VI ст. до н.е. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету 14, 2005, 36-46.

Гуцал и др. 2001: А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янечині. АДУ 1999-2000 рр. (Київ 2001), 17-18.

Гуцал та ін. 2003: А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов, Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі. В сб.: АДУ 2001-2002 рр. (Київ 2003), 90-92.

Гуцал та ін. 2004: А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов, Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. В сб.: АДУ 2002-2003 рр. (Київ 2004), 114-116.

Гуцал та ін. 2006: А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов, Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. В сб.: АДУ 2004-2005 рр. (Київ 2006), 157-159.

Гуцал, Мегей 2005: В.А. Гуцал, В.П. Мегей, Поховання ранньоскіфського часу на багатошаровому поселенні Велика Слобідка. Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету 14, 2005, 67-74.

Дараган 2003: М.Н. Дараган, Периодизация Жаботинского поселения. В сб.: АДУ 2001-2002 рр. (Київ 2003), 310-317.

Заец 1979: И.И. Заец, Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютьки Винницкой области. СА 1, 1979, 256-260.

Ильинская 1975: В.А. Ильинская, Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (Киев 1975).

Ильинская и др. 1980: В.А. Ильинская, Б.Н. Мозолевский, А.И. Тереножкин, Курганы VI в. до н.э. у с. Матусов. В сб: Скифия и Кваказ (Киев 1980), 31-63.

Кашуба 2000: М.Т. Кашуба, Раннее железо в лесостепи между Днестром и Серетом (культура Козия-Сахарна). Stratum plus 3, 2000, 241-488.

Клочко, Скорый 1993: В.И. Клочко, С.А. Скорый, К исследованию позднесчернолесского погребального обряда. РА 4, 1993, 54-64.

Клочко, Скорий 1994: В.І. Клочко, С.А. Скорий, Курган № 15 біля Стеблева у Пороссі. Археологія 2, 1994, 71-84.

Ковпаненко 1961: Г.Т. Ковпаненко, Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли. Археологія XIII, 1961, 62-79.

Ковпаненко 1967: Г.Т. Ковпаненко, Племена скіфського часу на Ворсклі (Київ 1967).

Ковпаненко 1970: Г.Т. Ковпаненко, Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М. Я. Рудинського). Археологія XXIV, 1970, 146-169.

Ковпаненко 1977: Г.Т. Ковпаненко, Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье. В сб: Скифы и сарматы (Киев 1977), 40-72.

Ковпаненко 1981: Г.Т. Ковпаненко, Курганы раннескифского времени в басейне р. Рось (Киев 1981).

Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989: Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) (Киев 1989).

Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994: Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, Новые курганы раннего железного века в Поросье. В сб: Древности скифов (Киев 1994), 41-62.

Ковпаненко, Гупало 1984: Г.Т. Ковпаненко, Н.Д. Гупало, Погребение воина у с. Квитки в Поросье. В сб: Вооружение скифов и сарматов (Киев 1984), 39-59.

Ковпаненко, Скорый 2005: Г.Т. Ковпаненко, С.А. Скорый, Ольшана: погребение предскифского времени в Днепровской Правобережной Лесостепи. Stratum plus (2003-2004) 3, 2005, 265-288.

Крушельницкая 1971: Л.И. Крушельницкая, Памятники скифского времени на Среднем Днестре. В сб: Проблемы скифской археологии (Москва 1971), 120-126.

Крушельницкая 1976: Л.І. Крушельницька, Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза (Київ 1976).

Крушельницкая 1985: Л.І. Крушельницька, Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (Київ 1985).

Крушельницька 1998: Л.І. Крушельницька, Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток) (Львів 1998).

Кучагура 1995: Л.І. Кучугура, Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї. Археологія 2, 1995, 131-135.

Махортых 2005: С.В. Махортых, Киммерийцы Северного Причерноморья (Киев 2005).

Мелюкова 1953: А.И. Мелюкова, Памятники скифского времени на Среднем Днестре, КСИИМК 51, 1953, 60-73.

Мелюкова 1958: А.И. Мелюкова, Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья. МИА 64, 1958, 5-102.

Никитина 1979: Г.Ф. Никитина, Землянка скифского времени у с. Оселивка Черновицкой области. СА 3, 1979, 241-249.

Петренко 1978: В.Г. Петренко, Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. САИ Д 4-5 (Москва 1978).

Петровська 1968: Є.О. Петровська, Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині. Археологія XXI, 1968, 164-174.

Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971: Є.Ф. Покровська, В.Г. Петренко, Г.Т. Ковпаненко, Поселення VIII-VI ст. до н.е. біля с. Хрещатик на Канівщині. Археологія 2, 1971, 94-109.

Приходнюк 1975: О.М. Приходнюк, Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.) (Київ 1975).

Свєшніков 1957: І.К. Свєшніков, Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області. Археологія XI, 1957, 106-114.

Скорый 1999: С.А. Скорый, Киммерийцы в Украинской Лесостепи (Киев-Полтава 1999).

Смирнова 1961: Г.И. Смирнова, Северниовское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947-1948, 1953 рр.). АСГЭ 2, 1961, 88-103.

Смирнова 1968: Г.И. Смирнова, Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. АСГЭ 10, 1968, 14-27.

Смирнова 1976: Г.И. Смирнова, Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна. АСГЭ 17, 1976, 18-34.

Смирнова 1977: Г.И. Смирнова, Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны. АСГЭ 18, 1977, 29-40.

Смирнова 1979: Г.И. Смирнова, Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. ТГЭ XX, 1979, 37-67.

Смирнова 1981: Г.И. Смирнова, Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977-1978 гг.). АСГЭ 22, 1981, 40-61.

Смирнова 1983: Г.И. Смирнова, Материальная культура Григоровского городища (К вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). АСГЭ 23, 1983, 60-72.

Смирнова 1984: Г.И. Смирнова, О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. АСГЭ 25, 1984, 43-60.

Смирнова 1993: Г.И. Смирнова, Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры. РА 2, 1993, 101-118.

Смирнова 1996: Г.И. Смирнова, Немировское городище – общая характеристика памятника VIII-VII вв. до н. э., Археологія 4, 1996, 67-84.

Смирнова 1999: Г.И. Смирнова, Еще раз о серой кружальной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья. АСГЭ 34, 1999, 44-56.

Смирнова 2000: Г.И. Смирнова, Первые поселенцы у с. Долиняны (эпоха средней бронзы). Stratum plus 2, 2000, 554-562.

Смирнова 2001: Г.И. Смирнова, Заключительный сезон работ на раннескифском поселении у с. Долиняны. АСГЭ 35, 2001, 59-73.

Смирнова 2001а: Г.И. Смирнова, Гальштатский компонент в раннескифской культуре Лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища). РА 4, 2001, 33-43.

Смирнова 2006: Г.И. Смирнова, Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия. В сб: Древности скифской эпохи (Москва 2006), 66-92.

Тереножкін 1954: О.І. Тереножкін, Курган біля с. Глеваха. Археологія IX, 1954, 80-97.

Тереножкин 1961: А.И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском Правобережье (Киев 1961).

Шовкопляс 1952: І.Г. Шовкопляс, Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі. АП УРСР IV, 1952, 5-11.

Шовкопляс 1954: І.Г. Шовкопляс, Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі. Археологія IX, 1954, 98-104.

Шовкопляс, Максимов 1952: І.Г. Шовкопляс, Є.В.Максимов, Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. Археологія VII, 1952, 89-109.

Daragan 2004: M.N. Daragan, Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin. Eurasia Antiqua 10, 2004, 55-146.

Pulaski 1902: F. Pulaski, «Mogily» o nasypie kamienym w powiecie Kammientckim. Swiatowit IV, 1902, 3-39.

Sulimirski 1931: T. Sulimirski, Kultura Wysocka (Krakow 1931).

Sulimirski 1936: T. Sulimirski, Scytowie na Zahodniem Podolu (Lwów 1936).

Complexe din epoca fierului timpuriu de la aşezarea Kozlov, regiunea Nistrului Mijlociu

Rezumat

Prin acest articol se introduc în circuitul ştiinţific materialele arheologice, provenite din aşezarea din epoca fierului timpuriu de lângă s. Kozlov, r-nul Mogyliv-Podilskyj, regiunea Vinnitsa, investigată în anul 1987 de către colectivul de cercetători de la Institutul de arheologie al AŞ a Ucrainei. Au fost cercetate vestigii ale locuinţelor, gropi menajere, precum şi un atelier pentru prelucrarea pietrei. Materialul de bază, recuperat din aşezare, este reprezentat de ceramică modelată cu mâna, cea lucrată la roata olarului întâlnindu-se destul de rar. La fel, este redus şi numărul pieselor din metal, care este compensat printr-o cantitate mai sporită a celor din piatră. Ca urmare a analizei inventarului arheologic aşezarea a fost datată cu sfârşitul perioadei prescitice - începutul celei scitice.

Lista ilustraţiilor

Fig. 1. Planul general al aşezării Kozlov II.

Fig. 2. Planul săpăturilor la aşezarea Kozlov II.

Fig. 3. Planul şi secţiunea locuinţei nr. 1.

Fig. 4. Planurile şi secţiunile gropilor din aşezarea Kozlov II: 1 - groapa nr. 2; 2 - groapa nr. 3; 3 - groapa nr. 5; 4 - groapa nr. 6.

Fig. 5. Cuptoare din aşezarea Kozlov II.

Fig. 6. Ceramică din aşezările Kozlov II (1-4, 13-22) şi Kozlov I (5-12).

Fig. 7. Ceramică din aşezarea Kozlov II.

Fig. 8. Inventarul aşezării Kozlov II: 1-40, 42-44 - ceramică, 41 - piatră.

Fig. 9. Ceramică din aşezarea Kozlov II.

Fig. 10. Ceramică din aşezarea Kozlov II.

Fig. 11. Ceramică din aşezarea Kozlov II.

Fig. 12. Ceramică din aşezarea Kozlov II.

Fig. 13. Inventarul aşezării Kozlov II: 1-17, 19, 21-25 - piatră; 18, 20 - ceramică; 26 - os; 24 - bronz.

Fig. 14. Principalii indicatori cultural-cronologici de la monumentele scitice timpurii din regiunea Nistrului Mijlociu: 1 - Lenkovcy, tumul; 2 - Sokirincy; 3, 4 - Perebykovcy, tumulul 2; 5-12 - Kruglik, tumulul 1; 13-22, 25 - Šutnovcy, tumulul 3; 23, 26 - Ivane-Puste; 24, 28 - Zales'e; 27 - Loevcy, tumulul 1; 29 - Nivra; 30, 31 - Teklivka, tumulul 3; 32 - Bratyšev, tumulul 4. 1-4, 22, 23, 25, 27 - fier; 3-21, 24, 30-32 - bronz; 26, 28, 29 - os (1 - după A.I. Meljukova; 2, 14-22, 25 - după A.F. Gucal; 3-12 - după G.I. Smirnova; 23, 24, 26 - după O.D. Ganina; 27 - după L.I. Krušel'nickaja; 28 - după A.D. Mogilov; 29 - după M.S. Bandrivskij; 30, 31 - după A.F. Gucal, V.A. Gucal, V.P. Megej, A.D. Mogilov; 32 - după T. Sulimirskij).

Early Iron Age complexes near Kozlov village in the Middle Dniester area

Abstract

The article is devoted to the specialist publication of materials from the Early Iron Age settlement near Kozlov village in Mogyliv-Podilskyj district of the Vinnitsa region, investigated in 1987 by the expedition of the Institute of Archaeology AS USSR. Remains of the dwellings, household pits and a context connected to the treatment of flint were excavated. The basic category of finds from a settlement are the ceramics, the finds of complete pottery vessels being rare. Metallic objects are not present, which may partly have been compensated by the wide distribution of the flints. The analysis of the inventory allows us to date the settlement back to the end of the pre-scythian - the beginning of scythian time.

List of illustrations

Fig. 1. General plan of Kozlov II settlement.

Fig. 2. Plan of excavations from Kozlov II settlement.

Fig. 3. Plan and section of dwelling no. 1.

Fig. 4. Plans and sections of pits from Kozlov II settlement: 1 - pit no. 2; 2 - pit no. 3; 3 - pit no. 5; 4 - pit no. 6.

Fig. 5. Furnaces from Kozlov II settlements.

Fig. 6. Ceramics from Kozlov II (1-4, 13-22) and Kozlov I (5-12) settlements.

Fig. 7. Ceramics from Kozlov II settlement.

Fig. 8. Inventory of Kozlov II settlement: 1-40, 42-44 - ceramics, 41 - stone.

Fig. 9. Ceramics from Kozlov II settlement.

Fig. 10. Ceramics from Kozlov II settlement.

Fig. 11. Ceramics from Kozlov II settlement.

Fig. 12. Ceramics from Kozlov II settlement.

Fig. 13. Inventory of Kozlov II settlement: 1-17, 19, 21-25 - stone; 18, 20 - ceramics; 26 - bone; 24 - bronze.

Fig. 14. Main cultural-chronological indicators from early Scythian monuments from Middle Dniester region: 1 - Lenkovcy, tumulus; 2 - Sokirincy; 3, 4 - Perebykovcy, tumulus no. 2; 5-12 - Kruglik, tumulus no. 1; 13-22, 25 - Šutnovcy, tumulus no. 3; 23, 26 - Ivane-Puste; 24, 28 - Zales'e; 27 - Loevcy, tumulus no. 1; 29 - Nivra; 30, 31 - Teklivka, tumulus no. 3; 32 - Bratyšev, tumulus no. 4. 1-4, 22, 23, 25, 27 - iron; 3-21, 24, 30-32 - bronze; 26, 28, 29 - bone (1 - after A.I. Meljukova; 2, 14-22, 25 - after A.F. Gucal; 3-12 - after G.I. Smirnova; 23, 24, 26 - after O.D. Ganina; 27 - after L.I. Krušel'nickaja; 28 - after A.D. Mogilov; 29 - after M.S. Bandrivskij; 30, 31 - after A.F. Gucal, V.A. Gucal, V.P. Megej, A.D. Mogilov; 32 - after T. Sulimirskij).

30.10.2009

Владимир Белозор, канд. ист. наук, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 11, 04210, Киев, Украина

Сергей Скорый, доктор ист. наук, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 11, 04210, Киев, Украина; e-mail: skory@iananu.kiev.ua

Александр Могилов, канд. ист. наук, Институт археологии, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 11, 04210, Киев, Украина

NOCH EINE HALLSTATTZEITLICHE FIBEL IN DER FESTUNG RACOŞ-*PIATRA DETUNATĂ* GEFUNDEN

Florea Costea

Während der letzten drei Jahrzehnte in Fundplätzen des Olt-Engpasses in den Perşani-Bergen (Augustin-Mateiaş) durchgeführte archäologische Untersuchungen haben die Existenz von drei dicht besiedelten Plätzen der frühen Eisenzeit belegen können. Es handelt sich um zwei befestigte und eine unbefestigte Siedlung, im Einzelnen die Befestigungsanlage auf dem *Piatra Detunată* genannten Hügel mit einer Fläche von etwa 3 ha; die Befestigung auf dem *Dealul (Hügel) Cornu*, die gemeinsam mit außerhalb des Walles liegenden Terrassen etwa 12 ha umfasst und die unbefestigte, etwa 2 ha große Siedlung auf der Erhebung *Tipia Ormenişului*. In letzterer sind die Ausgrabungsarbeiten abgeschlossen und die Ergebnisse in monographischer Form vorgelegt (Costea et al. 2006), an der Stelle *Piatra Detunată* sind Ausgrabungsarbeiten im Gange, auf dem *Dealul Cornu* hingegen wurde lediglich eine auf das Befestigungssystem bezogene Sondausgrabung durchgeführt.

Aus allen drei Fundstellen ist reiches Fundmaterial zu Tage gekommen, das charakteristisch für *Hallstatt* A-B ist. Aus diesem Fundmaterial sollen in den folgenden Zeilen nur eine Fibel in der Festung Racoş-*Piatra Detunată* gefunden. Die Fibeln von Tipia Ormenişului sind schon einmal in rumänischer Sprache vom Verfasser gemeinsam mit Ionel Bauman publiziert worden (Costea, Bauman 2001, 1-5).

Das Stück wurde während der Ausgrabungen des Jahres 2008 in der Befestigung von Racoşul de Jos-*Piatra Detunată*, Kr. Braşov gefunden. Die Fibel lag nicht in einer ungestörten Schicht, sondern in einer Mischung aus Erde, hallstattzeitlicher Keramik und lokalen Kalksteinen, die von den Dakern bei der Anlage von Terrassen aufgeschüttet wurde. Allerdings hat sich an der Fundstelle, unterhalb der dakischen Aufschüttung, ein Schichtrest der Phasen *Ha* A-B erhalten, aus der mittlere und kleine, rote oder schwarze, kannelierte Keramikgefäße stammen. Es ist sicher, dass die Fibel ursprünglich aus dieser Schicht stammt.

Die Fibel (Abb. 1) ist alt verbogen, sichtbar besonders an der Spirale und am Fuß. Der Bügel ist spindelförmig, die Spirale mit fünf Wicklungen steht seitlich des Körpers ab, genauso der Nadelhalter. An den Enden des Körpers liegen jeweils drei achterspiralen. Der deformierte Nadelhalter endet in einer Spiralscheibe mit 4,5 Wicklungen.

Maße: Länge (verbogen) – 87 mm; Länge zwischen den Spiralen – 57 mm; Länge des eigentlichen Bügels – 52 mm; Breite an der Spiralwicklung – 24 mm; Durchmesser der Spiralen am Körper – 9-10 mm; Durchmesser der Feder – 8 mm; Durchmesser der Ringe am Nadelhalter – 10-11 mm; Dicke des Körpers in der Mitte – 4-5 mm; Gewicht 10,02 g (die Nadel fehlt) (die Fibel aus *Tipia Ormenişului*, mit den Nadel – 10,45 g).

Die jeweils sechs Spiralwicklungen an den Enden, an Fuß und Feder, sind aus im Querschnitt quadratischem Draht gefertigt, die Breite beträgt 2 mm.

Sammlung des Geschichtsmuseums des Kreises Braşov (Muzeul Judeţean de Istorie Braşov), Inventarnummer II.7260.

Aus demselben kulturellen Milieu stammen von *Tipia Ormenişului* neun Bronzenadeln (Ursuţiu 2006, 158, Taf. XXXII) und von *Piatra Detunată* elf weitere, alle bislang unpubliziert. Ebenfalls von *Tipia Ormenişului* stammt eine *Blattbügelfibel* veröffentlicht in der *Tyragetia* (Costea, Savu, Bălos 2009, 227-230). Ihre Datierung schwankt in der rumänischen Forschung zwischen *Ha* A_1 und „allgemeinen *Ha* A-B".

Lässt man das Gesagte Revue passieren, so ergeben sich einige Aussagen: 1 - alle Fibeln weisen eine grüne, metallisch glänzende Patina auf; 2 - alle drei Fibeln (*Tipia Ormenişului* und *Piatra Detunată*) wurden in sicher hallstattzeitlichen, wenn auch nachträglich gestörten, Kontexten gefunden; 3 - alle Stücke gehören zu einem Typ bzw. einer Variante, die sich von den *Violinbogenfibeln* ableitet, deren bekannteste Vertreter auf

Abb. 1. Die Fibel aus Racoş-*Piatra Detunată*
(Photo: Ing. Paul Pavel; Zeichnung: Mihaela Cioc)

dem Staatsgebiet Rumäniens aus Cernatu (Szekely 1966, 17; Szekely 1966a, 209, Abb. 2/4; Bader 1983, Taf. 2/3-4), Girişu Român (Rusu 1963, 209, Nr. 7; Bader 1983, Taf. 1/5-6), Cucerdea (Bader 1983, Taf. 1/7) und Căpleni (Bader 1983, Taf. 53/1) stammen.

Über die Datierung dieses Fibeltyps existiert in der Forschung kein Konsens, die Ansichten schwanken zwischen *Ha* A_1 und B_3 (einige Ansichten zusammenfassend Bader 1983, 15-21). Wir sind der Ansicht, dass sich die Datierung auf *Ha* A_1-B_2 eingrenzen lässt.

Ein Vergleich der hier präsentierten Fibeln mit solchen des Typs *Unter-Radl* zeigt deutlich eine Übereinstimmung bei der Gestaltung der Feder und Ähnlichkeiten in der Form des Fußes. Ein wesentlicher Unterschied besteht darin, dass dem Typ *Unter-Radl* die drei Spiralscheinen an den Enden fehlen. Dies sind Anhaltspunkte, die uns glauben lassen, dass die von uns als Fibeln von Typ *Augustin* bezeichneten Stücke sich von den Fibeln des Typs *Unter-Radl* ableiten, mit denen sie komplett oder zumindest teilweise zeitgleich gewesen sein müssen.

Ein weiteres, die Zeitgleichheit der Formen stützendes Argument ist ihr einheitlicher Dekor, der sich lediglich durch die Anzahl von Zierfeldern oder Ritzlinien unterscheidet, während die Motive die gleichen sind: Kreis, Spirale und Tannenzweigmotiv.

Sehr interessant erscheint uns die Frage wo und in welcher Werkstatt die drei Fibeln aus dem Olt-Engpass hergestellt wurden. Aus den Beschreibungen, besondern den Massen und Gewichten wird deutlich, die Fibel fast gleich sind, ein weniger wichtiger Unterschied besteht allein in der Anzahl der Spiralen am Bügel: 3 oder 5. Somit erscheint es uns sehr wahrscheinlich, dass alle drei Exemplare in derselben Werkstatt hergestellt wurden.

Z. Milea datiert die Fibel von Bădeni in *Ha* B_2-B_3 (Milea 1968, 515). Diese Datierung basiert weder auf Analogien, noch war der Fundkontext hilfreich. T. Bader meint, dass die Fibel nicht später als *Ha* B_1 datiere (Bader 1983, 22).

Auf Grundlage des keramischen Fundmaterials, das in der Umgebung der Fibeln zu Tage kam, des Tüllenbeils vom *Siebenbürgischen* (= *Augustin-Bădeni*) Typ, das nicht später als ins 10 Jh. v. Chr. datieren kann, speziell jedoch der außerhalb Rumäniens in sicheren kulturellen Zusammenhängen gefundenen Fibeln, sind wir der Meinung, dass die zutreffendste Datierung der Fibeln von Racoş-*Piatra Detunată*, Ormeniş-*Tipia Ormenişului* und Bădeni *Ha* A_2-B_1 ist. Mit anderen Worten bleiben wir bei unserer schon früher geäußerten Ansicht (Costea, Bauman 2001, 4).

Unterstützt wird diese oder sogar noch eine frühere Datierung zusätzlich dadurch, dass identische oder sehr ähnliche Verzierungen auf vielen Armringen vorkommen, die aus spätbronzezeitlichen oder frühhallstattzeitlichen Depotfunden Rumäniens stammen: Cireşoaia (Petrescu-Dâmboviţa 1977, Abb. 34/a), Cornuţel (Petrescu-Dâmboviţa 1977, Abb. 35/2-3), Uriu (Petrescu-Dâmboviţa 1977, Abb. 69/19-20) u.a.

Es ist anzunehmen, dass die Fibeln von der Führern/Elite ihrer Zeit getragen wurden, wobei eine Verbindung mit dem Kult (apotropäische Funktion?) auch dadurch klar wird, dass sie in einigen Fällen den Toten ins Grab begleiteten, nach dem sie zerstört wurden (z.B. in den Gräbern von Maria Rast).

Literatur

Bader 1983: T. Bader, Die Fibeln in Rumänien. In: PBF, XIV, 6 (München 1983).

Costea et al. 2006: Fl. Costea, A. Bălos, L. Savu, R. Ardevan, A. Ursuţiu, I. Şoneriu, G. El-Susi, B. Daisa Ciută, D. Ştefan, M.-M. Duţescu, Augustin-Tipia Ormenişului. Monografie arheologică (I) (Braşov 2006).

Costea, Bauman 2001: Fl. Costea, I. Bauman, Două fibule hallstattiene de tip ,,Augustin". In: Studii de Istorie Antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu (Deva 2001), 1-5.

Costea, Savu, Bălos 2009: Fl. Costea, L. Savu, A. Bălos, O fibulă hallstattiană cu valenţe culturale descoperită la Ormeniş-Tipia Ormenişului, judeţul Braşov. Tyragetia s.n. 1, vol. III [XVIII], 2009, 227-230.

Medovič 1988: P. Medovič, Kalakača. Naselje ranog gvoidenog doba (Novi Sad 1988).

Milea 1968: Z. Milea, Podoabe de bronz hallstattiene de la Bădeni (com. Poiana, jud. Cluj). SCIV 3, 19, 1968, 513-516.

Müller-Karpe 1959: H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich der Alpen. In: RGK 22 (Berlin 1959).

Petrescu-Dâmboviţa 1977: M. Petrescu-Dâmboviţa, Depozitele de bronzuri din România (Bucureşti 1977).

Rihovsky 1983: J. Rihovsky, Die Nadeln in Westungarn. In: PBF, XIII, 10 (Berlin 1983).

Rihovsky 1993: J. Rihovsky, Die Fibeln in Mähren. In: PBF, XIV, 9 (Berlin 1993).

Rusu 1963: M. Rusu, Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die Mittlere Hallstattzeit. Dacia NS VII, 1963, 177-210.

Szekely 1966: Z. Szekely, Aşezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei (Braşov 1966).

Szekely 1966a: Z. Szekely, Beiträge zur Kenntnis der Frühallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien. Dacia N.S. X, 1966, 209-219.

Ursuţiu 2006: A. Ursuţiu, Descoperirile aparţinând primei vârste a fierului. In: Fl. Costea et al., Augustin-Tipia Ormenişului. Monografie arheologică (I) (Braşov 2006).

Vasič 1999: R. Vasič, Die Fibeln in Zentralbalkan. In: PBF, XIV, 12 (Stuttgart 1999).

Încă o fibulă hallstattiană descoperită în fortificaţia de la Racoş-*Piatra Detunată*

Rezumat

Cercetările arheologice, desfăşurate în ultimele trei decenii în siturile din Defileul Oltului din Munţii Perşani (Augustin-Mateiaş) au confirmat existenţa a două fortificaţii (Racoş-*Piatra Detunată,* Racoş-*Cornu*) şi a unei aşezări civile (Ormeniş-*Tipia Ormenişului*), intens locuite în prima epocă a fierului.

Printre multiplele materiale recoltate din aceste situri se evidenţiază încă o fibulă hallstattiană, descoperită în anul 2008 în fortificaţia de la Racoş-*Piatra Detunată*. Piesa este identică în dimensiuni şi greutate cu alte două fibule identificate în aşezarea civilă de pe *Tipia Ormenişului*, situată la o depărtare mai mică de 1 km. Toate trei au analogie perfectă ca formă cu fibula de la Bădeni-Cluj, care este, însă, de dimensiuni mai mari. Pe baza unei serii de argumente, care susţin existenţa în zonă a unor ateliere de bronzieri, autorul nu exclude posibilitatea ca toate cele patru fibule (de ,,tip Augustin-Bădeni") să fi fost lucrate în aşezarea civilă de pe *Tipia Ormenişului*. Totodată, avansează ideea că piesele aparţineau unor căpetenii/elite ale timpului şi aveau o bogată încărcătură simbolistico-religioasă. Fibula este datată în perioada *Ha* A_2-B_1.

Ilustraţie:

Fig. 1. Fibula de la Racoş-*Piatra Detunată* (foto: ing. Paul Pavel; desen: Mihaela Cioc)

Еще одна галлштатская фибула обнаруженная на городище Ракош-*Пятра* Детунатэ

Резюме

Археологические исследования, проведенные в последние три десятилетия в бассейне реки Олт в Горах Першань (Аугустин-Матеяш), подтвердили существование двух городищ (Ракош-*Пятра Детунатэ*, Ракош-*Корну*) и одного открытого поселения (Орменишь-*Типия Орменишулуй*), заселенных в период раннего железного века.

Среди многочисленных материалов, найденных на этих памятниках, выделяется еще одна галлштаттская фибула, обнаруженная в 2008 г. на городище Ракош-*Пятра Детунатэ*. Она идентична по размерам и весу другим двум фибулам, выявленным на открытом поселении Орменишь-*Типия Орменишулуй,* кото-

рое находится на расстоянии менее 1 км от городища. Все три фибулы аналогичны по форме экземпляру с памятника Бэдень-Клуж. Но последняя из найденных фибул отличается от остальных своими более крупными размерами. На основе аргументов, подтверждающих существование в регионе бронзолитейных мастерских, автор не исключает возможность, что все эти четыре фибулы (типа «Аугустин-Бэдень») были изготовлены на поселении *Типия Орменишулуй*. Автор также считает, что эти предметы имели религиозно-символистическое значение и могли принадлежать неким предводителям или элите того периода. Найденная фибула датирована ранним железным веком (*На* A_2-B_1).

Иллюстрация:

Рис. 1. Фибула из Ракош-*Пятра Детунатэ* (фото: инж. Паул Павел; рисунок: Михаела Чок)

12.10.2010

Dr. Florea Costea, Geschichtsmuseum des Kreises Braşov (Muzeul Judeţean de Istorie Braşov), Nicolae Bălcescu Str., 67, RO-500019 Braşov, Rumänien, e-mail: cst_florea@yahoo.com

PRIMA FAZĂ DE EDIFICARE A FORTIFICAȚIEI DE LA HORODCA MICĂ

Octavian Munteanu
Vasile Iarmulschi
Veronica Perju
Livia Ermurachi

Interesul pentru sistemele de fortificaţii reprezintă un domeniu de multă vreme aflat în vizorul specialiştilor, iar de ceva timp, în spaţiul dintre Prut şi Nistru, poate fi constatat un efort susţinut atât pentru investigaţiile de teren ale fortificaţiilor getice, cât şi pentru sintetizarea şi analiza mai aprofundată a acestora (Haheu 2008; Levinschi 2003; Levinschi 2004; Levinschi 2007; Munteanu 2004a; Munteanu 2004b; Munteanu 2007; Munteanu, Iarmulschi 2007; Munteanu et al. 2009; Musteaţă 2004; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008; Niculiţă, Zanoci 2004; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2007; Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002). Printre ultimele cercetări se numără şi cele efectuate în situl intrat în circuitul ştiinţific prin numele de Horodca Mică. Semnalarea câtorva fortificaţii în microzona cursului superior al Botnei, inclusiv a celei de la Horodca Mică (fig. 1/1), s-a realizat încă din faza iniţială de periegheze extinse pe teritoriul Moldovei, ce au fost organizate în perioada imediat postbelică. Descrieri laconice privind aceste situri le putem găsi în mai multe publicaţii, fără să se fi făcut cercetări de amploare (Смирнов 1949, 198-199; Пассек 1949, 59; Златковская 1969, 50; Лапушнян, Никулицэ, Романовская 1974, 49; Hâncu 1993, 70). Având în vedere slaba studiere a microzonei, precum şi a întregului spaţiu care gravitează spre Prut, dar şi conservarea relativ bună a sitului de la Horodca Mică, s-a decis să i se acorde o atenţie mai mare. Astfel, în toamna anului 2005 şi în primăvara anului 2006 au fost fixate primele observaţii vizuale, iar ulterior s-au declanşat cercetările sistematice de teren.

Fortificaţia este amplasată pe penultima terasă din dreapta râului Botna, în imediata apropiere a izvoarelor acestuia, pe un promontoriu delimitat de două râpe (fig. 4). Dinspre vest râpa este foarte adâncă şi abruptă, spre nord şi nord-est pantele devenind mai domoale, dar suficient de greu accesibile. Şaua de legătură revine părţilor de sud-vest, sud şi sud-est, care au şi fost întărite de către locuitorii spaţiului în perioada Latène-ului. Fortificaţia, aşa cum se vede în ziua de astăzi, este constituită din câteva elemente defensive: val cu şanţ

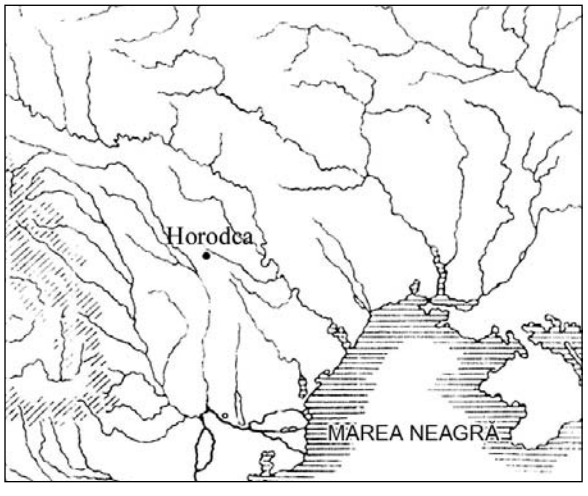

1

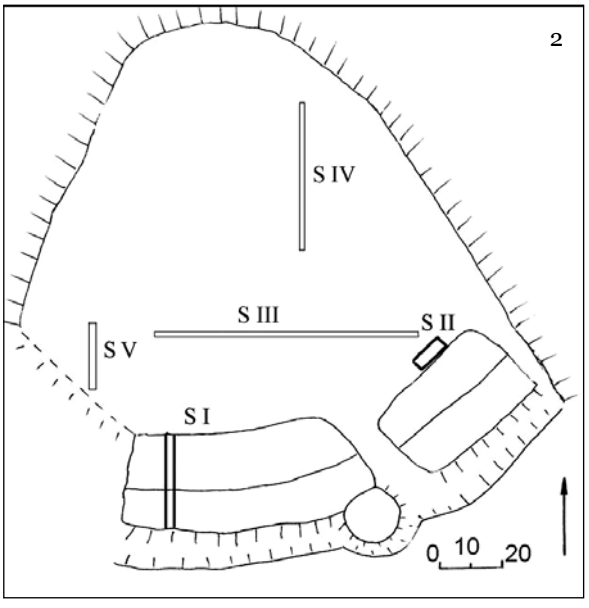

Fig. 1. Horodca Mică: 1 - localizarea sitului de la Horodca; 2 - schiţă topografică cu amplasarea secţiunilor trasate în anii 2006-2009.

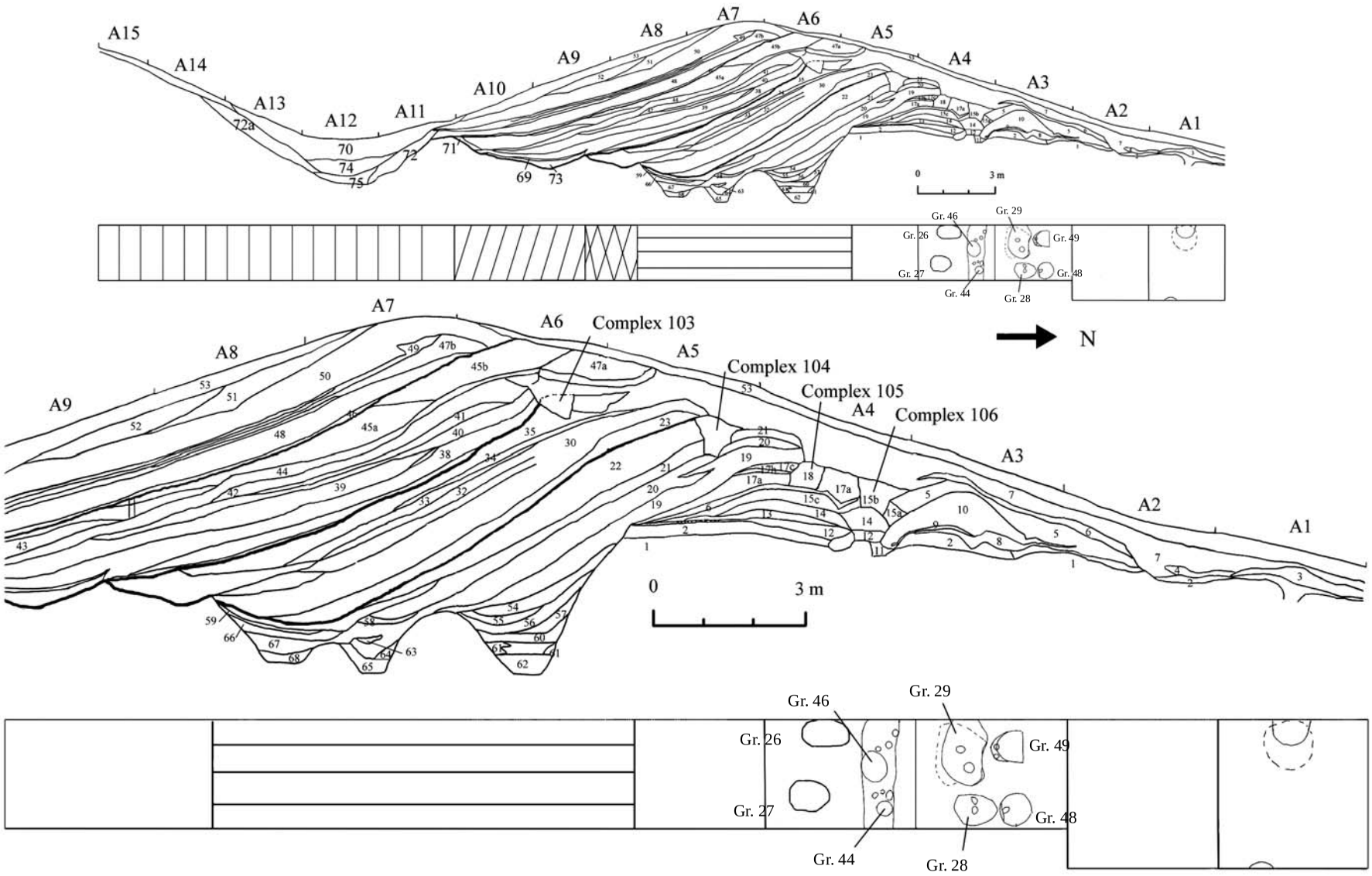

Fig. 2. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1 în spaţiul fortificaţiei din faza I-a. Plan şi profil.

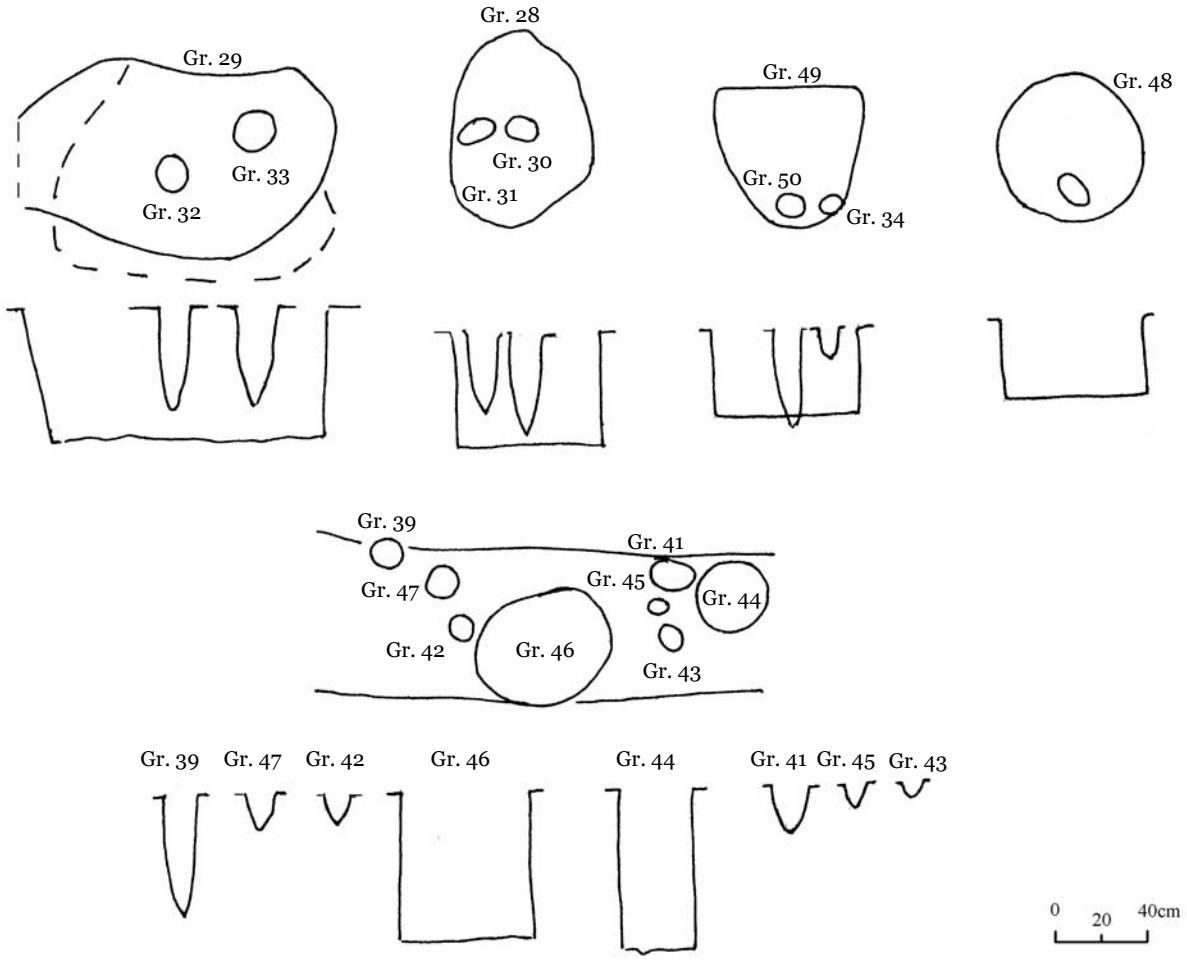

Fig. 3. Horodca Mică 2009. Planul şi profilele complexelor din secţiunea nr. 1.

adiacent, escarpă şi bastion (fig. 1/2). Valul a fost ridicat în partea de sud şi sud-est a promontoriului şi reprezintă două segmente întrerupte, amplasate sub unghi de circa 160 de grade, care din exterior capătă o formă suficient de rotunjită, per ansamblu având un caracter semicircular. Bastionul este amplasat la intersecţia acestor două segmente şi se prezintă, în momentul de faţă, sub forma unei movile de formă circulară cu diametrul de circa 16,5 m ce are înălţimea de peste 7 m de la nivelul actual de călcare (fig. 5). Lungimea segmentului fortificat în partea de sud este de 65 m din interior şi 75 m din exterior. Diferenţa se explică prin curbarea sistemului defensiv. Lungimea segmentului sud-estic este de 45 de m atât în exterior cât şi în interior. Proporţionalitatea lungimilor se datorează caracterului rectiliniu pe care o are această porţiune de fortificaţie. Lăţimea valului este relativ omogenă pe întreg segmentul de vest şi reprezintă 32-33 m, lărgindu-se uşor în partea de joncţiune cu „bastionul” – 35 m. Segmentul de sud-est este puţin mai îngust. Lăţimea lui variază între 25 m (în partea estică) şi 30 m. Şi aici diferenţa de lungime se datorează arcuirii segmentului defensiv. Înălţimea valului variază între 5 şi 6,5 m (din vârful valului până la nivelul de călcare din incintă). Şanţul adiacent, în mare parte, are lăţimea de 12-13 m. Pe anumite porţiuni ea creşte, iar pe alta – se micşorează. Astfel, în partea vestică a bastionului, în apropiere de acesta, şanţul se îngustează până la 10 m, iar în partea opusă a bastionului – din contra, se lărgeşte până la 15 m. Adâncimea şanţului la momentul actual, în raport cu nivelul de călcare din extramuros, este de circa 4 m.

Pentru a întregi tabloul oferit de observaţiile vizuale, echipa de cercetare de la UPS a iniţiat cercetările de teren, o atenţie deosebită acordându-se sistemului defensiv. În primul rând a fost supus cercetării valul şi şanţul adiacent. Pentru aceasta, în partea de vest a promontoriului, a fost trasată

1 2

Fig. 4. Horodca Mică. Vedere asupra incintei fortificate: 1 - dinspre sud; 2 - dinspre vest.

1 2

Fig. 5. Horodca Mică. Vedere asupra bastionului: 1 - dinspre sud; 2 - dinspre sud-est.

o secţiune orientată nord-sud, care era perpendiculară pe linia valului şi a şanţului adiacent, acoperindu-le în întregime (fig. 1/2; 6, 7). Secţiunea avea lăţimea de 3 m şi lungimea de 45 m. Din start trebuie să atenţionăm asupra faptului că observaţiile de teren ne-au sugerat existenţa mai multor etape de fortificare a aceluiaşi spaţiu. Or, din punctul nostru de vedere, ceea ce astăzi se prezintă sub forma unui val precedat de şanţ adiacent, reprezintă doar dărâmăturile unei ultime faze ale sistemului defensiv, suprapunând urmele etapelor anterioare de fortificare. Pentru a ne argumenta punctul de vedere, ne propunem, mai întâi, să prezentăm un tablou al observaţiilor obiective înregistrate pe teren, iar în al doilea rând, în baza acestor observaţii, să oferim o explicaţie a viziunii pe care ne-am format-o, inclusiv privind modalitatea de edificare a sistemului defensiv în prima fază, a tehnicilor şi materialelor utilizate în construcţie şi a analogiilor existente.

Observaţii de teren

De interes maxim a fost depistarea, în partea dinspre incintă, a unei aglomeraţii de lipitură de lut arsă la roşu care păstra urme de pari şi de nuiele (fig. 10/2). Aglomeraţia, care se prezenta sub forma unei movile, a fost depistată în partea de nord a secţiunii, la adâncimea de 1,45 m de la nivelul actual de călcare. Baza aglomeraţiei a fost localizată în centrul caroului A3, extinzându-se parţial în carourile A2 şi A4 (suprafaţa secţiunii a fost împărţită în carouri cu dimensiunile de 3×3 m,

1 2

Fig. 6. Horodca Mică: 1 - secvenţă din procesul de cercetare a sistemului defensiv; 2 - vedere dinspre sud asupra secţiunii nr. 1 după degajarea primelor straturi.

numerotate de la nord la sud, or din incintă spre zona extramurală: A1-A15). Lăţimea maximală a aglomeraţiei (la bază, pe direcţia nord-sud) era de circa 4 m, iar grosimea maximală a stratului era de 0,8 m. Fragmentele de lipitură de lut, în bună parte, erau amplasate pe o lentilă de cărbune de lemn în asociere cu pământ ars (fig. 2, str. 9). Aceasta avea lăţimea de circa 2,4 m (cu o mică întrerupere) şi grosimea maximală de 0,1 m, fiind amplasată preponderent în partea de sud a carourilui A3. De remarcat faptul că pe această porţiune a secţiunii, imediat sub cele două straturi menţionate mai sus, se afla un strat nu prea gros de sol lutos aşternut pe nivelul antic de călcare (fig. 2, str. 8), iar de la nivelul acestuia fuseseră realizate un şir de amenajări care merită toată atenţia şi pe care le prezentăm în rândurile ce urmează.

Este vorba de patru rânduri paralele de gropi (amplasate în carourile A3 şi A4), în jurul cărora gravitau alte gropi de dimensiuni mai mici (fig. 2, 3). În procesul cercetării, din fiecare rând au fost surprinse câte două gropi de proporţii mai mari, dimensiunile şi formele fiind uşor deosebite una de alta. Amplasarea lor exactă, formele, dimensiunile şi particularităţile umpluturii vor fi centrul atenţiei noastre în continuare. Vom prezenta gropile de la est la vest în ordinea amplasării lor în rânduri, iar rândurile le vom prezenta de la sud la nord, numerotându-le respectiv de la 1 la 4 (numerotarea e făcută din exterior spre incintă). Numerotarea complexelor propriu-zise s-a făcut în procesul investigaţiilor de teren în ordinea descoperirii şi au fost prezentate respectiv în raportul de cercetare. Pentru a nu crea confuzii pentru cei care vor corela aceste rânduri cu raportul, menţinem aceeaşi numerotare, chiar dacă ea nu constituie cea mai fericită variantă în contextul prezentării noastre.

Rândul 1 (extrema de sud, dinspre şanţ) de gropi se afla în afara aglomeraţiei de lut, la distanţa de 0,84 m de zona extramuros, fiind compus din două gropi: nr. 26 şi nr. 27.

1 2

Fig. 7. Horodca Mică. Vedere asupra fortificaţiei: 1 - dinspre nord; 2 - dinspre sud.

Groapa nr. 27 (fig. 2, 13) a fost descoperită în caroul A4, la adâncimea de 2,1 m, în partea centrală a caroului. Groapa avea formă elipsoidală în plan. Pe axa mare (nord-sud), diametrul era de 0,7 m, iar pe axa mică – 0,48 m. Groapa avea pereţii verticali şi avea 0,5 m adâncime de la nivelul descoperirii (2,6 m de la nivelul actual de călcare). Umplutura nu era omogenă. Partea superioară a umpluturii, până la adâncimea de 2,45 m, era constituită din sol lutos de culoare gălbui-albicioasă în asociere cu bucăţi de calcar. Acelaşi sol a fost degajat şi de la adâncimea de 2,45 m pe porţiunea laterală a gropii (de jur-împrejur până la fund). Partea centrală a gropii, însă, de la adâncimea de 2,45 m era umplută cu sol identic celuia în care a fost adâncit complexul – sol tasat de culoare cenuşie închis. Vestigii arheologice în complex nu au fost descoperite şi nu au fost sesizate nici urme de ardere.

Groapa nr. 26 (fig. 2, 13) a fost descoperită în caroul A4 la adâncimea de 2,1 m, sub profilul de vest al secţiunii, la distanţa de 0,94 m de groapa nr. 27 şi puţin mai la nord de aceasta. Groapa avea formă aproape circulară în plan, uşor alungită. De remarcat că complexul intra în profil, astfel încât pe axa est-vest proporţiile reale erau mai mari decât cele constatate pe axa mare (nord-sud) Diametrul era de 0,84 m, pe axa mică – 0,52 m. Complexul a fost investigat până la adâncimea de 2,65 m de la nivelul actual de călcare, având pereţii practic verticali, cu excepţia părţii superioare dinspre sud, totalizând, astfel, adâncimea de 0,55 m. Umplutura gropii era omogenă, constituită dintr-un sol lutos de culoare gălbui-albicioasă în asociere cu bucăţi de calcar. Vestigii arheologice, de altfel ca şi urme de ardere, în complex nu au fost descoperite.

Rândul 2 de gropi, ca şi celelalte ce urmează a fi descrise (cu excepţia primului rând dinspre sud), era amplasat sub aglomeraţia de lipitură de lut (fig. 2, 3, 14, 15). Spre deosebire de celelalte rânduri, acesta a fost amenajat nu de la nivelul antic de călcare, ci în interiorul unui şanţ, săpat preventiv pe direcţia est-vest, care avea lăţimea maximală de 0,7 m şi adâncimea de 0,45 m. În şanţ au fost săpate gropile nr. 44 şi nr. 46. În

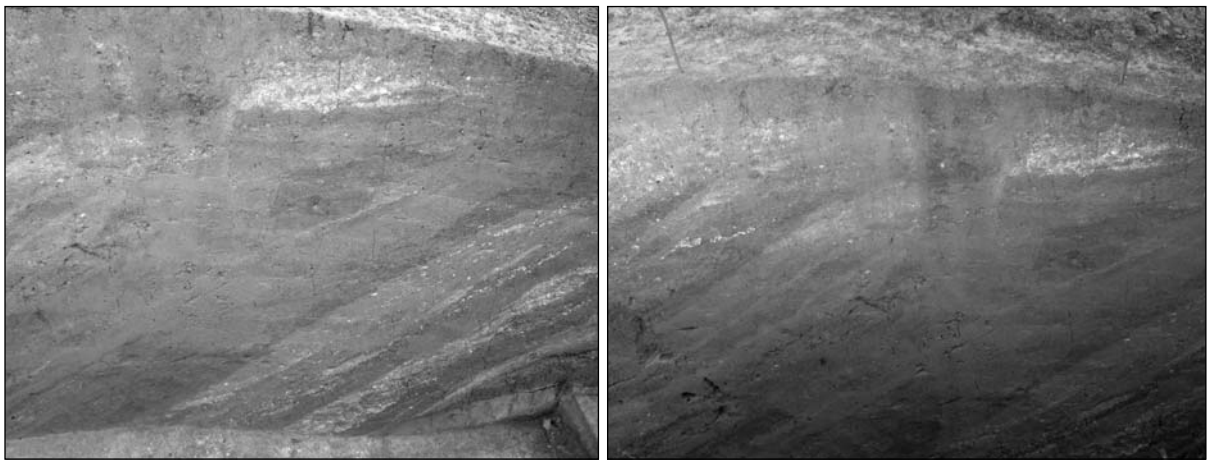

1 2

Fig. 8. Horodca Mică. Secţiunea nr. I. Vedere asupra profilului de vest cu delimitarea diverselor faze de construcţie.

preajma fiecăruia dintre cele două complexe din rândul 2 au mai fost descoperite câte trei gropi de dimensiuni mai mici, amplasate în partea de vest a gropilor de bază. În preajma gropii nr. 44 au fost descoperite complexele nr. 41, 43, 45. În preajma gropii nr. 46 (groapa dinspre vest din al doilea rând dinspre sud) au fost descoperite complexele nr. 39, 42, 47

Groapa nr. 44 (fig. 2; 3, 14, 15) a fost descoperită în caroul A4, sub profilul de est la adâncimea de 2,65 m, la limita sudică a concentraţiei de lut. La momentul descoperirii (în partea superioară) avea forma neregulată în plan, după care se conturaseră liniile circulare ale complexului cu diametrul de 0,35 m. Pereţii gropii coborau vertical până la adâncimea de 3,35 m de la nivelul actual de călcare, astfel încât adâncimea propriu-zisă a complexului era de 0,7 m. Umplutura complexului era constituită din sol de culoare cenuşiu-închisă în asociere cu cărbune de lemn şi lut ars. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Gropile auxiliare:

Groapa nr. 41 (fig. 3) a fost descoperită în partea de nord a caroului A4 la adâncimea de 2, 08 m, în imediata apropiere a complexului nr.44, pe direcţia nord-vest. Se prezenta sub formă de pată circulară în plan cu diametrul de 0,18 m. Avea forma tronconică în secţiune, iar adâncimea gropii era de 0, 2 m. Umplutura era constituită din lut ars, cenuşă şi cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 43 (fig. 3) a fost descoperită la adâncimea de 2,4 m, în caroul A4, la distanţa de circa 0,3 m mai spre sud de gropiţa nr. 41. Avea forma aproape circulară în plan cu diametrul de 0,16×0,14 m, forma tronconică în secţiune, iar adâncimea gropii era de 0,07 m (2,47 m de la nivelul actual de călcare). Umplutura era constituită din lut ars, cenuşă şi cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 45 (fig. 3) a fost descoperită puţin mai la vest de complexul nr. 44, la adâncimea de 2,65 m, între gropile nr. 41 şi nr. 43. Avea forma circulară în plan, cu diametrul de 0,1 m. Pereţii gropii coborau vertical până la adâncimea de 2,77 m de la nivelul actual de călcare, astfel încât adâncimea propriu-zisă a complexului era de 0,12 m. Umplutura complexului era constituită din sol de culoare brun-roşcată în asociere cu cenuşă, la fund reprezentând lut de culoare închisă. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 46 (fig. *2,* 3, 14, 15) a fost descoperită în caroul A4, puţin mai la sud-vest de groapa nr. 44, la adâncimea de 2,65 m, la limita sudică a aglomeraţiei de lipitură de lut. Avea forma aproape circulară în plan, alungită pe axa est-vest cu dimensiunile de 0,62×0,5 m. Pereţii gropii coborau vertical până la adâncimea de 3,3 m de la nivelul actual de călcare, astfel încât adâncimea propriu-zisă a complexului era de 0,65 m. Umplutura complexului era constituită din sol de culoare brun-roşcată în asociere cu fragmente nu prea mari de calcar, la fund observându-se şi fragmente de lut ars, dar şi de cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Fig. 9. Horodca Mică. Profilul de vest al secţiunii nr.1 cu urmele construcţiei defensive din faza I-a.

Gropile auxiliare:

Groapa nr. 39 (fig. 3) a fost descoperită la distanţa de circa 0,46 m mai înspre nord-vest de groapa nr. 46, la adâncimea de 2,08 m. Avea forma circulară în plan, cu diametrul de 0,18 m. Pereţii gropii erau verticali şi coborau până la 2, 6 m, respectiv adâncimea complexului era de 0,52 m. Umplutura era constituită din lut ars şi cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 42 (fig. 3) a fost descoperită la adâncimea de 2,4 m în imediata apropiere a gropii nr. 46, dinspre vest. Avea forma circulară în plan cu diametrul de 0,17 m, forma tronconică în secţiune, iar adâncimea gropii era de 0,1 m (2,5 m de la nivelul actual de călcare). Umplutura era constituită din lut ars, cenuşă şi cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 47 (fig. 3) a fost descoperită la vest de groapa nr. 46, între complexele nr. 39 şi nr. 42, la adâncimea de 2,65 m. Avea forma circulară în plan, cu diametrul de 0,17 m. Pereţii gropii coborau vertical până la adâncimea de 2,78 m de la nivelul actual de călcare, astfel încât adâncimea propriu-zisă a complexului era de 0,13 m. Umplutura complexului era constituită din sol de culoare brun-roşcată în asociere cu fragmente nu prea mari de calcar şi de cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Rândul 3 este constituit din gropile nr. 28 şi nr. 29, care au fost descoperite în caroul A3. În interiorul fiecăruia dintre cele două complexe din rândul 3, au mai fost descoperite câte două gropi de dimensiuni mai mici. În interiorul gropii nr. 28 au fost descoperite complexele nr. 30 şi nr. 31, iar în interiorul gropii nr. 29 au fost descoperite complexele nr. 32 şi nr. 33.

Groapa nr. 28 (fig. 2, 3, 16, 17, 18) a fost descoperită în caroul A3, la adâncimea de 1,65 m. Avea forma circulară în plan, uşor alungită pe axa nord-sud cu dimensiunile de 0,82×0,62 m. Pereţii gropii erau verticali şi coborau până la adâncimea de 2,16 m, astfel încât adâncimea complexului propriu-zis era de 0,51 m. Până la adâncimea de 0,17 m de la nivelul descoperirii, umplutura complexului era constituită din sol lutos de culoare gălbuie în amestec cu pietriş, după care urma sol brun-gălbui tasat până la fundul gropii. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite. Ulterior, în interiorul complexului au fost descoperite alte două gropi: nr. 30 şi nr. 31.

Groapa nr. 30 (fig. 2, 3, 16, 17, 18) a fost descoperită în caroul A3 la adâncimea de 1,65 m, în interiorul gropii nr. 28, în partea ei centrală. Avea forma circulară în plan, uşor alungită, cu dimensiunile de 0,15×0,13 m. Până la adâncimea de 0,16 m de la nivelul descoperirii, pereţii gropii erau verticali, după care coborau oblic până la fundul gropii, oferindu-i în partea de jos o formă conică în secţiune. Adâncimea complexului era de 0,38 m. Umplutura era constituită din lut ars şi cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 31 (fig. 2, 3, 16, 17, 18) a fost descoperită în caroul A3, la adâncimea de 1,65 m, în interiorul gropii nr. 28, la distanţa de 0,04 m de groapa nr. 30. Avea forma neregulată în plan, tinzând spre circulară, cu diametrul de 0,12 m. Până la adâncimea de 0,1 m de la nivelul descoperirii, pereţii gropii erau verticali, după care coborau oblic

1 2

Fig. 10. Horodca Mică: 1 - vedere asupra concentraţiei de lut ars; 2 - vedere asupra fâşiei de cărbune depistată sub aglomeraţia de lipitură.

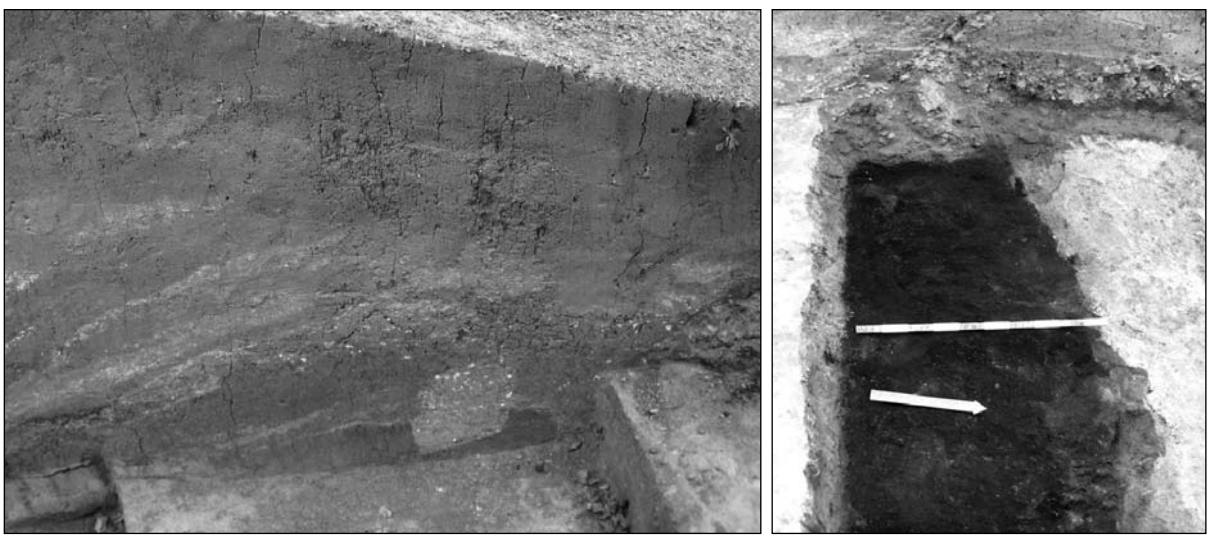

1 2

Fig. 11. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1: 1 - vedere asupra profilului de vest în spaţiul dărâmăturilor construcţiei din faza I-a; 2 - aglomeraţia de lipitură de lut şi cărbune de lemn.

până la fundul gropii, oferindu-i în partea de jos o formă conică în secţiune. Adâncimea complexului era de 0,47 m. Umplutura era constituită din lut ars şi cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 29 (fig. 2, 3, 16, 17, 18) a fost descoperită în caroul A3 la adâncimea de 1,60 m, la distanţa de 0,2 m spre vest de groapa nr. 28. Avea forma elipsoidală în plan cu dimensiunile de 0,85 m de la nord la sud şi 1,1 m de la vest la est. Pereţii gropii erau oblici, deplasând fundul complexului în direcţie sud-estică. Până la adâncimea de 0,17 m de la nivelul descoperirii, umplutura complexului era constituită din sol lutos de culoare gălbuie în amestec cu pietriş, după care urma sol brun-gălbui tasat până la fundul gropii – 2,16 m, astfel încât adâncimea complexului era de 0,56 m. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite. Ulterior, în interiorul complexului au fost descoperite încă două gropi: nr. 32 şi nr. 33.

Groapa nr. 32 (fig. 2, 3, 16, 17, 18) a fost descoperită în caroul A3 la adâncimea de 1,65 m, în interiorul gropii nr. 29, în partea lui centrală. Avea forma circulară în plan, cu diametrul de 0,18 m.

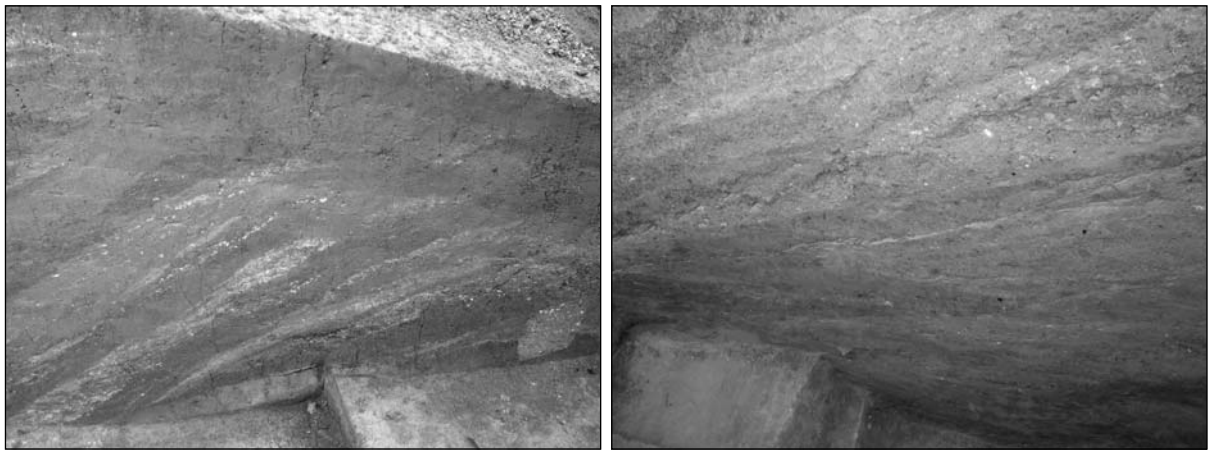

1 2

Fig. 12. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1: 1 - delimitarea lentilelor de sol dintre faza I-a de distrugere a fortificaţiei şi faza II-a; 2 - şanţul din faza I-a în proces de investigare.

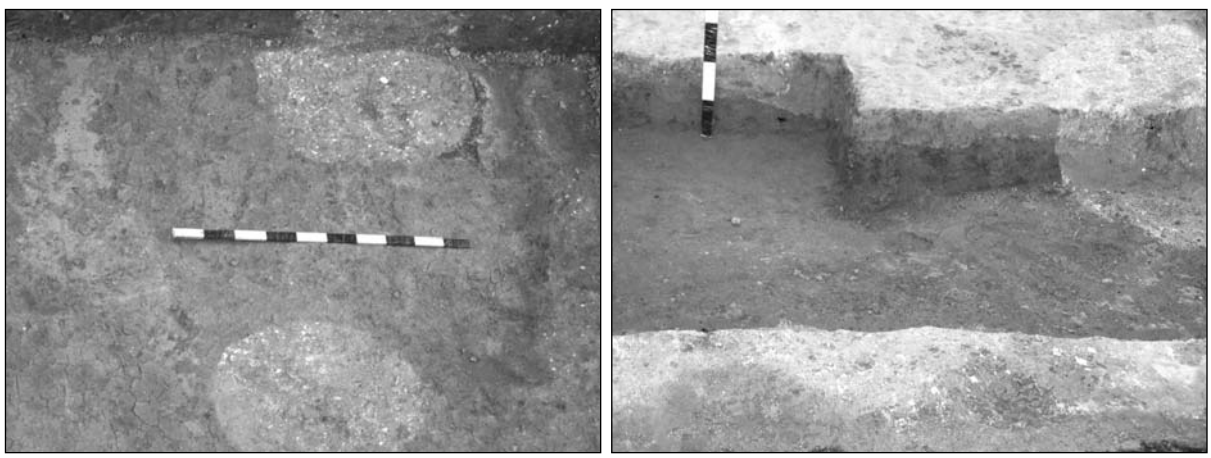

1 2

Fig. 13. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1: 1 - planul gropilor nr. 26 şi nr. 27 de la extrema sudică a palisadei complexe din faza I-a; 2 - secţiunea gropilor nr. 26 şi nr. 27.

Până la adâncimea de 0,16 m de la nivelul descoperirii, pereţii gropii erau verticali, după care coborau oblic până la fundul gropii, oferindu-i în partea de jos o formă conică în secţiune. Adâncimea complexului era de 0,47 m. Umplutura era constituită din lut ars şi cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 33 (fig. 2, 3, 16, 17, 18*)* a fost descoperită în caroul A3 la adâncimea de 1,65 m, în interiorul gropii nr. 29, la distanţa de 0,35 m vest de groapa nr. 32. Avea forma circulară în plan, cu diametrul de 0,22 m. Până la adâncimea de 0,2 m de la nivelul descoperirii, pereţii gropii erau verticali, după care coborau oblic până la fundul gropii, oferindu-i în partea de jos o formă conică în secţiune. Adâncimea complexului era de 0,52 m. Umplutura era constituită din lut ars şi cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Rândul 4 este constituit din gropile nr. 48 şi nr. 49, descoperite în caroul A3. În limita conturului gropii nr. 49 a fost descoperită o groapă de dimensiuni mai mici – groapa nr. 50

Groapa nr. 48 (fig. 2; 3, 19) a fost descoperită în caroul A3, spre latura de nord a acestuia, în imediata apropiere a gropii nr. 28, la adâncimea de 1,55 m. Avea forma circulară în plan, cu diametrul de 0,6 m. Pereţii gropii coborau vertical până la adâncimea de 1,88 m de la nivelul actual de călcare, astfel încât adâncimea propriu-zisă a com-

plexului era de 0,33 m. Umplutura complexului era constituită din sol de culoare brun-roşcat în asociere cu fragmente nu prea mari de calcar şi de cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

Groapa nr. 49 (fig. 2; 3, 19) a fost descoperită în caroul A3, spre latura de nord a acestuia, la distanţa de 0,6 m de groapa nr. 48, la adâncimea de 1,50 m. Avea forma aproape circulară în plan (partea nordică uşor retezată), cu diametrul de 0,64×0,6) m. Pereţii gropii coborau vertical până la adâncimea de 1,88 m de la nivelul actual de călcare, astfel încât adâncimea propriu-zisă a complexului era de 0,38 m. Umplutura gropii era constituită din sol lutos de culoare gălbuie în asociere cu fragmente nu prea mari de calcar şi de cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite. Ulterior, în interiorul complexului a fost descoperită încă o gropiţă – nr. 50.

Groapa nr. 50 (fig. 2; 3, 19) a fost descoperită în caroul A3, în limita conturului gropii nr. 49, la adâncimea de 1,5 m. Avea forma circulară în plan, cu diametrul de 0,12 m. Pereţii gropii coborau vertical până la adâncimea de 1,98 m de la nivelul actual de călcare, astfel încât adâncimea propriu-zisă a complexului era de 0,48 m. Umplutura complexului era constituită din sol lutos cu multiple fragmente de cărbune de lemn. Vestigii arheologice în spaţiul complexului nu au fost descoperite.

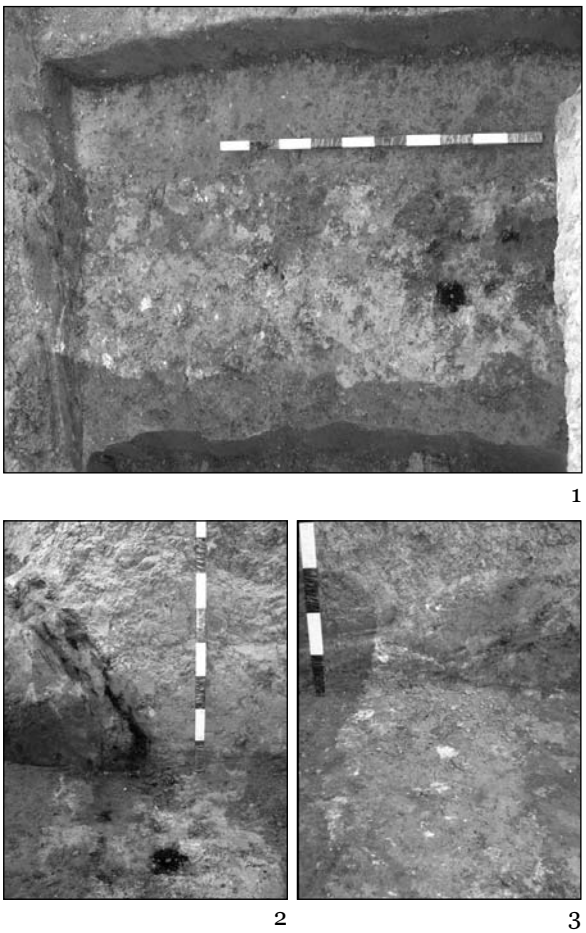

1 2 3

Fig. 14. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1. Vedere asupra şanţului în care au fost depistate gropile nr. 44 şi nr. 46: 1 - vedere generală; 2 - vedere asupra profilului de est; 3 - vedere asupra profilului de vest.

Şanţul

Pentru a întregi prezentarea tabloului atestat în procesul investigaţiilor de teren, este necesară şi importantă atenţionarea asupra unui şanţ, deschiderea căruia a fost sesizată la distanţa de 3,7 m mai înspre sud de la limita sudică a rândului nr. 1 de gropi (pe linia profilului de vest). Din acel punct şanţul se extindea spre sud pe o lungime de 8,2 m în partea superioară. Limita superioară de sud a şanţului a fost fixată cu 1,55 m mai jos decât nivelul antic de călcare de la care s-a săpat şanţul în partea dinspre incintă. Situaţia se explică prin amenajările ulterioare care s-au făcut în acest spaţiu şi ar prezenta un alt subiect de discuţie. În contextul nostru ar fi de remarcat posibilitatea admiterii unor dimensiuni mai mari ale şanţului în partea superioară, fără să fie posibilă operarea cu cifre exacte. Pereţii şanţului coborau oblic îngustându-l spre partea inferioară. Dinspre incintă, peretele şanţului este mai abrupt, formând un unghi de circa 30 de grade. În partea opusă, cel puţin pe porţiunea păstrată, panta este mai domoală. Lăţimea şanţului în partea inferioară este de 5,5 m. Adâncimea maximală a şanţului este de 3 m. Cam pe la mijlocul şanţului au fost cruţate în rocă două dâmburi. Spaţiul cruţat dinspre incintă avea la bază lăţimea de 2,6 m şi înălţimea de 1,2 m, iar cel dinspre zona extramurală avea la bază 1,1 m cu înălţimea maximală de 0,6 m. Şanţul a fost umplut prin scurgerea straturilor de umplutură a palisadei complexe ce a fost ridicată în spatele şanţului. Din multitudinea de straturi care sunt delimitate în profilul secţiunii, cele ce reprezintă scurgerea umpluturii palisadei, se deosebesc clar atât ca structură şi culoare, cât şi ca orientare scurgerii (fig. 8/1; 9; 11/1; 12).

Astfel, făcând bilanţul observaţiilor noastre, se conturează următorul tablou. De-a lungul limitei de sud a promontoriului, după ce s-a recurs la depu-

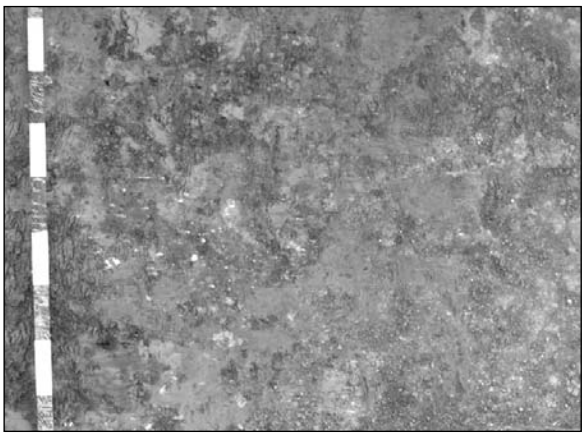

1

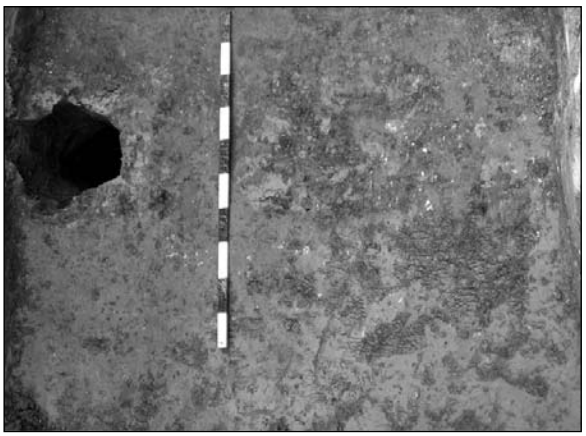

2

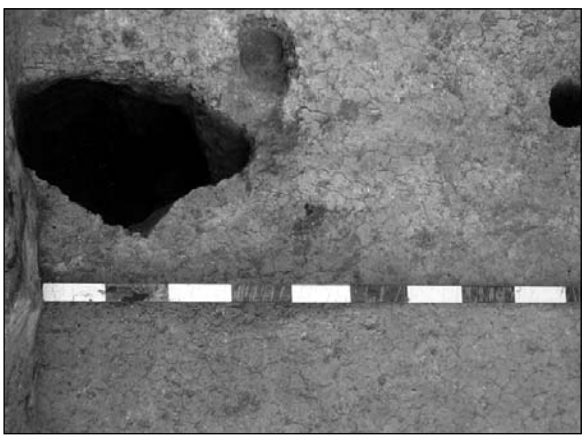

3

Fig. 15. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1: 1 - vedere asupra gropii nr. 46 în faza descoperirii; 2 - vedere asupra gropilor nr. 46 şi nr. 44 în proces de investigaţie; 3 - vedere asupra gropilor nr. 46 şi 44.

nerea unui strat de loess, au fost realizate un şir de amenajări, care în linii mari se prezintă sub forma a patru rânduri de gropi orientate pe linia est-vest, în jurul cărora gravitau gropiţe de dimensiuni mai mici. Rândurile 1 şi 2 erau amplasate la distanţă redusă unul de altul, ca şi rândurile 3 şi 4. Distanţa între rândurile din mijloc (rândurile 2 şi 3) era de 1 m. Distanţa maximală dintre punctele exterioare ale gropilor laterale era de 4,3 m. La distanţa de 4 m de la limita exterioară a gropilor, în direcţia extramurală, a fost săpat un şanţ. Şanţul avea la deschidere (în partea conservată) lăţimea de 8,4 m, iar în partea inferioară – 5,5 m. Adâncimea şanţului era de 3 m, pe fundul acestuia fiind cruţate în rocă 2 ridicături care făceau să fie mai complexă această amenajare. Peste gropile descrise mai sus, se aşternea un strat de cărbune de lemn, care la rândul lui era acoperit de o aglomeraţie constituită din fragmente de lipitură de lut arsă la roşu ce păstrau amprente de nuiele şi pari. Peste acestea, la rândul lor, s-au aşternut, într-o succesiune, mai mult sau mai puţin ordonată, un şir de lentile de sol care aveau orientare oblică de la nord spre sud. Respectivele straturi aveau prelungire în direcţia extramurală, acoperind în întregime berma şi, parţial, fundul şanţului.

Interpretarea vestigiilor

Având prezentate observaţiile de teren, putem recurge, cât e posibil, la interpretarea vestigiilor arheologice, urmărind să schiţăm răspunsurile la întrebările pe care ni le-am pus la începutul textului. Vom începe prin a explica viziunea noastră în ceea ce priveşte *existenţa mai multor faze în evoluţia sistemului defensiv*, punând la bază analiza tabloului stratigrafic.

- În primul rând, constatăm posibilitatea delimitării vizuale a câtorva grupuri de straturi. Fiecare dintre aceste grupuri este constituit din mai multe lentile (mai mult sau mai puţin unitare), care deosebesc grupurile între ele atât prin structura solului, cât şi prin caracteristicile lor cromatice, iar, în unele cazuri, şi prin orientare (fig. 8). Delimitarea acestor grupuri de straturi ne-a determinat să examinăm cu atenţie maximă modul în care ele se leagă de şanţul adiacent valului, aşa cum se vede el la momentul actual.
- După examinarea minuţioasă a tabloului stratigrafic (de altfel, unul foarte complicat), am constatat că în limita spaţiului acoperit de sistemul defensiv, pot fi delimitate mai multe şanţuri (sau indici ale existenţei acestora), astfel încât şanţul vizibil la suprafaţa actuală nu este unicul, aşa cum pare la prima vedere. (fig. 8).
- În al treilea rând, am observat că diferitele grupuri de straturi despre care vorbisem mai sus,

se racordează perfect la diferite şanţuri (sau urme ale acestora) (fig. 2). În acest sens, grupul nordic de lentile stratigrafice, în mod absolut incontestabil, are legătură doar cu şanţul nr. 1, descoperit în carourile A6-A7.

- În al patrulea rând, vorbind despre acelaşi grup nordic de lentile, atragem atenţia la faptul că el suprapune doar amenajările pe care le-am descris mai sus, prelungindu-se peste şanţul săpat în apropierea acestor amenajări, fără să se extindă dincolo de limitele acestuia.
- În al cincilea rând, a fost sesizat un complex gospodăresc (vestigiile unui cuptor), amenajarea căruia s-a realizat în straturile superioare ale grupului nordic de lentile, care am văzut că are legătură doar cu cel mai nordic şanţ. Pentru a explica prezenţa acestui complex la respectivul nivel este necesar să anticipăm analiza dispunerii straturilor ce formează stratigrafia în limita sistemului defensiv şi să constatăm că grupul nordic de lentile (aşa cum se prezenta în momentul cercetării) reprezintă o configuraţie care s-a constituit după ce construcţia amenajată în cele patru rânduri de gropi s-a deteriorat şi se prăbuşise în direcţia şanţului. Faptul că peste aceste lentile, inclusiv peste cuptor, s-au depus alte straturi de sol, care au legături cu alte şanţuri depistate, vine să fie încă un argument în favoarea delimitării unei construcţii de sine stătătoare, constituită din elementele pe care le-am prezentat mai sus.

Făcând bilanţul analizei stratigrafice, ajungem la concluzia că grupul nordic de lentile, împreună cu şanţul descris şi cu amenajările din preajma acestuia, formează un tot întreg şi ar reprezenta o fază distinctă de edificare a sistemului defensiv, pe care noi am apreciat-o ca fiind iniţială. La aceste observaţii, am putea adăuga constatarea preventivă de existenţă a câtorva nivele de locuire în incinta fortificaţiei, în unele locuri fiind atestate urme de incendiu distrugător. Considerăm că situaţia dată ar reprezenta un argument indirect, de natură să ne convingă că în perioada de valorificare a promontoriului de la Horodca Mică, au existat mai multe etape de edificare a liniei defensive.

Vom stărui în continuare asupra posibilităţilor de interpretare a vestigiilor arheologice ce definesc această fază de construcţie pentru a *reconstitui modalitatea de edificare a acestei linii defensive*. Observaţiile făcute ne permit să admitem că amenajările au început prin depunerea pe terenul

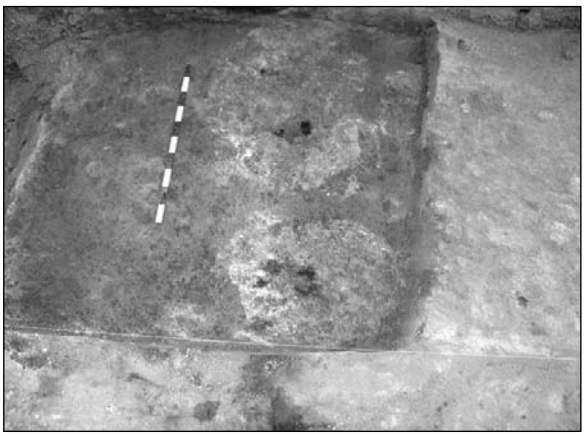

1

2

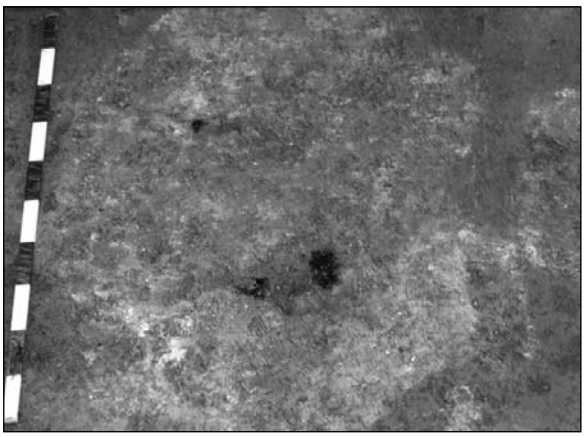

3

Fig. 16. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1. Vedere asupra gropilor nr. 28 şi nr. 29. 1 - vedre generală asupra ambelor gropi; 2 - groapa nr. 28; 3 - groapa nr. 29.

viitoarei fortificaţii a unui strat compact de sol lutos de culoare gălbuie, care a fost atestat în spaţiul în care au fost săpate gropile pentru pari. Este adevărat, acest strat se observa clar doar în partea de nord, în spaţiul rândurilor 3 şi 4 de gropi,

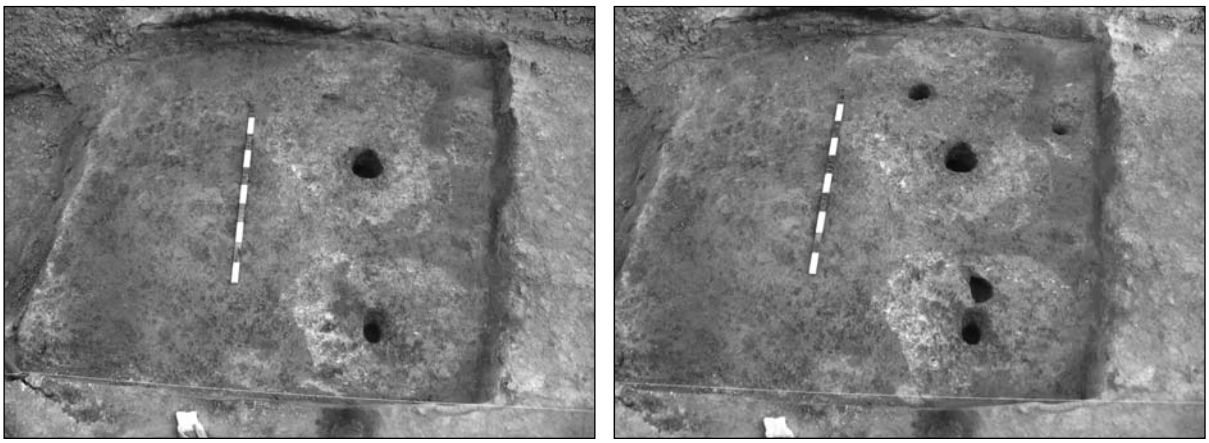

1 2

Fig. 17. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1. Gropile nr. 28 şi nr. 29 în procesul investigaţiilor.

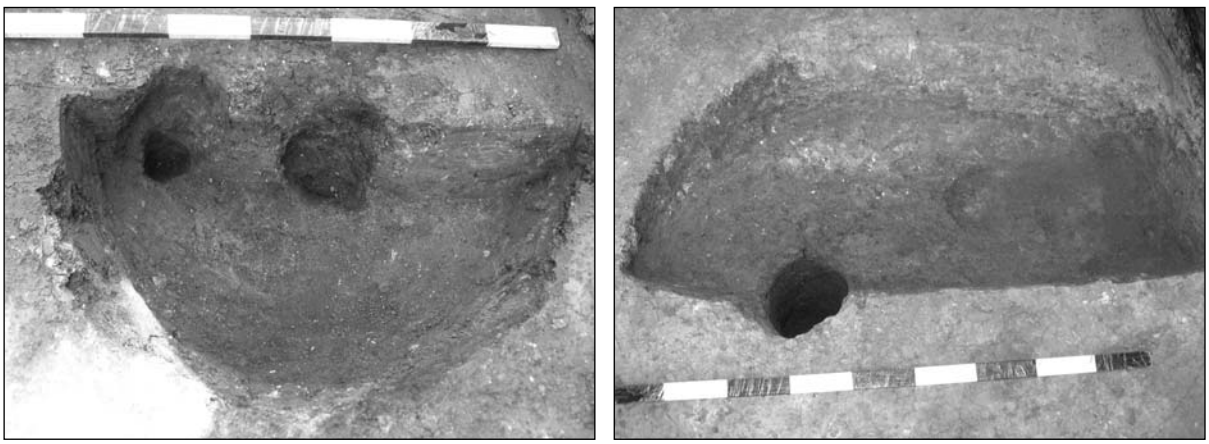

1 2

Fig. 18. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1. Cercetarea gropilor nr. 28 şi nr. 29: 1 - groapa nr. 28; 2 - groapa nr. 29.

umplutura lor fiind parţial constituită din acest sol. Alte pregătiri preventive şi ajustări suplimentare de teren în limita spaţiului cercetat, nu au fost sesizate. Considerăm că cele patru rânduri de gropi reprezintă urmele de la edificarea unei construcţii de lemn, care era constituită din patru rânduri de pari vertical îngropaţi în sol. Grosimea parilor, având în vedere resturile sesizate, tindea spre 0,2 m. Gropiţele din jurul fiecărei gropi de bază s-ar explica prin proptirea parilor de bază cu ajutorul altora de dimensiuni mai mici, urmând să sporească soliditatea construcţiei de bază. Rândurile 1 şi 2 erau amplasate la distanţă redusă unul de altul, de altfel ca şi rândurile 3 şi 4. Distanţa între rândurile din mijloc (rândurile 2 şi 3) era de 1 m. Lăţimea construcţiei lemnoase era de 4,3 m. Judecând după aglomeraţia de lipitură şi amprentele de nuiele şi pari care s-au păstrat pe fragmentele acesteia, considerăm că parii erau legaţi între ei cu nuiele peste care se aplica o lipitură de lut. Stratul de cărbune de lemn în asociere cu pământ carbonizat (care se afla peste loessul aşternut la nivelul antic de călcare), considerăm că reprezintă urmele legăturii transversale între pari, pornind, în acest sens, de la logica construcţiei, dar având în vedere şi situaţiile cunoscute în care anume aşa se proceda în anumite situri sincrone din spaţiul carpato-nistrean (dar şi din cele limitrofe). Emplectonul dintre paramente era constituit din solul extras din spaţiul destinat amenajării şanţului. Judecând după tabloul stratigrafic, se pare că poate fi admisă o anumită succesiune în dispunerea emplectonului, în care straturile de sol brun-cenuşiu alternau cu cele de sol lutos în asociere cu calcar. Protecţia exterioară a construcţiei de lemn nu a fost sugerată de nici un vestigiu arheologic, lăsându-ne deocamdată în sfera presupunerilor.

Şanţul era săpat la o distanţă de 4 m de la limita construcţiei de lemn, lăsând loc pentru bermă care avea menirea să protejeze o eventuală surpare a şanţului sub presiunea suficient de mare pe care o exercita construcţia din lemn şi pământ, dar, posibil, şi pentru a face loc ajustărilor ce erau menite să asigure protecţia părţii exterioare a construcţiei din lemn (cercetările efectuate nu ne permit mai mult decât să admitem că din exterior, construcţia de lemn era acoperită cu pământ). Şanţul avea dimensiunile de 8,4 m la deschidere şi adâncimea maximă de 3 m. Pereţii şanţului coborau oblic, îngustându-l spre partea inferioară până la 5,5 m. În interiorul şanţului au fost cruţate în rocă două dâmburi, dintre care unul avea dimensiunile mai pronunţate. Curios de observat respectarea anumitor proporţii în întreg sistemul defensiv. Astfel, lăţimea construcţiei de lemn şi pământ era aproape egală cu lăţimea bermei, iar lăţimea şanţului la deschidere era cât lăţimea bermei împreună cu cea a „zidului" de lemn.

Urmând calea interpretării vestigiilor arheologice, considerăm că acestea sunt de natură să verse lumină şi asupra destinului pe care a avut-o linia defensivă în prima fază de fortificare a promontoriului. Astfel, aglomeraţia de lipitură de lut arsă la roşu ce suprapunea stratul de cărbune de lemn şi pământ ars, toate aşezate peste rândurile de gropi, a căror umplutură era constituită din cărbune de lemn sau sol cu urme de ardere, considerăm că pot să fie interpretate ca rezultat al incendiului ce a cuprins fortificaţia. În mod direct aceste vestigii sunt rezultatul arderii carcasei lemnoase acoperită cu lipitură de lut. Partea aglomeraţiei arsă la roşu, reprezintă urmele arderii oxidante, în aer liber, iar lentila de cărbune de lemn – este rezultatul unei mocniri fără oxigen la nivel mai jos. Distrugerea elementelor de rezistenţă a dus la dezechilibrarea întregii construcţii şi, sub greutatea emplectonului care nu mai avea puncte de sprijin, s-a prăbuşit preponderent în direcţia şanţului. Această direcţie este clar stabilită de orientarea lentilelor de sol ce constituiau emplectonul construcţiei, care au ajuns să se scurgă peste bermă şi în şanţ. (fig. 9, 12). Evident că acest tablou poate fi admis cu rezerva cuvenită ce derivă din studierea doar unei porţiuni de val şi şanţ, care nu este neapărat să fie valabilă pentru întreg sistemul defensiv. Nu sunt clare şi vor necesita explicaţii suplimentare unele situaţii particulare, cum ar fi, spre exemplu, atestarea urmelor de incendiu doar dinspre incinta, fără să fie afectată partea exterioară. Rămâne a fi, deocamdată, în afara observaţiilor corelarea stratigrafiei din incintă cu cea din zona fortificaţiei. Incertă rămâne a fi durata perioadei de după distrugere şi până la o nouă fortificare. Este foarte probabil că răspunsurile la aceste întrebări să fie posibile doar în cazul unor cercetări suplimentare, care, de altfel, sunt preconizate în situl de la Horodca Mică.

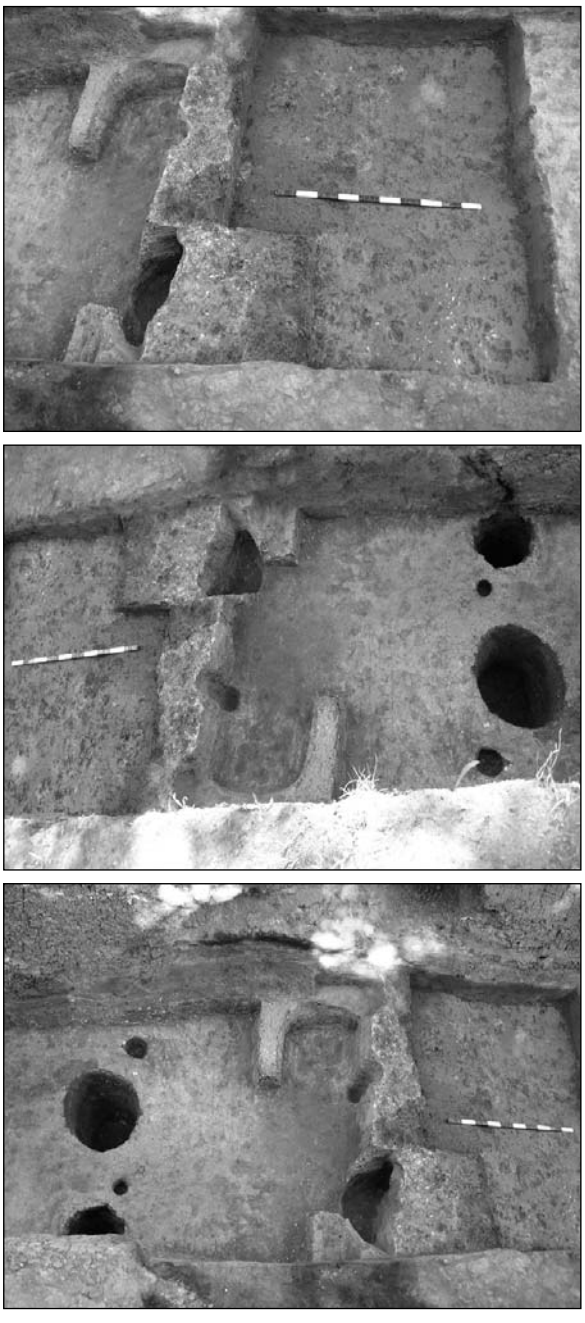

Fig. 19. Horodca Mică. Secţiunea nr. 1. Vedere asupra complexelor din carourile A3 şi A4.

Cadrul cronologic şi analogii

Pentru încadrarea cronologică a primei etape de fortificare a promontoriului de la Horodca Mică, la momentul actual nu avem date directe. În umplutura şanţului nu prea au fost descoperite materiale, iar la fundul acestuia – chiar nimic. Totodată, ar exista un şir de indici indirecţi care, la această fază de cercetare, ar putea să ofere anumite repere cronologice:

- În straturile ce constituie resturile primei faze ale sistemului defensiv au fost descoperite vestigii arheologice, printre care ceramica este predominantă. Din totalul de fragmente descoperite, doar 0,6% sunt fragmente medievale (descoperite în straturile superioare), 4% – incerte, restul fiind de factură getică şi importuri greceşti. O astfel de situaţie ne oferă posibilitatea să admitem raportarea sistemului defensiv la cultura getică, datată tradiţional cu secolele V-III a. Chr.
- Printre obiectele individuale descoperite în straturile ce constituie urmele fortificaţiei nu ar fi de remarcat decât rondelele, care sunt lucrate fie din vase getice de factură grosieră, fie din amfore greceşti. Ca şi în cazul precedent, avem acelaşi indicator general, de ordin cultural.
- O situaţie ceva mai clară o oferă descoperirea a două gropi menajere în incinta fortificaţiei, în apropiere de sistemul defensiv. Ambele gropi au fost amenajate de la nivelul antic de călcare, de la care a fost ridicată construcţia defensivă, iar vestigiile descoperite în ele se atribuie în exclusivitate culturii getice, venind să dea ponderе raţionamentelor expuse mai sus.
- Observaţiile stratigrafice ne-au convins că, după distrugerea sistemului defensiv, viaţa a continuat în spaţiul promontoriului, vestigiile arheologice raportând această vieţuire tot la cultura getică. Este vorba de un cuptor care a fost amenajat chiar în straturile de distrugere ale primei faze ale fortificaţiei (în preajma căruia au fost descoperite două fragmente de ceramică de factură getică) şi o locuinţă adâncită în sol, care a fost săpată tot în straturile ce constituie scursura emplectonului spre incintă, în a cărei umplutură au fost descoperite vestigii de factură getică.
- Dincolo de observaţiile din perimetrul fortificaţiei, şi cercetările din incintă au permis, într-o primă etapă, să delimităm existenţa a cel puţin două faze în evoluţia vieţii umane de pe promontoriu. Pe baza vestigiilor (atât a complexelor, cât şi a descoperirilor izolate din strat), atât prima fază, cât şi a doua, se raportează la perioada culturii getice.
- La observaţiile de mai sus, este important de adăugat că, pe promontoriu în general, până la acest moment, vestigiile descoperite care s-ar raporta la alte orizonturi decât cel getic sunt foarte puţine.

Sumând observaţiile de mai sus, conchidem că faza întâia de edificare a sistemului defensiv de la Horodca Mică, poate fi raportată la perioada culturii getice (secolele V-III a. Chr.). Ţinem să subliniem, cum s-a văzut din cele prezentate mai sus, că nu dispunem de argumente directe pentru o astfel de încadrare cronologică şi nici de date mai exacte de datare în cadrul culturii. Totuşi, ar mai fi de luat în seamă şi faptul că ridicarea unor astfel de sisteme defensive cum este cea de la Horodca Mică, a reprezentat o tradiţie foarte frecvent atestată în spaţiul dintre Carpaţi şi Nistru în perioada getică. Este adevărat, analogii directe pentru construcţia din prima fază defensivă de la Horodca, nu am sesizat, însă, există similitudini pentru mai multe elemente privite separat. În primul rând, de remarcat că tradiţia construcţiilor din pământ şi lemn au o istorie mai veche şi cunoaşte spaţii destul de largi. În contextul intervalului de timp cu care este datată, cel puţin faza incipientă de fortificare de la Horodca Mică, cele mai apropiate analogii în timp le au construcţiile similare din perioada hallstattiană, cum ar fi cazurile de la Teleac (Vasiliev 1995, 36; Vasiliev, Ciugudean 1991), Bozna (Vasiliev 1993), Preuteşti (Popovici, Ursulescu 1982, 23).

Pentru perioada getică, situaţia este una aproape generalizantă, fiind cunoscute în jur de 100 de fortificaţii doar în spaţiul est-carpatic (Arnăut 2003, 15). Structura lemnoasă în construcţia sistemelor defensive a fost atestată în foarte multe situri cercetate şi acceptată de mai mulţi cercetători ca fiind admisibilă şi pentru cazurile în care nu s-au păstrat urme certe. E suficient să amintim aici doar câteva dintre cazurile mai cunoscute: Rudi-La Şanţuri (Романовская, Шелов-Коведяев, Щеглов 1981, 122); Ofatinţi (Мелюкова 1954, 65); Curătura (Златковская, Полевой 1969, 37); Arsura, primul val (Teodor 1973, 53); Stânceşti (Florescu, Raţă 1969, 15); Beştepe (Simion 1977, 33); Bâzdâna-Cetate, faza I-a (Tătulea 1984, 95); Mateuţi (Златковская 1965, 222)

Astfel, existenţa unei palisade complexe, constituită din câteva rânduri de pari îngropaţi în sol, legaţi între ei prin intermediul altor structuri lemnoase, reprezenta o tradiţie mai veche. Dintre experienţele cunoscute, pot fi delimitate mai multe variante de edificare a sistemului defensiv: patru rânduri de gropi pentru pari, ca şi în cazul de la Horodca Mică, au fost consemnaţi în cazul fortificării promontoriului de la Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 89-90); trei rânduri de gropi – la Saharna-La Şanţ (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 152); două rânduri de gropi (cea mai răspândită variantă) – Butuceni (Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002, 31-32); Mateuţi (Златковская 1965, 220-222); Rudi-La Şanţuri (Романовская, Шелов-Коведяев, Щеглов 1981, 122); Măşcăuţi „Dealul cel Mare" (Zanoci 2004, 46).

Aranjarea unui strat de loess la talpa construcţiei îşi găseşte corespondenţe la Saharna Mică (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 25), Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 89), unde peste nivelul antic de călcare a fost aşternut un strat de nisip pentru a proteja de umezeală construcţia.

Dispunerea transversală a parilor a fost consemnată cu siguranţă în mai multe locuri, cazul de la Saharna Mare fiind deja unul crestomatic. Amintim că acolo urmele de lemn s-au păstrat în poziţie orizontală nu doar la baza construcţiei, dar şi în strat, iar rămăşiţele acestora nu se prezentau doar sub formă carbonizată, dar şi în calitate neparsă – la baza bastionului central (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 97).

Nu mai puţin obişnuită era tradiţia de a lăsa bermă – spaţiul dintre şanţ şi construcţia fortificaţiei propriu-zise: Saharna Mică (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 27), Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 91, 102), Saharna-La Şanţ (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 153), Bel'sk (Шрамко 1975, 102), Trahtemir (Фіалко, Болтрик 2003, 27), Beidaud (Simion 2003, 406), Moşna (Florescu, Melinte 1968, 115) etc.

Dincolo de asemănările care se observă între diversele fortificaţii din mediul culturii getice (dar şi în afara culturii), vom reţine atenţia şi asupra unor particularităţi care individualizează fortificaţia de la Horodca Mică. În acest sens, mai specială pare amenajarea şanţului pentru care nu am găsit analogii directe. În al doilea rând, iese în evidenţă respectarea unor proporţii clare în edificarea sistemului defensiv – lăţimea şanţului fiind egală cu lăţimea bermei luate împreună cu palisada complexă. În al treilea rând atrage atenţia dispunerea straturilor ce reprezintă scurgerea emplectonului de la palisada complexă, fiind vorba de o alternanţă fără abateri a straturilor de sol şi de o dispunere perfectă sub acelaşi unghi a respectivelor straturi. Admitem că numărul acestor nuanţe poate fi mai mare, dar etapa incipientă de cercetări nu ne permite o evidenţiere mai detaliată a acestora, îndemnându-ne să continuăm investigaţiile în acest sit bine conservat şi unic în felul său.

Bibliografie

Arnăut 2003: T. Arnăut, Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spaţiul de la răsărit de Carpaţi (Chişinău 2003).

Florescu, Melinte 1968: A. Florescu, Gh. Melinte, Cetatea traco-getică din a doua jumătate a mil. I î.e.n. de la Moşna. SCIV 1, 19, 1968, 129-134.

Florescu, Raţă 1969: A. Florescu, S. Raţă, Complexul de cetăţi traco-getice (sec. VI-III î. e. n.) de la Stânceşti-Botoşani, Suceava. Studii şi Materiale I, 1969, 9-20.

Haheu 2008: V. Haheu, Sisteme de fortificaţii traco-getice la est de Carpaţi (Chişinău 2008).

Hâncu 1993: I. Hâncu, Cetăţi antice şi medievale timpurii din Republica Moldova (Chişinău 1993).

Levinschi 2003: A. Levinschi, Limita cronologică superioară a fortificaţiilor getice din microzona Saharna - Rezina. In: (red. E. Sava) Interferenţe cultural-cronologice în spaţiul nord-pontic (Chişinău 2003), 261-284.

Levinschi 2004: A. Levinschi, Fortificaţia getică „Saharna – La Revechin" (cercetările din anul 2000-2002). In: Cercetări arheologice în Republica Moldova (2000-2003), vol. I (Chişinău 2004), 64-80.

Levinschi 2007: A. Levinschi, Date preliminare privind începutul de locuire a geţilor pe locul aşezării fortificate Saharna Mare. Tyragetia s.n. 1, vol. I (XVI), 2007, 275-278.

Munteanu 2004a: O. Munteanu, Les éléments du système défensif de Cosauti. In: Tracians and circumpontic world, vol. II (Chişinău 2004), 82-104.

Munteanu 2004b: O. Munteanu, Getae fortification of Cosauti, District Soroca. In: Daco-geţii: 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetăţile dacice din munţii Orăştiei (Cluj-Napoca 2004), 219-233.

Munteanu 2007: O. Munteanu, Noi linii defensive cercetate în microzona fortificaţiei Cosăuţi. Revista Arheologica s.n. 1-2, vol. III, 2007, 295-310.

Munteanu, Iarmulschi 2007: O. Munteanu, V. Iarmulschi, Preliminarii privind fortificaţia de la Horodca Mică. Tyragetia s.n. 1, vol. I (XVI), 2007, 279-286.

Munteanu et al. 2009: O. Munteanu, V. Iarmulschi, V. Perju, L. Ermurachi, Fortificaţia getică de la Horodca Mică: complexele din incintă cercetate în anii 2006-2007. In: Păstrarea patrimoniului cultural în ţările europene (materialelele conferinţei internaţionale, Chişinău, 25-26 septembrie 2008) (Chişinău 2009), 61-80.

Musteaţă 2004: S. Musteaţă, Unele consideraţii preliminare privind rezultatele cercetărilor arheologice din cadrul cetăţii getice Măşcăuţi-Cetate. In: Tracians and circumpontic world. Summaries (Chişinău 2004), 88-90.

Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002: I. Niculiţă, S. Teodor, A. Zanoci, Butuceni. Monografie arheologică (Bucureşti 2002).

Niculiţă, Zanoci, 2004: I. Niculiţă, A. Zanoci, Sistemul defensiv la traco-geţii din regiunea Nistrului Mijlociu. In: Tracians and circumpontic world, vol. II (Chişinău 2004), 14-129.

Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2007: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Sistemul defensiv al cetăţii din prima epocă a fierului – Saharna Mare. Tyragetia s.n. 1, vol. I (XVI), 2007, 27-62.

Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu. Siturile din zona Saharna (Chişinău 2008).

Popovici Ursulescu 1982: D. Popovici, N. Ursulescu, Şantierul arheologice Preuteşti „Cetate" jud. Suceava. Cercetări arheologice V, 1982, 23-27.

Simion 1977: G. Simion, Cetatea geto-dacică de la Beştepe. Peuce VI, 1977, 31-47.

Simion 2003: G. Simion, Aşezarea hallstattiană Beidaud – Tulcea. In: G. Simion, Culturi antice în zona gurilor Dunării, vol. I (Tulcea 2003), 79-98.

Tătulea 1984: C.M. Tătulea, Aşezarea geto-dacică fortificată de la Bâzdîna-Cetate, jud. Dolj. Consideraţii preliminare. Thraco-Dacica 1-2, V, 1984, 92-110.

Teodor 1973: S. Teodor, Cetatea traco-getică de la Arsura, jud. Vaslui (1964). MCA X, 1973, 53-60.

Vasiliev 1993: V. Vasiliev, Aşezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Bozna (jud. Sălaj). Ephemeris Napocensis III, 1993, 43-67.

Vasiliev 1995: V. Vasiliev, Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie (Bucarest 1995).

Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991: V. Vasiliev, I. Aldea, N. Ciugudean, Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuţii arheologice: aşezarea fortificată de la Teleac (Cluj-Napoca 1991).

Zanoci 2004: Traco-geţii din bazinul Răutului inferior. Cetatea Măşcăţuţi „Dealul cel Mare". In: Tracians and circumpontic world, vol. II (Chişinău 2004), 45-81.

Златковская 1965: Т. Златковская, Городище Матеуцы. В сб.: Новое в советской археологии (Москва 1965), 220-225.

Златковская, Полевой 1969: Т. Златковская, Л. Полевой, Городища пруто-днестровского междуречья IV-III вв. до н.э. и вопросы политической истории гетов. МИА СССР, 150, 1969, 35-60.

Лапушнян, Никулицэ, Романовская 1974: В.Л. Лапушнян, И.Т. Никулицэ, М.А. Романовская, Памятники раннего железного века. В сб: АКМ вып. 4 (Кишинев 1974).

Мелюкова 1954: А.И. Мелюкова, Результаты раскопок на двух поселениях скифского времени в Молдавии в 1952 г. В сб.: КСИИМК, вып. 56 (Москва 1954), 59-68.

Пассек 1949: Т.С. Пассек, Археологические разведки в Молдавии. В сб.: КСИИМК, вып. 26 (Москва 1949), 57-68.

Романовская, Шелов-Коведяев, Щеглов 1981: М. Романовская, Ф. Шелов-Коведяев, А. Щеглов, Городище Рудь-Мэтоний Птолемея. ВДИ 4, 1981, 121-133.

Смирнов 1949: Г.Д. Смирнов, Итоги археологических исследований в Молдавии в 1946 г. В сб: Ученые записки Института истории, языка и литературы, II (Кишинев 1949), 189-202.

Фіалко, Болтрик 2003: О. Фіалко, Ю. Болтрик, Напад скіфив на Трахтемирскье городище (Кіев 2003).

Шрамко 1975: Б.А. Шрамко, Крепости скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон. В сб.: Скифский мир (Киев 1975), 94-132.

The first building-phase of the fortification at Horodca Mică

Abstract

During four years time (2006-2009) regular investigations were undertaken in the area covered by the defensive line at Horodca Mică. We would like to emphasize that our field observations suggest the existence of several stages of fortification of the same space and what is visible today in the form of a hill of impressive dimensions, preceded

by an adjacent ditch, are only ruins of the final phase of this defensive system. Since the stratigraphic picture is too complex to be present in its entire form (even preliminarily), we decided to focus on some particular aspects which can be introduced to an academic audience with sufficient confidence. Therefore we only focused on the first stage of fortification of the promontory of Horodca Mică.

To prove out point we present, primarily, a number of objective observations registered on the ground. Secondly, we explain our vision about how the defensive system was built in the first phase. Finally, we will analyze the techniques and materials used in constructions and their existing analogies, the available chronological markers, and the fate the fortification had.

In conclusion, we affirm that a complex defensive system was arranged in this space. The construction was based on a wooden case extended over 4.3 meters, and was filled up with soil that was excavated from its front. This formed a ditch measuring 7.8 meters at the opening and of 2.7 meters at its maximum depth. It should be noted that the ditch was at 3.7 meters distance from the limit of construction, forming in this way the traditional berm for such defensive systems. Similar edifices could be reported in the eastern Carpathian area and neighboring areas during the whole Latène period.

List of illustrations:

Fig. 1. Horodca Mică: 1 - Horodca Site location; 2 - topographic sketch of sections location drown in 2006-2009 years.

Fig. 2. Horodca Mică. Section nr. 1 in the area of I phase of fortification. Plan and profile.

Fig. 3. Horodca Mică 2009. Plan and profiles of the complexes from section nr. 1.

Fig. 4. Horodca Mică. Sight of the fortified enclosure: 1 - Southern view; 2 - Western view.

Fig. 5. Horodca Mică. Sight of the bastion: 1 - Southern view; 2 - Western view.

Fig. 6. Horodca Mică: 1 - sequence of research process of defensive system; 2 - Southern view of the section nr. 1 after releasing the beginning few layers.

Fig. 7. Horodca Mică. Sight of the fortification: 1 - Northerly view; 2 - Southern view.

Fig. 8. Horodca Mică. Section nr. 1. Sight of the West profile ith delimitation of the various phases of construction.

Fig. 9. Horodca Mică. The West profile of the section nr 1 with traces of defensive, I phase construction.

Fig. 10. Horodca Mică: 1 - sight of the burnt, clay concentration; 2 - view of the coal strip detected under agglomeration of soldering.

Fig. 11. Horodca Mică. Section nr. 1: 1 - sight of the West profile in the area of the ruins of the I phase construction; 2 - the agglomeration of soldering and wood coal.

Fig. 12. Horodca Mică. Section nr. 1: 1 - delimitation of the ground lenses between I phase of the constructions damage and II phase; 2 - the I phase ditch in the investigations process.

Fig. 13. Horodca Mică. Section nr. 1: 1 - the plan of the complexes nr. 26 and nr. 27 from Southern extreme of the I phase; 2 - The section of the complexes nr. 26 and nr. 27.

Fig. 14. Horodca Mică. Section nr. 1. Sight of the ditch were was identified complexes nr. 44 and 46: 1 - a general view; 2 - sight of the Eastern view; 3 - sight of the Western view.

Fig. 15. Horodca Mică. Section nr. 1: 1 - sight of the complex nr 46 in the discovery phase; 2 - sight of the discovered complex nr. 46 and complex nr. 44 in the investigations process; 3 - sight of the complexes nr. 46 and 44.

Fig. 16. Horodca Mică. Section nr. 1. Sight of the discovery phase of complexes nr. 28 and nr. 29: 1 - a general view of the both complexes; 2 - complex nr. 28; 3 - complex nr. 29.

Fig. 17. Horodca Mică. Section nr. 1. Complexes nr. 28 and nr. 29: investigations process.

Fig. 18. Horodca Mică. Section nr. 1. Sight of the research phase of complexes nr. 28 and. 29: 1 - complex nr. 28; 2 - complex nr. 29.

Fig. 19. Horodca Mică. Section nr. 1. Sight of the complexes from A3 and A4 squares.

Первая фаза возведения укрепления на городище Хородка Микэ

Резюме

Исследование фортификационного сооружения в Хородка Микэ производилось на протяжении последних 4-х лет (2006-2009). Считаем нужным обратить внимание на то, что наши наблюдение убедили нас в том, что в укреплении мыса можно с уверенностью выделить несколько этапов. С нашей точки зрения, то что сегодня предстает как вал и ров, является лишь остатками заключительной фазы фортификации. Исходя из того что стратиграфическая картина очень непроста, мы решили сконцентрироваться лишь на определенной, частной ситуации, но которая с относительной достоверностью может быть введена в научный оборот. Речь идет о том, что мы назвали первым этапом в возведении укрепления у села Хородка.

Для начала мы описали наши полевые наблюдения, а затем объяснили на чем основывается наша точка зрения, соответственно как была сооружена оборонительная линия на первом этапе, какие техники и материалы были использованы, а так же, каким периодом датируется и какие аналогии существуют.

Подводя итоги, мы констатируем существование комплексного сооружения, имеющего в своей основе конструкцию из деревянного каркаса, шириной в 4,3 м, заполненную землей из выкопанного перед ним рва размерами в 7,8 м и глубиной до 2,7 м. Подчеркиваем и тот факт, что ров был выкопан на расстоянии 3,7 м от сооружения, создавая традиционную для такого рода укрепления берму, основные аналогии будучи зафиксированы в пруто-днестровском регионе латенского периода, а так же в прилегающих к ним территориях.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Хородка Микэ: 1 - расположение памятника Хородка Микэ; 2 - топографическая схема с расположением раскопанных площадей в 2006-2009 г.

Рис. 2. Хородка Микэ. План и профиль раскопа №1 проведенного через фортификационное сооружение.

Рис. 3. Хородка Микэ. План и профиль комплексов раскопа №1.

Рис. 4. Хородка Микэ. Мыс укрепленного поселения: 1 - обзор с юга; 2 - обзор с запада.

Рис. 5. Хородка Микэ. Бастион: 1 - обзор с юга; 2 - обзор с юго-востока.

Рис. 6. Хородка Микэ: 1 - процесс исследования оборонительной системы; 2 - вид с южной части раскопа №1 после снятия первых слоев культурных отложений.

Рис. 7. Городище Хородка Микэ: 1 - обзор с севера; 2 - обзор с юга.

Рис. 8. Хородка Микэ. Раскоп №1. Западный профиль с отображением разных фаз возведения фортификаций.

Рис. 9. Хородка Микэ. Западный профиль раскопа №1 со следами I-ой фазы оборонительной системы.

Рис. 10. Хородка Микэ: 1 - концентрация обожженной глины; 2 - полоса угля обнаруженная под слоем обожженной глины.

Рис. 11. Хородка Микэ. Раскоп №1: 1 - западный профиль остатков конструкции I-ой фазы; 2 - концентрация обожженной глины и древесного угля.

Рис. 12. Хородка Микэ. Раскоп №1: 1 - пласты разделяющие первую и вторую фазы разрушения укрепления; 2 - ров I-ой фазы в процессе изучения.

Рис. 13. Хородка Микэ. Раскоп №1: 1 - план ям №26 и №27 в южной части палисады; 2 - разрез ям №26 и №27.

Рис. 14. Хородка Микэ. Раскоп №1. Обзор рва в котором были обнаружены комплексы №44 и №46: 1 - общий обзор; 2 - южный профиль; 3 - западный профиль.

Рис. 15. Хородка Микэ. Раскоп №1: 1 - комплекс №46 в фазе открытия; 2 - комплекс №46 после исследования, №44 в процессе исследования; 3 - обзор комплексов №44 и №46.

Рис. 16. Хородка Микэ. Раскоп №1. Комплексы №28 и №29 в фазе открытия: 1 - общий обзор обоих комплексов; 2 - 28-й комплекс; 3 - 29-й комплекс.

Рис. 17. Хородка Микэ. Раскоп №1. Комплекс №28 и №29 в процессе исследования.

Рис. 18. Хородка Микэ. Раскоп №1. Процесс исследования комплексов №28 и №29: 1 - комплекс №28; 2 - комплекс №29.

Рис. 19. Хородка Микэ. Раскоп №1. Обзор комплексов в квадратах А3 и А4.

17.05.2010

Dr. Octavian Munteanu, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, str. Ion Creangă 1, Chişinău, Moldova, e-mail: ocmunteanu@gmail.com

Vasile Iarmulschi, Institutul Patrimoniului cultural al AŞM, str. Mitropolit Bănulescu-Bodoni, 35, MD-2012 Chişinău, Moldova, e-mail: vasile_iarmulschi@yahoo.com

Vera Perju, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, str. Ion Creangă 1, Chişinău, Moldova, e-mail: veronykap@yahoo.com

Livia Ermurachi, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012, Chişinău, Moldova, e-mail: livermur@yahoo.com

IMPORTURI ROMANE DESCOPERITE ÎN SITUL ARHEOLOGIC BRĂILIȚA*

Viorel Stoian

Dispus în nord-estul Câmpiei Române, pe terasa înaltă a Dunării, la 25 de metri altitudine faţă de nivelul Mării Negre, ansamblul arheologic Brăiliţa (fig. 1) a fost cercetat sistematic timp de aproape 20 de ani de către Nicolae Harţuche şi Florian Anastasiu (Harţuche 2002, 12). În timpul acestor cercetări nu au fost descoperite urme de locuire, complexe funerare sau alt gen de vestigii romane. În schimb, în 1981, au fost descoperite întâmplător nişte amfore romane, cu ocazia săpării unui şanţ pentru o conductă de canalizare, în apropiere de limita vestică a sitului Brăiliţa (Harţuche 1983, 257).

În ultimii cinci ani, datorită săpăturilor preventive şi de salvare din zona respectivă am avut posibilitatea efectuării unor cercetări în mai multe puncte, dispuse cam pe toată suprafaţa sitului.

Pornind de la descoperirile importurilor romane din punctele str. Reşiţa nr. 62, str. Galaţi nr. 370-372 şi str. Gh. Munteanu Murgoci nr. 12, avem posibilitatea, în cele ce urmează, să readucem în discuţie componenţa mozaicului etnic din zona Brăilei începând cu secolul II p. Chr. şi până la sfârşitul secolului III p. Chr.

Descoperiri

1. Cartier Progresu

La intersecţia străzii Valea Călugărească cu strada Octav Dolcescu, lângă staţia de tramvai din faţa I.U.G. Progresu, cu ocazia săpării unui şanţ pentru o conductă de canalizare, în luna septembrie 1981, la adâncimea de 0,50 m, s-au descoperit mai multe amfore întregi şi fragmentare. Toate amforele erau culcate pe o parte, iar dintre ele, una era orientată cu gura spre est şi fundul la vest. Amforele au fost lucrate dintr-o pastă care conţine ca degresant o mare cantitate de nisip, suprafaţa vasului având un aspect aspru la pipăit. Culoarea la suprafaţa exterioară este gălbui-cărămizie. Cronologie: sec. II-III p. Chr. (Harţuche 1983, 257; Oţa, Sîrbu 2009, fig. 3/1-2; 30/1-2, 21-24).

2. Str. Galaţi, nr. 370-372

Pereigheza efectuată în acest punct, în anul 2006, cu ocazia cercetării preventive a unei suprafeţe pe care urma să se construiască o casă, a dus la descoperirea unor fragmente de amfore romane de culoare cărămizie şi cărămizie-roşiatică, împreună cu fragmente de vase ceramice din mai multe epoci istorice. Tipul pastei, culoarea şi aspectul exterior al fragmentelor de amfore indică datarea acestora în sec. II-III p. Chr.

3. Str. Reşiţa, nr. 62

Săpăturile arheologice preventive au fost efectuate de un colectiv format din Stănică Pandrea (responsabil) şi Viorel Stoian, în baza autorizaţiei nr. 104/08.04.2009.

Pentru descărcarea de material arheologic a acestui punct am trasat, în anul 2009, cinci secţiuni pe fundaţiile viitoarei case. În partea sudică a S3 şi estică a S6, la intersecţia dintre cele două secţiuni am descoperit o groapă GR1. Groapa a fost observată la – 0,35 m, avea 0,80 m adâncime şi în umplutura ei au fost descoperite oase de animale calcinate, cărbune de lemn ars, cenuşă, fragmente dintr-un fund de vas ceramic gri, modelat la roată, o toartă de amforă, un picior de amforă, un fragment de castron şi un lustruitor în stare fragmentară (fig. 2/1, 2).

Fundul de vas a fost confecţionat dintr-o pastă fină de culoare gri modelată la roată, avea partea de jos inelară şi a aparţinut unui vas de dimensiuni mijlocii (fig. 2/6).

Piciorul de amforă (D_1= 6 cm, D_2= 4,2 cm, Î= 7 cm), rupt din vechime, a fost confecţionat din

* În perioada anilor 2006-2010, în situl arheologic Brăiliţa, per ansamblu, au fost întreprinse cercetări arheologice de către un colectiv al Muzeului Brăilei format din Stănică Pandrea (responsabil), Viorel Stoian şi Mirela Vernescu (membri în colectiv).

Domnul Stănică Pandrea mi-a cedat dreptul de a publica singur rezultatele cercetărilor din punctul str. Reşiţa, nr. 62 şi şi-a exprimat acordul în legătură cu menţionarea fragmentelor ceramice romane descoperite în punctele str. Galaţi, nr. 370-372 şi str. Gh. Munteanu Murgoci, nr. 12, motiv pentru care îi mulţumesc foarte mult.

De asemenea îi mulţumesc şi doamnei Cami Istrate care a realizat desenul artistic al pieselor descoperite în punctul str. Reşiţa, nr. 62.

Fig. 1. Harta: A. SE România; B. Municipiul Brăila (apud www.hartabrailei.ro): C. Cartier Brăiliţa - detaliu (apud www.hartabrailei.ro). 1 - Cartier Progresu; 2 - Str. Galaţi, nr. 370-372; 3 - Reşiţa, nr. 62; 4 - Str. Gh. Munteanu Murgoci nr. 12.

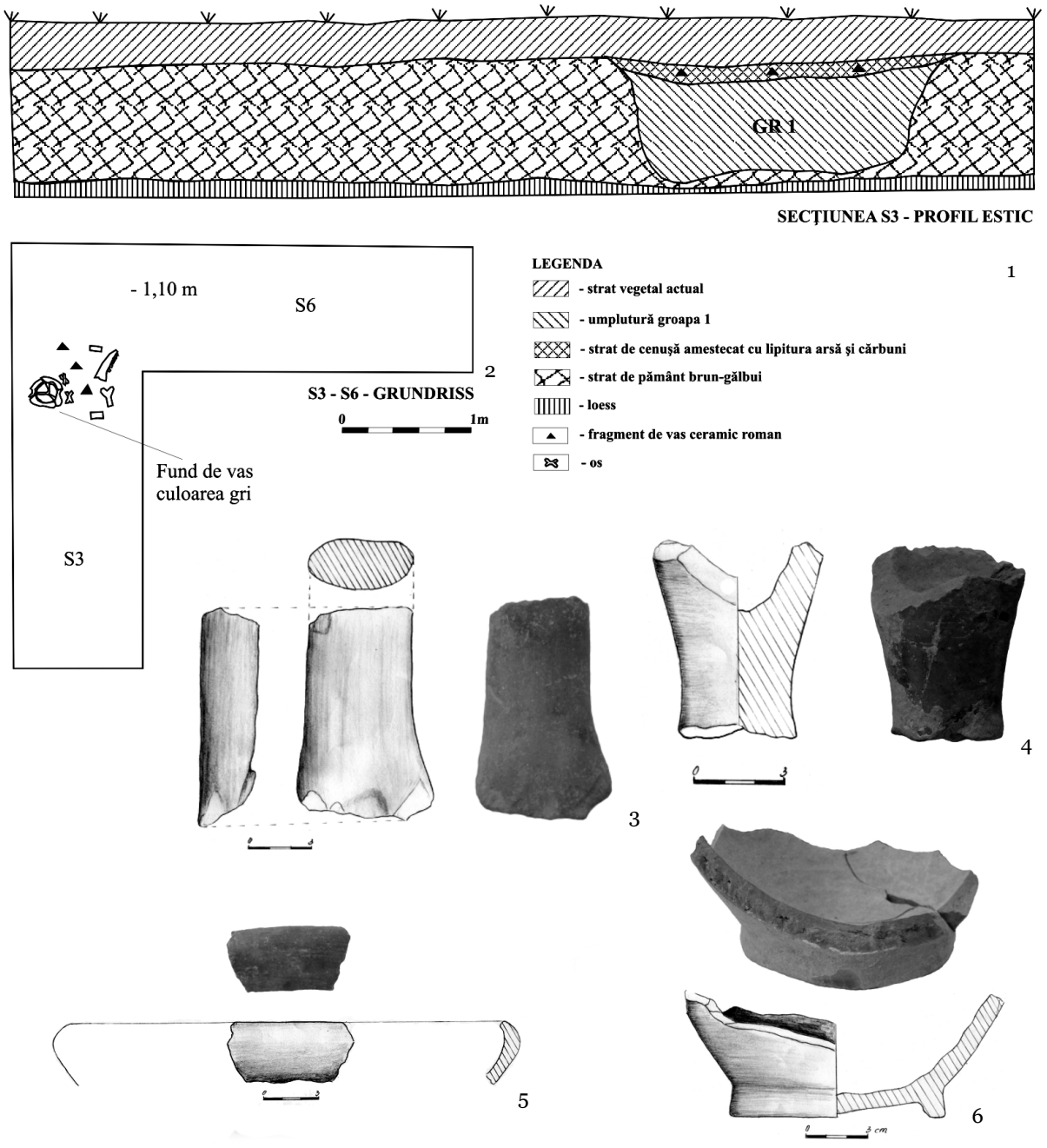

Fig. 2. Brăiliţa - *str. Reşiţa*, nr. 62, mun. Brăila: 1 - S3 - Profil estic; 2 - S3 - S6 Grundriss, 3 - Toartă de amforă; 4 - Fragment de castron; 5 - Picior de amforă; 6 - Fund de vas de culoare gri (Desen fragmente ceramice: Cami Istrate).

pastă fină de culoare cărămizie cu tentă brună (fig. 2/5).

Toarta de amforă (L= 10 cm, l= 4,7 cm), cu profil oval şi ruptă din vechime, avea pastă cărămizie cu mica în compoziţie (fig. 2/3).

Fragmentul de castron cu buza invazată a fost confecţionat din pastă fină de culoare brun deschis cu urme de ardere secundară (fig. 2/4). Cronologie: sec. II-III p. Chr.

4. Str. Gh. Munteanu Murgoci, nr. 12

Cercetarea preventivă a acestui punct, în 2009, a fost efectuată tot la solicitarea unui proprietar de teren care dorea obţinerea unui certificat de descărcare de sarcină arheologică. Colectivul de

cercetare a fost format, ca şi în celălalt caz, tot din Stănică Pandrea (responsabil) şi Viorel Stoian, iar autorizaţia emisă de Ministerul Culturii a avut numărul 130/05.05.2009.

În stratul de cultură arheologică din S1 şi S2, trasate pe fundaţia viitoarei case, au fost surprinse fragmente de vase ceramice de la începutul primei epoci a fierului şi din epoca romană.

De pe suprafaţa solului, din perimetrul curţii, am colectat fragmente de vase ceramice din epoca modernă. Cronologie: prima epocă a fierului, sec. II-III p. Chr., epoca modernă.

Analiza descoperirilor

Prezenţa unor materiale romane în punctele amintite vine să acopere un hiatus al descoperirilor de acest tip pentru situl Brăiliţa şi ne confirmă că această stare de lucruri se datorează stadiului cercetării de până acum câţiva ani.

Pe lângă caracterul de inedit al descoperirilor din anii 2006-2009 se remarcă şi dificultatea interpretării limitelor cronologice şi culturale în care se încadrează complexul arheologic din str. Reşiţa, nr. 62.

Vom acorda o atenţie deosebită situaţiei din str. Reşiţa, nr. 62 datorită prezenţei importurilor romane într-un complex în care mai era şi un fund vas ceramic de culoare gri lucrat la roată.

Dacă pentru materialele romane încadrarea cronologică se poate face, grosso modo, între sec. I p. Chr. şi începutul sec. IV p. Chr., în cazul fundului de vas, datarea poate începe din a doua epocă a fierului şi se poate limita până, cel puţin, în sec. IV p. Chr., respectiv Sântana de Mureş - Černjachov. Calibrarea datării acestui complex (Groapa 1) este dată de importurile romane care restrâng limita cronologică undeva la mijlocul sec. III p. Chr. În aceste condiţii, groapa cu fund de vas de culoare gri şi materiale romane, poate fi un complex de ceramică locală daco-romană cu importuri romane sau un complex carpic cu importuri romane. Totuşi, analiza noastră a mai inclus şi prezenţa sarmaţilor în zona Brăilei în sec. II-III p. Chr. cât şi ipoteza că groapa respectivă ar putea fi un complex Sântana de Mureş - Černjachov cu importuri romane.

Referitor la elementul sarmatic, consider că nu are influenţe notabile în analiza noastră şi îmi manifest rezerva faţă de includerea descoperirii din apropierea IUG Progresu în categoria importuri romane în morminte sarmatice (Oţa, Sîrbu 2009, 21-24, 205). Tot despre acest depozit de amfore N. Harţuche afirma că ar fi un cenotaf, dar nu preciza argumentele unei astfel de atribuiri (Harţuche 1983, 257).

Apelând la mai mulţi indicatori cronologici din necropola de la Târgşor, Radu Harhoiu susţine răspândirea culturii Sântana de Mureş – Černjachov în bazinul Dunării inferioare, începând cu a doua jumătate a secolului III p. Chr. (Harhoiu 2008, 62), ceea ce ar putea fi un argument pentru încadrarea complexului nostru în faza de început a acestei culturi.

Singurele în măsură să susţină ipoteza unui complex daco-roman sau carpic cu importuri romane sunt vestigiile în sine, motiv pentru care le vom analiza în cele ce urmează.

Fragmentele de amforă descoperite în punctul str. Reşiţa, nr. 62 au asemănări de formă, colorit sau tehnica de fabricaţie cu amfore ce fac obiectul mai multor tipologii şi clasificări care sunt încadrate cronologic începând cu finalul sec. I p. Chr. şi până în sec. IV p. Chr.

Pentru sfârşitul sec. I p. Chr., similară cu descoperirea de la Brăiliţa este amfora de tip VI Opaiţ de la Dinogeţia (Opaiţ 1980, pl. VI/1, 301). Asemănătoare sunt şi amforele de la Beroe, Histria, Kapaklia, Troesmis şi Tulcea, incluse tot în tipul VI Opaiţ, care au fost datate la general între sf. sec. I - sec. IV p. Chr (Opaiţ 1980, pl. VII, 302-303). Acest tip de amforă, VI Opaiţ, este cel mai răspândit în sec. II-IV p. Chr, în Muntenia, Moldova şi nordul Mării Negre acoperind astfel un areal cultural destul de vast.

Pentru secolele I-II p. Chr., apropiate sunt amfora de tip XI Scorpan de la Tomis (Scorpan 1977, fig. 16/1, 278) şi amfora de tip LIV de la Histria (Sucevenu 1999-2000, pl. 80/LIV/1), cu menţiunea că ultimul tip este destul de răspândit şi în sec. III p. Chr.

Apropiate ca formă sunt şi fragmentele de amfore de la Filipeşti şi Spiru Haret, care au fost datate în sec. II-III p. Chr. (Oţa, Sîrbu 2009, fig. 31/6-7, 11; 33/6, 66).

Descoperirea de la Troesmis, care se include în tipul VII Opaiţ, are foarte multe similitudini cu fragmentele de amforă de la Brăiliţa şi a fost datată la începutul sec. III p. Chr. (Opaiţ 1980, pl. VIII/1, 304-305).

De referinţă pentru mijlocul sec. III p. Chr. rămân amforele de tip K133 Robinson de la Atena (Robinson 1959, pl. 15/k113, 69), iar pentru sec. III p. Chr., în general, menţionăm amforele de la Barboşi (Sanie 1981, 83-84, 136), Pîngăraţi (Bichir 1973, pl. CLVII/1) şi Poieneşti (Vulpe 1953, fig. 77, 79).

Amforele de tip A2 Sanie de la Barboşi au culoarea brun-roşcat la exterior, gât tronconic, corpul conic alungit şi piciorul inelar (Sanie 1981, pl. 32/5; 33/1-3, 136). Autorul susţine originea istropontică a tipului A2 motivând frecvenţa mare a descoperirilor în acest areal (Sanie 1981, 136). Tot la Barboşi, în mormântul nr. 7/1978, datat după o monedă în jurul anului 270 p. Chr., au fost descoperite trei amfore dintre care una prezintă toarte şi picior asemănătoare celor găsite de noi la Brăiliţa (Sanie 1981, pl. 68/9, 83-84).

Amfora de la Pîngăraţi, inclusă în grupa D, tip a/1, a fost datată în sec. III-IV p. Chr şi reprezintă un import roman în mediu carpic (Bichir 1973, pl. CLVII/1, 90-91).

Cea mai târzie datare a unor amfore similare celor prezentate este cea a tipului L33 Robinson şi M 237 Robinson, de la Atena (Robinson 1959, pl. 16/L33, 28/M237, 77, 106).

Fragmentul de castron cu buza invazată este o formă rar întâlnită în cultura materială a comunităţilor umane din acea perioadă şi se încadrează cronologic între sec. II p. Chr. şi începutul sec. IV p. Chr.

O analogie etalon pentru acest vas este castronul roman de tip K18 Robinson, descoperit la Atena. Castronul roman a fost confecţionat din pastă portocaliu – roşiatică şi a fost datat la mijlocul sec. III p. Chr. (Robinson 1959, pl. 12/K18, 61). Un alt castron din pastă cărămizie şi cu fund inelar a fost descoperit la Barboşi împreună cu vestigii de sec. II-III p. Chr. (Sanie 1981, pl. 14/7-8, 101).

O situaţie diferită avem la Mihălăşeni, într-o necropolă Sântana de Mureş - Černjachov, unde au fost descoperite mai multe importuri romane, printre care şi un castron cu buza invazată. Castronul roman (Î= 4,4 cm), provenit din mormântul M238, a fost confecţionat din pastă fină cărămizie lucrată la roată şi avea fund inelar. Mormântul Sântana de Mureş - Černjachov cu importuri romane a fost datat la începutul sec. IV p. Chr. (Şovan 2009, pl. 127A/2, 76).

Fundul de vas de culoare gri care reprezintă cheia celor două ipoteze de lucru formulate de noi are similitudini cu vase ceramice găsite în mediu carpic la Pădureni, Poieneşti şi Onceşti (Bichir 1973, 72-73). Vasele din necropolele de la Pădureni şi Poieneşti fac parte din grupa B1 tipul a3, iar cele de la Onceşti din grupa B1 tipul a10 (Bichir 1973, pl. LXIX/1, LXXVI/2, LXXXV/4, 72-73). Vasele din grupa B1 tipul a3 au fost atribuite de Gh. Bichir, aşezărilor şi necropolelor timpurii (Bichir 1973, 72).

O posibilă explicaţie pentru analogiile descoperirii din str. Reşiţa nr. 62 cu materiale de tip carpic este şi faptul că, dacă la sf. sec. II - sec. III p.Chr. carpii sunt localizaţi la est de Carpaţi, cu limita sudică pe râul Siret (Bichir 1973, 162), la sf. sec. III p. Chr. şi începutul sec. IV p. Chr., aceştia sunt strămutaţi de romani în imperiu sau în alte zone din Dacia Romană, Muntenia şi Dobrogea (Bichir 1973, 168-169).

Ceramica gri, confecţionată la roată, prezentă atât în mediul daco-roman, cât şi în cel carpic, creează dificultatea atribuirii ei, cu certitudine, unei anumite comunităţi, în cazul descoperirilor de sec. III-IV p. Chr. din afara arealului est carpatic. Referitor la această problemă, Gh. Bichir, sugerează mai degrabă prezentarea descoperirilor ca analogii şi analizarea fiecărei piese susceptibilă de a fi carpică prin prisma evoluţiei formelor dacice sub influenţa romană (Bichir 1973, 164).

Referitor la problema evoluţiei istorice a comunităţilor carpice, sarmatice, a dacilor liberi şi Sântana de Mureş - Černjachov, R. Harhoiu situează sfârşitul primelor trei începând cu a doua jumătate a secolului III p. Chr., în strânsă relaţie cu răspândirea populaţiilor Sântana de Mureş în bazinul Dunării inferioare (Harhoiu 2008, 63).

Ca o posibilă concluzie la analiza vestigiilor descoperite în punctul din str. Reşiţa, nr. 62, menţionăm că cel mai probabil complexul arheologic respectiv se datează în jurul sec. III p. Chr., iar ceramica gri din acest complex poate fi de factură daco-romană şi în egală măsură îşi poate avea originea în mediul carpic.

Bibliografie

Bichir 1973: Gh. Bichir, Cultura Carpică (Bucureşti 1973).

Dragomir 2001: I.T. Dragomir, Necropola birituală Sântana de Mureş - Černeahov (sec. III-IV e.n) de la Lunca, regiunea de sud a Moldovei (Galaţi 2001).

Harhoiu 2008: R. Harhoiu, Dunărea de Jos în epocă romană târzie şi în epoca migraţiilor. MCA s.n. IV, 2008, 61-98.

Harţuche 2002: N. Harţuche, Complexul arheologic Brăiliţa (Bucureşti 2002).

Harţuche 1983: N. Harţuche, Cronica descoperirilor arheologice din judeţul Brăila în perioada 1979-1981. Istros II-III, 1983, 257-262.

Opaiţ 1980: A. Opaiţ, Consideraţii preliminare asupra amforelor romane şi romano-bizantine din Dobrogea. Peuce VIII, 1980, 291-327.

Oţa, Sîrbu 2009: L. Oţa, V. Sîrbu, Sarmaţii din judeţul Brăila. The Sarmatians in Braila County (Brăila 2009).

Robinson 1959: H.S. Robinson, Pottery of the Roman Period în The Athenian Agora, V (Princeaton–New-Jersey 1959).

Sanie 1981: S. Sanie, Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n – III e.n) (Iaşi 1981).

Scorpan 1977: C. Scorpan, Contributions à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe-VIIe siecles) dans l'espace istro-pontique. Dacia N.S. XXI, 1977, 269-297.

Şovan 2009: O.L. Şovan, Necropola de tip Sântana de Mureş - Černjachov de la Mihălăşeni (judeţul Botoşani) (Târgovişte 2009).

Vulpe 1953: R. Vulpe, Săpăturile de la Poieneşti din 1949. MCA I, 1953, 213-506.

Suceveanu 1999-2000: Al. Suceveanu, Ceramica romană de la Histria, sec. I-III. Histria, X (1999-2000), CIMEC, Bucureşti, http://www.cimec.ro/Arheologie/web-histria/ 6bibliografie/1monografie/X/ro/histria10ro.htm

Roman imports discovered at the Brăiliţa archaeological site

Abstract

The archaeological site of Brăiliţa is located in the south-east of the Romanian plain and is being investigated for 20 years. At this site archaeological materials coming from different periods were discovered but in this article only the roman imports found at this site is discussed. The discoveries from the point Reşiţa 62 present a certain interest. This material has many analogies on the territories of Dobrogea, Moldova and even Greece. The roman ceramics from the Reşiţa 62 complex are dated to the third century AD.

List of illustrations:

Fig. 1. Maps: A - SE of Romania; B - Brăila municipality (after www.hartabrailei.ro); C - Brăiliţa District (after www.hartabrailei.ro). 1 - Progresu District; 2 - Galaţi str., no. 370-372; 3 - Reşiţa str., no. 62; 4 - Gh. Munteanu Murgoci str., no. 12.

Fig. 2. Brăiliţa - *Reşiţa str., no. 62*, mun. Brăila: 1 - eastern profile of S3; 2 - S3 and S6 plan; 3 - amphorae handle; 4 - bowl fragment; 5 - amphorae foot; 6 - gray vessel bottom (ceramic fragments drawing – Cami Istrate).

Римский импорт на памятнике Брэилица

Резюме

Археологический памятник Брэилица находится на северо-востоке Румынской равнины и раскапывался на протяжении более 20 лет. Здесь были обнаружены археологические материалы разных периодов, но в данной статье рассматривается римский импорт, выявленный на этом памятнике. Особый интерес представляют находки с точки Решица 62. Обнаруженный материал имеет множество аналогий на территории Добруджи, Молдовы и даже в Греции. Римская керамика с комплекса Решица 62 датируется III веком н.э.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Карты: А - ЮВ Румынии; В - муниципий Брэила (по www.hartabrailei.ro); С - квартал Брэилица (по www.hartabrailei.ro). 1 - квартал Прогресу; 2 - ул. Галаць, №370-372; 3 - ул. Решица, №62; 4 - ул. Г. Мунтяну Мургоч, №12.

Рис. 2. Брэилица - *ул. Решица, №62*, мун. Брэила: 1 - восточный профиль раскопа S3; 2 - план раскопов S3 и S6; 3 - ручка амфоры; 4 - фрагмент миски; 5 - ножка амфоры; 6 - днище серо-глиняного сосуда (рисунки фрагментов керамики – Ками Истрате).

30.08.2010

Viorel Stoian, Muzeul Brăilei, str. Piaţa Traian, 3, Brăila, România, e-mail: stoianviorel@gmail.com

САРМАТСКАЯ СТЕЛА С ТАМГОЙ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ П. ТАРАКЛИЯ

Сергей Агульников
Валерий Бубулич

В Пруто-Днестровском междуречье на сегодняшний день отмечены находки четырех стел с сарматскими тамгообразными знаками. Все они концентрируются в северной зоне региона. Три из них были найдены на левобережье Среднего Прута у сел Тецкань (Moroşan 1938, fig. 1), Корпач (Нудельман, Рикман 1968, 177, рис. 3), Блештень (Гросу 1983, 43-44, рис. IV). Одна из стел, в свою очередь, была выявлена у с. Косэуць, на правом берегу р. Днестр (Курчатов, Бубулич 2000, 163-168, рис. 1/1). Обращает внимание, что концентрация местонахождений стел локализуется в одном из самых узких мест Пруто-Днестровского междуречья.

В 2004 г. в Институт Археологии и Этнографии Академии наук Молдовы поступила информация о наличии каменной плиты с изображением загадочного знака, лежащей на одной из улиц поселка Тараклия, Республики Молдова. Информация поступила от местного краеведа, жителя поселка Тараклия, Николая Шаган. В 2007 г. стела была осмотрена группой сотрудников Национального Музея Археологии и Истории Молдовы и Института Культурного Наследия АНМ. Каменная плита находилась на пересечении ул. К. Маркса и Кирова, на обочине дороги, у дома №19, по ул. Кирова. Камень был доставлен хозяином дома Н.Х. Ризовым с полей Тараклийского Колхозживпрома в 1978 г. Как удалось выяснить впоследствии, стела была найдена у подножия кургана №10 Тараклийского курганного могильника, который был исследован в 1983 г. Буджакской новостроечной археологической экспедицией (рис. 1/6) (Агульников 1985, 402).

Стела представляет собой каменную плиту подпрямоугольной формы, выполненна из серо-желтого песчаника (рис. 2). Внешняя поверхность грубо обработана. Высота изваяния – 1,9 м, ширина посередине – 1,17 м, вверху около – 0,9 м, у основания – 0,6 м. Нижний край плиты закруглен. Здесь следует отметить, что плита имела слабовыраженную антропоморфную форму. В верхней части имелись выделенные плечи, размерами 0,10-0,15 м. Высота «головного» выступа составляла 0,35 м, ширина – 0,9 м. Толщина края плиты 0,25-0,33 м.

У левого «плечевого» выступа, на внешней поверхности изваяния, имелось изображение тамги в виде двух волют, одна из которых, верхняя, с несомкнутыми и загнутыми внутрь краями, а нижняя с также несомкнутыми, разведенными в разные стороны окончаниями. Обе детали соединялись прямой линией. Тамга выбита на поверхности камня инструментом типа долота с шириной лезвия около 1,0-1,5 см. Глубина выбивки до 0,5 см, максимальная высота изображения 36 см (рис. 2) (Агульников, Курчатов 2008, 31-33).

Стела, по словам нашедшего ее, происходит из насыпи кургана №10, самого высокого в курганной группе Тараклия-2. Курган был исследован С.М. Агульниковым в 1983 г. (Агульников 1985, 402). При дальнейшей обработке материалов раскопок 1983 г. выяснилось, что в центральном профиле, под репером, достаточно четко просматривалось углубление до 1,2 м, шириной около 1,7 м, которое вполне могло являться местом (?), где антропоморфное изваяние могло быть вкопано в вершину кургана №10. Также вполне вероятно вторичное использование каменного изваяния, которое первоначально могло быть связано с захоронениями ямной культуры кургана №10, а в дальнейшем было использовано сарматами. Возможно, в сарматский период стела была вертикально вкопана на вершине кургана №10, доминирующего в этом могильнике (на момент раскопок его высота составляла 10 м, при диаметре более 100 м), откуда она могла просматриваться даже с большого расстояния. Следует отметить, что первоначальная насыпь кургана была связана с захоронениями периода позднего энеолита, а впоследствии,

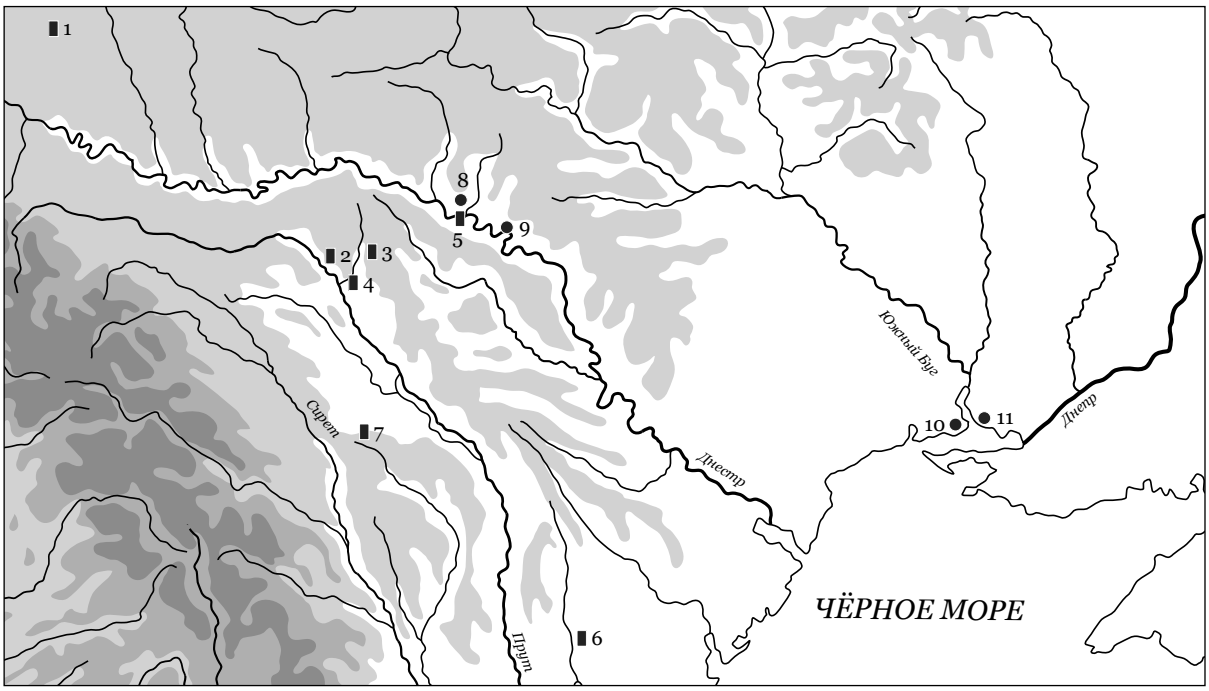

Рис. 1. Карта распространения «сарматских тамг» в Северо-Западном Причерноморье.
■ – *Каменные стелы:* 1 - Заздрость; 2 - Тецкань; 3 - Блештень; 4 - Корпач; 5 - Косэуць; 6 - Тараклия; 7 - Тасна. ● – *Находки предметов с изображением «сарматских тамг»*: 8 – Пороги; 9 - Грушка; 10 - Ольвия; 11 - Бугский лиман.

в эпоху ранней бронзы, носителями ямной культуры были совершены дополнительные досыпки (Агульников 2002, 88-98). Впускных сарматских погребений в насыпи кургана №10 не обнаружено. Вместе с тем, в близлежащих курганах №№1-4, 9, 11-13, 15-17, возведенных в эпоху ранней и поздней бронзы, имелись впускные сарматские могилы I-II вв. н.э. (Гросу, Агульников, Хахеу 1983; Савва, Агульников, Манзура 1984). В первые века нашей эры, стела, скорее всего, являлась своего рода пограничным, межевым знаком, закрепляющим территорию за определенным сарматским племенным образованием. Крупные обработанные плиты с родовой символикой могли отмечать места кочевий отдельных племен, либо участки клановых могильников.

По мнению А.Н. Дзыговского, каменное изваяние из окрестностей Тараклии с сарматской тамгой является самой крайней юго-западной точкой государства царя Фарзоя (?). Ближайшая аналогия знака-тамги Фарзоя в Прутo-Днестровском междуречье имеется на серебряном фаларе из Грушки на Среднем Днестре (Гросу 1990, 186, рис. 16; Grosu 1996, fig. 1/24). В Винницкой области Украины предметы с тамгами, но, по всей вероятности, более позднего периода, происходят из сарматского погребального комплекса у с. Пороги (Симоненко, Лобай 1991, фото 38, 1-3).

Основной композиционный мотив тамги царя Фарзоя представляет собой два несомкнутых полуовала, соединенных прямой линией (Симоненко, Лобай 1991, 63). Границы царства Фарзоя охватывают часть лесостепной территории современной Украины, где ограничены стелой из д. Задрости Тернопольской области (Драчук 1967, 243-244 рис. 1/4). На западе региона до недавнего времени граница была обозначена каменной стелой с тамгой из Корпача, но в 1996 г. в окрестностях с. Танса, Яского уезда, Румынская Молдова была также обнаружена каменная стела с тамгой (Ursachi 2010). На юго-востоке пограничным пунктом является Ольвия, где тамги Фарзоя имелись на различных предметах и украшениях (Симоненко, Лобай 1991, 63, рис. 32), здесь, считаем необходимым отметить и известняковую плиту из Керчи (Драчук 1967, 243, рис. 1/1).

Тамга из Тараклии по ряду аналогий может относиться ко времени существования царства Фарзоя второй половины I в. н.э. Если это так, то плита с тамгой из Тараклии является крайним юго-западным пограничным столбом

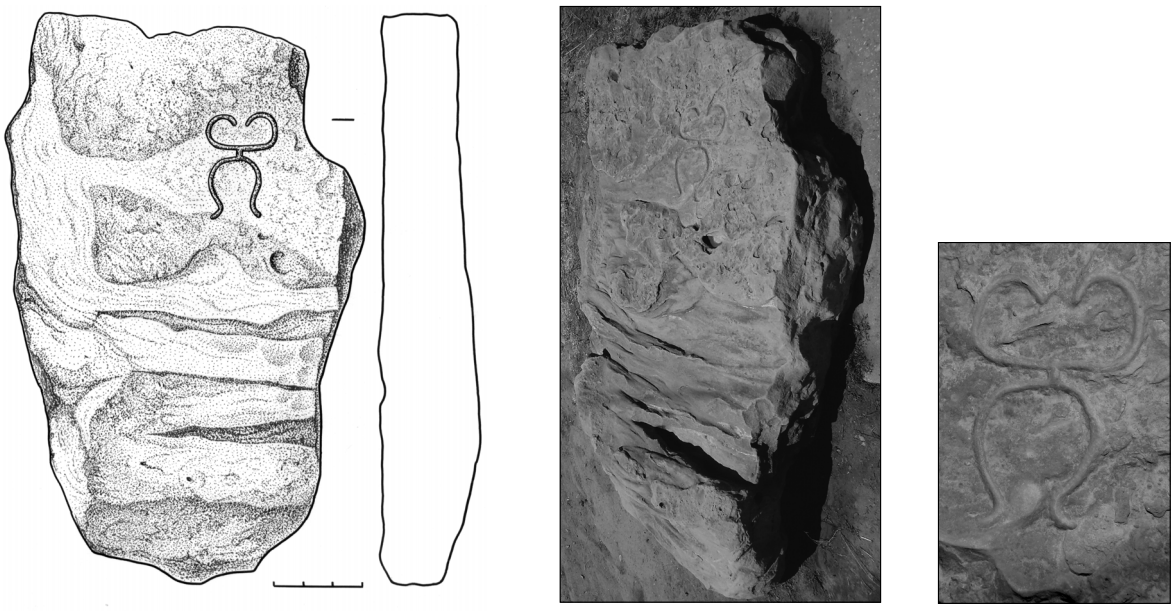

Рис. 2. Каменная стела из окрестностей п. Тараклия.

царства Фарзоя. Хотя не исключается использование данного родового символа и в более позднее время. В Тараклийском и Казаклийском курганных могильниках имелось не менее 27 основных и впускных погребений сарматской культуры, определенную часть из которых, судя по найденному инвентарю, можно синхронизировать со временем правления царя Фарзоя. Так, второй половиной I в. н.э. достаточно убедительно датируется основное воинское погребение 1 кургана №10 у с. Казаклия (Агульников, Бубулич 1999, 10-15; Agulnikov, Bubulici 2000, 186-202). Казаклийская группа курганов находилась на том же водораздельном плато, между маловодными степными реками Ялпуг и Лунга, что и Тараклийский курганный могильник. Ряд погребений с подобным датирующим материалом были исследованы и в центральной части степной зоны Днестро-Дунайского междуречья (Субботин, Дзыговский 1990, 15-21; Дзыговский 2003, 65-76).

Как отмечалось выше, пункты находок сарматских стел с тамгами в Пруто-Днестровском междуречье, в основном, концентрируются в северной зоне региона, заметно тяготея к среднему течению рек Прута (Тецкань, Корпач, Блештень) (Гросу 1990, 174, рис. 3; Grosu 1994, fig. 1) и Днестра (Косэуць) (Курчатов, Бубулич 2000, 163-173). Изваяние из Тараклии на сегодняшний день является самым юго-западным. На данный момент остается открытым лишь вопрос, на самом ли деле Тараклийская стела с тамгой являлась пограничным столбом на границе царства самого Фарзоя или же принадлежала какому-то подчиненному Фарзою родоплеменному образованию.

Библиография

Агульников 1985: С.М. Агульников, Курганный могильник у п. Тараклия. В сб.: Б.А. Рыбаков (отв. редактор), АО в СССР в 1983 г. (Москва 1985), 402.

Агульников 2002: С.М. Агульников, Погребения «аристократии» ямной культуры из кургана 10 у п. Тараклия. В сб.: Е.В. Яровой (отв. редактор), Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (Тирасполь 2002), 88-98.

Агульников, Бубулич 1999: С.М. Агульников, В.Г. Бубулич, Сарматский курган I в. н.э. у с. Казаклия. В сб.: П.П. Толочко (отв. редактор), Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (Запорожье 1999), 10-15.

Агульников, Курчатов 2008: С.М. Агульников, С.И. Курчатов, «Загадочные» знаки на каменных плитах из окрестностей Тараклии. In: Sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei (Chişinău 2008), 31-34.

Гросу 1983: В.И.Гросу, Новые сарматские памятники на территории Молдавии (дополнение к археологической карте МССР). В сб.: АИМ в 1979-1980 гг. (Кишинев 1983), 28-52.

Гросу, Агульников, Хахеу 1983: В.И. Гросу, С.М. Агульников, В.П. Хахеу, Отчет о раскопках Буджакской новостроечной экспедиции в 1983 г. (Кишинев 1983). Архив НМАИМ. Инв. №174.

Дзиговский 2003: А.Н. Дзиговский, Очерки истории сарматов Карпато-Днестровских земель (Одесса 2003).

Драчук 1967: В.С. Драчук, Стела со знаками из Требовальщины. СА 2, 1967, 243-244.

Курчатов, Бубулич 2000: С.И. Курчатов, В.Г. Бубулич, Новая сарматская стела из Северной Молдавии. В сб.: Е.В.Яровой (отв. редактор), Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья (Тирасполь 2000), 163-173.

Савва, Агульников, Манзура 1984: Е.Н. Савва, С.М. Агульников, И.В. Манзура, Отчет о раскопках Буджакской новостроечной экспедиции в 1984 (Кишинев 1984). Архив НМАИМ. Инв. №212.

Симоненко, Лобай 1991: А.В. Симоненко, Б.И. Лобай, Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. (Киев 1991).

Субботин, Дзиговский 1990: Л.В. Субботин, А.Н. Дзиговский, Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья, т. II, 1 (Киев 1990), 15-21.

Agulnikov, Bubulici 1999: S. Agulnikov, V. Bubulici, Tumul sarmatic din sec. I p. Chr. de lângă satul Cazaclia. Thraco-Dacica XX, 1999, 287-307.

Grosu 1994: V. Grosu, N.N. Moroşan şi începutul cercetărilor arheologice privind sarmaţii pe teritoriul Basarabiei. SCIVA 3, tom. 45, 1994, 283-287.

Grosu 1996: V. Grosu, Regatul lui Farzoios şi Inismeus. ArhMold XIX (Bucureşti 1996), 247-252.

Moroşan 1938: N. Moroşan, Semn ieroglific dintr-un kurgan din Basarabia. In: Buletinul muzeului regional al Basarabiei din Chişinău (Chişinău 1938), 36-45.

Ursachi 2010: V. Ursachi, Comunicare „O piatră tombală cu semne sarmatice descoperită la Tasna (jud. Iasi)" la sesiunea naţională de comunicări ştiinţifice a Muzeului „Vasile Pârvan" Bârlad, România (mai 2010).

Stela sarmatică cu tamga din apropierea orăşelului Taraclia

Rezumat

În anul 2007 un grup de colaboratori ai Institutului Patrimoniului Cultural al AŞM şi al Muzeului de Arheologie şi Istorie a Moldovei au cercetat o stelă antropomorfă cu o incizie a unei tamga sarmatice pe ea, descoperită în apropierea orăşelului Taraclia, Republica Moldova. După studierea unor analogii, tamgaua încrustată în piatră se datează cu a doua jumătate a secolului I p. Chr. şi este atribuită perioadei domniei regelui sarmatic Farzoi.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Harta răspândirii „tamgalelor sarmatice" în Nord-Vestul Mării Negre. *Stele din piatră*: 1 - Zazdrost'; 2 - Teţcani; 3 - Bleşteni; 4 - Corpaci; 5 - Cosăuţi; 6 - Taraclia; 7 - Tasna. *Descoperiri de piese cu „tamgale sarmatice":* 8 - Porogi; 9 - Hruşca; 10 - Olbia; 11 - Bugskij liman.

Fig. 2. Stela din piatră descoperită în preajma orăşelului Taraclia.

Sarmatian stela with tamga found near Taraclia

Abstract

In 2007 a group of researches from the Institute of Cultural Heritage of ASM and the National Museum of Archaeology and History of Moldova had investigated an anthropomorphic stela with an incised Sarmatian tamga near Taraclia town, Republic of Moldova. According to our preliminary research, the tamga belongs to the Sarmatian King Farzoi and dates to the second half of 1st century B.C.

List of illustration:

Fig. 1. Map of spread of "Sarmatian tamgas" in North-Western Black Sea. Stone stelae: 1 - Zazdrost'; 2 - Teţcani; 3 - Bleşteni; 4 - Corpaci; 5 - Cosăuţi; 6 - Taraclia; 7 - Tasna. Discoveries of pieces with *„Sarmatian tamgas":* 8 - Porogi; 9 - Hruşca; 10 - Olbia; 11 - Bugskij liman.

Fig. 2. Stone stela discovered near Taraclia town.

27.05.2009

Сергей Агульников, Институт Культурного Наследия, Академия Наук Молдовы, бул. Штефан чел Маре 1, МД-2001 Кишинэу, Республика Молдова, e-mail: agulnikov-budjak@mail.ru

Валерий Бубулич, Национальный музей археологии и истории Молдовы, ул. 31 Августа 1989 г., 121-А, МД-2012 Кишинэу, Республика Молдова, e-mail: vbubulici@mail.ru

METALWORK IN THE EARLY AVAR PERIOD: GRANULATION, FILIGREE - IMITATION

David Schwarcz
Zsuzsa Varga

This paper[1] is aimed at the study of granulation from a goldsmithing and of an archaeological point of view. In the first section the production and application of granulation, and that of a closely related technique, filigree is introduced. In the second half the occurrence of granulation in the material culture of the Early Avar Period is examined. Among the issues to be discussed are the evidences and possibility of local production, the decorations formed by granulas, and the relative value of granulated objects. Furthermore a chapter is devoted to deal with granulation and its imitations, but primarly the question must be formulated what can be considered as merely a sphere like decoration and what is a copy of granulation. Instead of repeatedly introducing the finds displaying granulation, it has been decided that only selected, illustrating finds shall be presented.

Filigree and Granulation from the Goldsmith's Point of View

I. Theoretical background

First of all the methodology of analysis on goldsmithing techniques should be clarified. One might underestimate the facility of comparing ancient techniques with modern ones presuming that the applied techniques must have changed considerably during the elapsed time. Consequently, one would suppose that modern methods cannot be considered as reliable data and cannot be analogous with ancient ones (Written sources are hardly available, an exception is Theophilus). Nevertheless, if the equipment found in Early Avar Period goldsmiths' burials e.g. Hérouvillette (Deceans 1971), Kunszentmárton (Csallány 1933), Poysdorf (Beninger 1966), Vestly (Müller-Wille 1983, 248-251) is compared to the equipment of contemporary goldsmiths', surprisingly no significant difference can be found. The basic tools are identical, not only in their forms but also in their size. It has to be taken into consideration that the tools found in burials display only part of a goldsmith's total equipment. The resemblance of ancient and contemporary tools is reasonable, as the chemical and physical characteristics of the given materials restrict the ways in which they can be processed. Furthermore the form and the size of the tool is determined by the objects to be made. In the handling of a tool only practical reasons are taken into account, subjective aspects do not contribute. In the Carpathian Basin – according to our present knowledge – no tools are known from settlements, neither half-ready or by-products can be cited that would unambiguously indicate the presence of a goldsmithing workshop (Bühler 1998-1999, 441, 172. footnote) in Avar environment.

In the forthcoming sections a short overview on the production of filigree and granulation – a technique already practiced in ancient Mesopotamia – is presented from the goldsmith's point of view. Both techniques were closely related in most time periods. Most frequently it is the combination of the two which appears on objects, even though the way they are produced is completely different. While granulation is composed of small metal balls (granulas), filigree employs thin metal wires. Their correlation stems from the fact that usually filigree or thin wire provides the basis and/or the framing for granulation.

II. Filigree

Filigree is an umbrella term. Its origin is unknown; still it is certain – similarly to granulation – that it is a modern denomination (Duczko 1985, 15)[2]. All processes carried out with wires and tubes

[1] I would like to thank Szabina Merva and Ádám Bollók their useful pieces of advice, which were given during the writing of this paper.

[2] The technique was first mentioned by an anonym author; it can be related to a Greek tractate dating to the eleventh century on the art of goldsmithering (Bühler 2000, 208).

can be enlisted under the term filigree, ranging from wire-, tube production, drawing, twisting, beaded-, to notched wire manufacture etc. A brief overview of the aforementioned is provided in the following chapter.

In case of filigree the base material is wire or plate, depending on whether the final product will be wire or tube. Tube is preferred due to the possibility of metal retrenchment. Determined by the thickness of the wire it can be prepared in several ways depending on the base material. The plasticity[3] of metals is permitted by the slips[4]. The smaller force is required to evoke the slips, the formable the metal is (Dzurdzik 1998, 14, 19).

Three methods are known for preparing wire or tube with appropriate diameter (square, circle or oval etc.) and thickness.

1) Hammering

Rod (which is thicker than approximately a millimeter) or wire can be stretched or formed by hammering with the help of a "forming block" (e.g. semisphere shaped carving in a metal plate). The result of the method is an uneven surface. In practice the method can be recognized by the unevenness of the wire's diameter, furthermore from the facets on the surface[5] (Duczko 1985, 16; Bühler 2000, 211, 214).

2) Drawing

A considerably easier and faster process is drawing: with the aid of a drawing plate, a wire or tube with the desired diameter and thickness can be produced either from a rod or a wire or out of a plate. This tool can be easily confounded with the "nailing plate". The distinction between the two tools is that on the nailing plate the holes have almost the same size[6], whereas on the drawing plate the size of the holes gradually increase or diminish. (concerning the exact definition of drawplate consult Bühler 2000, 208). The reason behind the construction of the drawing plate is that the base material has to be drawn through each hole until the desired thickness of the tube or wire is achieved (fig. 1; Ogden 1982, 46).

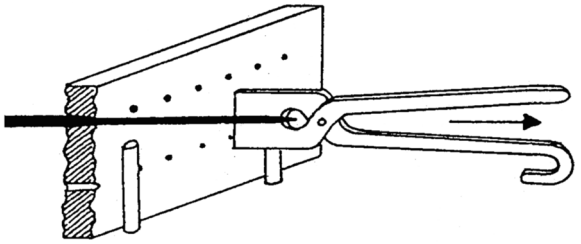

Fig. 1. Process of drawing
(after Urbon 1997, Taf. I, Abb. 2).

The identification of drawplates, and the technique of drawing (fig. 3/1) is still an unsolved problem. According to Jacobi, in Europe the technique was already applied in the La Tène Period (Jacobi 1979, 111, 115). However, the drawing plates from Staré Hradisko and Sanzeno introduced by him could have a different function. Jacobi himself suggests that the bigger one, the one iron from Sanzeno was a prodding tool for metal plates and/or leather (Jacobi 1979, 114).

Foltz questions the identification of any specimen as drawing plate, on the basis of the low number of holes on it (Foltz 1979, 217-218)[7]. Furthermore he mentions three objects among Scandinavian finds published by Müller-Wille[8], which could be suitable for drawing, even if details concerning the size of holes are unknown (fig. 2; Foltz 1989, 106). In our opinion the emphasis should be laid on the form of the holes, instead of on their number. During drawing, in other words during the execution of a cold working process, it is utterly

[3] „The ability to undergo plastic deformation without cracking" (Brown 1998, 170). This feature enables the bending, coiling, twisting, etc of metals.

[4] „Slip: Deformation by planes of atoms in the crystal lattice sliding over each other. The sliding action is facilitated by the movement of dislocations" (Brown 1998, 206).

[5] Neverteless, Foltz in connection with the study of the Wittislingen brass necklace draws the attention to the fact that at the end of the hammering process the wire's – decreased – section is chiselled by pounce or shale. This way the outer surface looks as if the wire would have been made with the help of drawplate. The structure created by smithing, distinct from the structure of drawing becomes only visible after the removal of the upper layer (Foltz 1981, 60-61; Foltz 1989, 100). This fact further complicates the recognition of the technique by macroscopic inquiry.

[6] Depending on the thickness it can be made of any hard metal.

[7] Citing Foltz, Bühler also regards as a basic criteria for drawing plate that a great number, profusely executed and in size gradually decreasing or increasing sized holes should emerge on the tool. The researchers share the oppinion regarding the function of the plate from Staraja Ladoga. It must have been used as a drawing plate. It contains 78 holes with diameters decreasing from 2 till 0,2 milimetre (Bühler 2000, 209). This specimen satisfies all the requirements of a drawing plate.

[8] Based on the foot note of Foltz 1989, 18; Müller-Wille 1977, Abb. 11/5, 11/7 and 20/8.

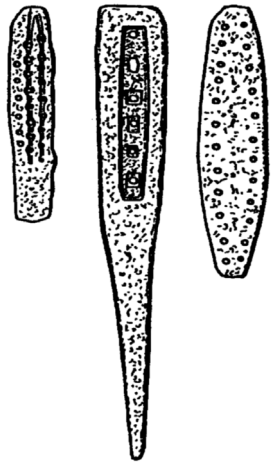

Fig. 2. Finds from Sweden. The plates on the two sides identified as drawplates by Foltz (after Foltz 1981, 61, Abb. 15).

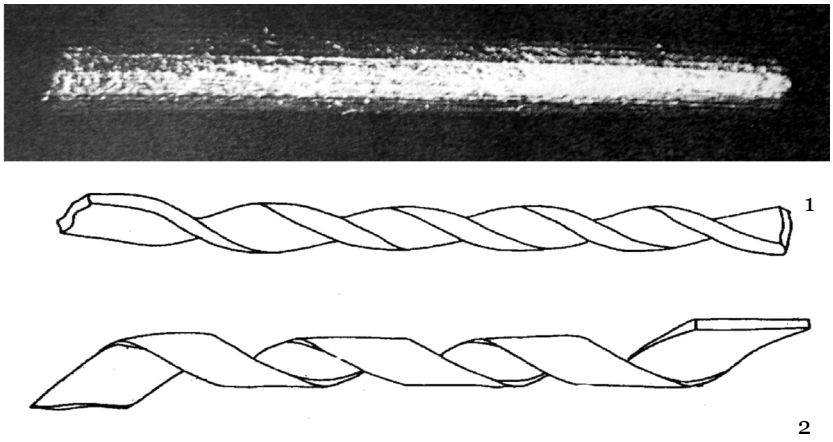

Fig. 3. 1 - Example of striations caused by drawing on the pin of recently made fake "Etruscan" fibula (after Ogden 1982, 48, fig. 4/25); 2 - strip twisting (below) and block twisting (above) (based on Ogden 1982, 49, fig. 4/27).

important that the decrease in the diameter of the base material gradually eventuates. This can only occur in case of conical holes. Simple, cylindrical holes could easily spoil the material: due to the decrease in diameter the material is compressed and it cannot dissolve evenly.

It has to be underlined that before each process and even during the specific process the material has to be softened repeatedly, since the material stiffens during forming processes[9]: due to the interfacial pressure the crystallites[10] become deformed. In order to decrease or completely nullify the tension and stiffness the processed material has to be heated to 400-600°C, so that the deformed grains recrystallize. The name of the method is derived from this process: recrystallizing. The newly built even texture enables the further cold working[11] of the material (Dzurdzik 1998, 45).

3) Twisting

The last type of method consists of the different twisting processes. These are applied in case of tube production. The two basic methods are the *strip* and *block twisting*. The starting piece is a metal strip in case of both techniques[12]. In case of the former the metal stripe is coiled spirally, like a tube, therefore the section resembles a Swiss roll. In case of block twisting the stripe is twisted in its full length (fig. 3/2), which in the end results in H-like section (the ends of H are bent on each other).

It requires a little attention to recognize the previous twisting methods on objects[13], or on parts of objects: where the ends of the stripes meet, a thin line running spirally along the wire's length – called the seamline – can be discovered (Bühler 2000, 217-226; Ogden 1982, 48-56; Foltz 1989, 99). This feature facilitates the revelation of the technique; nevertheless, defining the exact method among the twisting methods is a more elaborate question. Regarding the base material the beaded wire and notched wire should be mentioned in this section, however, these methods will be described later.

III. Granulation

The term 'granulation' is the modern appellation of the technique that was derived from the Latin 'granum', meaning barley, seed. Although the

[9] „Those processes which change the shape of material along its major axis without substantially changing its cross-section…" (Brown 1998, 95.)

[10] „…mean no more than a very small crystal. Alternatively, the term may refer to sub-crystals within a grain or to small crystals or parts of crystals which do not exhibit all the characteristics of the full crystal" (Brown 1998, 58).

[11] „Any process of plastic deformation in which the component does not recrystallize but becomes progressively harder and stronger but less ductile up to some limit" (Brown 1998, 46).

[12] The metal strip is a thin (approximately one millimetre thick) tapered plate that can be cut with plate shears. This process is not part of this paper. (See in detail: Foltz 1979, 219; Foltz 1981, 58; Ogden 1982, 34-35).

[13] With the exeptions of twisted wires applied for inlay work (Tauschierung). Due to their density, these wires can only be exemined by radiophotography.

term itself only came into existence in the eighteenth century[14] (Wolters 1983, 11), the technique was widely spread and practiced in the various historical periods with different intensity. The term is most precisely defined by Jochem Wolters in his basic monograph on granulation:

„Die Granulation ist eine Ziertechnik der Goldschmiedekunst, bei der (irgend)eine Metallkügelchen (Granalien) in ornamentaler oder figuraler Anordnung durch metallische Bindung auf Metalloberflächen (Rezipienten) befestigt werden Entsprechend wird die Ausführung dieser Technik als granulieren bezeichnet." (Wolters 1983, 11).

III.1. The prosess of granulation

The technique is based on the principle of the smallest surfaces, due to the surface tension generated by heat the small molten metal pieces take up the most optimal form: sphere. This statement is valid in case of all metals, with the difference that less heat is required to melt metals with lower melting point (gold melts at: 1063°C, silver 960°C, copper 1083°C; Pallai 1972, 11, 29).

The required amount of heat defines the parameters of the goldsmith's most important equipment: namely the size and construction of the oven end the type of the fuel. The oven heated with wood and without adding air is capable of producing 600-700°C, whereas if air is delivered into the stokehold 1100°C can be reached. The highest possible temperature can be achieved with charcoal: without adding artificial air 800°C can be produced, with providing artificial air it can be further increased to 1300°C (Wolters 1983, 50). Consequently, when the melting point of the metals mentioned above is compared to the highest possible temperature reached by the heating of the oven – it becomes apparent that without the use of a bellow no substantive work is possible. Without adding artificial air the oven is not suitable for either melting or granulation as the necessary temperature cannot be achieved.

Due to the fact that ovens used by goldsmiths are multifunctional devices, ones which have been specifically designed to produce granulas, or to any other goldsmithing technology have not yet been identified. Attempts to reconstruct ovens used for granula production focused on the reconstruction of ovens used by Etruscans (Nestler, Formigli 2001, 80-89), still, the results due to the distant geographical location and long time interval cannot be consulted concerning the Avar Period. From the Early Avar Period: small tubes that could be blow-pipes or remains of bellows are known: these are made of bronze plate and one of their ends is folded back (fig. 4; Kunszentmárton[15]; Csallány 1933, IV-V, fig. 35). These can refer to ovens that had to be operated by artificial air.

Besides the oven, the process of granulation has no special requirements regarding equipment. The first phase of granulation is the production of granulas, a process during which balls are produced from the appropriate sized metal pieces with the help of heat. Three basic methods are known to create granulas (Wolters 1983, 45-46):

1) The metal is heated on a base plate:

The advantage of heating on a base plate is that the created spheres are regular, however the method is time-consuming. The spheres become regular under the condition that previously semi-sphere shaped furrows are carved onto the plate, and the molten metal takes up the form of the furrows. Otherwise, on a plain surface the bottom of the spheres will be flat.

2) The metal is poured into water:

When this method is applied, the molten metal is poured into water through a sieve, where the metal congeals. With this method a number of granulas can be produced at once, however, these are irregular, drop like.

3) The metal is poured into a bowl filled with charcoal:

When the molten metal is poured into a bowl filled with charcoal the metal congeals forming spheres.

Subsequently, the small balls are fixed to the base, to the so-called recipient. The assigned place of granulas can be pre-carved or pre-punched preceding the final stabilization, in these cases adhesive is not required. Nonetheless, for temporary fixing the use of adhesive is frequent, the adhesive

[14] It was first formulated by Johann Heinrich Zedler in 1735.

[15] Dr. Zsófia Rácz has introduced one from Kunszentmárton and one from Kisújszállás in her doctorate dissertation. The latter specimen has a simple tube, unlike the one from Kunszentmárton, whose tubes can be pushed into one-another (fig. 4). Here we would like to express our gratitude to her for allowing us to use her work.

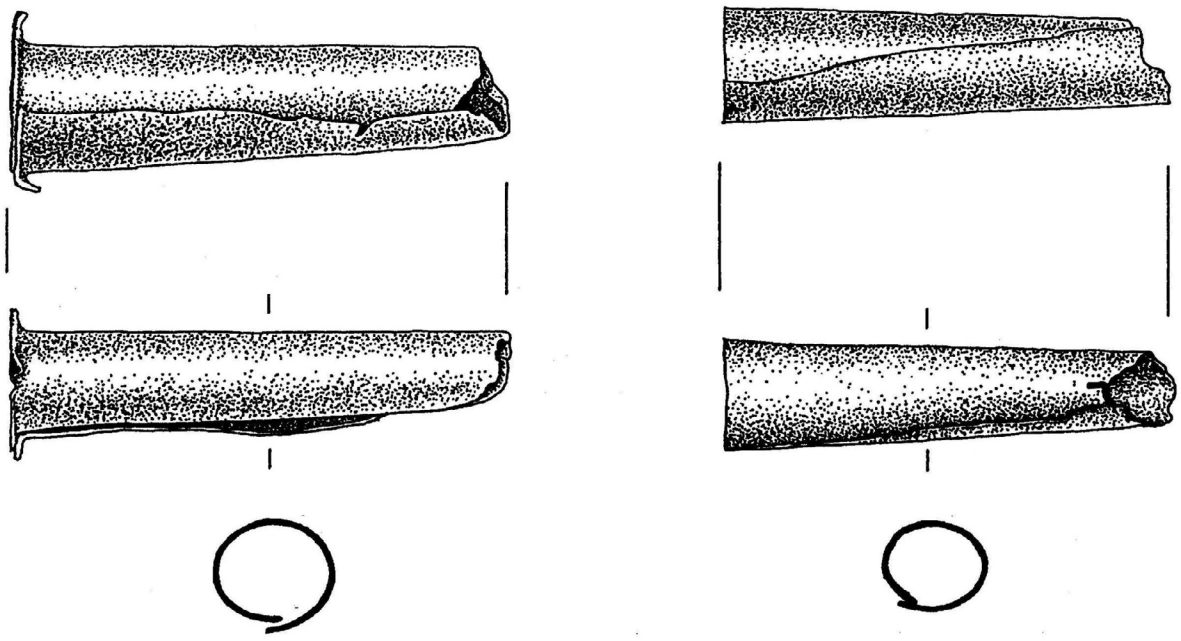

Fig. 4. Blow-pipes or parts of a bellow from Kunszentmiklós-Habranyi telep 1st grave (after Rácz 2004, fig. LXI/5).

material is blended with flux, that avails the flow (in Hungarian: "running")[16] of solder necessary for metallic bonding. As adhesive materials of floral (tragant, quince resin) and animal (glutein glues: fish glue, skin glue and bone flour) origin can be used (Wolters 1983, 48-50).

Several methods exist with which the granules can be stabilized permanently. The adhesive alone is weak and not long-lasting; its function is merely temporary, until the lasting metallic bonding develops between the recipient (a metal surface) and granulas. This can be achieved via brazing (hard soldering), or "welding" (fig. 5)[17]. The underlying difference between the two methods lies in the temperature and in the solder. In case of brazing the so-called solder is responsible for creating the metallic bonding (diffusion) between the granula and recipient (Pallai 1972, 102-103). Optimally, this solder is a metal alloy having a lower melting point (with 50°C) than the base metal has[18]. The process is executed above 450-500°C[19]. The spread of the molten solder is availed by the flux, applied with brush to the base metal. The flux could be borax ($Na_2B_4O_7$, tetraborat) – used today as well – or the nowadays less frequently applied potash (K_2CO_3, potassium carbonate). No solder is used in the process of welding; the metallic bonding is formed directly between the recipient and granulas. This bonding is achieved via the moderate heating of the two components, consequently, it requires considerably higher temperature (Farkas 2000, 148-156).

Following the final fixation the oxide layer, which appears as a result of heating, is removed. During the finishing process the objects and the granulation on it are polished with a wire brush or any other kind of tool (on the technique of granulation: Duczko 1985, 22-24; Nestler, Formigli 2001, 29-91; Ogden 1982, 58-70; Wolters 34-67).

[16] A characteristic of solders having lower melting point than the base metal is that they melt at the appropriate temperature and fill the small (macroscopically not visible) fissures, thus metallic bonding is built and the separate elements are connected. The expression flowing („running") of the solder refers to the phenomenon when the fluid solder after its fusion abruptly spreads on the surface (it runs towards the warmer parts).

[17] Here we do not mean the contemporary process, that is carried out by a welding pistol. See the explanation later.

[18] In general it is made of the material of the base metal by alloying (e.g silver with copper). Copper has higher melting point than silver, neverteless the silver-copper alloy's melting point will be lower than that of pure silver. This is a special case and characteristic (Dzurdzik 1998, 116). This way an alloy with lower melting point is gained, and the solder, even though it has different compounds from the base metal; its colour is not distinct from the colour of the recipient.

[19] Processes performed on a lower temperature are called soft soldering.

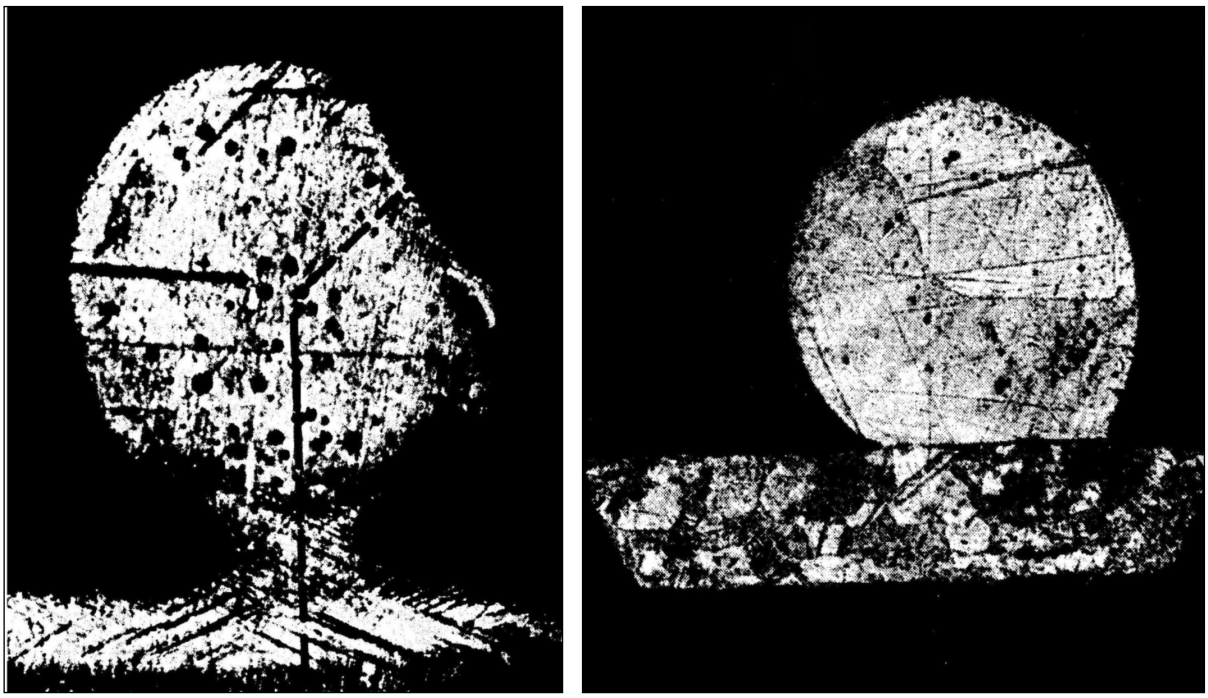

Fig. 5. Granulation made by brazing (left) and welding (right) (based on Wolters 1983, fig. 39/7, 8)

III.2. The Decorative Aspect of Granulation

Granulation as a decoration can be classified according to several different points of view: on the basis of material, the form of the granulas, the composition of the granulas and so on. Concerning the distribution based on the diverse composition created from granulas Wolters' fundamental work can be cited. Selected from his work are the compositions that occur in the mentioned period. Nevertheless, it has to be highlighted that this is a stylistic aspect that is not of primal importance to the creator of the object, to the goldsmith. According to the position of the granulas Wolters distinguishes between: single, row, surface, and grape shaped granulation (fig. 6; Wolters 1983, 14-19). Most frequently the last two categories occur in the early Avar Period.

IV. Granulation and its imitations

Granulation and its imitations require different technical backgrounds. Above all, the question has to be answered, what can be considered as the imitation of granulation and what is simply a sphere like decoration, produced because of practical or economical reasons. The earrings with hollow metal beads in the Early Avar Period were prepared by piecing together two, pressed plates. In this case creating the form was the goldsmith's chief aim not imitating. Horse harnesses often display the form semi-sphere, that can be hardly viewed as an effort to imitate granulation. With the help of press moulds sphere form could be produced quickly and easily, and this form is the main characteristic of granulation. However the sphere form in itself does not suppose granulation or its imitation.

Several *press moulds* are known from goldsmiths' burials dated to the Avar Period. A number of this could have been suitable for producing row granulation (at the first place granulas arranged in groups of three can be mentioned that can be noticed on the Szegvár and Szentendre type of earrings, and on earrings with hollow metal beads). The positive press model in Fönlak[20] (fig. 7/1) clearly indicates the attempt to imitate granulation by using a cheaper and easier method: on this form it is possible to press three small semi-spheres at once, that are joint together, their radii mutually cutting the others. Two halves could be pieced together to substitute the solid granulas. Consequently, on earrings the three or four

[20] Fettich 1926, 32, fig. VI, 7-13. Further details for the Press moulds of Fönlak see: Rácz 2004, 34-37. Positive press moulds were found in Kunszentmárton as well (both from the burials). These were suitable only to be used for pressing thin, soft sheets (Bühler 1998-1999, 431).

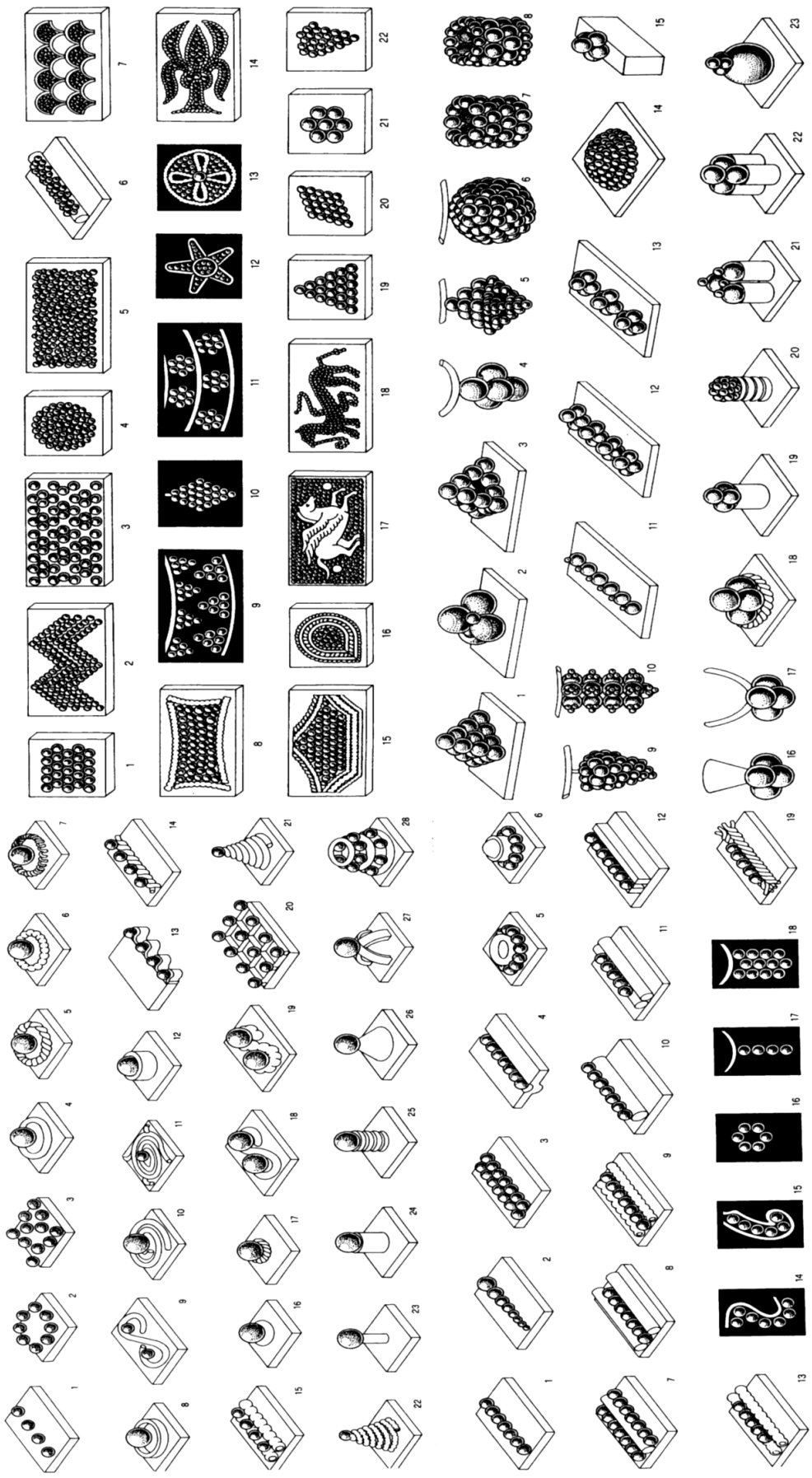

Fig. 6. Wolters' classification based on the position of the granulas: 1-28 (top left) - single; 1-19 (bottom left) - row; 1-22 (top right) - surface; 1-23 (bottom right) - granulation (based on Wolters 1983, 15, fig. 1, fig. 2/17, fig. 3, fig. 4/18, fig. 5).

1

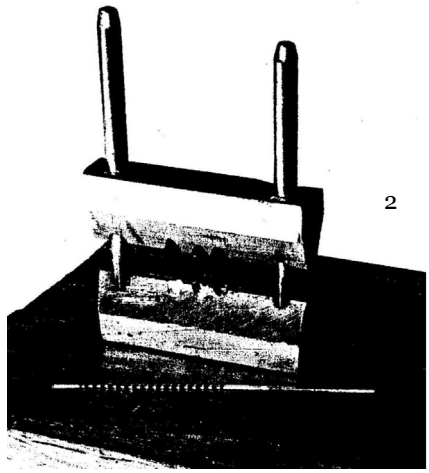

2

Fig. 7. 1 - Press moulds from Fönlak (after Fettich 1926, Taf. IV); 2 - reconstructed Organarium (based on Theophylus presbyter) (after Foltz 1989, 100, Abb. 1).

spheres – placed at the junction of the ring and the big hollow metal bead – were constructed of either three or four granulas or of hollow joint spheres.

The *beaded wire* made of wire obviously was meant to copy granulation. This type of wire could be created by a single edged tool (fig. 8/1), by the so-called beading file, however, this device has the disadvantage of being imprecise. This tool is more adequate for making notched wire (fig. 8/2) than beaded wire. Birgit Bühler has noticed wire made by this tool on the great granulated belt end from the 1st grave of Kunbábony (Bühler 2000, 238).

The so-called *organarium* is known from Theophilus presbyter's book dating to the twelfth century (fig. 7/2). With this tool wire can be transformed into a series of spheres following one another (for details see Bühler 2000, 239-242). Although this is a pseudo-granulation technique, it could have accelerated the process of production and contributed greatly to the spreading of granulated decoration. The goldsmith was not compelled to work with the small, single granulas, to attach them to one another and to fix them to the base piece (Duczko 1985, 19-21). This row of spheres could have been produced by *casting*. So, granulation can also be simulated by casting as it can be noticed in case of earrings with star shaped pendants. The early specimen of this earring type with hoop or star shaped pendant are pressed and display various decoration types: beaded wire or separate granulas sit on them. However, casted pieces exist, that aim to copy beaded wire or granulation (Garam 2001, 20).

Finally one imitation type has to be highlighted: *punching* (fig. 11-12). The small points struck from the back of the plate are sometimes designed to mimic granulation. Nevertheless punching do not always aims to simulate granulation.

Granulation itself can imitate, as can be seen on the Tószeg type of earrings where stone- or glass inlay is imitated: a knob, situated on any of the metal beads or on the connecting piece is surrounded by a row of granulas resembling real stone or glass inlay.

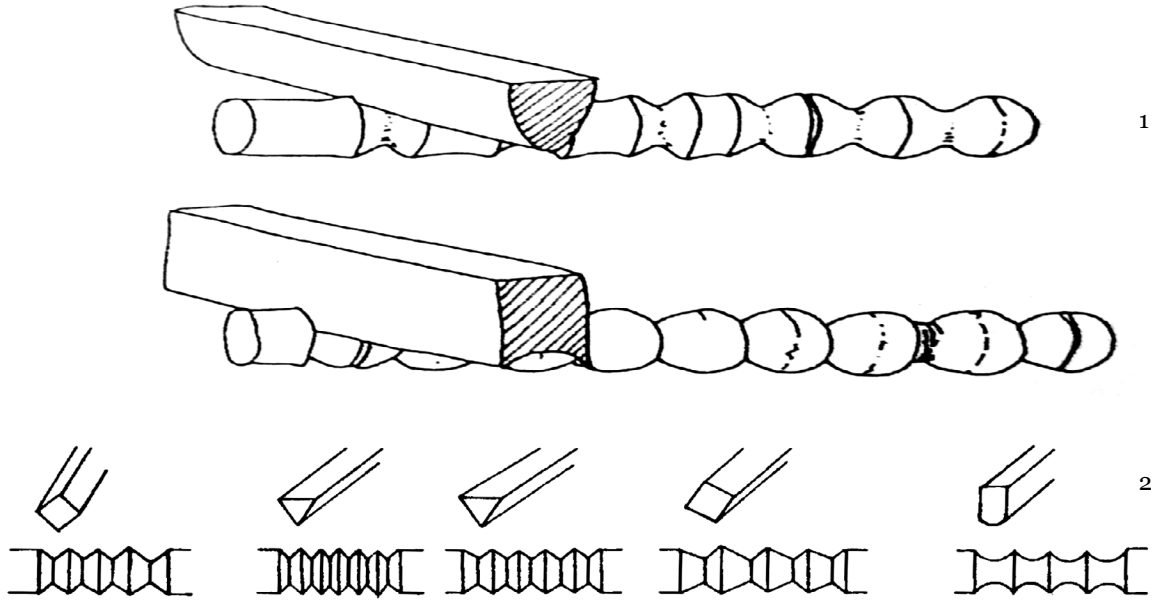

Fig. 8. 1 - Manufacture of beaded wire by a single- (above) and double-edged (below) tool (after Ogden 1982, 53, fig. 4/38); 2 - manufacture of different types of notched wire (after Foltz 1989, 103, Abb. 4).

As was mentioned before, one must be deliberate in judging whether it was the aim of the creator to copy granulation by simpler means or a distinct decoration was to be designed. Therefore only examples which can be labeled as imitation with great plausibility have been cited. To illustrate the above described a case in point is the receipt of the medallions of Hajdúszoboszló type.

Speciemen of excellent quality are registered from the 1st grave of Szegvár-Oromdűlő – 4 pieces, 3 variants – (Lőrinczy 1992, 107) and from Hajdúszoboszló (Garam 2001, 40). The occurrence of this find type is so rare that it seems reasonable to ascribe their appearence in the Carpathian Basin to the mobility of individuals rather than to trade (Lőrinczy 1992, 107). The specimen from Hajdúszoboszló is made of gold, the examples of Szegvár-Oromdűlő are electrons, altogether they display 3 variants: opposed rope twists between two granulation rows, between two granulation rows notched wire is placed and on the third variant granulas ordered into triangles can be seen (fig. 10). This jewel type emerges in several graves of Deszk, however, the creational process had been simplified: these medallions are pressed (fig. 11). The relationship between the finely worked specimen and the repousse examples is apparent: the simple plate jewels imitate the ones with granulation and filigree. The simplest imitation type was found in Előszállás-Öreghegy (Fig. 12), on which small pressed dots simulate granulation (Garam 2001, 40).

V. Summary

In conclusion it can be stated that granulation is not an utterly complex technique and special equipment is not required, however, it is essential to be acquainted with the technique. In case this technical background was not granted, the goldsmith would imitate granulation with a technique which he was familiar. On the one hand the following explanation can be offered for the imitation of granulation: the form, or the decoration was aimed to be copied without the profound technical knowledge. On the other hand, even though granulation does not require special tools, the process can be significantly accelerated by employing an 'imitating technique'. This way the goldsmith could save considerable time.

Granulation from an Archaeological Point of View

I. Granulation in the Early Avar Period

Granulation is an ancient goldsmithing technique, with which the Avars got acquainted during their east-west directed migration, presumably on the South Russian Plain (Ormándy 1995, 151). In the given time period for the immediate origin of the technique we shoud look to the Pontic workshops – responsible for spreading the technique on the South Russian Plain – which must have followed late antique – Byzantine traditions (Bálint 1993, 217-218). The origin of the technique and the origin of the objects decorated by granulation is closely related: the overwhelming proportion of finds displaying granulation in the Carpathian Basin show Byzantine origin[21]: for instance the Szentendre and Szegvár type earrings with pyramid shaped pendants (Bálint 1995, 267), earrings with star shaped pendants (Garam 2001, 20), the Hajdúszoboszló type medallions (Garam 2001, 39-40).

In the Carpathian Basin, in the culture model bearing Avar features granulation is present from the last third of the 6th century till the last third of the seventh century (Garam 1988, 165). In the Early Avar Period granulation appears on jewels: on earrings with pyramid shaped pendants, with hollow metal beads, with star shaped pendants, medallions[22]; on belt ends (the so-called Mauthner (Garam 1988, 159); Kunbábony (H. Tóth, Horváth 1992, 38-39) and on weapons: sword suspension lugs (Kecel, Alpár, Nagykőrös-Garam 1988, 162)[23].

II. Granulation as a decorative element

The group of earrings contain an abundant number of objects bearing granulation. The two widely spread earring types (earrings with pyramid shaped pendants and earrings with hollow metal beads) can be further subclassified on the basis of their decoration. J. Ormándy in his study successfully proved that granulation can connect or separate main types and variants, this way the development of these earrings could be outlined. Studied were the primal (producing process, the way of hanging the hollow bead, granulation) and secondary (identical or distinct decoration, the fixing of the lowest, closing bead, size and proportion) characteristics of the earrings (Ormándy 1995, 151). The compositions of granulas which can be observed on earrings with pyramid shaped pendants and on earrings with hollow metal beads form two decoration groups:

I. In the first, earlier group the technological aspect of granulation stands in the frontline: while granulation also has a decorative function as well, it is mainly used to connect, to hide fittings.

II. Considering the second group it is apparent that the decorative function is pushed into the foreground, the granulas are composed to form rhombs or triangles or they frame stone inlays, simultaneously the application of the technique increases.

The III. group dates to the Middle Avar Period: most commonly the granulas are situated in rows while at the same time the frequency of the decoration decreases. The appearance of the granulas is also a subject of change: the small, densely situated granulas are replaced by bigger and cruder ones. Among the decorative patterns the rhomb and triangle like compositions still can be discovered, nevertheless, instead of the surface covering small and fine granulas rough rhombs, formed by four pieces of granula emerge (Ormándy 1995, 160-161, 165). This alteration can be a result of a technical change: a new process of granula producing could have been preferred.

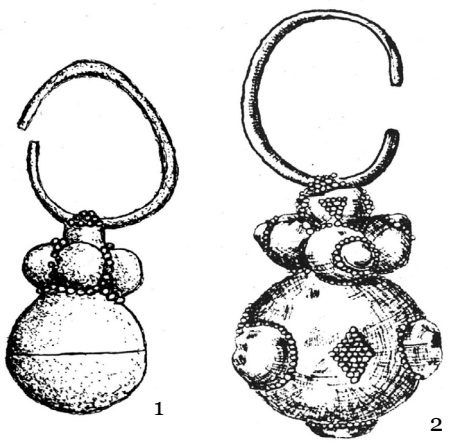

Fig. 9. 1 - Páhipuszta type earring from unknown location (after Ormándy 1995, 172, fig. 2/3); 2 - Tószeg type earring from Bakonsyeg (after Ormándy 1995, 172, fig. 2/4).

[21] The forerunner of these objects originate in the Byzantine Empire, this does not mean that their examples were produced in the Empire.
[22] In the Early and Middle Avar Periods mainly jewels show Byzantine influence (Garam 2001, 193).
[23] Here uncial objects are not enlisted.

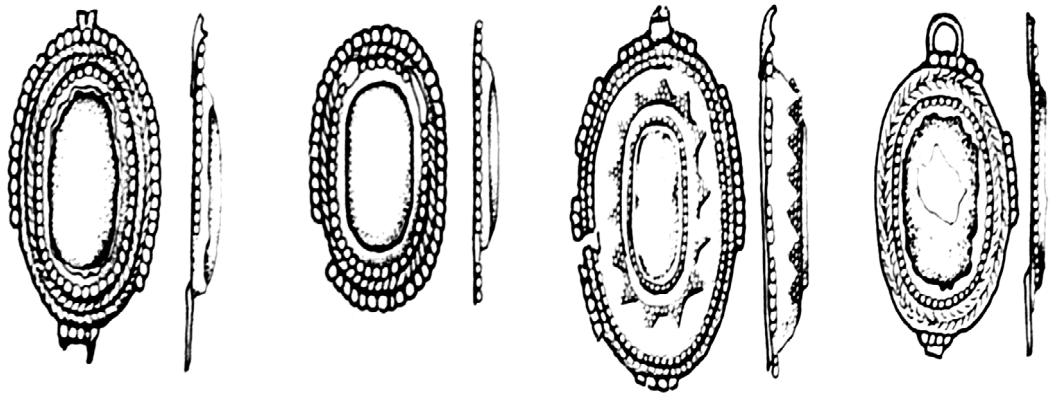

Fig. 10. Hajdúszoboszló type medallions from Szegvár-Oromdűlő 1st grave (after Garam 2001, 267, Taf. 16/3).

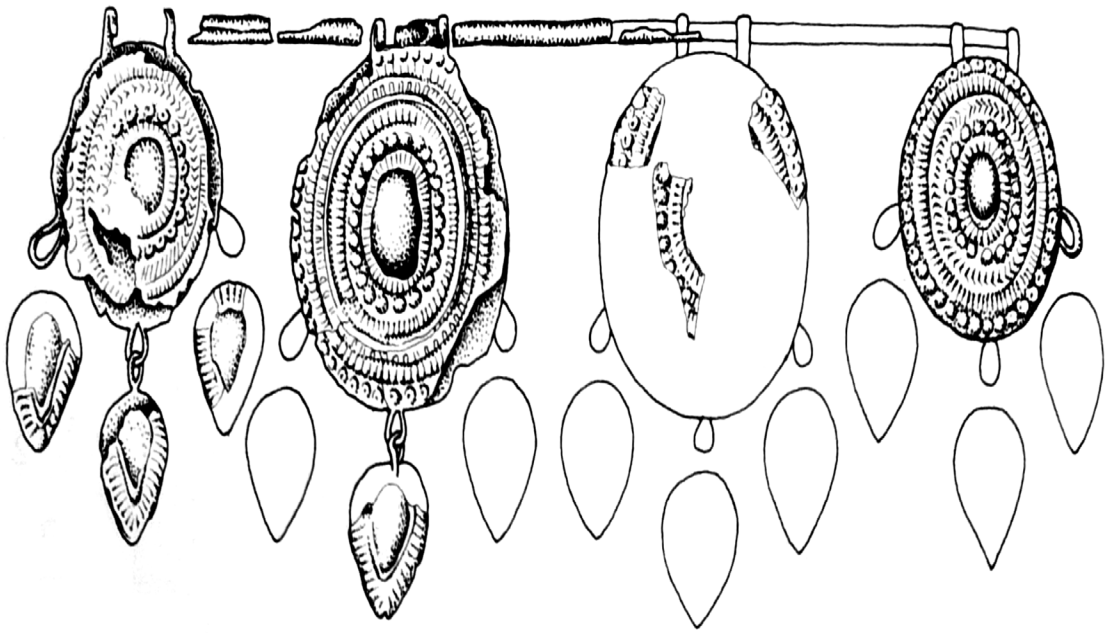

Fig. 11. Hajdúszoboszló type medallions from Deszk (after Garam 2001, 268, Taf. 17/1).

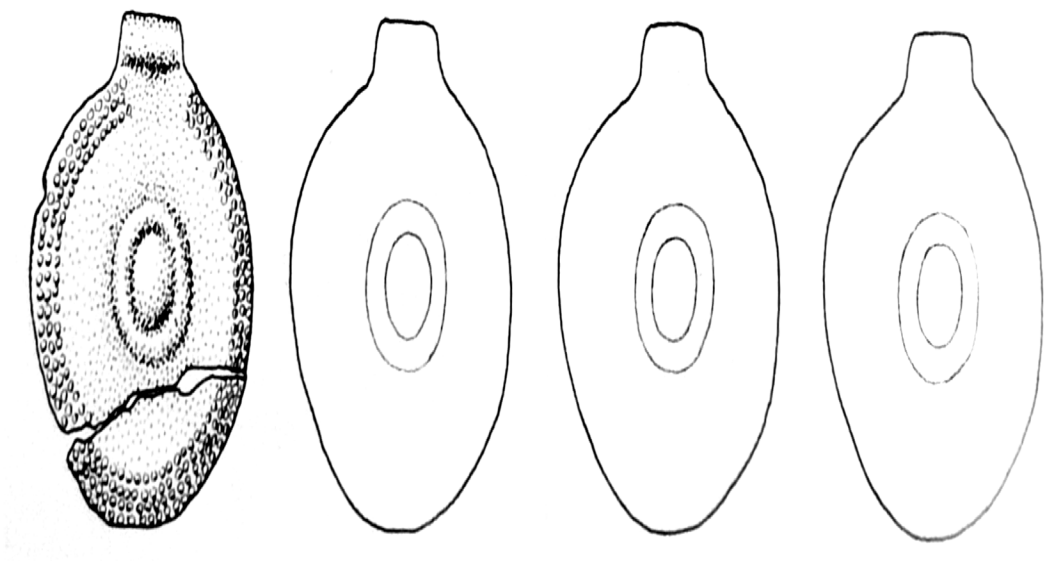

Fig. 12. Hajdúszoboszló type medallions from Előszállás-Öreghegy (after Garam 2001, 268, Taf. 17/3).

It can be noticed that the earring subtypes Páhipuszta (fig. 9/1) and Tószeg (fig. 9/2) share the same structure and are mainly distinguished by their decoration. As a chronological difference accompanies the distinct usage of granulation, the Tószeg subtype is a later variant (Ormándy 1995, 164-165).

Besides of the aforementioned decoration types, granulation also has a framing role in the Early Avar Period, it emphasizes the contour of objects or the contour of stone-or glass inlay. Granulation is frequently accompanied by filigree: beaded wire and opposed rope twists. These facts draw the attention to the various occurrences of granulation, admonishing that the above described groups should be treated as authoritative guidelines rather than rigid categories.

III. The Question of Local Production

III.1. The Relative Value of Granulation

Granulation is a relatively simple goldsmithing technique. It requires non-specific tools or equipment and it can be created from any kind of precious or non-ferrous metal, and the amount of the required raw material can be controlled by the size of granulas.

Not only the technical background of granulation but the archaeological finds prove that granulation was a relatively simple process. It is supported by the fact that granulation was applied for secondary functions as well, like covering fittings. Obviously, it does not mean that the decorative function was lost, still granulation was placed to less conspicuous places (see Páhipuszta type earrings). This is confirmed by the fact that granulation regularly serves as a complementary decoration to frame and to emphasize stone- or glass inlay.

Among granulated objects there are highly valuable finds as well, however, via the silver based variants and especially via the copper alloy replicas objects displaying granulation were used among most layers of society (Kürti, Lőrinczy 1991, 10). This serves as an evidence that granulation was not a labour intensive work as it appears on objects with modest value.

III.2 The Possibility of Localising Workshops

III. 2.1. Direct Proofs

Therefore it is highly improbable that finds alluding directly to granulation would occur, as opposed to filigree for instance. An indirect proof is the revelation of Dezső Csallány, who recognized that the earrings with pyramid shaped pendants could have been produced with the help of the pressing mould found in the goldsmith burial in Kunszentmárton (Csallány 1943, 165). This fact proves that the base object could have been produced locally, however, the question whether granulation was practiced remains unsettled. Nevertheless, it would be highly improbable to separate firmly the production of the base object and its decoration.

III. 2. 2. Ready Products

Examples of the Deszk type of earrings (earrings with pyramid shaped pendant) seem to be local products, as the spread of this jewel is restricted: it was in fashion in the area enclosed by the Tisza, Maros and Aranka rivers. For this fact two interpretations can be offered: the jewel is the bequest of a separate group of people among the Avars or it is the product of a local workshop (Kürti, Lőrinczy 1991, 10). This latter one is more probable as the wearing of these jewels is motivated by fashion not by ethnical tradition.[24]

From the number of locally produced objects the Hajdúszoboszó medallions that show genuine granulation can be educed. Due to its rare occurrence the object type was presumably brought to the Carpathian Basin by the migration of Avars, they must have been produced in workshops located at the Black Sea.

The so-called Mauthner belt end was purchased from an art collector's legacy (Garam 1988, 159), so we can only suppose that it was found in the Carpathian Basin. Nonetheless, the belt end and the belt set found in the Kunszentmiklós-Kunbábony 1st grave exhibit strong Eastern-European connections, these belts are unparalelled in the Carpathian Basin (Garam 1988, 161-169).

The Szentendre and Szegvár type of earrings with pyramid shaped pendants were delivered into the Carpathian Basin, they were products of Pontic workshops, whereas the Deszk type was produced in the Carpathian Basin.[25]

[24] The occurrence of Deszk type earrings were registered only in a few cases out of the Carpathian Basin (Bálint 1993, 218, 259; however, these finds are accumulating (Vida 2005, 235)

[25] The Avars presumably adopted the fashion of wearing these earrings during their migration, however, the jewel type could have been produced in the Carpathian Basin as well

IV. Summary

Whether the production of granulated objects at the Black Sea or in the Carpathian Basin is concerned, it can be concluded that the same high culture's influence, the influence of the Byzantine Empire can be identified. Even though these finds share similar technical and cultural backgrounds they can be subclassified if their territorial occurrence is scrutinized in a broad context.

To the early horizon of Byzantine object types which has appeared in the Carpathian Basin a Pontic group: the Hajdúszoboszló type medallions, the granulated belt mounts and perhaps the Szegvár and Szentendre type of earrings can be categorized.

The earrings with star shaped pendants can be viewed as products of local workshops operating in the area from the Balkans to the Dnieper. This jewel type is a representative of the barbarian culture emerging in the Northern bordering territories of the Byzantine Empire (Vida 2005, 237-238).

Bibliographie

Bálint 1993: Cs. Bálint, Probleme der archäologischen Forschungen zur Awarische Landnahme. In: Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh-und Hochmittelalters (Sigmaringen 1993), 195-273.

Bálint 1995: Cs. Bálint, Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti Tanulmányok (Szeged 1995).

Beninger 1966: E. Beninger, Der Langobardenfriedhof von Poysdorf; Nö. Archaeologia Austriaca 40, 1966, 167-187.

Brown 1998: C. Brown, Dictionary of Metallurgy (Somerset 1998).

Bühler 1998-1999: B. Bühler, Untersuchungen zu Guß, Oberflächenbearbeitung und Vergoldung an frühmittelalterlichen Bunt- und Edelmetallgegenständen. Archaeologia Austriaca 82-83, 1998-1999, 429-478.

Bühler 2000: B. Bühler, Der Scharnierbeschlag von Weiden am See und die Drahtherstellung im Frühmittelalter. In: Die Awaren am Rand der byzantischen Welt: Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monographien aus frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7 (Innsbruck 2000), 205-248.

Csallány 1933: D. Csallány, A kunszentmártoni avar kori ötvössír – Goldschmiedegrab aus der Awarenzeit von Kunszentmárton (Szentes 1933).

Csallány 1943: D. Csallány, A Deszk D. számú temető avar sírjai-Les Tombes Avares du cimetière de „Deszk-D". Archaeologiai Értesítő 4, 1943, 160-173.

Decaens 1971: J. Decaens, Un nouveau cimetière du haut MA en Normandie, Hérouvillette (Calvados). Archéologie Médiévale (Caen) 1, 1971, 1-125.

Duczko 1985: W. Duczko, Birka V: The filigree and granulation work of the Viking Period. An analysis of the material from Bjorko (Stockholm 1985).

Dzurdzik 1998: J. Dzurdzik, Anyagismeret és gyártástechnológiák, I (Budapest 1998).

Farkas 2000: L. Farkas, Ötvös-szakmai ismeretek, I (Budapest 2000).

Fettich 1926: N. Fettich, Az avarkori műipar Magyarországon – Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn, Archaeologica Hungarica I, 1926.

Foltz 1979: E. Foltz, Einige Beobachtungen zu antiken Gold- und Silberschmiedetechnien. Archäologisches Korrespondenzblatt 9, 1979, 213-221.

Foltz 1981: E. Foltz, Antike Goldschmiedetechniken und ihre Erkennung. Arbeitsblätter für Restauratoren, Heft 2, Gruppe 3, Edelmetalle, 1981, 50-63.

Foltz 1989: E. Foltz, Die Herstellung von Golddraht im Frühen Mittelalter. Arbeitsblätter für Restauratoren, Heft 2, Gruppe 3, Edelmetalle, 1989, 100-106.

Garam 1988: É. Garam, A Mauthner gyűjtemény granulációdíszes koraavar kisszíjvége – Granulierte, goldene kleine Riemenzunge aus der Mauthner Sammlung. Folia Archaeologica 39, 1988, 159-172.

Garam 2001: É. Garam, Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Monumenta Avarorum Archaeologica (Budapest 2001).

Jacobi 1979: G. Jacobi, Drahtzieheisen der Latènezeit. Germania 57, 1979, 111-115.

Kürti, Lőrinczy 1991: B. Kürti, G. Lőrinczy, „...avarnak mondták magukat..."- '...they called themselves Avars'. In: Vezető a Móra Ferenc Múzeum régészeti kiállításában (Szeged 1991).

Lőrinczy 1992: G. Lőrinczy, Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.-7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő (Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit). In: Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest 1992), 81-124.

Müller-Wille 1977: M. Müller-Wille, Der frühmittelalterliche Schmied im Spiegel skandinavischer Grabfunde. Frühmittelalterliche Studien 11, 1977, 127-201.

Müller-Wille 1983: M. Müller-Wille, Der Schmied im Spiegel archäologischen Quellen. Zur Aussage von Schmiedegräbern der Wikingerzeit. In: Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Teil II (Göttingen 1983), 216-260.

Nestler, Formigli 2001: G. Nestler, E. Formigli, Etruskische Granulation. Eine antike Goldschmiedetechnik (Siena 2001).

Ogden 1982: J. Ogden, Jewellery of the Ancient World (London 1982).

Ormándy 1995: J. Ormándy, Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gúla-és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók – Awarenzeitliche Gegenstände mit Granulationsverzierung. Goldene Ohrgehänge mit Pyramiden- und Kugelanhänger. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica I, 1995, 151-181.

Pallai 1972: S. Pallai, Ötvösművészet (Budapest 1972).

Rácz 2004: Zs. Rácz, Az avar kori ötvössírok. Doktori disszertáció (Budapest 2004).

H. Tóth, Horváth 1992: E.H. Tóth, A. Horváth, Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans (Kecskemét 1992).

Urbon 1997: B. Urbon, Die hohe Kunst der Tauschierung bei Alamannen und Franken. Untersuchungen zur Technik und ein Katalog aller tauschirten Funde in Württemberg und Hohenzollern (Stuttgart 1997).

Vida 2005: T. Vida, Opponensi vélemény Garam Éva „Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts" című MTA doktori értekezéséről, Archaeologiai Értesítő 130, 2005, 233-239.

Wolters 1983: J. Wolters, Die Granulation (München 1983).

Metalurgia în perioada avară timpurie: granularea, imitaţia filigranului

Rezumat

În articolul de faţă s-a întreprins încercarea de a studia procesul granulării atât din punctul de vedere metalurgic, cât şi arheologic. În prima secţiune este abordată problema producerii şi aplicării granulării, precum şi a unei tehnici apropiate – tehnica filigranului. În partea a doua a articolului este examinată răspândirea granulării în perioada avară timpurie.

În concluzie autorii admit posibilitatea producţiei locale (litoralul Mării Negre şi spaţiul carpatic) a pieselor granulate.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Procesul decălirii (după Urbon 1997, Taf. I, Abb. 2).

Fig. 2. Descoperiri din Suedia. Plăci considerate drept plăci pentru decălire, după Foltz (după Foltz 1981, 61, Abb. 15).

Fig. 3. 1 - Exemple de striaţii, cauzate de decălire, a acului unei fibule false „etrusce" recente (după Ogden 1982, 48, fig. 4/25); 2 - răsucirea fâşiilor (jos) şi răsucirea blocurilor (sus) (după Ogden 1982, 49, fig. 4/27).

Fig. 4. Ţevi de suflare sau părţi a unei foale din mormântul nr. 1 de la Kunszentmiklós-Habranyi (după Rácz 2004, fig. LXI/5).

Fig. 5. Granulare obţinută din lipire (stânga) şi sudare (dreapta) (după Wolters 1983, fig. 39/7, 8)

Fig. 6. Clasificarea lui Wolters bazată pe poziţia granulelor: 1-28 (stânga sus) - singular; 1-19 (stânga jos) - rând; 1-22 (dreapta sus) - suprafaţă; 1-23 (dreapta jos) - granulare (după Wolters 1983, 15, fig. 1, fig. 2/17, fig. 3, fig. 4/18, fig. 5).

Fig. 7. 1 - Matriţe pentru presare din Fönlak (după Fettich 1926, Taf. IV); 2 - organarium reconstituit (după preotul Theophylus) (după Foltz 1989, 100, Abb. 1).

Fig. 8. 1 - Producerea sârmei pentru mărgele cu ajutorul unui instrument cu un singur (sus) şi două (jos) capete (după Ogden 1982, 53, fig. 4/38); 2 - producerea diferitor tipuri de sârmă (după Foltz 1989, 103, Abb. 4).

Fig. 9. 1 - Cercei de tipul Páhipuszta dintr-o locaţie necunoscută (după Ormándy 1995, 172, fig. 2/3); 2 - cercei de tipul Tószeg de la Bakonsyeg (după Ormándy 1995, 172, fig. 2/4).

Fig. 10. Medalioane de tipul Hajdúszoboszló din mormântul nr. 1 de la Szegvár-Oromdűlő (după Garam 2001, 267, Taf. 16/3).

Fig. 11. Medalioane de tipul Hajdúszoboszló de la Deszk (după Garam 2001, 268, Taf. 17/1).

Fig. 12. Medalioane de tipul Hajdúszoboszló de la Előszállás-Öreghegy (după Garam 2001, 268, Taf. 17/3).

Металлургия в ранеаварском периоде: гранулирование и имитация филиграна

Резюме

В данной статье была предпринята попытка исследования техники гранулирования, как с металлургической точки зрения, так и археологической. В первой части статьи рассматривается сам процесс гранулирования, а также техника филиграна. Вторая часть работы посвящена изучению распространения у аваров техник гранулирования и филиграна.

В заключении авторы допускают возможность местного (Причерноморье, Карпатский бассейн) производства гранулированных вещей.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Процесс волочения (по Urbon 1997, Taf. I, Abb. 2).

Рис. 2. Находки из Швеции. Пластина, идентифицированная как волочильная доска (по Foltz 1981, 61, Abb. 15).

Рис. 3. Примеры волочения на игле «этрусской» фибулы (современная имитация) (по Ogden 1982, 48, fig. 4/25).

Рис. 4. Трубки для вдувания воздуха из погребения №1 могильника Кунсентмиклош Kunszentmiklós-Habranyi (по Rácz 2004, fig. LXI/5).

Рис. 5. Гранулирование, полученное в результате пайки (лево) и сварки (право) (по Wolters 1983, fig. 39/7, 8)

Рис. 6. Классификация Волтерса, основанная на позициях гранул: 1-28 (лево верх) - одиночные; 1-19 (лево низ) - строка; 1-22 (право верх) - площадь; 1-23 (dreapta jos) - гранулирование (по Wolters 1983, 15, fig. 1, fig. 2/17, fig. 3, fig. 4/18, fig. 5).

Рис. 7. 1 - Формы для оттисков из Фенлака (Fönlak) (по Fettich 1926, Taf. IV); 2 - реконструкция органария (по Foltz 1989, 100, Abb. 1).

Рис. 8. 1 - Производство проволоки для бус (по Ogden 1982, 53, fig. 4/38); 2 - производство проволоки разных типов (по Foltz 1989, 103, Abb. 4).

Рис. 9. 1 - Серьги типа *Пахипусзта* (Páhipuszta) из незнакомой местности (по Ormándy 1995, 172, fig. 2/3); 2 - серьги типа Тосег (Tószeg) из Баконсега (Bakonsyeg) (по Ormándy 1995, 172, fig. 2/4).

Рис. 10. Медальоны типа Хайдусобосло (Hajdúszoboszló) из погребения №1 могильника Сегвар (Szegvár-Oromdűlő) (по Garam 2001, 267, Taf. 16/3).

Рис. 11. Медальоны типа Хайдусобосло (Hajdúszoboszló) из Деска (Deszk) (по Garam 2001, 268, Taf. 17/1).

Рис. 12. Медальоны типа Хайдусобосло (Hajdúszoboszló) из Элёсаллаша (Előszállás-Öreghegy) (по Garam 2001, 268, Taf. 17/3).

25.08.2010

David Schwarcz, Eötvös Loránd University – ELTE, Egyetem tér 1-3, 1053 Budapest, Hungary

Zsuzsa Varga, Hungarian National Museum, 14-16 Múzeum krt, 1088 Budapest, Hungary

DESPRE PANDANTIVELE DE CĂLĂREŢI DIN PERIOADA MEDIEVALĂ TIMPURIE ÎN SPAŢIUL PRUTO-NISTREAN

Ion Tentiuc

Dintre piesele din perioada medievală timpurie, cu semnificaţie deosebită, descoperite în cadrul investigaţiilor arheologice, în procesul cercetărilor perieghetice sau găsite întâmplător, un anumit interes prezintă aşa-numitele pandantive din bronz reprezentând cai şi călăreţi, redaţi mai mult sau mai puţin schematic. Aria de răspândire a acestor piese cuprinde regiuni întinse de la Volga şi nordul Caucazului în est până în Peninsula Balcanică şi Europa Centrală, în vest. Cele mai multe dintre ele au fost descoperite în Rusia, Ucraina, România, Bulgaria, Macedonia, Serbia şi Ungaria.

În spaţiul dintre Prut şi Nistru sunt cunoscute câteva asemenea piese, aparţinând unor modele tipologice distincte. Acestea au fost descoperite la Hansca (Ialoveni) (Хынку 1975, 449; Хынку 1976, 477-478; Postică 1995, fig. 13, 16), Pohorniceni-Petruha (Orhei) (Postică, Cavruc 1989, 58-59), Briceni[1], Cantemir[2], Bolgrad (reg. Odesa) (Субботин, Черняков 1982, 160-168) şi în două localităţi necunoscute din Republica Moldova. Unele dintre ele au fost incluse în circuitul ştiinţific, fiind publicate în diverse studii şi lucrări monografice de sinteză (Corman 1998, 53; Musteaţă 2007, 114-115; Postică 2007, 212), incitând discuţii controversate.

În majoritatea cazurilor piesele au fost găsite în afara complexelor arheologice sau în contexte arheologice incerte. Această particularitate a condiţiilor de descoperire a făcut ca cele mai multe dintre pandantive de bronz reprezentând cai şi călăreţi să fie interpretate în mod cu totul contradictoriu. Încadrările cronologice sunt diferite, variind, de la cercetător la cercetător, între secolele VIII-XI şi chiar XII d. Chr (Postică 2007, 212). De asemenea, a rămas deschisă problema legată de funcţionalitatea amuletelor stilizate de călăreţ, dar şi cea a populaţiei în legătura cu care pot fi puse aceste piese. Printre purtătorii lor au fost menţionate comunităţile protobulgarilor (Аладжов 1983, 277; Рашев 1984; Teodor 1999, 78-79; Musteaţă 2005, 115; Stanilov 2006, 254), alanilor (Афанасьев 1973, 36-38; Ковалевская 1978, 118-119; Corman 1998, 53; Tentiuc 2009, 227) sau ale pecenegilor (Jotov 2004, 75; Ioniţă 2008, 453-458).

Trebuie să menţionăm că precizarea aspectului tipologic, a cadrului cronologic şi a funcţionalităţii pandantivelor din bronz, reprezentând cai şi călăreţi, poate aduce mai multă lumină asupra posibilităţilor de identificare a purtătorilor pieselor, a dinamicii cadrului demografic al populaţiei din spaţiul est-carpatic de la sfârşitul mileniului I – începutul celui următor, a pătrunderii şi interacţiunii grupurilor de alogeni nomazi cu populaţia autohtonă sedentară.

Considerate, în general, a face parte din categoria materialelor aparţinând unor bărbaţi, în ultimul timp, tot mai frecvent este vehiculată ideea că pandantivele ar fi putut aparţine unor femei (Албегова 2001, 95).

În legătură cu pandantivele în discuţie menţionăm că până în prezent nu a fost abordată problema relaţiei între această categorie de piese din bronz şi descoperirea în contexte arheologice certe din spaţiul pruto-nistrean a unor piese miniaturale din lut, reprezentând figurine zoomorfe, printre care şi cabaline sau şei pentru cai (Tentiuc 1998, 115-128, fig. 2), dar şi a unor imagini antropomorfe. Se pare că localnicii au preluat „moda" confecţionării unor cai şi călăreţi, realizate în variantă proprie, originală, când piesele din metal (bronz/cupru) sunt reproduse în teracotă. Diferenţa constă în faptul că fiecare element – cal, călăreţ, şa – este modelat separat (Тентюк 1990, 55-65).

Tipologia pandantivelor de bronz. Prima încercare de încadrare tipologică a acestei categorii de piese a fost efectuată de către G. Afanasiev, care a supus analizei mai multe materiale descoperite în necropolele alanilor din Caucazul de Nord

[1] Piesă inedita.
[2] Colecţie particulară. Inedită.

(Афанасьев 1973, 36-39). Această tipologie a fost preluată, cu foarte mici modificări, de către V.B. Kovalevskaja (Ковалевская 1978, 111-120), L.V. Subbotin, I.T. Cernjakov (Субботин, Черняков 1982, 160-168), dar şi de către I. Corman (Corman 1998, 53), S. Musteaţă (Musteaţă 2005, 114-115), A. Ioniţă (Ioniţă 2008, 453-457) ş.a.

Atragem atenţia că toate piesele descoperite în spaţiul pruto-nistrean se încadrează în tipul 1 după clasificarea lui G. Afanasiev şi V.B. Kovalevskaja. Ele reprezintă pandantive în care călăreţul şi calul sunt îndreptate spre stânga, spre deosebire de cele din tipul 2, unde acestea sunt întoarse spre dreapta (Афанасьев 1973, 36). Pornind de la aceasta particularitate am evidenţiat tipologia noastră, la baza căreia stă poziţia călăreţului şi echipamentul acestuia, prezenţa sau lipsa armei de luptă şi, totodată, în măsura mai mică, rasa de cabalină reprezentată.

Tipul I/Hansca. Este reprezentat de patru piese descoperite la Hansca (Ialoveni) (Хынку 1975, 449; Хынку, 477-478) (fig. 1/4), la Pohărniceni-Petruha (Orhei) (Postică, Cavruc 1989, 58-59) (fig. 1/1) şi din două localităţi necunoscută din nordul[3] (fig. 1/2) şi sudul[4] (fig. 1/3) Republicii Moldova. Asemănarea dintre ele este izbitoare. Ele reprezintă o figurină stilizată de călăreţ mergând spre stânga. Pandantivul este confecţionat din bronz prin metoda turnării. Calul este reprezentat într-o manieră realistă, galopând, cu picioarele din faţă îndoite. Foarte bine este redat profilul capului cu urechile profilate, botul şi ochiul. Gâtul graţios curbat al calului este împodobit de coamă[5]. Este reprezentat un cal de talie mică, cu corpul scurt şi gâtul lung. Pe toate exemplarele, cu excepţia celui de la Hansca, este evidenţiată coada calului, redată mai mult sau mai puţin schematic.

Călăreţul este reprezentat în profil. Braţul drept este întins spre coama cabalinei sau căpăstru, iar cel stâng este îndoit şi lipit de brâu sau torace. Pe exemplarul de la Briceni (fig. 1/2) se disting clar degetele mâinii stângi a călăreţului, care sunt lipite de corp. Călăreţul are picioarele îndoite, fapt ce ne face să presupunem ca şaua, reprezentată distinct pe toate exemplarele printr-o proeminenţă de la spatele călăreţului, era înzestrată cu scărişte. În legătură cu şaua menţionăm că pe exemplarele de la Hansca (fig. 1/4) şi Cantemir (fig. 1/3) se distinge, pe toracele cabalinei, o proeminenţă care reprezintă cureaua de la şa, care nu permite ca aceasta să lunece spre spate, dar nici să nu se rotească.

O proeminenţă în relief de pe mijlocul corpului călăreţului ne face să presupunem că acesta purta o curea sau un brâu. Pe lângă faptul că pe toate cele patru exemplare din spaţiul pruto-nistrean călăreţul este redat în profil, o altă trăsătura distinctivă a acestui tip este faptul că piciorul călăreţului este unit cu picioarele din spate şi din faţă ale calului. Astfel, încălţămintea cu botul curbat în sus şi ascuţit, de la piciorul călăreţului, este unită cu piciorul din faţă al cabalinei, iar cu călcâiul cu copita din spate. Din cele patru exemplare ale acestui tip, cele de la Hansca (fig. 1/4) şi de la Cantemir (fig. 1/3) au partea superioară întreagă, fapt ce face să înţelegem modalitatea de prindere a amuletei.

Este important să menţionăm că pe cele două exemplare întregi (de la Hansca şi Cantemir) călăreţul poartă coifuri diferite. Cel de la Cantemir pare să poarte un coif aproape ascuţit în partea superioara, iar cel de la Hansca are partea superioară teşită[6]. Pe mijlocul capului călăreţului a fost realizată, la turnare, o gaură de prindere. Dacă exemplarele de la Petruha (fig. 1/1) şi Briceni (fig. 1/2) au fost rupte la nivelul orificiului, cele de la Hansca (fig. 1/4) şi de la Cantemir (fig. 1/3), păstrate integral, demonstrează clar că orificiul a fost efectuat pentru a servi în calitate de agăţătoare. Prin ea se putea trece un şnur, indicând totodată şi modul de purtare a piesei.

Menţionăm de asemenea că toţi călăreţii sunt reprezentaţi pe cai de talie mică, mult mai scunzi decât pe imaginile celuilalt tip. Piesa de la Petruha are lungimea de 36 mm şi înălţimea de 35 mm. Pandantivul de la Briceni are dimensiunile de circa 30×30 mm, iar amuleta de la Hansca – 30×40 mm[7].

Pentru încadrarea cronologică a acestei categorii de piese este important contextul descoperirii. Menţionăm că doar piesa de la Hansca poate fi atribuită cu siguranţă unei perioade cronologice

[3] Mulţumim şi pe această cale domnului V.A. Tokmakov, care ne-a oferit piesa pentru publicare. Dânsul ne-a şi indicat localitatea de unde provine piesa – Briceni.

[4] Deţinătorul piesei a indicat raionul Cantemit, fără a preciza localitatea.

[5] Unii cercetători văd în aceste reprezentări cai de rasa Ahalketină (Ковалевская 1978, 116).

[6] În cazul când nu este vorba de o defecţiune tardiva.

[7] Nu cunoaştem dimensiunile piesei de la Cantemir.

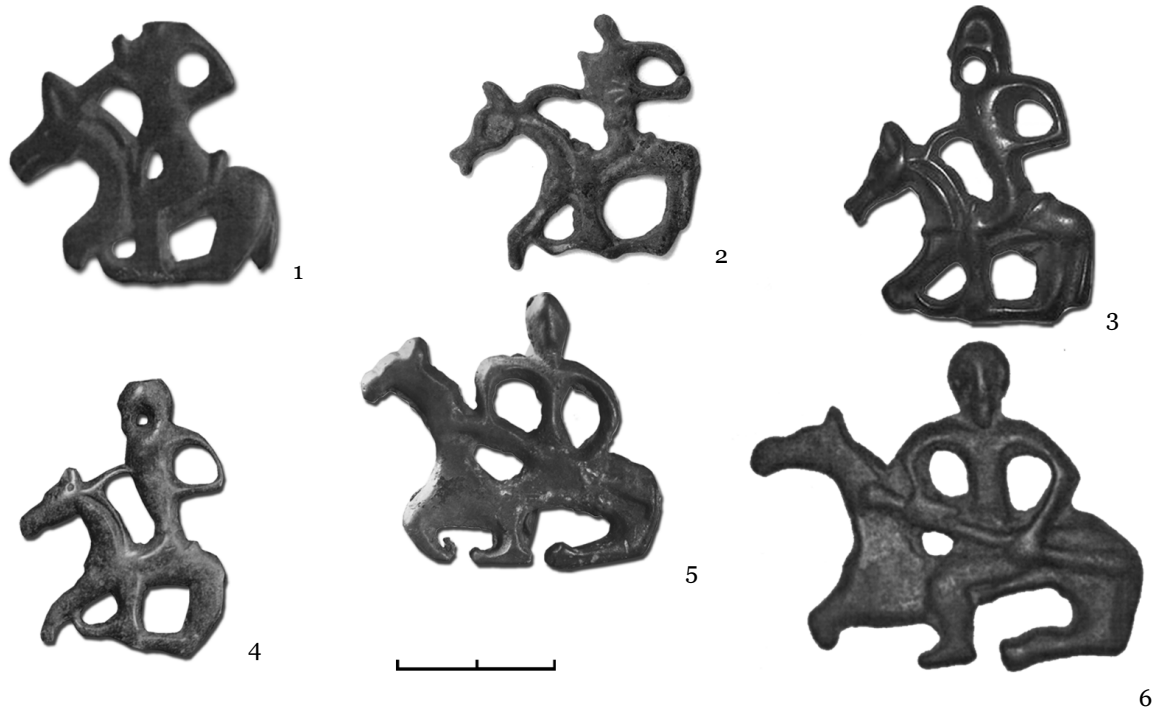

Fig. 1. Pandantive de călăreţi din bronz din spaţiul pruto-nistrean: 1 - Pohorniceni-Petruha; 2 - Briceni; 3 - Cantemir; 4 - Hansca; 5-6 - localităţi necunoscute din Moldova.

clare. Aceasta a fost găsită în umplutura unei locuinţe medievale timpurii (L. 34), datată de către I. Hâncu, în baza materialului ceramic, în secolele X-XI d. Chr. (Хынку 1975, 448-449). Altă piesă de acest tip, pandantivul de la Petruha, a fost descoperit la adâncimea de 24 cm, în timpul cercetărilor stratului arheologic, în care predomina ceramica din secolele X-XIII (Postică, Cavruc 1989, 58-59).

Piesele aparţinând acestui tip îşi găsesc analogii pe spaţii întinse din Europa Răsăriteană şi Peninsula Balcanică. Cercetătoarea bulgară Katja Melamed, care a analizat piesele cu agăţătoare la capul călăreţului, descoperite în Peninsula Balcanică, le datează în secolul al IX-lea, considerându-le, pe bună dreptate, amulete de purtat la gât (Меламед 1991, 225).

Cu toate acestea, menţionăm că piesele noastre, de tip Hansca, în care călăreţul are braţul stâng îndoit şi sprijinit pe brâu, nu găsesc asemănări perfecte în zonele celor mai frecvente descoperiri din Caucaz, de pe Volga sau din Europa Centrală şi de Sud-Est, formând o categorie aparte[8]. Pe de altă parte, credem că amuletele de tip Hansca, descoperite în spaţiul pruto-nistrean, pot fi încadrate în câmpul cronologic datat cu secolele X- XI.

Tipul II. Sunt cunoscute două exemplare aparţinând acestui tip. Ambele provin din localităţi necunoscute din spaţiul pruto-nistrean. Unul din ele se păstrează în colecţiile MNAIM[9] (fig. 1/6). Acesta reprezintă o figură stilizată de călăreţ mergând spre stânga, confecţionată prin metoda turnării în bronz. Calul este imaginat în galop, cu picioarele din faţă îndoite. Are gâtul lung, graţios, dar fără a fi accentuată coama. Cabalina are botul îngust, întins înainte. Este reprezentat un cal de talie mare, cu corpul lung[10]. Spre deosebire de piesele din primul tip în care călăreţul este reprezentat firesc, privind în direcţia mersului, pe piesele din tipul al doilea, călăreţul „pozează", fiind întors cu tot corpul spre stânga. Călăreţul are picioarele îndoite din genunchi. Acest fapt ne face să presupunem că are picioarele sprijinite pe scăriţe de şa. Cu ambele braţe ţine o sabie lungă, uşor încovoiată. Mânerul săbiei are capătul uşor îngroşat, piriform.

[8] Nu cunoaştem până în prezent o piesa perfect asemănătoare celor de tip Hansca în alte regiuni unde au fost descoperite amulete de bronz.

[9] De la cel de-al doilea pandantiv în arhiva MNAIM s-a păstrat doar o fotografie, fără scară.

[10] V.B. Kovalevskaja consideră ca în acest fel erau reprezentaţi caii de rasă arabă, care au botul cu profil de „ştiuca" (Ковалевская 1978, 114).

Cel de-al doilea pandantiv de acest tip se deosebeşte de primul doar prin anumite elemente, neesenţiale (fig. 1/5). Calul are botul mai scurt, iar călăreţul, strâns în talie, este întors spre stânga şi ţine cu ambele mâini o sabie lungă. Spre deosebire de prima piesa, unde călăreţul are capul rotunjit, cel de-al doilea are partea superioară îngustată, imaginând, probabil, un coif sau un alt tip de coifură.

Analiza comparată a celor două tipuri de amulete permite să distingem deosebiri tranşante şi cât priveşte încălţămintea călăreţului. Astfel, dacă pe amuletele din tipul I/tipul Hansca individul are încălţări cu botul ascuţit şi încovoiate în sus, pe cele din tipul II, acestea au botul bont şi sunt reprezentate fără a atinge copitele calului. Faptul că una din cele două piese ale acestui tip nu a fost utilizată, ea păstrând evidente urme de zgură rămase de la turnare, ne duce cu gândul ca a fost confecţionată într-un atelier sau de un meşter ambulant local.

Un pandantiv asemănător a fost găsit la Stăvărăşti (com. Balta albă, jud. Buzău) (Ioniţă 2008, 453-458). Este important de menţionat că şi pe amuleta de la Stăvărăşti, realizată mult mai schematic, cercetătorul Adrian Ioniţă a observat urma unei arme (sabie?), redată printr-o proeminenţă, abia sesizabilă, realizată în lungul corpului calului (Ioniţă 2008, 453). Identică acestora este piesa care provine dintr-o localitate necunoscută din Bulgaria, care se păstrează în Muzeul de la Vratza. Cercetătorii bulgari au inclus pandantivul în categoria pandantivelor reprezentând călăreţi neînarmaţi. Menţionăm însă că pe aceasta, ca şi pe pandantivul de la pe Stăvărăşti, se poate observa relieful sabiei aplicat în lungul corpului cabalinei (Рашев 1984, 62, рис. 3/г).

Spre deosebire de piesele de tipul I, exemplarele incluse de noi în această categorie nu au gaură pentru agăţare la capul călăreţului. Este posibil ca acestea să fi fost prinse de haină sau de curea cu ajutorul niturilor sau, cum presupune Adrian Ioniţă, să fi fost atârnate de un şnur trecut prin orificiile formate de corpul şi braţele călăreţului (Ioniţă 2008, 453)[11]. Credem că acest tip de piese pot fi încadrate cronologic în perioada secolelor IX- prima jumătate a secolului al X-lea d. Chr.

Cronologia. Evidenţierea unor tipuri distincte de amulete de călăreţi, descoperite în răsăritul Europei, în nordul Caucazului şi pe Volga (1. merge spre dreapta; 2. merge spre stânga şi 3. reprezentaţi într-un medalion circular) a fost pusă de cercetători în legătură cu diferite perioade de apariţie şi de utilizare ale acestora (Афанасьев 1973, 36-37; Ковалевская 1978, 115-116), dar şi cu apartenenţa de rudenie sau chiar de locul individului în ierarhia socială sau militară (războinică) (Ковалевская 1981, 87). Pentru aceste regiuni de răsărit datarea pandantivelor a fost încadrată în limitele secolului VIII - începutul secolului IX d. Chr. (Афанасьев 1973, 38).

În baza inventarului necropolei de la Dmitrievsk, din arealul culturii saltovo-majaţk, unde au fost descoperite amulete de cai şi călăreţi, S.A. Pletneva a atribuit piesele perioadei de la sfârşitul secolului VIII - mijlocul secolului IX d. Chr. (Плетнева 1967, 142). Pornind de la această premisă G. Afanasiev a ajuns la concluzia că diferenţa de datare poate fi legată de strămutarea alanilor nord-caucazieni în regiunea Doneţului de Nord, de numele cărora şi este legată apariţia amuletelor.

Pe de altă parte, pandantive descoperite în Europa de Sud-Est şi Centrală (România, Bulgaria, Macedonia, Serbia, Ungaria) sunt încadrate de cercetători în două perioade cronologice distincte, unele aparţinând secolelor VIII-IX d. Chr., altele – secolelor X-XI (Ioniţă 2008, 454).

După cum am menţionat, majoritatea pieselor, atât cele de la noi cât şi cele din Peninsula Balcanică, au fost descoperite în contexte arheologice incerte sau chiar în localităţi neprecizate. Aceasta face dificilă datarea exactă a perioadei lor de circulaţie. Spre exemplu, Katia Melamed analizând 14 figurine cu agăţătoare la cap, descoperite în Pe-

[11] Mai este cunoscută o piesă, care ar putea fi încadrată în altă categorie sau tip. Este reprezentată de o singură amuletă, descoperită la Hansca (Ialoveni), în stratul de cultură al aşezării medievale. Reprezintă figura stilizată a unui călăreţ pe o cabalină în galop, mergând spre stânga. Calul are picioarele îndoite în galop întins. Foarte sugestiv sunt imaginate copitele bine profilate. Deosebită este imaginea reprezentării şi forma cozii calului. Aceasta se termină în formă de floare de crin, dar care, situată pe cabalină, aminteşte şi o figură heraldică de călăreţ. Acesta se pare că are o mână amplasată pe coama cabalinei iar cealaltă, uşor îndoită, atârnă în aer. Patrupedul are capul mare, ochi şi urechi bine evidenţiate, botul este întredeschis. Pe suprafaţa din faţă a corpului calului este reprezentată o floare cu cinci petale realizată prin incizare. O altă imagine este aplicată pe şoldul din spate a cabalinei. Semnificaţia acesteia ne scapă, dar pare să fie imaginată o tamga. Nu am identificat analogii pentru această amuletă. Iniţial am atribuit-o secolelor VIII-IX d. Chr. (Tentiuc 2007, 227, fig. 1/3). Totuşi, se pare că mai corectă ar fi ancorarea cronologică a acestei reprezentări în secolul al XIII-lea şi după această perioadă.

ninsula Balcanică, asemănătoare cu cele din tipul I de la noi, le ancorează cronologic în secolul al IX-lea (Melamed 1991, 221).

Pe de alta parte, piesa de la Hansca, de acelaşi tip, cu agăţătoare identică, a fost descoperită în interiorul unei locuinţe semiadâncite, cu materiale din secolele X-XI d. Chr. (Хынку 1975, 449)[12]. Credem că acesta este intervalul de timp în care au fost confecţionate şi utilizate pandantive de tip Hansca, reprezentând cai şi călăreţi în spaţiul pruto-nistrean.

Este posibil ca piesele aparţinând tipului II din spaţiul pruto-nistrean, care îşi găsesc analogii în Balcani, să fie încadrate într-o perioadă mai timpurie, probabil secolului al IX-lea - începutul sau chiar mijlocul celui următor.

Purtători şi funcţionalitatea. Descoperite în medii culturale şi în condiţii arheologice diverse, piesele de bronz reprezentând cai şi călăreţi, au generat discuţii aprinse între cercetători, privind mediile culturale sau sociale în care au circulat, dar şi valoarea lor taxonomică. În general, majoritatea arheologilor au căzut de acord că amuletele de bronz făceau parte din echipamentul/inventarul unor bărbaţi (Афанасьев 1973, 38; Ковалевская 1978, 118).

Pe unele piese din bronz poate fi observată cureaua/cingătoarea, care, de regulă, este legată de echipamentul „războinicului", servind şi pentru identificarea individului în cadrul unei comunităţi fratriale (Ковалевская 1984, 168) pentru determinarea ierarhiei sale sociale. Pe de altă parte, prezenţa pandantivelor a fost pusă în legătură cu rangul sau apartenenţei militarului la drujina unui demnitar (Плетнева 1967, 161; Афанасьев 1973, 38), servind în calitate de emblemă a unităţii de elită sau a gărzii regale (Ковалевская 1978, 112-120) din care făcea parte.

Observaţiile făcute în timpul cercetării necropolei Lunacearskij, de lângă Kislovodsk, au permis să se constate că pandantive, de cele mai multe ori, au fost descoperite pe oasele toracelui în mormintele unor bărbaţi. Plecând de la aceasta s-a acreditat ideea că piesele ar face parte din atributica hainelor bărbăteşti şi erau agăţate la gât sau prinse pe piept (Рунич 1968, 210-213). Această ipoteză este susţinută de G. Afanasiev şi de V.B. Kovalevskaja, cu precizarea că ultima cercetătoare admite că unele pandantive, considerate de către aceasta „solare", reprezentând cai şi călăreţi încadraţi într-un cerc de bronz, fac parte din inventarul mormintelor aparţinând unor femei (Ковалевская 1978, 114).

Cercetătoarea Z.H. Albegova a susţinut ipoteza precum că amuletele în formă de cai şi călăreţi ar face parte din inventarul funerar al unor morminte de femei, specificând că ele ar reprezenta detalii ale costumul unor preotese, utilizate în calitate de piesă apotropaică (Алберова 2001, 95).

Ipoteza că amuletele ar aparţine bulgarilor lui Asparuch (protobulgarilor), pusă în legătură cu pătrunderea lor spre Balcani în jurul anului 680 (Аладжов 1983, 277; Рашев 1984, Teodor 1999, 78-79; Musteaţă, 2005, 115; Stanilov 2006, 254), nu este confirmată cu materiale care ar susţine cadrul cronologic menţionat. Este puţin probabilă şi presupunerea, exprimată de unii cercetători, că piesele ar fi pătruns împreună cu pecenegii, fiind preluate de aceştia din contactele cu alanii (Ioniţă 2008, 455). Am putea admite această supoziţie doar în cazul când grupuri de alani războinici i-ar fi însoţit pe pecenegi în înaintarea lor spre vest, aşa cum presupune şi Adrian Ioniţă.

Trebuie să menţionăm că absoluta majoritate a pieselor descoperite în Europa Răsăriteană, atât în Caucazul de Nord, cât şi regiunea Doneţului de Nord, a Oskolului şi a Donului, provin din complexe şi medii culturale aparţinând alanilor, constituind una din particularităţile culturii materiale ale acestor comunităţi (Плетнева 1967, 161; Афанасьев 1973, 36; Ковалевская 1984, 161). Pe de altă parte, grupuri de alani s-au stabilit, în diferite perioade istorice, în spaţiul est-carpatic (Brătianu 1988, I, 215-219; Ciocâltan 1995, 935-955; Tentiuc 2008, 105-119).

În urma analizei materialelor complexelor funerare din cimitirele de la Hansca-Căprăria şi Hansca-Limbari, ancorate cronologic în secolele X-XIV, arheologul Ion Hâncu a evidenţiat două categorii de morminte aparţinând unor populaţii

[12] Este posibil ca între cele două tipuri de pandantive, prezentate de noi, să existe diferenţe cronologice, însă la nivelul actual de cunoaştere lucrurile nu sunt foarte clare. Daca relaţia dintre palierele cronologice ale pandantivelor din tipul I şi tipul II nu este una foarte sigură, acestea putând să coexiste în perioada secolelor IX (X)-XI, atunci cea din tipul III pare a fi cea mai târzie. Prezenţa florii de crin în calitate de simbol heraldic pe pandantiv ne face să presupunem că acesta ar putea fi încadrat cronologic în secolul al XIII-lea, fără a putea aduce argumente concludente în acest sens. Încercarea noastră de a atribui acest pandantiv secolelor VIII-IX d. Chr. nu este confirmată de alte materiale (vezi: Tentiuc 2009, 443-445).

distincte: romanicilor băştinaşi care îşi înmormântau defuncţii utilizând ritul creştin şi unei populaţie alogene, care îşi înmormântau decedaţii într-o zonă periferică a cimitirului, gropile funerare ale acestora având orientare meridională. În opinia reputatului medievist această populaţie a pătruns în regiune după mijlocul secolului al X-lea (Хынку 1970, 64-66; idem 1973, 58-62; idem 1999, 5-7).

La concluzii asemănătoare ajunge şi Gheorghe Postică care, în urma studierii materialelor arheologice din aşezarea eponimă, menţionează că „în secolul X, judecând după materialele de la Hansca, în regiunea centrală a Moldovei are loc infiltrarea unor grupuri izolate de migratori din stepele nord-pontice" (Postică 1994, 113). Tot el presupune că într-o perioadă ulterioară, în secolul al XI-lea în aşezarea Hansca „a apărut un grup nu prea mare alcătuit din alani, care s-a aşezat cu traiul la marginea de nord-est a aşezării" (Postică 1994, 115).

Vom atrage atenţia că spre deosebire de pecenegi, uzi sau cumani, aflaţi într-o fază „pasionară" şi care apar frecvent pe paginile cronicilor din secolele X-XIII, alanii sunt menţionaţi doar episodic. Iu. Kulakovskij considera credibilă informaţia din scrisoarea patriarhului de Constantinopol Nicolae Misticul, adresată ţarului Simeon al Bulgariei în anul 922, în care încerca de a-l abate pe acesta de la război împotriva Bizanţului. Vorbind despre coaliţia pe care o pregăteşte împăratul bizantin, patriarhul enumără printre ei ruşii, pecenegii, turcii din Occident (ungurii) şi *alanii* (Nicolaus Misticus, 23, 13-21 (col. 149D). Prezenţa alanilor alături de seminţiile enumerate, pare a indica, în opinia cercetătorilor, aflarea lor în proximă apropiere, poate chiar în teritoriile de la nord de gurile Dunării (Кулаковский 1899, 54).

Mânuind cu desăvârşire armele şi arta militară alanii s-au remarcat în special prin calităţile combative şi cele de mercenari. Misionarul franciscan Ioan de Marignolli susţinea că mongolii au cucerit China cu ajutorul alanilor (Ciocâltan 1995, 935), iar Georgios Pachymeres, vorbind despre cei de la nordul Dunării de Jos, considera că aceştia "erau tovarăşi de luptă ai lui Nogai şi cei prin care acela dobândise izbânzi" (Georgios Pachymeres).

Analiza materialelor obţinute în urma investigaţiilor arheologice şi coroborarea lor cu informaţiile documentelor scrise a permis cercetătorilor să evidenţieze câteva valuri succesive de pătrundere şi, respectiv, perioade cronologice, când alanii s-au manifestat plenar în spaţiul est-carpatic şi la nordul gurilor Dunării (Tentiuc 2008, 105-119).

Chiar dacă alanii nu au reuşit, după cum s-a atras atenţia, să constituie vreodată în regiunile est-carpatice, în toată perioada evului mediu, o formaţiune politico-statală (Spinei 1994, 231) totuşi, unii autori, pornind de la apariţia repetată în sursele documentare a menţiunii „ţara alanilor", „domnia alană", evocă prezenţa în zonă a unei „mărci alane de frontieră" fondată de Nogai şi reorganizată de Tokta (Ciocâltan 1995, 940; Chirtoagă 1999, 55-56). Această structură statală ar fi existat la nordul gurilor Dunării la sfârşitul secolului al XIII-lea şi la începutul celui următor, fiind antrenată în războiul fratricid mongol.

Persistenţa comunităţilor alane în regiunile de la nordul gurilor Dunării şi în unele zone din partea de sud, dar şi de nord a teritoriului est-carpatice, unde se impun ca forţă militară, în special în perioada de până la formarea statului feudal moldovenesc, este cel mai bine documentată în cronicile vremii însă, totodată, este şi una dintre cele mai controversate. Având în vedere prezenţa alanilor pe teritoriul Moldovei medievale, Gheorghe I. Brătianu se exprima, la un moment dat, foarte sugestiv: „Dacă la sfârşitul evului mediu alanii au ocupat multă vreme Moldova actuală, avem motive să ne întrebăm dacă un anume tip de ţăran moldovean, ce a fost luat mult timp drept o îndepărtată supravieţuire a celţilor emigranţi în această regiune, din cauza ochilor albaştri şi a părului bălai sau roşcat, nu este mai plauzibil un descendent al alanilor care au lăsat de altfel urme fără echivoc în toponimia ţării" (Brătianu 1988, I, 217)[13].

Pentru regiunile cercetate cu privire la prezenţa alanilor medievali poate fi menţionată persistenţa mai multor toponime din spaţiul est-carpatic, printre care şi numele marelui centru urban medieval Iaşii, – capitala de mai târziu a Ţării Moldovei –, ipoteză susţinută de unii istorici şi negată categoric de alţii (Giurescu 1967, 242-248;

[13] Vezi aici şi nota editorului (Victor Spinei), sub vocea 21, în care se specifică precum că prezenţa alană în evul mediu în spaţiului carpato-nistrean nu a fost nici numeroasă şi nici de lungă durată pentru a influenţa tipul somatic al populaţiei romanizate de la răsărit de Carpaţii Orientali.

Mohlenkamp 1984, 62-65; Ciocâltan 1995, 940, 945[14]; Bădărău, Caproşu 2007, 26-27).

La sfârşitul secolului XIX cercetătorii F. Brun şi Iu. Kulakovski nu puneau la îndoială prin nimic originea toponimului viitoarei capitale şi metropole moldovene şi legătura numelui de prezenţa asilor (=alanilor) (Брун 1879, 356; Кулаковский 1899, 66). În legătură cu aceştia ei pun şi toponimul Iasca, existent până în prezent la Nistrul de Jos, situat vis-à-vis de satul Olăneşti (r-nul Ştefan Vodă)[15]. De aceeaşi părere este şi Gh.I. Brătianu considerând că aceste toponime păstrează amintirea şederii alanilor în partea răsăriteană a viitoarei Moldove (Brătianu 1988, 168).

Investigaţiile din ultimii ani aduc noi argumente cât priveşte pătrunderea şi staţionarea în apaţiul est-carpatic şi la nord de gurile Dunării a alanilor. Războinici prin excelenţă, aceştia, independent sau în cadrul unor organisme social-politice ale pecenegilor sau cumanilor, dar şi ale tătarilor, spre deosebire de aceştia, nu au lăsat evidente urme materiale (în aşezări sau necropole) în spaţiul de la est de Carpaţii Orientali. Cu toate acestea anumite categorii ceramice, unele morminte din necropolele din secolele X-XIII din partea centrală a Moldovei, pare să fi aparţinut şi alanilor. Tot în legătură cu prezenţa lor în această regiune, în opinia noastră, sunt şi reprezentările de cai şi călăreţi, realizate în bronz, cu o semnificaţie aparte, atribuite de noi tipului Hansca.

Bibliografie

Bădărău, Caproşu 2007: D. Bădărău, I. Caproşu, Iaşii vechilor zidiri până la 1821, Ed. a II-a, revăzută (Iaşi 2007).

Brătianu 1988: Gh.I. Brătianu, Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană, Ed. îngrijită, studiu introductiv, note şi bibliografie de V. Spinei, vol. I (Bucureşti 1988).

Chirtoagă 1999: I. Chirtoagă, Din istoria Moldovei de sud-est până în anii 30 ai secolului al XIX-lea (Chişinău 1999).

Ciocâltan 1995: V. Ciocâltan, Alanii şi începutul statelor româneşti. Revista istorică 11-12, tom VI, 1995, 935-955.

Corman 1998: Ig. Corman, Contribuţii la istoria spaţiului Pruto-Nistrian în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Chr.) (Chişinău 1998).

Giurescu 1967: C.C. Giurescu, Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea (Bucureşti 1967).

Hâncu 1999: I. Hâncu, Semnificaţia culturală şi istorică a obiceiurilor de înmormântare folosite în evul mediu timpuriu de către locuitorii din Moldova. Revista de istorie a Moldovei 3-4, 1999, 5-7.

Ioniţă 2008: A. Ioniţă, O figură stilizată de călăreţ provenind din zona lacului Amara (jud. Buzău). In: Vocaţia istoriei. Prinos prof. Şerban Papacostea (Brăila 2008), 453-458.

Istoria 1980: Istoria oraşului Iaşi (Iaşi 1980).

Musteaţă 2005: S. Musteaţă, Populaţia spaţiului Pruto-Nistrian în secolele VIII-IX (Chişinău 2005).

Mohlenkamp 1984: R. Mohlenkamp, Contribuţii la istoria oraşului Iaşi în secolele XIV-XV. In: Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol", 21 (Iaşi 1984), 62-65.

Postică, Cavruc 1989: Gh. Postică, V. Cavruc, Investigaţii arheologice a aşezării Petruha din anul 1988 (Chişinău 1989). Arhiva MNAIM, nr. inv. 291a.

Postică 1994: Gh. Postică, Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. Studiu arheologic pe baza ceramicii din aşezarea Hansca (Chişinău 1994).

Spinei 1994: V. Spinei, Moldova în secolele XI-XIV (Chişinău 1994).

Spinei 2003: V. Spinei, The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to Thirteenth Century (Cluj-Napoca 2003).

[14] Aici, la nota 88, autorul consideră că tătarii i-au cantonat pe alani pentru a păzi şi administra cel mai de seamă dintre vadurile de pe cursul mijlociu al Prutului. Probabil autorul are în vedere vadul de la Ţuţora, aflat la doar câţiva kilometri de Iaşi, unde cercetătorii de la Institutul de Arheologie, Iaşi au efectuat cercetări arheologice pe malul drept al râului. Rezultatele investigaţiilor ne sunt cunoscute parţial. Vom menţiona că în anii 2008-2009 cercetătorii de la Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei (Chişinău) şi de la Muzeul de Istorie şi Etnografie din Ungheni au făcut câteva sondaje arheologice pe malul stâng al Prutului, în apropierea câmpiei Ţuţorei, cu scopul de a identifica aşezarea omonimă, situată în apropierea vadului amintit.

[15] În legătură cu ultimul toponim, Olăneşti, la un moment dat s-a acreditat ideea că numele corect al satului ar fi Alaneşti, deci, conţinând radicalul alan. Vezi: Кулаковский 1899, 69 şi nota 2.

Tentiuc 1998: I. Tentiuc, Plastica miniaturala de lut din perioada evului mediu timpuriu din Moldova. Tyragetia VI-VII, 1998, 115-128.

Tentiuc 2009: I. Tentiuc, Des considerations sur la presence de quelques groupes des Alans a l'ouest des Carpates Orientaux pendant le Haut Moyen Age. In: (Ed. D. Aparaschivei) Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata (Bucureşti 2009), 439-454.

Teodor 1999: D.Gh. Teodor, Elemente nomade din secolele VI-VIII d. Hr. în regiunile de la est şi sud de Carpaţi. Mousaios V, 1999, 71-90.

Афанасьев 1973: Г. Е. Афанасьев, Бронзовые фигурки всадников из аланских погребений Северного Кавказа. В сб.: Труды Государственного Эрмитажа, вып. 36 (Ленинград 1973), 36-38.

Брун 1879: Ф. Брун, Черноморье, I (Одесса 1879).

Добролюбский 1986: А.О. Добролюбский, Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья (Киев 1986).

Ковалевская 1978: В.Б. Ковалевская, Изображение коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. В сб.: Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы (Москва 1979), 111-120.

Ковалевская 1981: В. Б.Ковалевская, Центральное Предкавказье. В: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР (Москва 1981), 83-90.

Ковалевская 1983: В.Б. Ковалевская, Антропоморфные амулеты VI-IX вв. на Северном Кавказе. КСИА, вып. 176, 1983, 43-50.

Ковалевская 1984: В.Б. Ковалевская, Кавказ и аланы. Века и народы (Москва 1984).

Кулаковский 1899: Ю. Кулаковский, Аланы по сведениям классических и византийских писателей. В сб.: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Отд. II (Киев 1899), 1-73.

Нестеров 1990: С.П. Нестеров, Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья (Новосибирск 1990).

Плетнева 1967: С.А. Плетнева, От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. МИА 142, 1967.

Плетнева 1986: С. А. Плетнева, Хазары (Москва 1986).

Субботин, Черняков 1982: Л.В. Субботин, И.Т. Черняков, Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная. В сб.: Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье (Киев 1982), 160-162.

Сырбу, Тентюк 1991: В. Сырбу, И. Тентюк, Зооморфная пластика: мировоззрение и представление. В сб.: Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V век н.э.). Материалы международной Конференции, Кишинев, 10-14 декабря 1990 (Кишинев 1991), 243.

Тентюк 1990: И. Тентюк, Мелкая глиняная пластика и некоторые аспекты идеологических воззрений раннесредневекового населения Молдовы. Buletinul Academiei de Ştiinţe a RSS Moldova, seria Ştiinţe Sociale, 3 (95) (Chişinău 1990), 55-66.

Тентюк 2007: І. Тентюк, Pax Chazarica и регионы к востоку от Карпат в VIII-X вв. В сб.: Международные отношения в бассейне Черного Моря в древности и средние века. Материалы XII международной научной конференции (26-31 мая 2007 г.) (Ростов на Дону 2007), 98-101.

Хынку 1970: И.Г. Хынку, Лимбарь – средневековый могильник XII-XIV веков в Молдавии (Кишинев 1970) 64-66.

Хынку 1973: И.Г. Хынку, Кэпрэрия – памятник культуры X-II вв. (Кишинев 1973).

Хынку 1975: И.Г.Хынку, Исследование селища Ханска (X-XIV вв.). В сб.: Археологические открытия 1974 года (Москва 1975), 448-449.

About horse rider pendants from the early Medieval period in the Prut-Dniester area

Abstract

A special interest among the pieces from the early medieval period with particular significance is presented by the so-called bronze pendants depicting horses and horse riders executed more or less schematically, found during archaeological excavations and surveys or found accidentally. Their area of circulation includes regions stretching from the Volga and Northern Caucasus to the east and the Balkan Peninsula and Central Europe to the west. Most of them were discovered in Russia, Ukraine, Romania, Bulgaria, Macedonia, Serbia and Hungary.

In the space between Prut and Dniester several such objects are known, belonging to different typological models. These were discovered at Hansca (Ialoveni), Pohorniceni-Petruha (Orhei), Briceni, Cantemir, Bolgrad (reg. Odesa) and in two unknown localities from the Republic of Moldova.

The amulets hold a particular place among the pendants classified by us as type I or Hansca type. In the area which is being investigated four objects representing horses and horse riders are known without close analogies. They show generally a rider in profile heading towards the left. The saddled horse is small, with a long neck, graciously arched. The riders flexed legs makes us assume that he is supporting them on stirrups. The rider wears long boots, bent upward. The riders' boots are connected with the front and rear legs of the equid. The distinctive element of this object category is that the individual holds the horse crest (holds the reins?) with his right arm, while the left arm adheres flexed to the chest.

The discovery of certain closed archaeological complexes (Hansca) allows dating the Hansca type amulets to the 10th-11th centuries. As hypothesis, we can assume that these objects penetrated to the Prut-Dniester space together with the groups of Iranian Allans from the Northern Caucasus. The presence of Allans to the north of Danube mouth is confirmed by written documentary sources also.

The second type is represented by amulets in which the rider is heading towards the left and holds a long curved sword with both hands. These pieces seem to be earlier and can be dated to the 9th – first half of the 10th century

List of illustrations:

Fig. 1. Medieval bronze pendants representing horses and horse riders from Prut-Dniester space: 1 - Pohorniceni-Petruha; 2 - Briceni; 3 - Cantemir; 4 - Hansca; 5-6 - unknown localities from Moldova.

К вопросу о средневековых бронзовых фигурках всадников Прутско-Днестровского междуречья

Резюме

Среди материалов, относящихся с периоду раннего средневековья Пруто-Днестровского междуречья, выявленные в процессе археологических раскопок, археологических разведок или обнаруженные случайно, выделяются бронзовые фигурки, изображающие всадника на лошади. Ареал распространения бронзовых фигурок всадников включают регионы, начиная от Среднего Дона и Северного Кавказа на Востоке до Центральной и Юго-Восточной Европы на Западе. Больше всего находок обнаружено на юге России, на территории Украины, Румынии, Болгарии, Македонии, Сербии и Венгрии.

На территории Пруто-Днестровского междуречья обнаружено несколько бронзовых фигурок всадников, относящихся к разным типологическим моделям. Они были найдены на поселениях Ханска (Яловень), Похорничень-Петруха (Орхей), Бричень, Кантемир, Болград (Одесская обл.) и в двух других неизвестных населенных пунктах Республики Молдова.

Из фигурок исследованного нами региона выделено два типа. К первому типу, или типу Ханска, относятся четыре фигурки. Они изображают лошадь и всадника повернутого влево, на небольшой оседланной лошади. Всадник изображен в профиль. Изгиб ног всадника свидетельствует о наличии стремян. Ноги всадника, обутого в длинные с повернутым вверх носком сапожках (?), соединены с передними и задними ногами лошади. Правой рукой всадник держит поводья а левая, сильно изогнутая в локтевой части, прижата к грудной части туловища. Часть фигурки, изображающая голову, имеет сквозное отверстие для подвешивания.

По нашему мнению, этот тип бронзовых фигурок всадника, не имеющий прямых аналогий в других регионах, датируется X - первой половиной XI-го века и может быть связан с пребыванием в регионе к востоку от Карпат групп ирано-язычных аланов. Их присутствие к северу от устьев Нижнего Дуная засвидетельствовано письменными источниками.

Ко второму типу относятся две фигурки всадников. Изображены лошадь и всадник скачущие влево. Всадник повернут туловищем влево, смотрит на зрителя. Обеими руками держит длинную, слегка изогнутую саблю. Всадник обут в короткую обувь, которая не задевает ноги лошади, как на фигурках первого типа. Эти фигурки относятся к IX - первой половине X века.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Бронзовые фигурки всадников из Прутско-Днестровского междуречья: 1 - Похорничень-Петруха; 2 - Бричень; 3 - Кантемир; 4 - Ханска; 5-6 - Молдова, место нахождения неизвестно.

1.06.2010

Dr. Ion Tentiuc, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: ion_tentiuc@yahoo.com

УКРЕПЛЕНИЯ ГОРОДИЩА МЕРЕШЕУКА-ЧЕТЭЦУЕ

Иван Власенко

Местоположение памятника. Многослойное поселение-городище Мерешеука расположено в 600-800 м к северо-востоку от одноимённого села р-на Окница, в урочище Четэцуе на высоком сланцевом мысовидном холме-останце грушевидной формы, вытянутом с востока на запад вдоль правого берега Днестра (рис. 1). Останец образовался в результате тектонического разлома и входит в состав геологического памятника. Его середина возвышается на 50-70 м над уровнем зеркала реки и с северной стороны достигает крутизны 40-45°. Здесь вдоль останца проходит железная дорога, частично разрушившая его основание. С востока и юго-востока он округло расширяется, постепенно понижается и огибается шоссейной дорогой Отачь-Окница. В западной части останец сужен до низкого хребтовидного перешейка, которым соединяется с высоким коренным берегом р. Днестр. В настоящее время перешеек прорезан ручьём Сэлтэрец, протекающим через село и впадающим в Днестр. По сведениям жителей, первоначально русло ручья огибало останец с юго-востока, то есть проходило по трассе современной автодороги, где с противоположного городищу склона берёт начало источник, ранее вливавшийся в Сэлтэрец.

С востока на городище поднимается единственная дорога, рядом расположен небольшой заброшенный карьер по добыче сланца. Бóльшая часть памятника занята лиственным лесом и лишь небольшой участок в восточной стороне, расположенный напротив железнодорожного переезда, распахивался.

Таким образом, в древности останец представлял собой естественную природную крепость, северные крутые склоны которого омывались водами Днестра, а южные и восточные, более пологие, ограждались ручьём, пойма которого к тому же, по всей видимости, была заболоченной.

Фортификационные сооружения цитадели (рис. 1/2) возведены исходя из естественных защитных свойств рельефа местности. В западной части низкий вал со рвом пересекает наиболее узкую и пологую часть перешейка. В 100 м выше по склону перешеек очевидно эскарпировался. Примерно на уровне эскарпа в восточной и юго-восточной, наиболее доступных для штурма сторонах городища, расположен оплывший вал дуговидной формы. Один конец вала обрывается у северного крутого склона останца, другой – плохо прослеживается и, видимо, примыкает к эскарпу. В 40-50 м от этого вала расположена внутренняя оборонительная линия в виде более высокого вала со рвом, по конфигурации повторяющая форму первой и оконтуривающая центральную площадку городища диаметром около 100 м. Северный склон в местах соприкосновения с валами носит слабые следы эскарпов. Общая укреплённая площадь цитадели составляет около 2 га. Возможно, по верхнему периметру останца проходила ещё одна оборонительная линия в виде частокола, которая в восточной и юго-восточной частях могла ограничивать третью укреплённую площадку, о чём косвенно может свидетельствовать наличие средневекового культурного слоя. Таким образом, населением была полностью использована вся пригодная для жизни и хозяйственной деятельности площадь городища.

История изучения. Городище открыто в 1949 г. Т.С. Пассек. В 1950 г. в результате шурфовки Трипольской (Днестровской) экспедицией под её руководством была установлена многослойность памятника, отмечено наличие горизонта культуры Кукутень-Триполья, слоёв раннего железного века, черняховской и древнерусской культур (Пассек 1952, 16; Пассек 1955, 15-31). Позднее Т.С. Пассек по керамике выделила этапы BII и **γ**II Триполья (Пассек 1961, 143-144) В.И. Маркевич датировал памятник этапом **γ**II (Маркевич 1973, 82).

Tyragetia, s.n., vol. IV [XIX], nr. 1, 2010, 235-248.

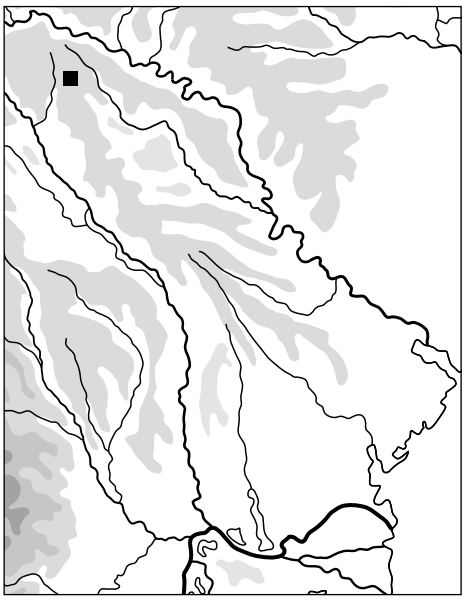

1

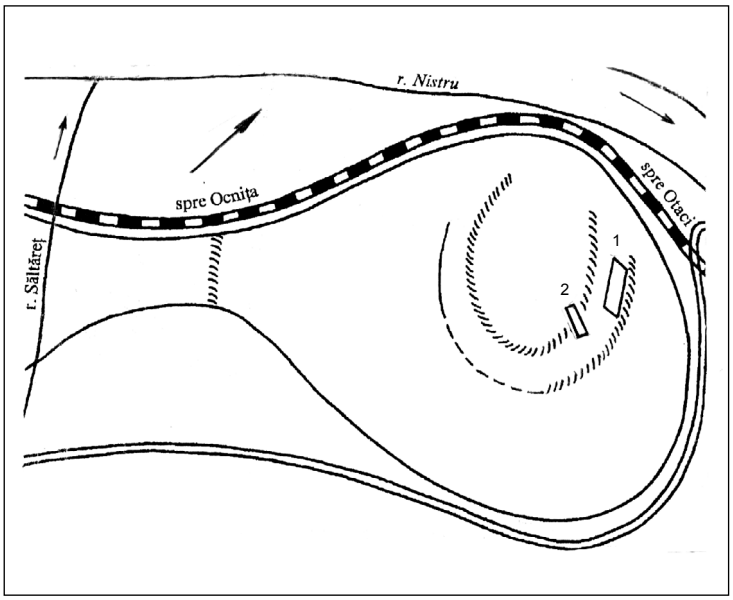

2

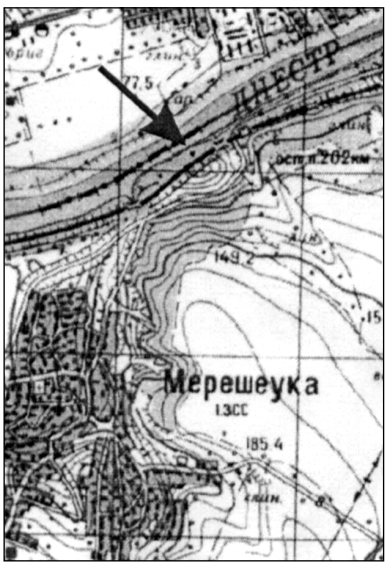

3

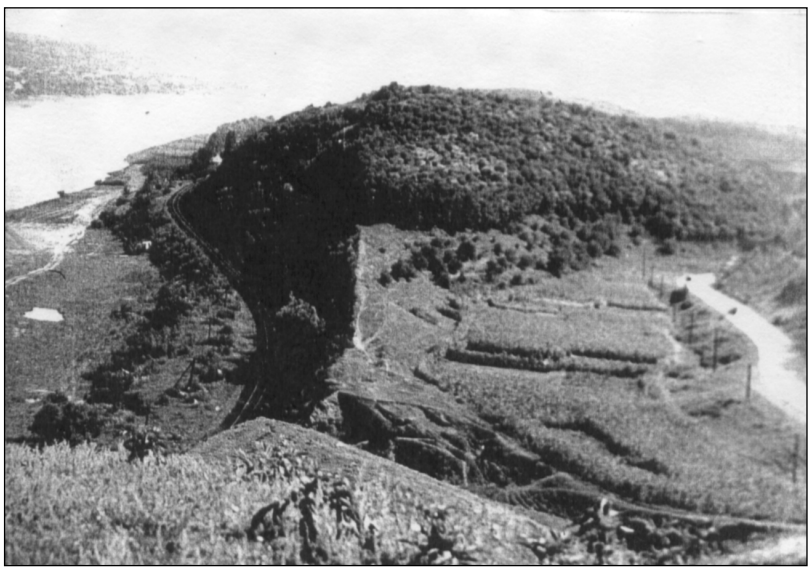

4

Рис. 1. Городище Мерешеука-Четэцуе. 1 - Расположение городища на карте Республики Молдова; 2 - визуальный план городища (1 - раскоп 1980г., 2 - разрез вала и рва); 3 - расположение городища на топографической карте; 4 - вид на городище с запада.

В 1975 г. городище шурфовал В.А. Дергачёв. Привлекая материалы Т.С. Пассек, он показал присутствие на поселении слоя типа Гординешть, относящегося к позднему Триполью (Дергачёв 1980, 86).

Горизонт раннего железного века нашёл отражение в трудах А.И. Мелюковой, отнёсшей его к западно-подольской группе памятников скифского времени – гальштату (Мелюкова 1958, 33-35). Этой же точки зрения придерживались В.Л. Лапушнян, И.Т. Никулицэ и М.А. Романовская (Лапушнян, Никулицэ, Романовская 1974, 10; Лапушнян 1979, 24). А.И. Мелюкова в одной из более поздних монографий относит поселения раннего железного века в районе Могилёва-Подольского - Отачь (в том числе и Мерешеуку) к памятникам чернолесской культуры (Мелюкова 1979, 32).

Слой культуры Сынтана де Муреш-Черняхов отражён в работах Г.Б. Фёдорова и Э.А. Рикмана (Фёдоров 1957, 280; Рикман 1975, 63).

Памятник Мерешеука-Четэцуе, как древнерусское городище без его конкретной датировки отмечен Г.Б. Фёдоровым и Г.Ф. Чеботаренко (Фёдоров 1957, 298; Фёдоров, Чеботаренко 1974, 74).

Исследования 1980 г. В 1980г. Древнерусской экспедицией в северо-восточной части городища на свободном от леса участке между внешним и внутренним валами (ближе к первому) были проведены раскопки площадью 208 м² (рис. 1/2), выявившие мощные напластования культурного слоя, доходящие до 1,5 м.

Раскопки позволили уточнить культурно-хронологическую характеристику памятника и отметить семь основных горизонтов: энеолит – среднее Триполье (этапы BI и BII), позднее Триполье (слои типа Брынзень-Цыганка и Гординешть), а также слои чернолесской и черняховской культур. Исследования предоставили возможность датировать древнерусский культурный горизонт XII-XIII вв., но не решали вопроса о времени возведения фортификаций, т.к. укреплённые поселения были присущи не только древнерусской, но также трипольской и чернолесской культурам.

Среди полученных материалов можно отметить несколько орудий, предположительно относящихся к эпохе бронзы – бронзовый лавролистный черенковый нож (рис. 3/6), обушковую часть полированного молотка или боевого топора из чёрного змеевика (рис. 3/5), фрагмент кремнёвого вкладыша (рис. 3/7). Кроме того, была найдена стенка лепного горшка VIII-IX вв. и два фрагмента белоглиняных сосудов XVII-XVIIIвв., покрытых зелёной поливой.

Более полное описание результатов этих работ по энеолиту отражено в публикациях В.Я. Сорокина и И.Г. Власенко (Сорокин 1983а, 102-111; Сорокин 1983б, 213-217; Сорокин, Власенко 1985, 58-64), по раннему железному веку – О.Г. Левицкого (Левицкий 1987, 92-106), по черняховской культуре – И. Власенко и А. Попы (Vlasenco, Popa 2001, 84-85), по древнерусской культуре – И.Г. Власенко (Власенко 1983, 77-88).

Раскопки 1984 г., методика работ. В 1984 году был разрезан наиболее высокий вал со рвом, в результате чего получены данные, позволившие изучить стратиграфию укреплений, выявить их конструктивные особенности, установить достоверную дату их возведения, а также в какой-то мере совершить попытку реконструкции внутренней оборонительной линии цитадели (Власенко 1985, 17-75).

Разрез выполнен в лесу двухметровой перпендикулярной траншеей длиной 18 м (рис. 1/2; 2) в 43 м от северного обрывистого склона, в 25-30 м к югу от раскопа 1980 г. Траншея ориентирована с юго-запада на северо-восток, в этом же направлении пронумерованы квадраты со стороной в 2 м, угол между направлением на север и разрезом составил 60°. За нулевую точку была принята современная вершина вала (стык квадратов 3 и 4). Отметка глубин производилась от современной дневной поверхности.

Стратиграфия разреза (рис. 2) показала, что фортификационные сооружения цитадели возведены на довольно мощном культурном слое предшествующих горизонтов. Заполнение древних сооружений у дна траншеи снималось на 0,4-0,6 м пока не была достигнута убеждённость, что оно не было потревожено в период раннего средневековья. Верхняя часть насыпи вала и заполнения рва состояли из культурного слоя чёрного цвета мощностью от 0,8-2 м на валу, до 2,7 м во рву, а за его пределами всего 0,4 м. У правой (юго-восточной) стенки разреза во рву находился небольшой современный перекоп глубиной до 40 см и выброс из него. Трапециевидный ров, у дна заполненный суглинком, прорезал золистые напластования энеолита и был углублён в материк на 1,8-1,9 м. Ширина рва по дну 0,8-1 м, в верхней части до 5 м, глубина 3,3-3,5 м.

Вал в нижней части эскарпировался и срезал древний культурный слой, а на вершине его подошва в виде коричневатого линзовидного слоя толщиной 0,5-0,6 м, содержащего средневековые материалы, покоилась на находящимся in situ заполнении энеолитических сооружений, в которых выявлены остатки отопительных конструкций – очага и двух печей.

В чернозёме залегал слой плотной глины, начинавшийся у современной вершины вала и опускавшийся почти параллельно его внешнему скату в ров, где он углублялся и закруглялся (особенно внизу) и постепенно сходил на нет. Толщина слоя на валу от 0,1 до 0,4 м,

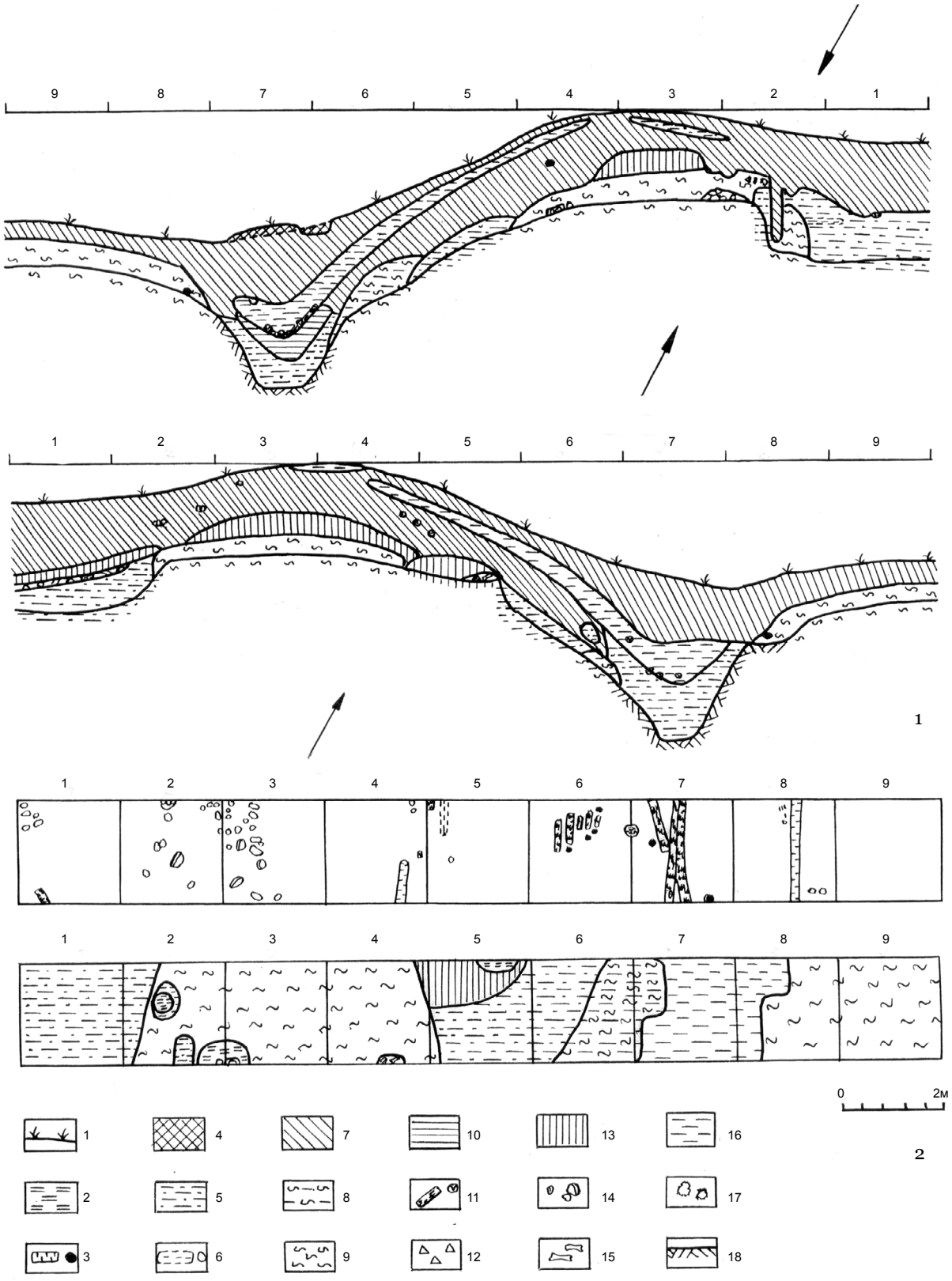

Рис. 2. Городище Мерешеука-Четэцуе. Разрез вала и рва: 1 - профиль юго-восточной стенки разпеза; 2 - профиль северо-западной стенки разреза; 3 - скопление камней и остатков брёвен в плане; 4 - план донной части траншеи. Условные обозначения: 1-современная дневная поверхность, 2 - современный перекоп, 3 - чернозём, 4 - серый грунт, 5 - коричневый грунт, 6 - глина, 7 - обожённая глина, 8 - суглинок, 9 - золистый суглинок, 10 - обугленное дерево, 11 - камни, 12 - обмазка, 13 - след бревна в грунте, 14 - древесный тлен, 15 - интенсивно золистый грунт, 16 - керамика, 17 - кости, 18 - материк.

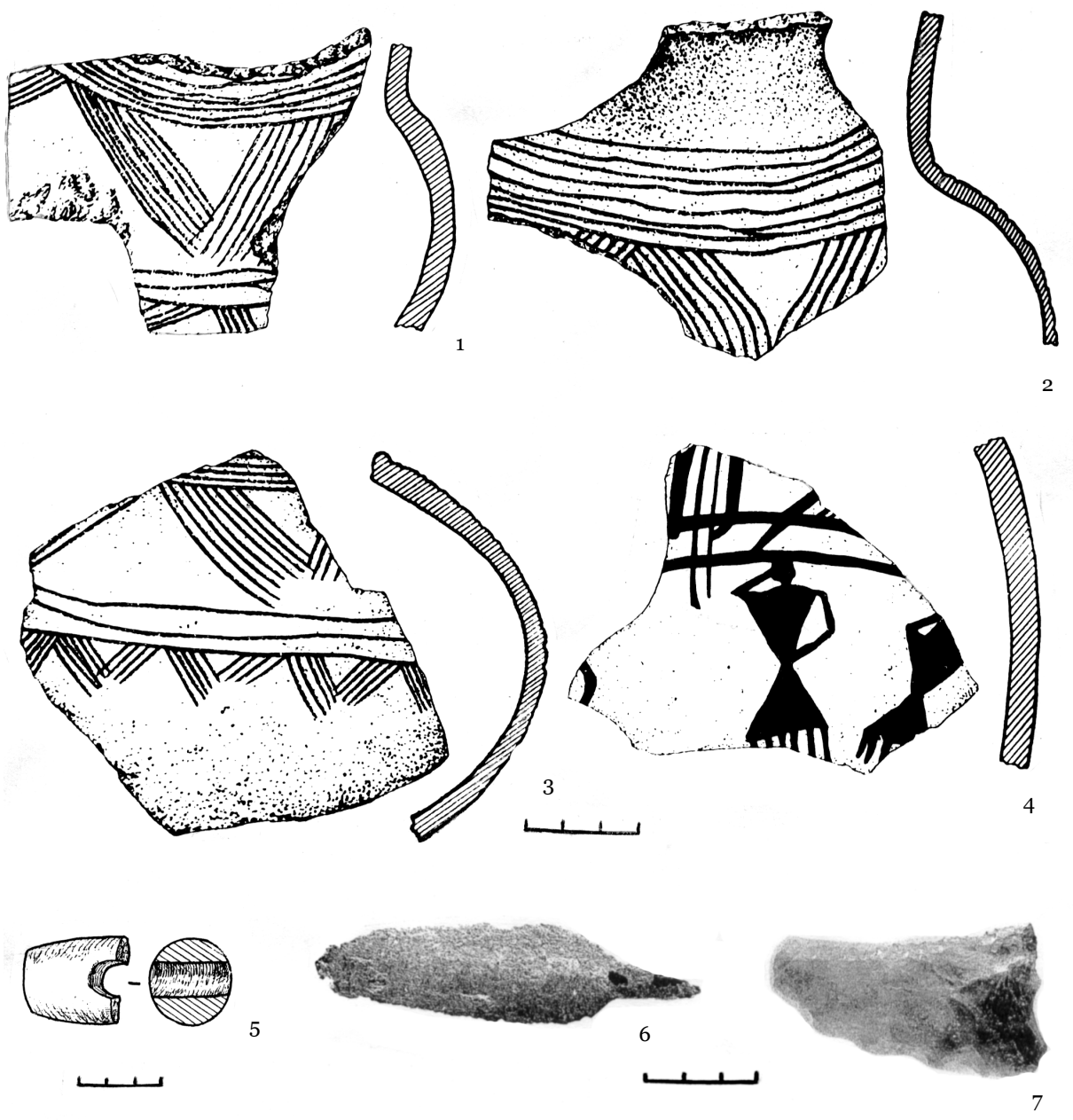

Рис. 3. ГородищеМерешеука-Четэцуе: 1-4 - трипольская керамика из разреза; 5-7 - предметы эпохи бронзы из раскопа 1980 г.

а во рву до 0,6 м. Видимо, изначально глина была уложена на вершине вала, где она частично сохранилась в виде тонкой прослойки суглинка. Затем, особенно после гибели городища, большая часть глиняного слоя сползла по валу в полузаплывший ров и округлившись, приняла его форму.

В чернозёме и глине расчищены остатки двух истлевших и нескольких обугленных брёвен диаметром 0,1-0,2 м, длиной от 0,2 до 2 м, ориентированных, в основном, вдоль вала. Присыпанные грунтом истлевшие брёвна, видимо, крепили рыхловатую насыпь вала и откосы рва, а обугленные – скатились с горящей оборонительной стены. По всей видимости, стена состояла из несохранившихся деревянных срубов-городен, возведённых на древней вершине вала (Тимощук 1981, 136), а так как вал оплыл, то несколько сместилась и его вершина. Срубы дополнительно крепились двумя группами спаренных столбов, от которых

на глубине 90-110 см от современной дневной поверхности сохранились ямки диаметром 0,25-0,3 м различной глубины, выявленные в суглинке и рыхлом золистом грунте и заполненные мягким чернозёмом. По расстоянию между столбами в какой-то мере можно судить о ширине городен. Так, внутреннее пространство между ними составляло 0,8-1,2 м, а ширина городен снаружи, видимо, доходила до 2 м. На глубине от 0,25 до 1,55 м над столбовыми ямами залегало скопление камней из песчаника, известняка и кремня. Камни были различной величины от мелких до крупных, размерами 0,3×0,2×0,2 м. Они использовались либо для забутовки нижней части полых городен, либо для вымостки боевого хода камер-стрельниц, располагавшихся в верхней части городен. С внешней стороны вала подножье оборонительной стены было укреплено слоем глины, а с внутренней к ней примыкало углублённое сооружение, по-видимому, жилищно-хозяйственные клети, размеры которых установить не удалось из-за растущих деревьев. Заполнение клетей до глубины 1,0-1,5 м было нарушено перекопом XVII-XVIII вв. (найдена позднемолдавская керамика). Ниже чернозёмного заполнения перекопа вплоть до дна траншеи залегал слой слежавшегося суглинка, содержащего древнерусскую керамику.

Ширина вала в основании до начала клетей составляла около 8 м, реконструированная высота вала от древней поверхности около 3 м. Совместная высота вала и городен, видимо, достигала 6 м. Такая конструкция оборонительной линии в виде единой жилищно-фортификационной системы была типичной для крепостей, возведённых князьями по заранее разработанному плану (Тимощук 1981, 125-126).

В разрезе собрана обширная коллекция керамики и 172 вещевые находки из глины, кости, рога, кремня, песчаника, сланца и мела. В преобладающем большинстве и керамика и вещи относятся к горизонтам энеолита.

Трипольская керамика насчитывает 8799 фрагментов, в основном, она находилась в переотложенном виде и довольно трудно распределяется по культурно-хронологическим горизонтам, поэтому мы разделили её лишь по технологическим признакам на столовую и кухонную.

Столовая посуда доминирует и насчитывает 5448 фрагментов. Она изготовлена из хорошо подготовленного теста без видимых примесей, желтоватого или красноватого цвета, равномерного сквозного обжига. На заглаженной поверхности нанесён орнамент коричневой, чёрной или красной краской. Реже встречаются фрагменты украшенные каннелюрами. Отметим фрагмент стенки нижней части сосуда, на котором коричневой краской изображены две танцующие женщины в длинных платьях с бахромой (рис. 3/4). Кроме того, можно выделить 12 фрагментов стенок декорированных нарезным геометрическим орнаментом (рис. 3/1-3). Аналогичная керамика спорадически встречается на трипольских поселениях типа Гординешть и представляет определённый интерес для изучения этого культурно-хронологического горизонта.

Основным критерием для выделения кухонной керамики (3351 фрагмент) послужило наличие в её тесте примеси толчёной ракушки. Обжиг сосудов неравномерный, цвет от светло-жёлтого до чёрного. Некоторые венчики украшались небольшими налепными шишечками, встречается также орнамент в виде отисков шнура.

Чернолесская керамика представлена 597 фрагментами лепных сосудов, из которых 435 кухонных и 162 столовых. Полное описание чернолесской керамики из раскопок обоих лет приводится в публикации О.Г. Левицкого (Левицкий 1987, 92-106).

Индикатором для датировки городища XII-XIII вв. служит **древнерусская керамика**, которая полностью аналогична посуде с поселений Галицкой Руси (Малевская 1969, 3-14). Бóльшая её часть, из 1026 фрагментов и 13 фрагментов средневековых амфор найдена в заполнении рва и жилищно-хозяйственных клетей. Преобладающую массу керамики составляют обломки гончарных тонкостенных горшков средних размеров с отогнутыми наружу венчиками, короткой шейкой, высокими плечиками, коническим туловом и плоским дном. Хорошо подготовленное тесто сосудов либо без видимых примесей, либо содержит примесь мелкого песка. Обжиг не всегда равномерный. Цвет варьирует от серого до красного, иногда с различными

оттенками. Обычно верхняя часть горшков украшалась углублённым линейным или волнистым орнаментом, косыми насечками, либо штампом зубчатого колёсика. Встречается сочетание линейного и волнистого орнамента с насечками. Реже орнамент наносился по всему тулову (рис. 4/3; 5/9). На фрагменте днища одного горшка имеется выпуклое клеймо в виде круга (рис. 4/5), 6 фрагментов стенок покрыты белым ангобом. Диаметр горшков по венчикам от 12 до 20 см, по днищам – 8-11 см.

По оформлению верхней части сосуды делятся на 4 типа (Малевская 1969, 6-10; Власенко 1983, 84-85):

I тип - горшки, у которых край венчика утолщён либо утончён и загнут во внутрь, с внутренней стороны имеется желобок для крышки (55 фрагментов) (рис. 4/3, 4, 6, 11; 5/1).

II тип - сосуды с короткими венчиками, край которых косо срезан наружу и обычно с желобками под крышку (19 фрагментов), (рис. 4/1, 7; 5/4). М.В. Малевская утверждает, что

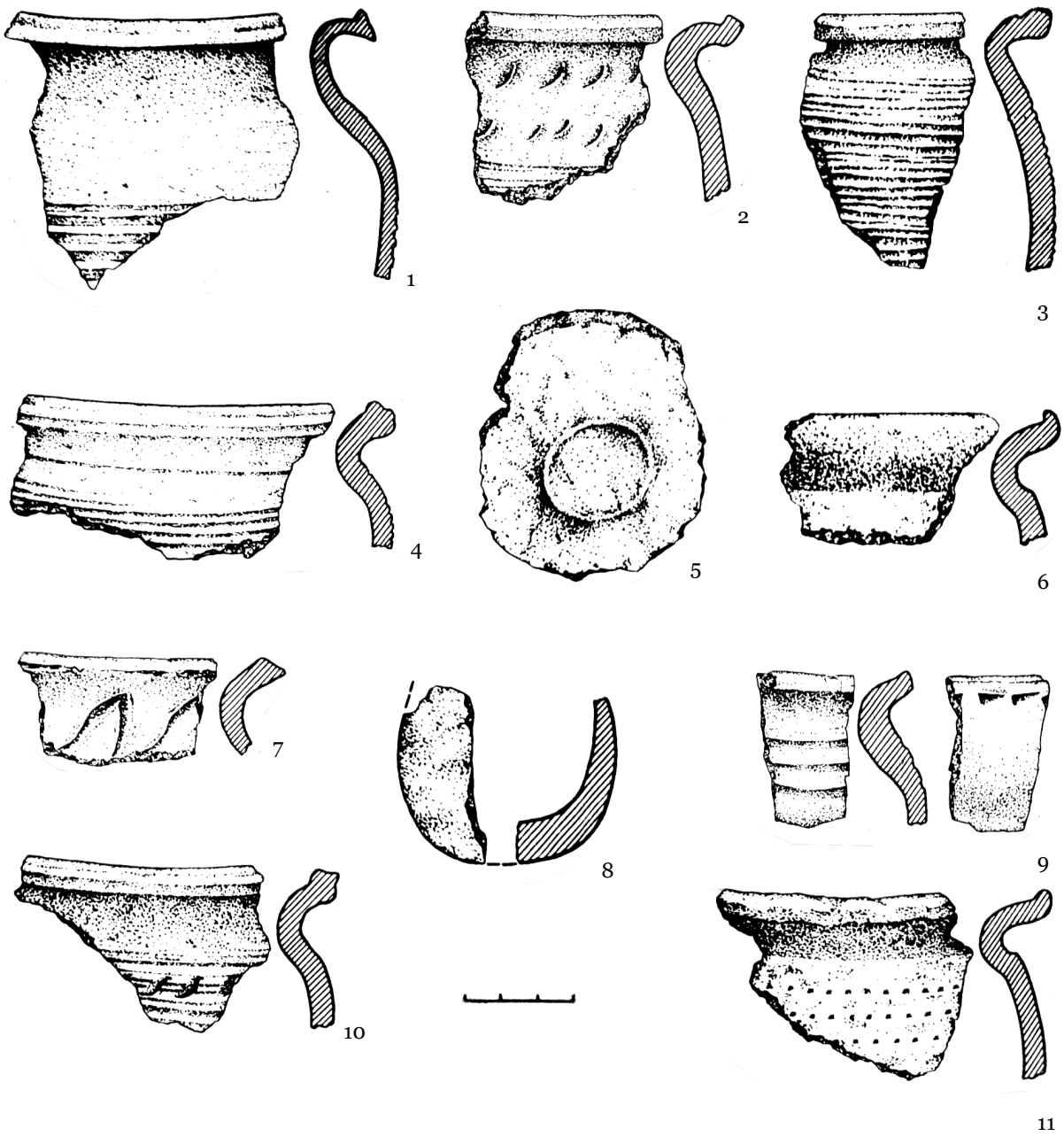

Рис. 4. ГородищеМерешовка-Четэцуе: 1-11 - древнерусская керамика из разреза.

этот тип горшков доминирует среди галицкой керамики и за пределами княжества встречается редко (Малевская 1969, 8).

III тип - горшки с горизонтально или почти горизонтально срезанными краями венчиков (19 фрагментов) (рис. 4/2, 10; 5/2).

IV тип - сосуды с округлыми или косо срезанными краями венчиков без дополнительного оформления (2 фрагмента) (рис. 4/9).

В заполнении рва найдено 3 фрагмента гончарных цилиндрических крышек (рис. 5/3, 5) из которых 1 покрыт углублённым концентрическим орнаментом и 2 фрагмента лепных тиглей баночной формы с выпуклыми днищами, изготовленных из огнеупорного теста (рис. 4/8; 5/7). Диаметр крышек 15-17 см, диаметр тиглей 6 см, толщина стенок 0,8 см.

Северопричерноморские амфоры представлены обломками (рис. 5/6, 8) больших красноглиняных узкогорлых сосудов с поднятыми выше горловины массивными ручками, грушевидным туловом покрытым частым рифлением и узким округлым дном. Подобные амфоры бытовали в XII-XIII вв. (Якобсон 1979, 110, рис. 68/6-8).

К этому же времени, видимо, относится и вырезанное из мела яйцо, найденное во рву. Подобные изделия, правда, вылепленные из глины, иногда находят на синхронных древнерусских поселениях (Седова, Беленькая 1981, 100, рис. 3/6-8).

В перекопе, нарушившем заполнение жилищно-хозяйственных клетей, собрано 25 фрагментов керамики XVII-XVIII вв., подразделяющейся на белую – 15 фрагментов (6 расписаны красной краской) и серую – 10 фрагментов (из них 14 лощёной). Таким образом, можно констатировать наличие на поселении восьмого культурно-хронологического горизонта, относящегося к позднемолдавскому времени.

Кроме всего в заполнении траншеи встречались кремнёвые отщепы и желваки, мелкие песчаниковые и известняковые камни, фрагменты местного сланца, небольшие и средней величины обломки обожжённой глиняной обмазки (плитчатые и с отпечатками жердей и плах).

Городище Мерешеука – княжеская сторожевая крепость Галицкои Руси

Н.П. Тельнов, характеризуя славянские укреплённые поселения Республики Молдова, отмечает наличие на её территории двух типов городищ, из которых более распространены (в основном ранние), состоящие из одной укреплённой площадки. Они сооружались на пологих склонах, в плане имели округлую или овальную форму. Значительно меньше городищ сложномысового типа, имеющих несколько укреплённых площадок. К этому типу автор причисляет и самое позднее из древнерусских городищ на территории Р. Молдовы – земляную крепость у с. Мерешеука (Тельнов 2001-2002, 175).

Специалист по раннесредневековым городам А.В. Куза, обобщая типологическую схему укреплённых поселений П.А. Раппопорта, распределяет все древнерусские городища на четыре типа. К первому – наиболее распространённому, он относит городища, планировка оборонительных сооружений которых, полностью повторяет особенности рельефа местности, что способствовало наименьшим затратам трудовых и материальных ресурсов. Такие поселения располагались на мысах, останцах, холмах, островах и были укреплены по всему периметру, либо только с наиболее угрожаемых сторон (Куза 1985, 39-40).

Городищем именно такого типа и является цитадель Мерешеука-Четэцуя, возведённая на высоком мысовидном останце. Наиболее близкие аналогии по устройству фортификаций находим среди укреплений Ленковецкого и Ломачинского городищ Северной Буковины (Тимощук 1982, 68-86; Тимощук 2009, 218-219).

Сведения о проживании в древности в окрестностях с. Мерешеука славян косвенно подтверждаются сохранившимися в памяти местного населения наименованиями некоторых топонимов. Так, высокий коренной берег Днестра, расположенный рядом с городищем известен как урочище Дид. По сведениям Т.С. Пассек здесь также была найдена древнерусская гончарная керамика (Фёдоров 1957, 307). Но при неоднократном обследовании этой местности нами были выявлены лишь материалы чернолесской культуры. Другое урочи-

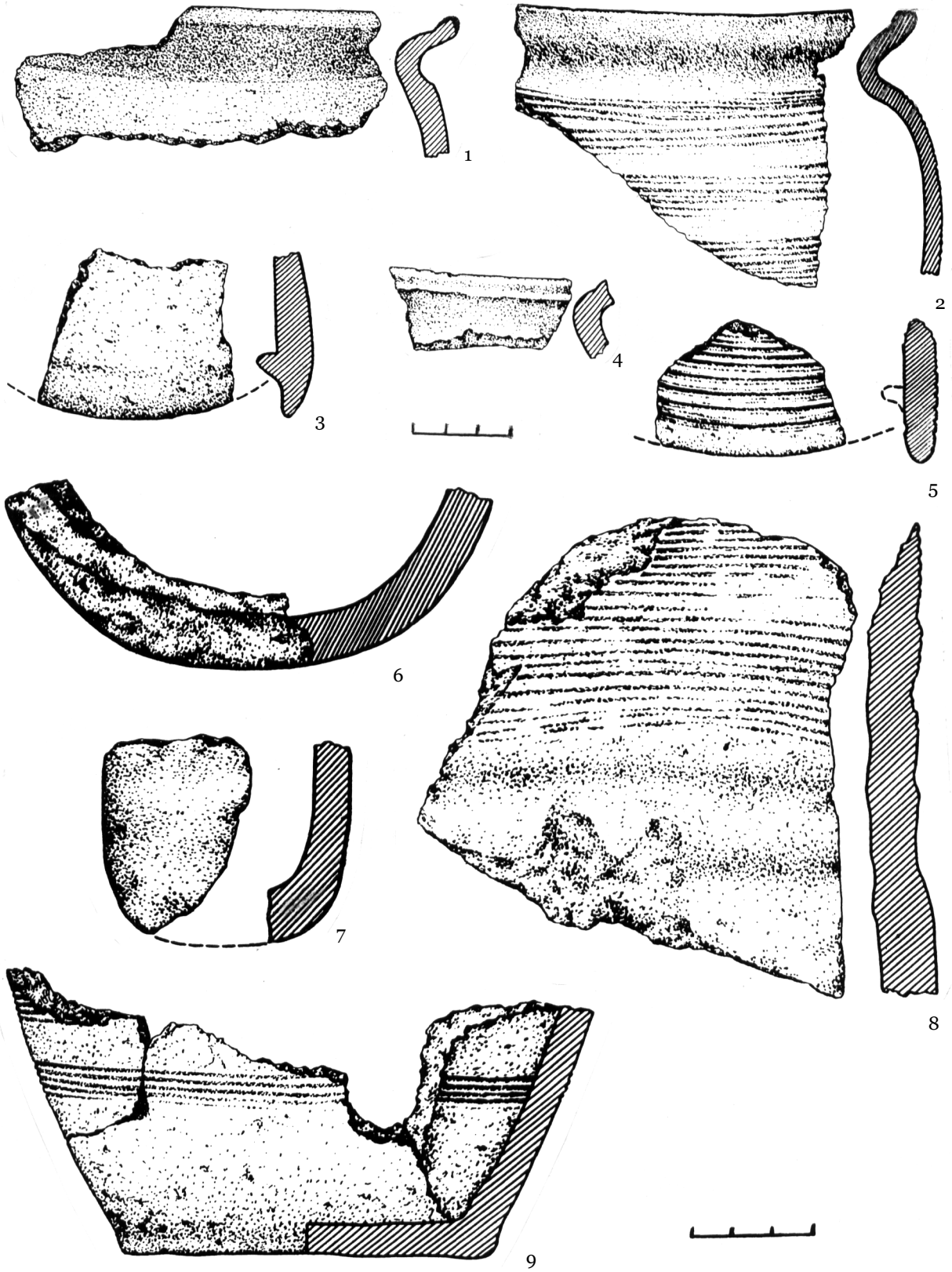

Рис. 5. Городище Мерешовка-Четэцуе: 1-5, 7, 9 - древнерусская керамика из разреза;
6, 8 - фрагменты амфор из разреза.

ще с характерным названием Князь расположено к западу от села.

О наличии связей обитателей городища с представителями княжеской власти свидетельствует печать с изображением трезубца-знака «рюриковичей», обнаруженная на памятнике в 2003 г.[1]. Вислые свинцовые печати с изображением княжеской тамги были довольно частыми находками на древнерусских городищах (Янин 1985, 376).

Исследователь славянских поселений Северной Буковины Б.А. Тимощук, анализируя древнерусские города утверждает, что они отличались от других укреплённых поселений по целому ряду признаков, в том числе и по некоторым категориям находок. По его мнению, городам присуще наличие в массовом количестве стеклянных браслетов, шиферных овручских пряслиц и амфорной тары. На поселениях другого типа, в том числе и сторожевых крепостях, эти артефакты либо отсутствуют полностью, либо встречаются в небольших количествах (Тимощук 1981, 129).

Такое же явление, по материалам двух лет раскопок, прослежено и на цитадели у с. Мерешеука, где при наличии фрагментов амфор полностью отсутствуют стеклянные браслеты, найдено всего лишь одно шиферное пряслице. Это обстоятельство, а также исчерпывающий набор таких факторов, как некоторая оторванность городища от других поселений княжества, отсутствие сопутствующих неукреплённых поселений, слабо насыщенный находками культурный слой, наличие жилищно-хозяйственных клетей с тыльной стороны оборонительного вала, позволяет убедительно интерпретировать данное городище в качестве княжеской порубежной сторожевой крепости-самого южного форпоста Галицкой Руси на правом берегу Днестра.

Военно-сторожевая крепость у с. Мерешеука контролировала водный торговый путь по Днестру, извещала о приближении вражеских войск с юга и, видимо, первой отражала их вторжения, тем самым предотвращая нанесение противником внезапного удара по основной территории княжества.

[1] По любезному сообщению археолога А.П. Городенко.

Социальный состав и занятия обитателей городища

Исходя из археологического материала можно полагать, что среди обитателей городища преобладало мужское население, состоящее из воинов-дружинников и ремесленников (мало женских украшений, а также предметов прядения и ткачества). Ремесло было развито слабо и полностью подчинено удовлетворению потребностей гарнизона. Кроме немногочисленных ремесленников, некоторыми видами ремесла, выполняя воинские обязанности, по-видимому, попутно занимались и дружинники. Из местных ремёсел наиболее развитыми были: гончарство (наличие большого количества обломков керамики), косторезное (изделия и полуфабрикаты), деревообрабатывающее (возведение укреплений и жилищ), кузнечное, а возможно, и железоделательное производство (наличие железных шлаков и изделий из железа), а также камнерезное дело (из песчаника, ракушечника, сланца и мела изготовляли жернова, точильные бруски и оселки, грузила для рыболовных сетей, пряслица).

Среди занятий сельским хозяйством, видимо, преобладало скотоводство (присутствие в заполнении сооружений костей домашних животных – крупного и мелкого рогатого скота, свиньи, собаки, птицы и полное отсутствие орудий земледелия). По всей видимости, продуктами растениеводства гарнизон сторожевой крепости снабжался князьями централизовано.

Большую роль в занятиях населения играли охота (железные и костяные наконечники стрел, находки костей диких животных – благородного оленя, косули, лисицы, зайца, птиц) и рыболовство (грузила для сетей, кости рыб).

В какой-то мере была развита и торговля (наличие фрагментов северо-причерноморских амфор, других импортных, в том числе и стеклянных сосудов, шиферного пряслица, некоторых украшений и, возможно, изделий из железа, особенно предметов вооружения).

Городище Мерешеука – летописный Кучелмин?

Городище Мерешеука, как и большинство древнерусских укреплённых поселений (в том числе и в Среднем Поднестровье), не упомя-

нуто в письменных источниках. В XII-XIII вв. этот регион входил в состав Галицкого Понизья с центром в Бакоте. Креме Бакоты здесь известны летописные поселения – «грады» Василев, Онут, Калиус, Ушица, местоположение которых установлено достоверно, а также Кучелмин, идентифицированный Б.А. Тимощуком с древнерусским городом, располагавшимся между современными населёнными пунктами Непоротово и Ломачинцы (урочище Галица) Сокирянского р-на Черновицкой области (Тимощук 1982, 85-86), что вызывает некоторые сомнения.

По сообщению летописи, русский князь Иван Ростиславич Берладник под 1159 г., заключив союз с ближайшей ордой куман, ходил на «подунайские земли», затем «пакостяше» галицким рыбакам, подойдя к Кучелмину и Ушице (ПСРЛ II, 497), где галицкий князь держал засаду (Насонов 1951, 138). Иван Берладник шёл в Галицкое княжество с юга по суше и первыми его встречали жители Кучелмина, что говорит о самом южном его расположении в Понизье. А как уже отмечалось выше, археологические данные свидетельствуют о том, что самым южным укреплённым поселением Галицкой Руси на правом берегу Среднего Днестра в XII-XIII вв. является городище Мерешеука, возведённое непосредственно у воды. Оно отстоит от древнего города в Сокирянском р-не примерно на 30 км. Останец, на котором расположено городище по форме очень напоминает кучу. Возможно, что от этого слова и произошло название Кучелмин.

На этом основании, можно с определённой долей достоверности отождествлять городище Мерешеуку с летописным Кучелмином, о чём предположение уже было высказано ранее (Власенко, Тельнов 1993, 35) и в последнее время подверглось критике со стороны С. Пивоварова (Пивоваров 2006, 85). Основной постулат исследователя по данному вопросу базируется на том факте, что Кучелмин по Б.А. Тимощуку, это город, состоящий из нескольких укреплённых и открытых поселений, а также скального монастыря, а поселение у с. Мерешеука небольшое и хотя укреплено, но городом не является. По нашему мнению летописный Кучелмин не обязательно должен быть городом, т.к. летописцы упоминали лишь те «грады», которые были непосредственно связаны с теми или иными историческими событиями, независимо от того, являлись ли они городами в полном смысле этого слова или нет. К примеру, в летописях совсем не фигурирует безымянный город XII-XIII вв. располагавшийся у Ленковцов (предместье Черновцов), и упомянуто множество «градов»-небольших ограждённых поселений.

Таким образом, не отрицая полностью гипотезы Б.А. Тимощука о локализации летописного Кучалмина, полагаем, что наша версия по этой проблеме также имеет право на существование.

В порядке заключения. Судьба городища как древней крепости и как археологического памятника

Слабая насыщенность средневекового культурного слоя находками свидетельствует кроме всего и о том, что деревянно-земляная крепость у с. Мерешеука функционировала относительно короткий период и не была подвергнута внезапному разгрому противником. Судя по конструктивным особенностям фортификаций и датировке некоторых находок, цитадель была сооружена галицкими князьями, по заранее разработанному плану, одновременно с укреплениями Ленковецкого поселения и летописного Василева во второй половине XII в (Тимощук 1981, 125).

Городище, видимо, было покинуто и его оборонительные сооружения разрушены и сожжены по требованию монголо-татар после похода на княжество большого войска Бурундая в 1258 г., как и множество других укреплённых поселений Галицкой и Волынской Руси (Тимощук 1978, 68; Тимощук 1982, 82).

Многослойное поселение-городище Мерешеука-Четэцуе – единственное галицкое городище XII-XIIIвв. на территории Республики Молдовы, оно является уникальным и очень сложным для стационарных археологических изысканий. Многовековые напластования хранят ещё много тайн по всем культурно-хронологическим периодам обитания. Для их раскрытия памятник необходимо уберечь от несанкционированных раскопок кладоискателей, во многих местах разрушивших культурный слой.

Библиография

Власенко 1983: И.Г. Власенко, Древнерусский слой городища Мерешовка. В сб.: АИМ 1979-1980 гг. (Кишинёв 1983), 77-88.

Власенко 1985: И.Г. Власенко, Отчёт о раскопках оборонительных сооружений на городище Мерешовка-Четэцуе в 1984 г. (Кишинёв 1985). Архив НМАИМ, инв. №218.

Власенко, Тельнов 1993: И.Г. Власенко, Н.П. Тельнов, Новые данные о южной границе Галицкой Руси. Міжнародна наукова конференція-Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993р. Тези доповідей та повідомлень (Львів 1993), 33-35.

Дергачёв 1980: В.А. Дергачёв, Памятники позднего Триполья (Опыт систематизации) (Кишинёв 1980).

Куза 1985: А.В. Куза, Укреплённые поселения. В: Археология СССР. Деревня Русь. Город, замок, село (Москва 1985), 39-51.

Лапушнян 1979: В.Л. Лапушнян, Ранние фракийцы X - начала IV в. до н.э. в лесостепной Молдавии (Кишинёв 1979).

Лапушнян, Никулицэ, Романовская 1974: В.Л. Лапушнян, И.Т. Никулицэ, М.А. Романовская, Памятники раннего железного века. АКМ, вып. 4 (Кишинёв 1974).

Левицкий 1987: О.Г. Левицкий, Горизонт раннего железного века на многослойном памятнике Мерешовка. В сб.: Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху (Кишинёв 1987), 92-106.

Малевская 1969: М.В. Малевская, К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. КСИА, вып. 120, Средневековая археология (Москва 1969), 3-14.

Маркевич 1973: В.И. Маркевич, Памятники эпохи неолита и энеолита. АКМ, вып. 2 (Кишинёв 1973).

Мелюкова 1958: А.И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. МИА №64 (Москва 1958).

Мелюкова 1979: А.И. Мелюкова, Скифия и фракийский мир (Москва 1979).

Насонов 1951: Н.А. Насонов. Русская земля и образование территории Древнерусского государства (Москва 1951).

Пассек 1952: Т.С. Пассек, Итоги работ Трипольской (Днестровской) экспедиции в 1950 г. КСИИМК, вып. 45 (Москва 1952), 3-18.

Пассек 1955: Т.С. Пассек, Новые данные о поздетрипольких поселениях на Днестре. Известия МФ АН СССР, №5(25) (Кишинёв 1955), 15-31.

Пассек 1961: Т.С. Пассек, Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. МИА №84 (Москва 1961).

Пивоваров 2006: С. Пивоваров, Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI-перша половина XIII ст.) (Чернівці 2006).

ПСРЛ II 1962: Полное собрание русских летописей, т. 2 (Москва 1962).

Рикман 1975: Э.А. Рикман, Памятники сарматов и племён черняховской культуры. АКМ, вып. 5 (Кишинёв 1975).

Седова, Беленькая 1981: М.В. Седова, Д.А. Беленькая, Окольный город Суздаля. В сб: Древнерусские города (Москва 1981), 95-115.

Сорокин 1983а: В.Я. Сорокин, Раскопки многослойного поселения Мерешовка-Четэцуе в 1980г. В сб.: АИМ 1979-1980 гг. (Кишинёв 1983), 102-111.

Сорокин 1983б: В.Я. Сорокин, Трипольское погребение на многослойном поселении Мерешовка-Четэцуе. В сб.: Первобытные древности Молдавии (Кишинёв 1983), 213-217.

Сорокин, Власенко 1985: В.Я. Сорокин, И.Г. Власенко, Археологические исследования на поселении Мерешовка-Четэцуе. В сб.: АИМ в 1981 г. (Кишинёв 1985), 58-64.

Тельнов 2001-2002: Н.П. Тельнов, Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв. Stratum plus 5, 2001-2002, 142-263.

Тимощук 1978: Б.О. Тимощук, Твердиня на Пруті. З історії виникннення Чернівців (Ужгород 1978).

Тимощук 1981: Б.А. Тимощук, Древнерусские города Северной Буковины. В сб.: Древнерусские города (Москва 1981), 116-136.

Тимощук 1982: Б.О. Тимощук, Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.) (Київ 1982).

Тимощук 2009: Б.О. Тимощук, Ленківецьке давньоруське городище. В кн: Найкраща моя знахідка (Чернівці 2009), 217-224.

Фёдоров 1957: Г.Б. Фёдоров, Древние славяне и их соседи в Молдавии. Учёные записки ИЯЛ МФ АН СССР, т.VI (серия историческая) (Кишинёв 1957), 237-311.

Фёдоров, Чеботаренко 1974: Г.Б. Фёдоров, Г.Ф. Чеботаренко, Памятники древних славян (VI-XIII вв.), АКМ, вып. 6 (Кишинёв 1974).

Якобсон 1979: А.Л. Якобсон, Керамика и керамическое производство средневековой Таврики (Ленинград 1979).

Янин 1985: В.Л. Янин, Вислые актовые печати. В: Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село (Москва 1985), 376-386.

Vlasenco, Popa 2001: I. Vlasenco, Al. Popa, Noi aşezări de tip Sântana de Mureş-Černjachov pe teritoriul Republicii Moldova. Hierasus XI, 2001, 81-105.

Sistemul defensiv al cetăţii Mereşeuca-Cetăţuie

Rezumat

Fortificaţia se află la 600-800 m spre est de la satul Mereşeuca, comuna Mereşeuca, raionului Ocniţa, pe un deal înalt, izolat, de pe malul drept al râului Nistru. Localnicii numesc acest promontoriu „Cetăţuie." În partea de vest dealul are aspectul unui istm îngust, întretăiat transversal de un val de pământ aplatizat. Spre est de val istmul treptat se lărgeşte, formând o pantă în ascensiune. La distanţa de aproximativ 100 m de la valul amintit o pantă a istmului a fost escarpată. De la nivelul escarpei, în partea de sud şi de nord-est a dealului a fost construit un val de formă semicirculară. Unul din capetele valului se termină la marginea abruptă de nord a versantului, altul, probabil se unea cu escarpa. La distanţa de 40-50 m de acest val, se află linia defensivă internă, repetând, ca formă, pe cea precedentă şi conturând o platformă circulară centrală cu un diametru aproximativ de 100m. Suprafaţa întărită a cetăţuii este de circa 2 ha.

Situl a fost descoperit in anul 1949 de către T.S. Passek. Ca urmare a cercetărilor au fost evidenţiate patru orizonturi eneolitice, precum şi straturi ce aparţin culturilor Černoles, Sântana de Mureş-Černjachov şi culturii vechi ruseşti.

În anul 1984 a fost efectuată secţionarea valului şi şanţului intern săpat în depunerile culturale mai vechi. Şanţul a întretăiat straturile de cultură, adâncindu-se în sol viu până la adâncimea de 3,3-3,5 m. La nivelul fundului, şanţul are lăţimea de 0,8-1,0 m, iar în partea superioară de până la 5 m.

În partea exterioară a valului, precum şi în albia şanţului, sub stratul de cernoziom a fost atestat un strat de lut, provenit din scurgerea acestuia de pe vârful valului, unde a fost aşezat la temelia zidului din lemn, construit pe creasta valului. Zidul probabil consta dintr-o carcasă din bârne, susţinute de stâlpi, amplasaţi în pereche în poziţie verticală. Grosimea zidului atingea circa 2 m. Partea inferioară a carcasei, care a format zidul, a fost umplută cu pământ, iar partea superioară forma camere – strelniţe. În partea interioară a valului se aflau construcţii pentru locuit şi gospodăreşti, edificate din bârne. Valul avea lăţimea la bază de circa 8 m, înălţimea fiind de 3 m. Împreună cu zidul de apărare acesta se ridica la aproximativ 6 m înălţime.

Materialul ceramic şi amforistic, descoperit în procesul investigaţiilor, permite încadrarea cetăţuii în secolele XII-XIII. Ea a fost părăsită şi arsă, probabil, din ordinul tătaro-mongolilor la mijlocul secolului al XIII-lea. Cele mai apropiate analogii pentru fortificaţia de la Mereşeuca-Cetăţuie le putem găsi la Lencăuţi (cetate) şi la Lomacinţi, în Bucovina de Nord.

Se pare că cetăţuia de la Mereşeuca reprezintă cel mai de sud avanpost, cetate de observaţie al Haliciului, de pe malul drept al Nistrului. În calitate de ipoteză putem presupune că această cetăţuie corespunde cu oraşul Kucelmin din cronicile vechi ruseşti.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Mereşeuca-Cetăţuie: 1 - amplasarea cetăţii Mereşeuca-Cetăţue pe harta Republicii Moldova; 2 - plan vizual al cetăţii (1 - şantierul din 1980, 2 - secţiunea prin val şi şanţ); 3 - amplasarea cetăţii pe harta topografică; 4 - cetatea Mereşeuca-Cetăţuie, vedere dinspre vest.

Fig. 2. Mereşeuca-Cetăţue. Planul şi profilul secţiunii prin valul şi şanţul defensiv: 1 - profilul de sud-est; 2 - profilul de nord-vest; 3 - aglomeraţie de pietre şi resturi de bârne, în plan; 4 - planul fundului secţiunii.

Fig. 3. Mereşeuca-Cetăţuie: 1-4 - ceramică Cucuteni-Tripolie; 5-7 - piese din epoca bronzului.

Fig. 4. Mereşeuca-Cetăţuie: 1-11 - ceramica din sec. XII-XIII.

Fig. 5. Mereşeuca-Cetăţuie: 1-5, 7, 9 - ceramica din sec. XII-XIII; 6, 8 - fragmente de amfore din sec. XII-XIII.

Defensive system of citadel Mereşeuca-Cetăţuie

Abstract

The citadel is situated 600-800 m east of Mereşeuca village, Mereşeuca commune, Ocniţa district, on a high, isolated hill, on the right bank of the Driver river. The local inhabitants call this headland „Cetăţuie." On the west side, the hill has the aspect of a narrow isthmus, crossed transversally by a flattened earth rampart. The isthmus becomes wider to the east of the wall, forming an ascending slope. One isthmus slope had been scarped at around 100 m away from the wall. Starting with the scarp level a semi-circular wall appears headed towards the south and north-east of the hill. One of the wall extremities ends at the northern steep edge of the hill, while another was probably connected to the scarp. The internal defensive line, repeating the shape of the anterior one, lies at the distance of 40-50 m from the wall and forms a central circular platform with a diameter of 100 m. The fortified surface of the citadel is about 2 ha.

The site was discovered in 1949 by T.S. Passek. The research uncovered four Eneolithic horizons and layers belonging to cultures Černoles, Sântana de Mureş-Černjachov and to the old Russian culture.

The wall and ditch from the older cultural deposits had been sectioned in 1984. The ditch intersected the cultural layers going down into the sterile soil to the depth of 3.3-3.5 m. The ditch has a width of 0.8-1.0 m at the bottom and up to 5 m in the upper part.

In the outer part of the wall, as well as in the ditch's channel, under the black-earth layer, a clay layer was attested provoked by downward erosion from the top hill where it initially lay at the base of the wooden wall built on the top rampart. The wall was probably made of a hull of beams, supported by pillars arranged vertically in pairs. The wall thickness reached around 2 m. The inferior part of the hull, which formed the wall, was filed up with earth, and the upper part formed chambers called *strelniţe*. Living and household structures built of beams were found in the inferior part of the rampart. It had around 8 m width at the base and 3 m heigh and rose around 6 m above ground together with the wall.

The ceramic and amphorae material discovered during the investigations allows us to dates the citadel to the 12th-13th centuries. It was deserted and burnt probably by order of Tatar-Mongols at the middle of the 13th century. The closest analogies for Mereşeuca-Cetăţuie fortification can be found at Lencăuţi (fortress) and at Lomacinţi, in northern Bucovina.

It appears that the fortress from Mereşeuca represents the southernmost outpost, an observation citadel of Halici from the right bank of Dniester. We can assume, as a hypothesis, that this citadel corresponds with the town Kucelmin from older Russian chronicles.

List of illustrations:

Fig. 1. Mereşeuca-Cetăţuie: 1 - placement of citadel Mereşeuca-Cetăţue on the map of Republic of Moldova; 2 – visual plan of fortress (1 - excavations from 1980, 2 - section through the wall and ditch); 3 - placement of the fortress on the topographic map; 4 - fortress Mereşeuca-Cetăţuie, view from west.

Fig. 2. Mereşeuca-Cetăţue. Plan and profile of section through the wall and defensive ditch: 1 - south-east profile; 2 - north-west profile; 3 - agglomeration of stones and remains of grinders, in plan; 4 - plan of section bottom.

Fig. 3. Mereşeuca-Cetăţuie: 1-4 - Cucuteni-Tripolie ceramics; 5-7 - pieces from Bronze Age.

Fig. 4. Mereşeuca-Cetăţuie: 1-11 - ceramics from the 12th-13th centuries.

Fig. 5. Mereşeuca-Cetăţuie: 1-5, 7, 9 - ceramics from the 12th-13th centuries; 6, 8 - amphorae fragments from the 12th-13th centuries.

13.03.2010

Иван Власенко, Национальный музей археологии и истории Молдовы, ул. 31 Августа 1989, 121А, МД-2012, Кишинэу, Республика Молдова;

О НЕКОТОРЫХ УКРАШЕНИЯХ И ДЕТАЛЯХ ДЕКОРА ОДЕЯНИЙ НАСЕЛЕНИЯ КАРПАТО-ДУНАЙСКОГО РЕГИОНА В XIV-XVII ВЕКАХ

Светлана Рябцева

В работе рассматривается ряд малоисследованных типов украшений, характерных для костюма населения Карпато-Дунайского региона в XIV-XVII вв. К комплексу головных украшений принадлежат булавочки, предназначавшиеся для скрепления покрывала, декорировки головных уборов. К наиболее ранним типам подобных изделий относятся булавки с завершениями в виде объемных фигурок птичек – Погребены (Республика Молдова) (Тельнов, Рябцева 2008, 268), Сучава (коллекция Музея Искусств в Бухаресте, Румыния) (Popescu 1970, cat. 46, 48).

По всей, видимости, навершием для подобной булавки служила фигурка птички, найденная в недавнее время у с. Погребены (Рябцева, Тельнов 2008, 268-270). Миниатюрная объемная фигурка (2,6×1,4 см), выполнена из серебра и дополнительно позолочена. Изделие состоит из трех основных деталей – конического тулова, декорированного плотно пригнанными друг другу рядами скани, пластинчатой верхней части, изображающей прижатые крылья и разделенный хвост, и шарика-головки (рис. 1/1). Крылышки и хвост обведены по краю сканной нитью, а вся их поверхность покрыта проволочными колечками, на голове из аналогичных колечек выложены довольно крупные глаза. Из двойной сканной нити выполнен клюв птицы и гребешок, переходящий в «шарф» на шее. По всей видимости, этот шарф прикрывает короткий штырь, предназначавшийся для крепления головки птички к тулову. Поверх сканного гребешка напаяна цепочка шариков зерни. Фигурка снабжена сканной петелькой, расположенной на грудке птички. Вероятно, петелька служила для крепления дополнительной подвесочки.

О том, что данная фигурка служила именно навершием булавки, свидетельствует достаточно широкий круг аналогий рассматриваемому изделию. Однако необходимо оговориться, что образ был птицы распространен весьма широко, в том числе и в ювелирных изделиях. Что бы не стать поверхностными будем уделять внимание только вещам, наиболее близким по назначению, технике изготовления и особенностям декоративного решения.

Для начала обратимся к древностям восточных регионов. Известно, что большое внимание уделяли образу птицы мастера Волжской Булгарии. Одними из специфических ювелирных украшений в этом регионе являются роскошные бусинные серьги, декорированные объемными фигурками птичек, несколько реже встречаются булавки с подобными завершениями (рис. 1/2-4; 2/1). По всей видимости, к кругу подобных изделий может быть отнесена булавка XII-XIII вв., найденная на Верхней Волге (экспозиция Отдела Востока Государственного Эрмитажа). Булавка декорирована ажурной фигуркой птички, выполненной из целого ряда деталей, изготовленных из сканной проволоки (туловище, крылья, хвост, голова). Штырь булавки пронзает фигурку птички под прямым углом и в верхней части служит основой для крепления головы птицы. Достаточно длинный фрагмент этого штыря был использован для изображения высокой шеи птицы, обмотанной проволочным шарфом. Головка птички представляет собой ажурную бусину, составленную из проволочных розеток. Хвост и крылья птицы ажурные, декорированы сканными восьмерками. К грудке птички припаян шатон. Так же как на фигурке из Погребен, есть и небольшое колечко, расположенное на грудке птички, а также целый ряд подобных петелек по бокам фигурки.

Упрощенные литые аналоги подобному изделию известны из материалов грунтовых захоронений могильника золотоордынского времени Мамай-Сурка в Запорожье. Этнический состав населения, оставившей данный не-

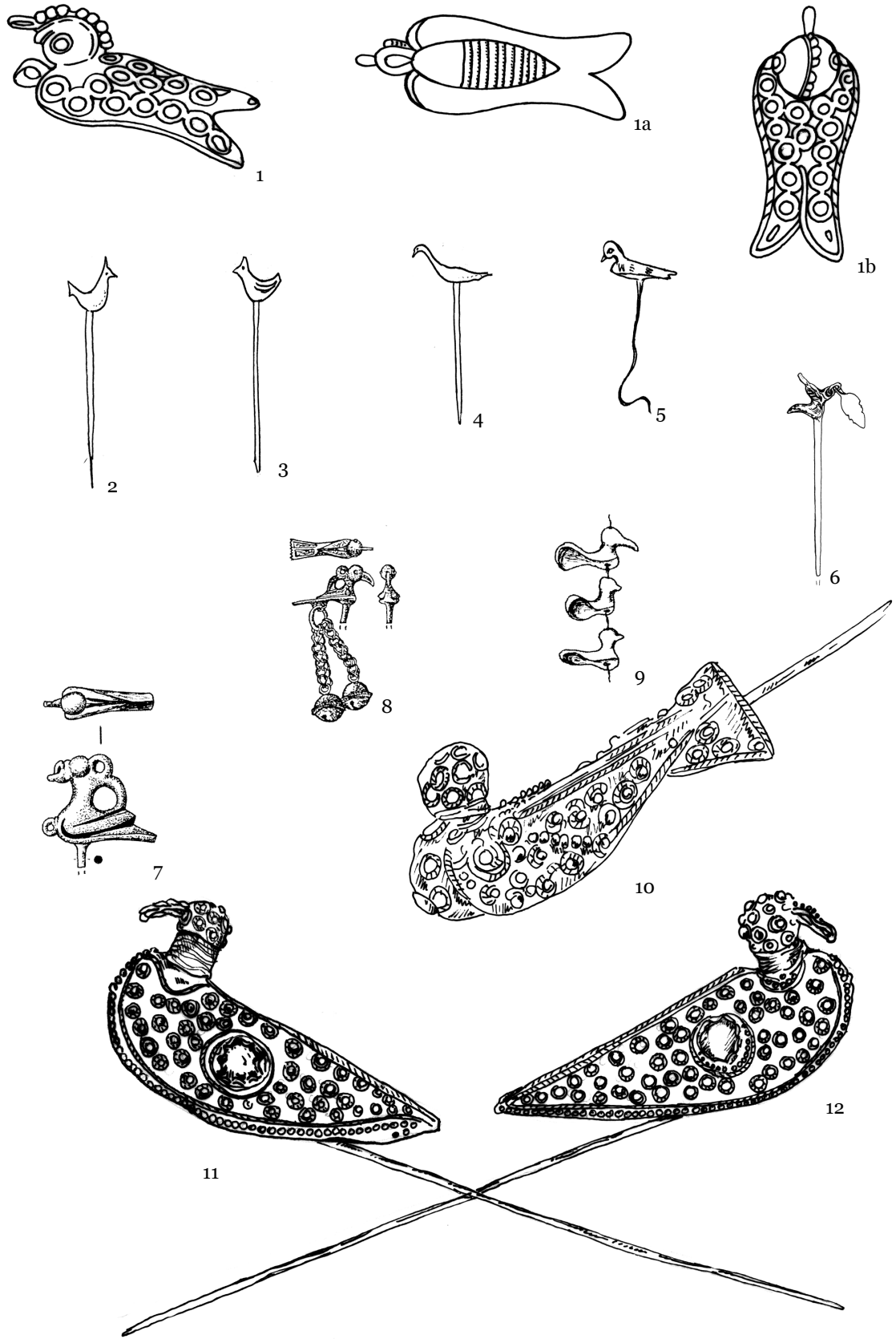

Рис. 1. Украшения с фигурками птичек: 1 - Погребены (Республика Молдова); 2-4 - Волжская Булгария; 5 - Сучава (Румыния); 6 - Ново Брдо (Сербия); 7-9 - Мамай-Сурка (Украина); 10-11 - коллекция Музея Искусств (Бухарест, Румыния).

крополь, по всей видимости, был весьма пестрым и включал в себя славянский компонент, кроме того, выявляется присутствие потомков салтовского населения (болгар и аланов) и незначительный кочевнический элемент (Ельников 2006, 300). Фрагментированные (как правило, с обломанными стержнями) литые булавки с птицевидными навершиями происходят из погребений 500 и 621 (Ельников 2006, 131, рис. 77, 246, рис. 148). Автор публикации данного могильника определяет эти украшения как булавки-подвески, так как кроме штыря в нижней части они имеют петельки, расположенные над крыльями птичек. В погребении 500 миниатюрная (1,7×2,4 см) серебряная булавочка была найдена левее и выше черепа погребенной, сохранились также и остатки ткани от головного убора. Булавка состоит из двух основных деталей – туловища со штырем и трапециевидного хвоста, изготовленного отдельно и украшенного прорезным S – образным орнаментом. Тело и шея птички декорированы насечками – по всей видимости, налицо имитация сканного узора (рис. 1/8). Хвост птицы покрыт позолотой. Головка - шарообразная с выделенным круглым глазом и крупным загнутым клювом. Под хвостиком крепится петелька, к которой подвешено две серебряные цепочки, оканчивающиеся серебряными же линейнопрорезными бубенчиками с железными шариками внутри. Очертания фигурки птички из Мамай-Сурка весьма близки к таковым у находки с Верхней Волги и с территории Молдовы. В погребении 621 булавочка была обнаружена справа от черепа неподалеку от нижней челюсти погребенной (Ельников 2006, 243). Булавочка цельнолитая из серебра, крылья и голова птички плакированы золотом. Петельки расположены над крыльями и на грудке птички (рис. 1/7).

Возможно, именно под влиянием булгарской традиции появлялись подобные изделия в Карпато-Дунайском регионе. Хорошо известны находки на этой территории произведений булгарских ремесленников, например, фигурные замочки из Диногеции (Ştefan et al. 1967, 79, fig. 41/10). По всей видимости, изделия булгарских ювелиров могли оказать влияние на сложение некоторых типов украшений, характерных для убора населения данного региона. Как бы промежуточным звеном между верхневолжской ажурной находкой и гладкой фигуркой, декорированной сканными колечками из Погребен являются две позолоченные фигурки птичек, найденные в Сучаве (экспозиция Музея истории Буковины в Сучаве). У одной из них сохранился и штырь булавки, расположенный в данном случае параллельно фигурке птички. Также как и в случае с находкой с Верхней Волги, крылья этих птичек изготовлены отдельно. В качестве дополнительного декора использованы шатоны для цветных камней. У одной из птичек шатонами декорированы только крылья. У второй фигурки шатоны расположены на крылья, на грудке и на голове. Эта птица как бы коронована.

В отличие от верхневолжской находки, фигурки птиц из Сучавы не ажурные, но богато декорированы накладной сканью и зернью. Кроме узора из проволочных кружков (как на украшении из Молдовы) применен и изящный волютообразный сканный декор. Присутствуют и проволочные петельки, но в данном случае они располагаются на спинках птиц. На шеях птиц – сканные «шарфы», под ними при помощи зерни выложены «бусы». Клювики птичек миниатюрные, загнутые. В клюве одна из птичек держит пластинчатую подвеску. В этой связи уместно вспомнить, что некоторые фигурки птичек, декорировавшие крупные булгарские серьги, держат в клювах миниатюрные шарики, а к их клювикам так же прикреплены небольшие пластинчатые подвески (рис. 2/1, 2).

Среди материалов из раскопок Сучавы 1955 года (фонды Института археологии «Василий Пырван» в Бухаресте) мне удалось выделить еще одну булавочку с завершением в виде фигурки птички (по всей видимости, уточки)[1]. Эта миниатюрная (5,0×2,5 см) булавочка отлита из бронзы и позолочена (рис. 1/5).

Сходны с роскошными серебряными булавками из Сучавы несколько более схематизировано выполненные изделия, хранящиеся в коллекции Музея Искусств в Бухаресте (Popescu 1970, cat. 46, 48). Одна булавочка поменьше (общая длинна изделия 7,3 см, длинна фигур-

[1] Приношу глубокую благодарность Дирекции Института Археологии «Василий Пырван» в Бухаресте и лично зам. директору Инситута господину др. Е. Николае, а также хранителю и реставратору госпоже Е. Курташу за любезно предоставленную возможность ознакомиться с материалами.

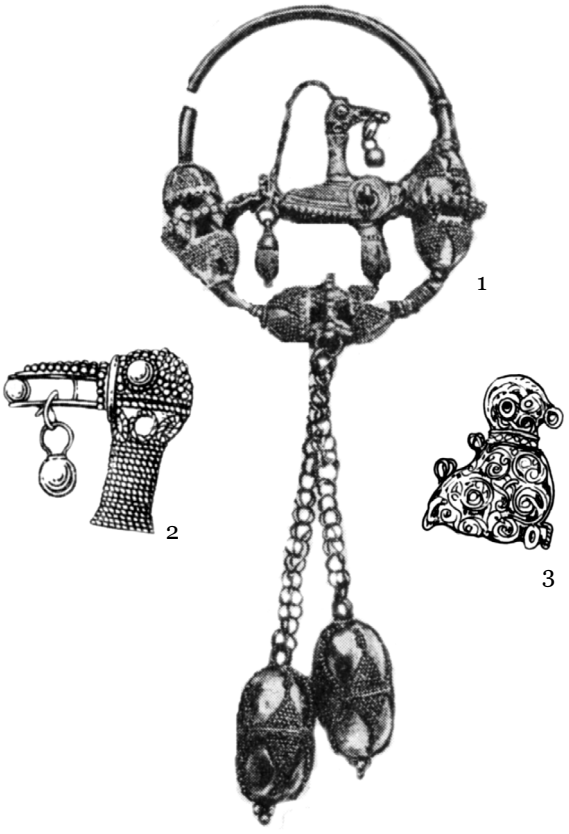

Рис. 2. Украшения с фигурками птичек:
1, 2 - Волжская Булгария; 3 - Сирия.

ки 3,3 см), декорирована серебряной фигуркой птички с выполненными отдельно прижатыми к тулову крыльями (рис. 1/10). Крылья и хвост обрамлены сканной нитью. Вся фигурка покрыта сканными колечками, в некоторых из них сохранилась довольно крупная зернь. Шея птицы обмотана проволочным шарфом. Две другие серебряные позолоченные булавки составляют пару (рис. 1/11, 12). Эти украшения несколько более крупные (общая длинна 10,4 см, длинна фигурки 4,6 см). У птичек при помощи сканных нитей переданы клювы, крылья также декорированы зернью, обрамленной проволочными колечками. Кроме того, в центре каждого крыла расположено по шатону.

Вопрос о датировке рассмотренных булавок достаточно сложен. К сожалению, упомянутые украшения из Сучавы до сих пор не опубликованы и стратиграфический контекст этих находок нам не известен. А опираться в датировке случайной находки из Погребен на другие случайные находки, каковыми являются вещи из коллекции Музея искусств в Бухаресте, весьма проблематично. Тем более, что в первой публикации они фигурируют, как относящиеся к XIII-XIV вв., а следующей датированы XII-XIII вв. (Popescu 1969, 56; Popescu 1970, 50). Все же, исходя из общепринятых датировок материалов Сучавы, а также из обращения к верхневолжским и поднепровским аналогам и параллелям мы бы склонилась к датировке этих материалов XIII-XIV или даже просто XIV в.

Вместе с тем, булавки с подобными навершиями были распространены в Карпато-Балканском регионе и в более позднее время. К подобным вещам относится, например, серебряная булавка с завершением в виде весьма стилизованной фигурки птички, происходящая из позднесредневекового захоронения, исследованного в Ново Брдо (Сербия) (рис. 1/6). Автор публикации (Зечевић 2006, 64) связывает появление в XVI-XVII вв. подобных изделий с восточным влиянием и отмечает, что такие реплики дорогих восточных украшений встречаются и позднее.

Действительно, происхождение рассматриваемых украшений, как богато декорированных в технике скани и зерни, так и упрощенных литых аналогов, по всей видимости, можно связывать с влиянием восточной традиции. При этом, по всей видимости, выделяется несколько волн заимствований. В этой связи стоит вспомнить ажурные вещи сирийской работы, датируемые XI в., среди которых представлены и небольшие фигурки птичек (рис. 2). Что касается семантической нагрузки подобных изделий в уборе, то связь образа женщины и птицы прослеживается еще с эпохи палеолита. Часть из рассматриваемых украшений имеют дополнительные подвески, создававшие при ходьбе эффект звона, призванного отгонять вредоносные силы. Изображение птицы с шариком (подвеской) в клюве (рис. 2/1, 2) ряд исследователей склонно связывать с образом птицы «демиурга», участвовавшей в акте творения Вселенной. При этом земля формируется или из комка земли, которую утка (нырок) достает с морского дна (поволжские мордовские легенды) или непосредственно из яйца утки (Калевала) (Рыбаков 1987, 587).

В целом булавки с завершениями сложных форм являются характерной особенностью средневекового женского головного убора в

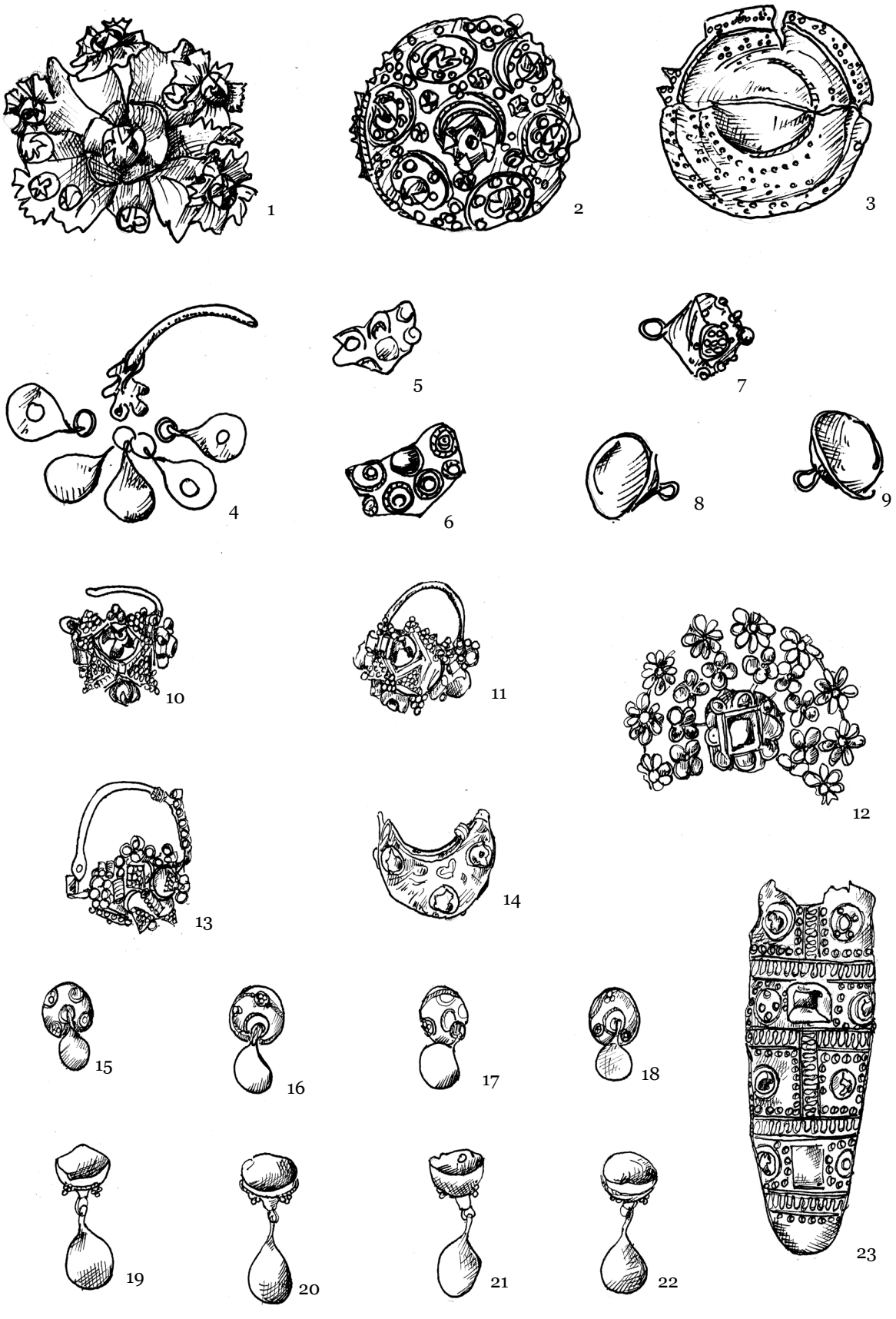

Рис. 3. Украшения из кладов Пэун и Шендерень (Румыния): 1-9 - Пэун; 10-23 - Шендерень.

Карпато-Балканском регионе. Однако, основная масса изделий достаточно сильно отличается от находок из Погребен или Сучавы. Гораздо чаще встречаются булавки с круглыми завершениями, зачастую декорированными проволочными розетками и драгоценными камнями. Как правило, такие изделии представлены в памятниках XV-XVII в. (Popescu 1970, 24). Так в кладе Сихляну (Румыния) было найдено пять серебряных булавок с крупными розеткообразными головками разных форм (Neamţu 1980, 341-353; Monnaies 1998, 60-72). В кладе Завойя (Румыния) обнаружено две булавки с розеткоридным завершениями разного размера, декорированных зернью и цветными вставками. Булавка с более крупной головкой дополнительно украшена каплевидными подвесками (Dragomir 1972, 67-73, fig. 1). В Кладе Пэун (Румыния) представлено 3 броши, являвшиеся, вероятно, деталями декорировки головных булавок (рис. 3/1-3). Одна из них украшена концентрическими кругами, выложенными из пирамидок зерни. Вторая брошь в виде цветка и декорирована сканными розетками и шатонами для каменных вставок (сохранились аметисты). Третья покрыта позолотой, украшена рубчатой проволокой, сканью, крупной зернью и шатонами для вставочек (вероятно, стекло) (Neamţu, Foit 1972, 361, fig. 1; Tezaurul de obiecte 1972, 359-367).

В кладе Шеньдень (окрестности Галаца Румыния) найден фрагмент крупного розеткообразного завершения от булавки, декорированного прямоугольной вставкой с цветным камнем (Dragomir 1968, 255-257), В целом состав данного клада весьма близок к подборке украшений из клада Мусаид в Республике Молдова (рис. 3/10-23; 4). В обоих комплексах представлены булавки, бусинные кольца, ножны для кинжалов, декорированные сканью. В кладе Мусаид содержится четыре серебряные позолоченные булавки с розетковидными завершениями – эгреты для шляп (рис. 4/6). В центре украшений расположены круги с квадратными шатономи (у двух булавок сохранилась цветные вставки). У двух булавок вокруг шатона выложена квадрифолийная композиция, у двух других – выпуклины. К кругу припаяны «лепестки» состоящие из треугольников, украшенных тремя сканными колечками, и маленьких розеток. Композиция укреплена с оборотной стороны проволочным обручем, припаянным на уровне размещения розеток (Tezaure 1994, 25-30, pl. XX-XXIX).

Иногда в одном уборе присутствовало по нескольку булавок с розетковидными головками. Так в погребении XVII в., совершенном при церкви монастыря в Тисмана (Румыния), было найдено четыре серебряных булавочки с головками в виде розеток. Головки этих булавок декорированы по центру миниатюрными рубинами и бирюзой (Cantacuzino 1996, 343-368).

Судя по довольно крупному размеру, часть из таких булавок могла служить не только для скрепления платка, но для украшения мужского головного убора. Известны многочисленные живописные изображения XVI-XVII вв., на которых головные уборы, как правило, мужские, украшались розеткообразными брошами, к которым зачастую крепилась низка перьев. Подобные элементы украшения головного убора являлись данью восточной, в основной турецкой моде (Popescu 1975, 61-71). Круглая брошь, декорированная сканными колечками и четырьмя цветными вставочками, с тремя трубочками для перьев на обороте найдена, например, в кладе Ковей (Dumitriu 2002, taf. 26, 27). В более позднее время (XVII в.) получают распространение роскошные мужские гарнитуры в турецком стиле, в состав которых входили ажурные броши, декорированные бирюзой, у которых низка перьев имитировалась в металле (Popescu 1970, fig. 65-69).

Еще одной характерной чертой убора населения Карпато-Дунайского региона является традиция декорировки одеяния нашивными бляшками, зачастую богато украшенными в техники скани и зерни. Среди подобных изделий могут быть выделены образцы, выполненные в двух различных традициях. Известны бляшки XIV в (рис. 5/1, 4), изготовленные, вероятно, монгольскими мастерами (Костешть – Республика Молдова, Сучава – Румыния) (Абызова, Рябцева 2005, 363-369; Manea 1997, 387-406).

В Карпато-Балканском регионе традиция ордынских изделий со сканным декором повлияла на формирования своеобразного типа нашивных бляшек, характерных для памятников XV - начала XVII в. Довольно часто подобные находки встречаются в Румынии. Целая серия

Рис. 4. Украшения из клада Мусаид (Республика Молдова).

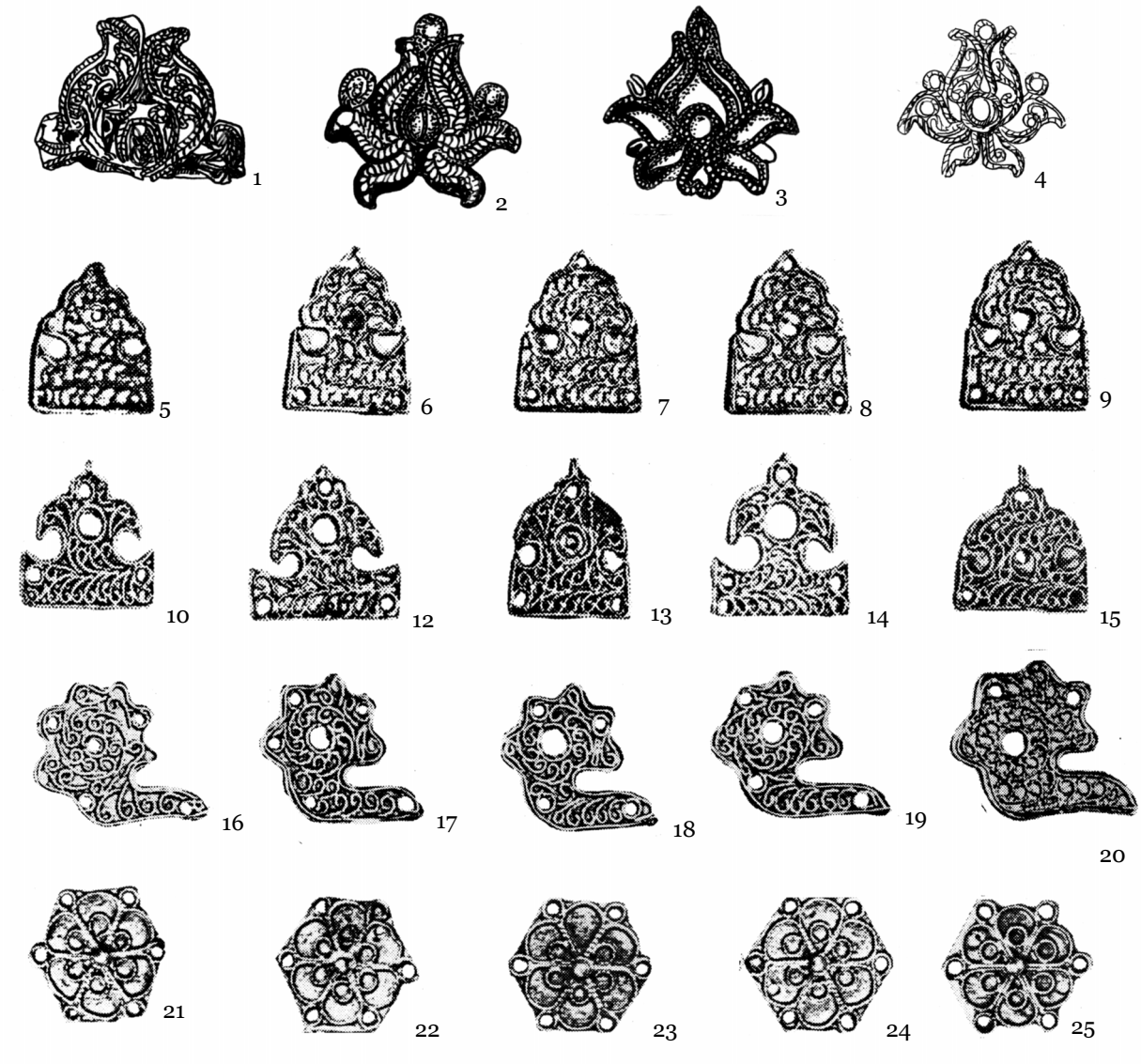

Рис. 5. Украшения со сканным декором: 1 - Костешть (Республика Молдова), 2 - Тушков Городок (Россия); 3 - деталь оформления Шапки Мономаха (Россия); 4-25 - Сучава (Румыния).

золотых бляшек XV в., имеющих различную форму (овальные, городчатые, розетки, многоугольники) и декорированных сканными завитками и драгоценными камнями, хранится в музее монастыря Путны (Popescu 1970, 69, cat. 151-156) (рис. 6/10-14). К концу XVI - началу XVII относятся бляшки с виде пятиугольников, декорированных сканными кружками, происходящие из клада Пэун (Neamţu, Foit 1972, 361, fig. 1). Праобразцами для данных бляшек, по всей видимости, являются сходные украшения из Сучавского клада. В целом именно в кладе из Сучавы заложен весь основной ассортимент накладок, которые будут представлены в памятниках более позднего периода (многогранные, городчатые, «антропоморфные»).

На территории Республики Молдовы серии сходных бляшек, декорированных сканью, представлены в кладах XVI - начала XVII в. (Tezaure 1994, 25-29, 38, 39, tab. XVIII, XXIV-XXIX). В кладе Сынжерей найдено четыре нашивные бляшки двух типов. В этом комплексе представлены две серебряные позолоченные городчатые бляшки, декорированные квадратными шатонами в центре и спиральным сканным орнаментом. Две другие бляшки пятиугольные, аналогичные найденным к кладе

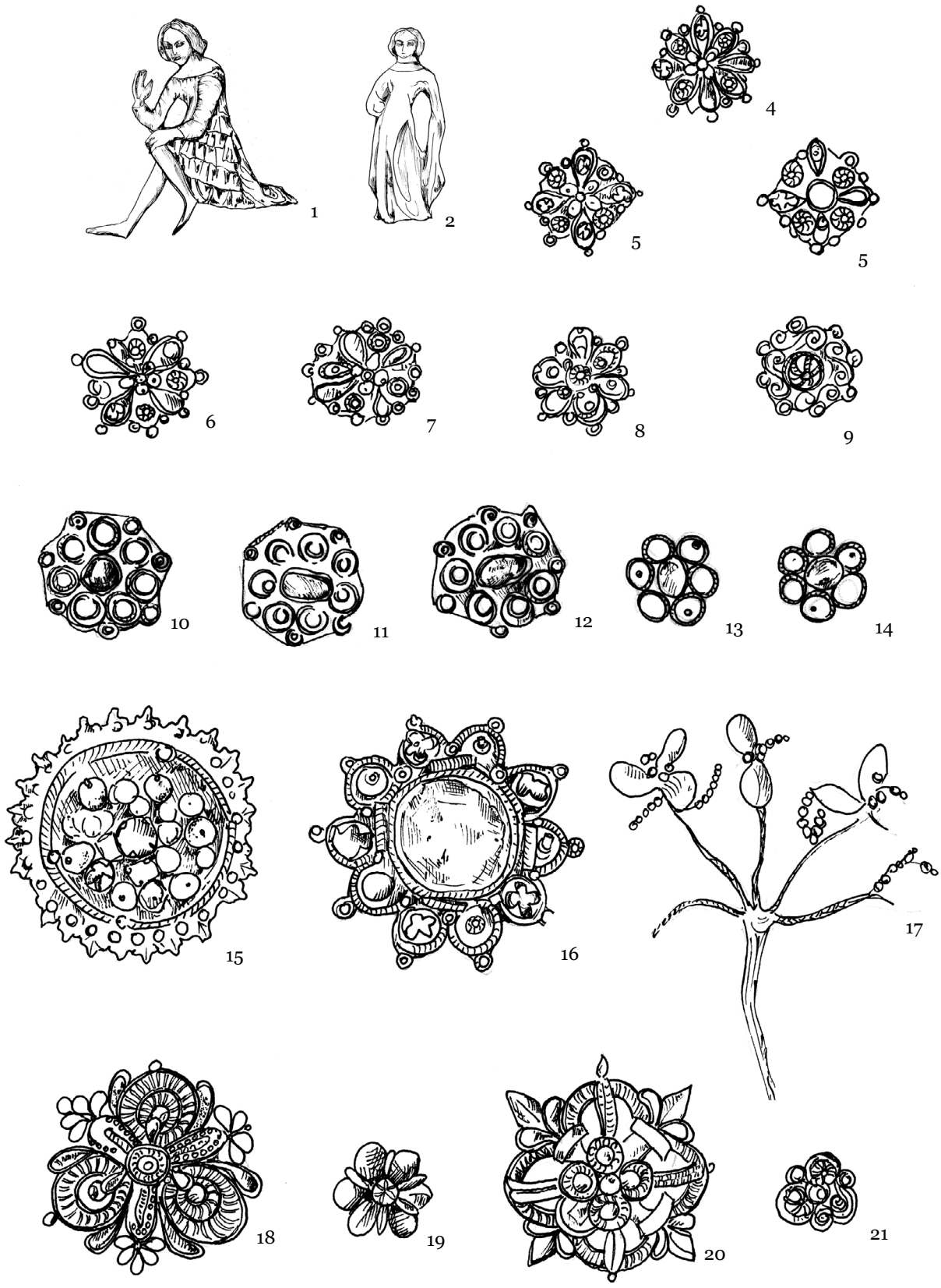

Рис. 6. Детали декора одеяний: 1-9 - Куртя де Арджешь; 10-14 - Путна; 15-17 - Буда, 18-21 - Сибиу (Румыния).

Пэун, украшены сканными кружками (Niculiţă 1993, 130-138; Tezaure 1994, 38-39). В кладе Мусаид содержится целый набор из тридцати серебряных позолоченных нашивок разнообразной формы (рис. 4/7-11). В данном комплексе собраны бляшки различной формы: прямоугольные, а также декорированные выступами-зубцами. Кроме того, есть и накладки, близкие по форме к «антропоморфным» из Сучавского клада. Бляшки декорированы разнообразным сканным декором (кружковый, треугольный или в виде спиральных завитков) и шатонами с разноцветными камнями (Tezaure 1994, 25-30, pl. XX-XXIX, XXIII).

Кроме рассмотренного влияния, которое можно условно назвать «восточным», в Карпато-Балканском регионе весьма четко прослеживается и западноевропейское влияние, легшее в основу формирования украшений одеяния несколько иного облика. К числу наиболее ранних относятся украшения, датируемые XIV в., найденные при раскопках первой резиденции господарей Валахии, расположенной Куртя де Арджешь. В захоронении №3 некрополя, расположенного при дворцовой церкви Святого Николая была обнаружена целая подборка серебряных позолоченные бляшек (Popescu 1970, 68, cat. 145-147, fig. 76). Данные накладки представляют собой шести и восьми лепестковые розетки, между лепестками которых расположены колечки для пришивания (рис. 6/3-9). В декор розеток введены объемные полусферы, выполненные из проволочных «лепестков», и декорированные крупной зернью на вершине. Подобные розетки располагаются как на лепестках, так и создают объемную сердцевину цветка. В центре нескольких бляшек укреплены мелкие жемчужины. В этом же захоронении был обнаружены «птицевидные» объемные серебряные позолоченные нашивки. В состав одеяния входил шитый жемчугом пояс и украшенная в том же стиле диадема (Dumitriu 2001, 119, taf. 28).

Интересная подборка украшений одежды представлена в захоронениях семьи доамны Неага в некрополе XVI в. Буда (уезд Бузэу) (Drăghiceanu 1931, 171-176). Набор миниатюрных золотых бляшек-розеток, весьма сходных с более ранними украшениями из Куртя де Аржешь была найдена в захоронении ее дочери. Бляшки были нашиты на кружево вокруг горловины платья. Листочки розеток оторочены сканными нитями, в центре нескольких из них расположены дополнительные проволочные розетки, другие декорированы белой и черной эмалью. В сердцевине некоторых розеток расположены жемчужные соцветия. Кроме того, в этом захоронении представлена крупная серебряная позолоченная брошь – розетка с множеством зубчатых лепестков по краю. Изделие украшено зеленой эмалью, крупными жемчужинами и бирюзой. Сходная брошь, но с десятью округлыми лепестками, обведенными рубчатой проволокой и декорированными перемежающимися жемчужными и гранатовыми вставками была обнаружена в захоронении доамны Станка (рис. 6/15,16). В центре этой броши расположен крупный шатон со вставкой зеленого цвета. На обороте сохранились следы от застежки. Одеяние матери доамны Неага Анки украшено набором из тридцати круглых тисненых бусин, декорированных пирамидками зерни. Кроме того, к ее костюму крепился букет, выполненный из золотных ниток и декорированный нитями бисера (рис. 6/17).

К кругу древностей, выполненных в западноевропейских традициях конца XVI – начала XVII в. относится так называемая «диадема из Сибиу» (Manea 1992, 118-121). Изделие происходит из захоронения выдающегося деятеля антитурецкого движения, правителя саксонского графства и представителя Саксонского Университета в Трансильвании Альберта Хует (Huet) (1537-1607). Украшение представляет собой ленту коричневого бархата расшитую шелковыми нитями, которая служила, по всей видимости, для декорировки головного убора. К ней крепилось 15 накладок розеткообразной формы трех разных диаметров (рис. 6/18-21). Накладки выполнены из золота и декорированы эмалями черного и белого цвета, гранатами и жемчужинами.

Комплексы ювелирных украшений из некрополей Буды и Сибиу связываются исследователями с западноевропейским влиянием (прежде всего итальянским и испанским), нашедшими свое отражение в этот период в костюме населения Карпато-Балканского региона (Manea 1992, 121).

Кроме подобных розетковидных бляшек с западноевропейской модой, безусловно связаны миниатюрные антропоморфные накладки или

Рис. 7. Шейные украшения: 1 - Сахарна; 2 - Хыждиень (Республика Молдова); 3 - Голованцы (Болгария); 4, 5 - Болгария.

«броши», происходящие из некрополя Куртя де Арджеш (Popescu 1970, cat. 71, 72; Dumitriu 2001, taf. 108). Застежки на оборотных сторонах изделий, в настоящее время не сохранились. Фигурки представляют собой изображения кавалера и дамы, облаченных в одеяния типичные для эпохи готики. Более крупная фигурка (ок. 3,65 см в длину) происходит из погребения №2 (мужского) и представляет изображение сидящего мужчины с волнистыми волосами, ниспускающимися чуть ниже скул (рис. 6/1). Кавалер облачен в приталенное одеяние (котарди) с довольно глубоким округлым вырезом в виде «лодочки», верхняя часть его рукавов немного расширена. Одеяние доходит до колен, нижняя часть его значительно расширена, ниспускается красивыми фалдами. Передана и остроносая обувь данного персонажа.

В погребении № 9 (женском) была обнаружена более миниатюрная женская фигурка (2,7 см). Волосы дамы убраны за уши, она облачена с длинное платье-котарди с прилегающим лифом. У платья неглубокое округлое декольте. Начиная ниже уровня груди, котарди расширено и ниспадает свободными широкими складками. Расширены ниже локтя и рукава. Фигурка грациозно изогнута в талии, дама поддерживает одной рукой шлейф платья. Данные изделия интересны для нас не только тем, что являются уникальными предметами декорировки одеяния, но и изображениями одежд, переданными посредствам ювелирной техники.

В XVII в. набор ювелирных украшений населения Карпато-Балканского региона дополняется своеобразными «колье» (клады Хыджиень, Сахарна – Республика Молдова). В кладе Хыджиень содержится колье, плетенное частым плетением из тонкой проволоки (рис. 7/1). Плетеная часть обрамлена пластинчатыми наконечниками с гравированным растительным орнаментом. Концы наконечников отогнуты в трубочки, служащие застежкой (Niculiţă 1993, 130-138; Tezaure 1994, 59, XXXII). Аналогичное колье, изготовленное из тонкой проволоки с наконечниками, декорированными гравированным растительно-геометрическим орнаментом было найдено в кладе Сахарна (Левинский, Рябой 1992, 248-254) (рис. 7/2).

Появление подобных украшений в молдавском ювелирном уборе может быть связано с влиянием болгарской традиции. В XVI-XVII вв. весьма славились изделия Чипровской ювелирной школы, известно, что мастерам этой школы заказывали предметы торефтики и господари восточнороманских княжеств. Так в 1567 г. мастера Никола, Поян, Дэспо, Панги и Яни изготовили оклад евангелия (хранится ныне в Музее искусств в Бухаресте) по заказу воеводы Иоанна Мирчи и его супруги Кнежны (Сотиров 1984, 15).

Изготовлялись мастерами этой школы и различные ювелирные украшения. Среди них представлены и типы, имеющие целый ряд параллелей в памятниках Румынии и Молдовы – диадемы в сочетании с подвесками типа колтов, трехбусинные кольца, роскошные браслеты с расширяющимися щитками, тисненые шаровидные орнаментированные пуговицы. Среди набора украшений, выполнявшихся болгарскими ювелирами, представлены и шейные украшения, плетенные из тонкой проволоки. Подобное серебряное позолоченное изделие XVII в. со щитками-застежками, декорированными круглыми эмалевыми вставками происходит Голованцев (Сотиров 1984, 134, кат. 99) (рис. 7/3). Плетеные сетчатые шейные украшения-огорлицы, зачастую дополненные цепочками с разнообразными пластинчатыми подвесками, создающими на груди женщины эффект воротничка сохранились и в болгарском этнографическом костюме (Комитска 2005, 231, 244, 255) (рис. 7/4, 5).

Таким образом, ювелирный убор населения Карпато-Дунайского региона в XIV-XVII вв. представляет собой сложный комплекс, впитавший в себя разнообразные культурные традиции и влияния.

Библиография

Абызова, Рябцева 2005: Е.Н. Абызова, С.С. Рябцева, Лотос из Костешт и шапка Мономаха. Stratum plus 5, 2005, 363-369.

Ельников 2006: М.В. Ельников, Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993-1994 гг.), т. II (Запорожье 2006).

Зечевић 2006: Е. Зечевић, Накит Нового Брда (Београд 2006).

Комитска 2005: А. Комитска, Български народни носии (София 2005).

Левинский, Рябой 1992: А.Н. Левинский, Т.Ф. Рябой, Старосахарнянский клад XVII в. В сб: АИМ 1986 (Кишинев 1992), 248-254.

Рыбаков 1987: Б.А. Рыбаков, Язычество Древней Руси (Москва 1987).

Сотиров 1984: И. Сотиров, Чипровска златарска школа (София 1984).

Тельнов, Рябцева 2008: Н.П. Тельнов, С.С. Рябцева, Случайная находка ювелирных украшений из окрестностей с. Погребены (Республика Молдова). В сб.: Материалы конференции «Случайные находки: хронология, атрибуция, культурно-исторический контекст» (Санкт-Петербург 2008), 268-272.

Cantacuzino 1996: Gh. Cantacuzino, Consideraţii arheologice în legătură cu trecutul mănăstirii Tismana. SCIVA 4, 47, 1996, 343-368.

Dragomir 1968: I. Dragomir, Tezaurul feudal de obiecte de podoabă de la Şendreni. Revista muzeelor 3, 1968, 255-257.

Dragomir 1972: I. Dragomir, Tezaurul de la Zăvoaia, jud. Brăila. Bul. Mon. Istor. 2, 1972, 67-73.

Drăghiceanu 1931: V. Drăghiceanu, Săpăturile din Buda, Lapoş şi Tisa Buzău. Buletinul comisiunii monumentelor istorice, 1931, 171-176.

Dumitriu 2001: L. Dumitriu, Der mittelalterlich Schmuck des unteren Donaugebietes im 11-15. Jahrhundert (Bucureşti 2001).

Manea 1997: C.A. Manea, Unele probleme referitoare la datarea tezaurul de la Suceava. Cercetări arheologice X, 1997, 387-406.

Manea 1992: C.A. Manea, „Diadema" de la Sibiu. Cercetări arheologice XVI, 1992, 118-121.

Monnaies 1998: Monnaies et parures du musee d'histoire de Iaşi (Iaşi 1998).

Neamţu 1980: E. Neamţu, Le tresor d'objets de parure et de monnaies decouvert a Sihleanu (comm. Scorţaru Nou, dep. de Brăila). Dacia N.S. XXIV, 1980, 341-353.

Neamţu, Foit 1972: E. Neamţu, Gr. Foit, Tezaurul de obiecte şi monede feudale descoperit la Păun, comuna Mihălăşeni (jud. Botoşani). ArhMold VII, 1972, 359-367.

Niculiţă 1993: A. Niculiţă, Două tezaure de monede şi obiecte de podoaba medievale din fondurile Muzeului de Arheologie din Chişinău. Revista arheologică 1, 1993, 130-138.

Popescu 1967: M. Popescu, Obiecte de podoabă sud-dunărene. Revista Muzeelor 1, an. IV, 1967, 56- 57.

Popescu 1970: M. Popescu, Podoabe medievale in Ţările Române (Bucureşti 1970).

Popescu 1975: M. Popescu, Iconografia podoabelor medievale. RMM 2, 1975, 61-71.

Ştefan et al. 1967: G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, Dinogeţia I (Bucureşti 1967).

Tezaurul de obiecte 1972: Tezaurul de obiecte şi monede feudale descoperit la Păun, comuna Mihălăşi (jud. Botoşani). ArhMold VII, 1972, 359-367.

Tezaure 1994: Tezaure din Muzeele oraşului Chişinău, secolele XVI-XVIII (Chişinău 1994).

Cu privire la unele podoabe şi accesorii vestimentare ale populaţiei spaţiului carpato-dunărean în secolele XIV-XVII

Rezumat

În prezentul studiu se analizează unele tipuri de podoabe, specifice pentru costumul populaţiei din spaţiul carpato-dunărean din secolele XIV-XVII. În categoria podoabelor pentru cap sunt incluse ace, predestinate pentru fixarea acoperemântului şi decorarea coafurii. Cele mai timpurii exemplare sunt prezentate prin ace cu vârful în formă de păsări, descoperite la Pohrebeni (Republica Moldova) şi Suceava (România). Mai larg sunt cunoscute acele şi agrafele cu vârfurile rotunjite, deseori decorate cu rozete executate din sârmă de metal şi pietre scumpe. Asemenea piese se întâlnesc în inventarul monumentelor arheologice din secolele XV-XVII (tezaurele de la Musaid, Republica Moldova; Sihleanu, Zăvoia, Covei, Păun din România).

O tradiţie specifică pentru podoabele populaţiei din regiunea vizată prezintă decorarea pieselor vestimentare cu aplice realizate în tehnica filigranului şi a granulaţiei. Asemenea piese se grupează în conformitate cu două tradiţii diferite. Sunt cunoscute aplicele confecţionate în secolul al XV-lea, mai mult ca probabil, de către meşterii tătaro-mongoli (Costeşti, Republica Moldova), Suceava (România). Posibil, sub influenţa acestor piese s-a format tipul aplicelor vestimentare, specifice pentru secolele XV-XVII de la Putna, Păun (România), Sîngerei, Musaid (Republica Moldova). Spre deosebire de acest tip, se cunosc un şir de aplici şi broşe realizate conform tradiţiei vest-europene (Curtea de Argeş, Buda, Sibiu).

În secolul al XVII-lea setul de podoabe este completat cu coliere specifice, cunoscute la Hîjdieni, Saharna (Republica Moldova). Apariţia acestor piese în garnitura de podoabe din Moldova poate fi cauzată de influenţa tradiţiilor bulgare. În secolele XVI-XVII erau extrem de căutate articolele confecţionate de şcoala din Ciprovci, Bulgaria. Se ştie, că meşterii acestei şcoli confecţionau la comanda domnitorilor ţărilor române articole de toreutică şi variate podoabe, de

preferinţă, articole pentru gât din sârmă subţire. În aşa fel, constatăm că podoabele populaţiei regiunii carpato-dunărene din secolele XV-XVII prezintă un complex integru de piese, bazate pe variate tradiţii şi influenţe culturale.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Obiecte de podoabă cu figuri de păsări: 1 - Pohrebeni (Republica Moldova); 2-4 - Bulgaria de pe Volga; 5 - Suceava (România); 6 - Novo Brdo (Serbia); 7-9 - Mamay-Surka (Ucraina); 10-11 - colecţia Muzeului de Arte Plastice (Bucureşti, România).

Fig. 2. Obiecte de podoabă cu figuri de păsări: 1, 2 - Bulgaria de pe Volga; 3 - Siria.

Fig. 3. Bijuterii din tezaurele Păun şi Şendereni (România): 1-9 - Păun; 10-23 - Şendereni.

Fig. 4. Bijuterii din tezaurul Musaid (Republica Moldova).

Fig. 5. Obiecte de podoabă cu decor în tehnica filigranului: 1 - Costeşti (Republica Moldova); 2 - Tuškov Gorodok (Rusia); 3 - detaliu de ornamentare a „Căciulii lui Monomah" (Rusia); 4-25 - Suceava (România).

Fig. 6. Decor vestimentar: 1-9 - Curtea de Argeş; 10-14 - Putna; 15-17 - Buda; 18-21 - Sibiu (România).

Fig. 7. Podoabă pentru gât: 1 - Saharna; 2 - Hîjdieni (Republica Moldova); 3 - Golovantsy (Bulgaria); 4, 5 - Bulgaria.

On some ornaments and clothing accessories of the populations from the Carpathian-Danubian space in the 14th-17th centuries

Abstract

The present study analyses some types of ornaments specific to the costume of the population from the Carpathian-Danubian space in the 14th-17th centuries. In the category of head ornaments needles are included, intended for fixing the head covers and to decorate the hair. The earliest examples are represented by needles with bird-shaped end discovered at Pohrebeni (Republic of Moldova) and Suceava (Romania). The needles and clips with roundish ends, often decorated with rosettes made of metal wire and precious stones, are more widely known. Such pieces are found in the inventory of archaeological monuments from the 15th-17th centuries (treasures from Musaid, Republic of Moldova; Sihleanu, Zăvoia, Covei, Păun from Romania).

A specific tradition for the populations' ornaments in the given region are clothing pieces with applications made using the filigree and granulation technique. Such objects are grouped according to two different traditions. Applications are known, made in the 15th century most probably by Tatar-Mongols craftsmen (Costeşti, Republic of Moldova), Suceava (Romania). It is possible that the type of clothing applications specific to the 15th-17th centuries from Putna, Păun (Romania), Sîngerei, Musaid (Republic of Moldova) were formed under the influence of these pieces. A series of applications and brooches made according to the western-European tradition (Curtea de Argeş, Buda, Sibiu), different from the first two types, are known as well.

In the 17th century the set of ornaments is supplemented with specific necklaces known at Hîjdieni, Saharna (Republic of Moldova). The appearance of these objects in the group of ornaments from Moldova can be explained by influences of Bulgarian traditions. The articles made by the Ciprovici school from Bulgaria were in great demand in the 16th-17th centuries. It is known that the craftsmen of this school manufactured toreutic articles and various ornaments, mostly for the neck, made of thin wire, at custom order of princes from the Romanian countries. In conclusion we show that ornaments of the population from the Carpathian-Danubian space in the 15th-17th centuries represents an integral complex of pieces based on various traditions and cultural influences.

List of illustrations:

Fig. 1. Ornaments with figures of birds: 1 - Pohrebeni (Republic of Moldova); 2-4 - Bulgaria on Volga; 5 - Suceava (Romania); 6 - Novo Brdo (Serbia); 7-9 - Mamay-Surka (Ukraine); 10-11 -Collection of the Museum of Fine Arts (Bucharest, Romania).

Fig. 2. Ornaments with figures of birds: 1, 2 - Bulgaria on Volga; 3 - Syria.

Fig. 3. Jewelry from hoards Păun and Şendereni (Romania): 1-9 - Păun; 10-23 - Şendereni.

Fig. 4. Jewelry from the Musaid treasure (Republic of Moldova).

Fig. 5. Ornaments with filigree decor: 1 - Costeşti (Republic of Moldova); 2 - Tushkov Town (Russia); 3 - detail of decoration of "Monomakh's Cap"(Russia); 4-25 - Suceava (Romania).

Fig. 6. Details of fashions decorations: 1-9 - Curtea de Adgeş; 10-14 - Putna; 15-17 - Buda; 18-21 -Sibiu (Romania).

Fig. 7. Neck ornaments: 1 - Saharna; 2 - Hîjdieni (Republic of Moldova); 3 - Golovantsy (Bulgaria); 4, 5 - Bulgaria.

27.11.2009

Др. Светлана Рябцева, Институт культурного наследия, Академия наук Молдовы, бул. Штефан чел Маре 1, МД-2001, Кишинэу, Республика Молдова, e-mail: sveta_earing@mail.ru

UNELE ASPECTE ALE PROBLEMEI REFLECTĂRII DIFERENŢELOR ETNICE ÎN VARIAŢIA STILISTICĂ A ARTEFACTELOR

Andrei Corobcean

Istoricul problemei propuse, în prezentul studiu, este unul controversat. Căutarea unei explicaţii de ordin etnic a variaţiei tipologice, formale şi stilistice a vestigiilor arheologice era o caracteristică evidentă a arheologiei „romantice". Acest lucru era stimulat nu doar de obiectivele naţionaliste ale secolului XIX - începutul secolului XX de argumentare a legăturii popoarelor actuale cu moştenirea „strămoşilor" ascunsă în subsolul statelor europene. Deloc lipsită de importanţă era şi necesitatea grupării materialului arheologic în tipuri, iar acestea, la rândul lor, urmau a fi încadrate într-un sistem de clasificare socială, pe care o reflectau. Astfel, în spatele tipurilor artefactelor neapărat se aflau anumite entităţi etnice. Aceste idei de interpretare s-au încetăţenit în arheologia cultural-istorică prin lucrările lui Jan Erazim Vocel, Oscar Montelius, culminând cu cele ale lui Gustaf Kossina şi Vere Gordon Childe. Primii doi au fost şi promotorii metodei „etno-istorice directe", care, din păcate, prin abordarea arheologului şi lingvistului german G. Kossina, a devenit în anii '30-40 ai secolului trecut o armă periculoasă în mâinile „savanţilor" nazişti. O asemenea situaţie a discreditat pentru o perioadă orice discuţii vizavi de etichetările etnice în arheologia europeană, deşi acestea n-au încetat să se perpetueze. Discuţiile nu au încetat până în prezent (Olsen, Kobylinski 1991; Клейн 1991; Jones 1997; Brather 2004; Bierbrauer 2004 etc.), mai ales că problema identităţilor etnice şi corelarea acesteia cu elementele culturii materiale rămâne a fi o chestiune teoretică fundamentală în arheologie (Olivier, Coudart 1995, 365 apud Jones 1997, 1; Olsen, Kobylinski 1991, 23).

Alături de celelalte noţiuni menite să exprime baza diferenţelor etnice între ansamblurile de cultură materială (cum ar fi „tipul", de exemplu), „stilul" se evidenţiază tot mai insistent în ultimul timp. Caracterul convenţional şi multilateral al acestui concept îl înaintează ca soluţie neutră la explicarea diferenţelor între grupările de vestigii arheologice şi, mai ales, pentru interpretarea în unele cazuri a acestora ca diferenţe etnice. Deloc întâmplător, arheologia preistorică a mai fost definită drept „istoria stilistică a artefactelor" (Uslar 1955, 6, 10 apud Клейн 1991, 137), subliniind atât diferenţierea în plan diacronic, cât şi sincronic.

În determinarea culturilor şi perioadelor arheologice, stilul pare să atragă atenţia încă din a doua jumătate a sec. XIX, prin utilizarea de către S. Müller a noţiunii de „Stilperioden". Aceasta urma să releve delimitarea unor perioade, în care predomina un anumit stil al obiectelor (Müller 1897, 376 apud Клейн 1991, 137). Conceptul urma să fie utilizat mai des în arheologia clasică, unde avea o conotaţie destul de clară. Flinders Petrie atenţiona asupra stilului artistic care, în viziunea sa, reprezintă un indicator „sensibil" în recunoaşterea diferenţierii interne şi externe a culturilor (Petrie 1911 apud Клейн 1991, 137). Pentru Schuchhardt, unitatea stilistică, care delimitează „ariile culturale", include principiul tectonicii formelor şi trăsăturile de bază ale ornamentării (Schuchhardt 1918; Schuchhardt 1926 apud Клейн 1991, 137).

În arheologia contemporană noţiunea de stil a obţinut un sens mai larg, graţie creşterii necesităţii acestuia într-un şir întreg de domenii socio-umane. Şi abordarea stilului, astăzi, depăşeşte cu mult aspectele pur artistice, acesta devenind un concept flexibil şi dinamic. Astfel, stilul, în accepţia antropologului american A.L. Kroeber, este o modalitate internă, relaţională şi consecventă de a exprima un comportament sau o activitate; un mod selectiv care presupune prezenţa unor opţiuni alternative şi principial posibile. Această alegere este una liberă, fără constrângeri economico-politice, ecologice, fiziologice etc. (Kroeber 1963, 150). De aici rezidă o opoziţie între stil şi funcţie. Obiectele materiale, după Kroeber, sunt părţi ale unei comunităţi stilistice doar în cazul în care structurii şi menirii lor funcţionale li se adaugă forma semnificaţiei estetice a suprafeţei (Kroeber 1963, 4).

Aceeaşi opoziţie între stil şi funcţie este promovată şi de reprezentantul „Noii Arheologii" L. Bin-

Tyragetia, s.n., vol. IV [XIX], nr. 1, 2010, 263-272.

ford. Acesta, realizând o clasificare a domeniului social, în care artefactele îşi îndeplinesc funcţiile primare: domeniile tehnomic, socio-tehnic şi ideo-tehnic, distingea atributele stilistice formale drept o categorie ce nu poate fi explicată în termeni funcţionali (Binford 1962, 219-220). Puţin mai devreme, E. Neustupný enumera două procese în evoluţia tipologică: una progresivă, care încadra transformările funcţionale, iar cealaltă ciclică, care se realiza în domeniul alegerii libere a formelor (Neustupný 1958 apud Клейн 1991, 138), fapt care relevă o opoziţie între stil şi funcţie (Bouzek 1971, 31-34).

Aşadar, în accepţia actuală, stilul defineşte o asociere stabilă de caracteristici legate reciproc prin particularităţi constituite întâmplător, graţie alegerii libere şi instituţionalizate datorită contactelor culturale şi tradiţiei în afara unor semnificaţii funcţionale şi adaptive (Клейн 1991, 384). Definiţia dată este expresia unei determinări general acceptate, în timp ce caracteristicile stilului, relaţia acestuia cu structurile şi funcţiile sociale rămân subiectul unor discuţii interminabile.

A.L. Kroeber opinează că stilul se manifestă în sfera formei şi nu a substanţei, a modului şi nu a conţinutului, prezentând persistenţa unei coerenţe a formelor. Aceasta din urmă presupune, la rândul său, integrarea formelor într-un şir de configuraţii înrudite. Trebuie amintit aici, desigur, caracterul selectiv al formelor, acestea corelând în afara unor relaţii funcţionale (economice ori adaptive). În acelaşi timp, stilul posedă, totuşi, o unitate internă determinată de factorii care îi limitează natura întâmplătoare şi direcţionează alegerea formelor. Asemenea factori (social-economici, istorici, geografici etc.) afectează psihologia socială, care prestabileşte determinativele generale ale stilului (Клейн 1991, 384). Mai mult ca atât, componentele stilului pot să nu posede asemănări formale, în timp ce „motivele ideatice" (normele sociale, valorile etice şi estetice), care le determină, pot avea trăsături comune sau pot exista, între ele, o dependenţă funcţională. De asemenea, trebuie de amintit corelaţia dintre stil şi tip, propusă de definiţia lui L.S. Klejn, din perspectiva depăşirii de către cel dintâi a categoriei funcţionale. În această ordine de idei, mai multe tipuri pot fi caracterizate de acelaşi stil, opunându-se altor tipuri ale aceleaşi categorii prin prezenţa unor diferenţe evidente, mai ales dacă acestea din urmă s-au instituit graţie distribuirilor de ordin cronologic, teritorial, social, etnic etc. (Клейн 1991, 385).

Cu toate acestea, în practica arheologică, spre deosebire de tipuri şi categorii, stilul şi parametrii acestuia se urmăresc şi se formalizează cel mai greu (Sackett 1973, 321; Каменецкий и др. 1975, 117; Клейн 1991, 161), dar anume stilul este recunoscut ca o manifestare a artefactelor extrem de importantă la nivelul interpretării. Este insuficient a vedea prin stil doar forma, decorul, amplasarea elementelor decorative şi funcţionale pe corpul unui vas, de exemplu. În acelaşi timp, un element funcţional poate fi inclus în sistemul decorativ. Deci, este incorectă separarea strictă a acestor elemente, prin care tindem să surprindem stilul. Stilul presupune selectarea unei combinaţii, a unor coerenţe formale şi estetice, pe care au realizat-o meşterii antici şi care s-a perindat din generaţie în generaţie. În acest sens, stilul este tributar unei tradiţii culturale.

J.R. Sackett analizează manifestările artefactului în două aspecte, fiind şi două perspective opuse: artefactul însăşi şi artefactul ca indicator al unei tradiţii culturale. De aici, conchide autorul sus-numit, rezultă doi parametri ai artefactului – funcţional şi stilistic (Sackett 1973, 320). L.S. Klejn îl contrazice pe J.R. Sackett, menţionând că nu toate manifestările ce se opun aspectului funcţional sunt determinate de tradiţie. Asupra deciziilor în alegerea mijloacelor culturale, influenţează atât condiţiile impuse de trecutul istoric, cât şi cele spontane, întâmplătoare.

Controversele se intensifică odată cu punerea în discuţie a corelării atributelor stilistice cu anumite forme de organizare a societăţii sau a reflectării fenomenelor sociale din trecut în manifestările stilului culturii materiale. Pentru L. Binford, de exemplu, atributele stilistice au un rol funcţional secundar în promovarea solidarităţii de grup (Binford 1962, 219-220). Aceasta din urmă poate fi una din aspectele etnice ale procesului social, alături de tradiţie, care presupune perpetuarea unor gusturi etico-estetice din generaţie în generaţie. Tot L. Binford diferenţiază trei surse trei surse care provoacă variabilitatea stilistică a grupurilor de artefacte: tradiţia, interacţiunea dintre grupurile umane şi arealul adaptiv (mediul natural) (Binford 1965, 206-209).

De fapt, inclusiv în baza urmării şi stabilirii unor „graniţe" stilistice, arheologii au delimitat aşa-numitele „culturi arheologice". Unii cercetători au recunoscut că criteriile diferenţierii „culturilor preistorice" variază în cazuri particulare, cele mai

sigure fiind, însă, acele criterii care exprimă alegerea şi stilul în detrimentul celor determinate de factorii ecologici şi economici (Clark 1957, 169). O asemenea delimitare a factorilor, deşi prea categorică, poate fi acceptată, în timp ce ecologia şi contactele economice pot crea o uniformitate a unor elemente culturale pe areale vaste şi care nu pot avea, respectiv, o explicaţie „etnicizantă". Nu este exclus, însă, că o bună parte din „culturile arheologice" au la baza uniformităţii lor anume astfel de factori, ecologici şi economici, în defavoarea celor etnici.

În literatura de specialitate, s-a mai propus şi noţiunea de „superstil", care nu presupune o interdependenţă a formelor, ci o combinaţie constituită istoriceşte între acestea şi funcţii, depăşind graniţele unei culturi arheologice (Kroeber 1963, 71, 78, 102-103). Pe de altă parte, „superstilul" poate reprezenta şi stilul general de viaţă, în care se generalizează stilurile culturii (Kroeber 1963, 70), fenomen, de asemenea, greu de surprins. Acest termen îl asociem şi cu noţiunea de cotradiţie, care cuprinde mai multe tradiţii culturale legate reciproc în cadrul unui areal larg, unde anumite culturi-componente interacţionează pe parcursul unei perioade concrete de timp (Bennett 1948, 1). Aceste concepte le întâlnim rareori în literatură, dar ele ne obligă să atragem atenţia asupra faptului că stilul şi tradiţia necesită a fi abordate la diferite nivele.

În contextul criteriilor stilistice la delimitarea culturilor arheologice, este relevantă o definiţie formulată de R. von Uslar. Acesta menţiona că răspândirea şi predominarea constantă a unei opţiuni stilistice în limitele relative ale unui areal de forme culturale, existent într-un anumit segment cronologic, presupune unitatea unei „provincii stilistice" (Uslar 1955, 6, 10 apud Клейн 1991, 137). Caracterul acestei unităţi poate fi determinat de diferiţi factori sociali, economici, etnici etc. „Provincia stilistică", totuşi, nu întotdeauna poate echivala cu ceea ce numim tradiţional „cultură arheologică". Aceasta din urmă poate cuprinde mai multe „provincii", în care se poate urmări unitatea stilistică. Conform unor asemenea „unităţi", s-au delimitat, dealtfel, culturile cu denominaţii etnice: „scitică", „celtică" etc. În ce priveşte „cultura scitică", aici s-a atras atenţia asupra unui fenomen manifestat în domeniul artei – stilul animalier „scitic", care, de fapt, cuprinde un areal mult mai mare decât cel „scitic" propriu-zis.

Întrebarea care ne-o punem, este dacă poate stilul artistic să servească drept bază în limitarea unor culturi arheologice cu conotaţii etnice. Sau poate este vorba despre o modă, răspândită, mai ales la nivelul elitelor societăţii „barbare", al cărei areal nu este limitat de factori etnici. Într-adevăr, stilul artistic poate caracteriza o cultură, „fiind strâns corelat cu celelalte componente ale sale, dar se poate răspândi şi încălcând graniţele culturale" (Клейн 1991, 139).

Faptul că variaţia stilistică este domeniul în care ansamblurile arheologice pot corela cu grupurile etnice, a fost acceptat de arheologii procesualişti, începând cu L. Binford (Conkey 1991, 10; Shennan 1989, 18). Aceasta cu atât mai mult pentru a nu admite neajunsurile concepţiei „criteriilor etnicizante", care punea accentul pe anumite elemente separate ale culturii ce „semnalizau" etnicitatea. În plus, anume modificările stilistice ar reflecta cel mai bine problemele de origine etnică, migraţii şi interferenţe (Binford 1962, 220). Totuşi, cercetătorul J.R. Sackett propune înlocuirea „variaţiei stilistice" cu „variaţia isochrestică" (isochrestic variation), ceea ce are să evidenţieze variaţia nu doar a stilurilor, ci şi a tuturor modurilor cultural prescrise de creare a valorilor materiale. Aici, asemănările între dimensiunile „isochrestice" ale culturii materiale, astfel, pot fi considerate rezultatul „aculturaţiei" şi, prin urmare, al asemănărilor ori diferenţelor etnice (Sackett 1977, 371; Sackett 1986, 630). Este o formulare optimistă, a cărei aplicare în practica interpretării arheologice, însă, este extrem de anevoioasă. Urmărirea acestei variaţii „isochrestice", care este mult mai greu de surprins decât cea „stilistică", necesită eforturi mari.

Cercetătoarea britanică S. Jones consideră că J.R. Sackett pune semnul egalităţii între variaţia isochrestică şi etnicitate (Jones 1997, 122), deşi acesta nu pare atât de categoric în acest sens. S. Jones pare, totuşi, să tindă spre o înlocuire a „isochrestismului" cu „habitusul" lui Bourdieu. Acesta din urmă, de asemenea, reprezintă suma tuturor condiţiilor care structurează activitatea umană.

Deosebit de importante în problematica stilului şi a variaţiei lui, sunt dezbaterile aprinse între P. Wiessner şi J.R. Sackett din anii 80 ai secolului trecut despre natura variaţiei stilistice şi modul în care marcatorii etnici se manifestă în cultura materială. Ambii au ca punct de reper şi fond factologic cultura materială a triburilor San Kalahari, mai ales vârfurile de suliţe.

În viziunea lui Wiessner, pentru populaţia cercetată, stilul „emblematic" poartă în sine un mesaj clar adresat membrilor unui grup lingvistic. Un asemenea grup va deosebi întotdeauna sulițele efectuate de grupul său în raport cu altele. Şi acest lucru ar avea loc graţie faptului că meşterul împărtăşeşte aceleaşi tradiţii tehnologice şi stilistice (Wiessner 1983, 269).

J. Sackett criticând abordarea lui Wiessner, pledează pentru o viziune mai îngustă asupra acestui stil activ, pe care îl numeşte „iconologic". Acest stil este o semnalizare conştientă şi intenţionată şi alcătuieşte o dimensiune a stilului etnic, care face parte din „variaţia isochrestică". Această variaţie este una pasivă, fiind un rezultat al inculturaţiei într-un context etnic limitat. Astfel, variaţia considerată activă la Wiessner, nu este decât un isochrestism pasiv al stilului în afirmarea identităţii (Sackett 1985, 157-158).

Astfel, P. Wiessner defineşte două aspecte distincte ale stilului ce conţin două tipuri de informaţie, fiind generate de diferite condiţii şi produc diferite tipuri de variaţie. Astfel, stilul „emblematic" reprezintă o variaţie formală care transmite populaţiei-ţintă mesaje clare despre afilierea şi identitatea conştientizată a grupului (care transmite mesajul). Pe de altă parte, stilul „afirmativ" alcătuieşte acea variaţie formală a culturii materiale, care se bazează pe factorul personal, generând informaţi care susţin identitatea individuală (Wiesner 1983, 257-258).

Aceeaşi cercetătoare, P. Wiessner, dezvoltă, în studiile sale etnoarheologice, concepţia despre stil ca fenomen de comunicare activă. Înarmându-se cu teoriile psihologiei contemporane care vizează identitatea socială, autoarea conchide că identitatea şi cea de grup este bazată pe procesul cognitiv al comparaţiei, prin care Eul este diferenţiat de Alţii, iar grupul propriu – de celelalte grupuri (Wiessner 1983, 191-192, 257). În această ordine de idei, stilul reprezintă una din multiplele căi prin care identitatea poate fi proiectată în direcţia Celuilalt, fiind accentuată de comparaţia socială, exprimarea asemănării şi diferenţei. Astfel, stilul poate fi utilizat activ în crearea şi destrămarea relaţiilor sociale (Wiessner 1984, 194; Wiessner 1985, 161).

În aceeaşi ordine de idei, arheologii au recunoscut deja, în majoritatea lor, că relaţia între grupurile etnice din trecut şi realităţile arheologice este complexă graţie faptului, că primele nu au un caracter fix şi bine delimitat. Dezvoltarea noilor abordări ale etnicităţii i-a făcut pe unii să adopte o atitudine sceptică faţă de posibilitatea cercetării fenomenului etnic în arheologie (de ex. Trigger 1995; Brather 2004). Într-adevăr, cercetările etnoarheologice (Hodder 1982; Trigger 1978; Ucko 1969) nu ne permit să acceptăm prezenţa unei echivalenţe fixe între variaţia stilistică în cultura materială şi „graniţele" etnice, dar unele cazuri ne vorbesc de astfel de corelaţii (Renfrew 1987; Shennan 1991; Wiessner 1983).

Merită atenţie, în acest sens, tendinţa contemporană a ştiinţelor sociale de a urmări natura dinamică şi situaţională a etnicităţii şi a grupurilor etnice. Instrumentalizarea, „manipularea strategică a identităţii" în contextul anumitor situaţii politice şi economice, tot mai insistent devin argumente centrale ale studiilor antropologice şi etnologice (Jones 1997, 110). Caracterul dinamic şi instrumental al etnicităţii capătă reflectare şi în studiile arheologice, care demonstrează unele cazuri de utilizare activă a elementelor culturii materiale pentru justificarea şi manipularea relaţiilor între grupuri (Hodder 1982; Shennan 1989).

Cercetările antropologice şi etnologice contemporane ţin să demonstreze accentuarea autoidentificării în definirea etnicităţii, dar mai ales importanţa comunicării etnicităţii ca proces activ implicat în manipularea resurselor economice şi politice (Jones 1997, 113). În acest context, stilul devine conceptualizat deja drept formă a comunicării şi a marcajului social în anumite artefacte şi în contexte sociale concrete (Conkey 1991, 10). Acesta este înţeles atât funcţional cât şi adaptiv, facilitând schimbul de informaţie vizavi de identificarea socială şi religioasă, afilierea la grup în perioadele de conflicte sociale, cât şi în timpul unor cataclisme naturale (Gamble 1982 apud Jones 1997, 113). O asemenea idee susţine concluzia unor etnoarheologi faţă de faptul că intensitatea conştiinţei etnice şi, prin urmare nivelul diferenţierii în cultura materială sporesc anume în perioadele de tensiune economică şi politică (Hodder 1979; Hodder 1982).

În baza cercetărilor etnoarheologice, Jan Hodder ţine să demonstreze că diferenţele în cultura materială sunt uneori menţinute în scopul justificării diferenţierii şi reciprocităţii negative între grupuri, fapt care, reiterând ideea expusă mai sus, poate să se intensifice în condiţii de criză social-economică

(Hodder 1982, 55). El atrage atenţia asupra faptului că diferite grupuri pot adopta diferite strategii de acomodare la condiţiile de criză, iar explicarea acestor strategii şi modul în care cultura materială este implicată în ele depinde de anumite scheme simbolice elaborate în interiorul grupului (Hodder 1982, 186). Mai mult ca atât, dacă unele tipuri de artefacte diferenţiază două grupuri vecine, răspândirea altor tipuri poate depăşi graniţele acestora (Hodder 1982, 58). Nivelul în care elementele culturale pot exprima diferenţele etnice, este legat de J. Hodder cu intenţiile grupului dat de a înainta anumite simboluri ale identităţii şi diferenţei (Hodder 1982, 185). Acelaşi cercetător subliniază importanţa structurilor simbolice prin faptul că ar încadra toate aspectele practicii culturale şi ale relaţiilor sociale în diferenţierea grupurilor etnice (Hodder 1982, 204-205). Totuşi, unele grupuri pot să-şi exprime diferenţa fără utilizarea simbolurilor materiale, ceea ce ar face practic imposibilă urmărirea acestui fenomen pe cale arheologică.

Un rol important în corelarea culturii materiale şi etnicităţii îi revine, totuşi, tradiţiei, mai ales pentru explicarea fenomenelor culturale din trecut. Rămâne de reţinut faptul că modalităţile obişnuite ale producerii unor obiecte creează o bază pentru „generarea" etnicităţii sau a conştientizării opoziţiei „Noi-Ei", în condiţiile în care natura arbitrară a unor moduri obişnuite de producere a fost expusă proceselor de comparaţie culturală. Dacă asemenea contexte ale interacţiunii se produc repetat şi interacţiunea socială este exprimată şi mediată prin categoriile de diferenţă culturală, atunci aceste categorii pot fi instituţionalizate din ce în ce mai mult (Jones 1997, 122). Toate aceste categorii vor varia în diferite contexte spaţiale şi temporale. Mai mult decât atât, categoriile etnice pot persista în timp ce cultura materială, implicată în marcarea conştientă a acestor categorii, se schimbă. Şi, invers, referinţa etnică a unor stiluri specifice se poate schimba, în timp ce stilurile ca atare rămân neschimbate. Astfel, relaţia dintre stilurile culturii materiale şi expresia etnicităţii se poate schimba, acordând-o la timp şi la spaţiu (Jones 1997, 122).

Trebuie să ţinem cont de faptul că, în majoritatea cazurilor, societăţile arhaice sunt profund tradiţionaliste. Aici, individul este constrâns de normele sociale, pe care trebuie să le urmeze. De aceea, elementele culturale noi au nevoie să se „naturalizeze" printr-o repetiţie continuă la nivel individual şi social (Hodder 1982, 56). Astfel, grupurile etnice din trecut ca şi, de altfel, cele cercetate de etnoarheologi, sunt deseori caracterizate printr-o tradiţie normativă formată. Unii cercetători, totuşi, insistă asupra faptului că aceasta afectează un şir limitat de atribute stilistice – dimensiuni ale variabilităţii artefactelor, care pot deveni asociate cu o referinţă etnică şi menţinute în negocierea relaţiilor sociale (Jones 1997, 116; Whallon 1968).

Cercetările etnoarheologice ale lui J. Hodder indică asupra unei corelaţii între dimensiunile culturii materiale care nu semnalizează „deschis" etnicitatea, ca în cazul poziţiei vetrelor în locuinţă, şi semnificaţia etnică auto-conştientă în alte dimensiuni ale culturii materiale, cum ar fi piesele de port (Hodder 1982, 54-55). O asemenea dimensiune poate servi variaţia stilistică în decorul ceramic (Whallon 1968). Din această perspectivă se pendulează ideea că forma vaselor ceramice ar fi determinată de funcţia utilitară, în timp ce decorul ceramic alcătuieşte o variaţie adiţională, nefuncţională, prin care este posibilă exprimarea unei informaţii sociale, servind unei „iconografii etnice" (Sackett 1977, 377).

Încă Willey atrăgea atenţia că tradiţia ceramică conţine una sau mai multe linii de dezvoltare în timp şi spaţiu, în cadrul anumitor constante tehnice şi decorative (Willey 1945, 53). Din aceste considerente, analiza acestei tradiţii necesită o abordare complexă a formei, decorului şi tehnologiei.

Interesante ni se par, în acest sens, elaborările etnoarheologice ale lui N. David şi a colaboratorilor săi. Aceştia vorbesc despre decorul ceramic ca despre un element al structurilor simbolice ale culturii. În acest sens, decorul este folosit pe larg în calitate de indicator al apartenenţei etnice, care se conservează în materialul arheologic (David et al. 1988, 365). În unul din studiile sale, David formulează o problemă la prima vedere simplă: de ce sunt decorate vasele? Cercetătorul şi echipa sa tind să „antropomorfizeze" vasele ceramice. Aceasta din urmă presupune şi o legătură între decorul corpului uman cu cel al vaselor, deoarece şi corpul uman se manifestă ca un simbol (David et al. 1988, 366).

Argumentul central al lui David constă în faptul că vasul, la fel ca şi omul, parcurge o transformare ireversibilă din starea naturală la cea de entitate culturală. Deseori oamenii transmit vasului anumite calităţi şi tratamente umane, fapt confirmat etnografic. Totodată informatorii nu sunt întot-

deauna capabili să explice motivaţia acestui fenomen, referindu-se mai mult la existenţa tradiţiei (David et al. 1988, 366), iar urmarea tradiţiei este în cele mai multe cazuri inconştientă.

O altă afirmaţie curioasă a autorilor numiţi este preferinţa pentru societăţile tradiţionale dar mai apropiate de modernitate de a avea vase fără decor (David et al. 1988, 370). Ori transmiterea mesajelor prin simboluri este mai consistentă în societăţile arhaice?

Importanţa decorului (care include şi elementul formei) poate fi susţinută şi de ideile cosmologice ale multor popoare, pentru care lutul a fost materia primordială, din care divinitatea a creat Omul. În acest sens este relevant că deseori părţilor constitutive ale vasului ceramic li se atribuie denominaţii ale părţilor corpului uman (buză, gură, gât, umăr etc.).

Prin continuitatea decorului putem presupune persistenţa unei expresii a memoriei vizuale, care reflectă o comunitate ideologică şi intuieşte prezenţa unei identităţi (David et al. 1988, 378). Această continuitate ne permite să căutăm şi expresii ale etnicităţii în materialul arheologic.

În general, spre deosebire de vechile abordări, în prezent cultura materială devine recunoscută ca o dimensiune constitutivă activă a practicii sociale, deoarece aceasta în acelaşi timp structurează activitatea umană, fiind un produs al acesteia din urmă (Hodder 1986, 74). Ea devine, în aşa mod, şi un element activ în exprimarea identităţii sociale (Conkey 1991, 13; Shanks, Tilley 1992, 146) şi, de ce nu, în unele cazuri – etnice.

Recunoaştem, desigur, că nu orice variaţie stilistică nu are întotdeauna menirea de a demarca anumite graniţe etnice, însă în anumite contexte, aceasta poate obţine un statut activ şi în acest sens (Jones 1997, 122). Desigur, arheologia nu are un acces direct la domeniul mental al oamenilor ce au lăsat anumite ansambluri de vestigii. Nici nu este posibilă o cercetare pur arheologică a calităţilor individuale din trecut. De aceea, s-a găsit o soluţie, prin care unii arheologi definesc etnicitatea ca un aspect al procesului social care se implică în organizarea comportamentului uman, deşi relaţia între cultura materială şi conştiinţa etnică nu este una fixă şi intrinsecă (Haaland 1977; Hodder 1979 apud Jones 1997, 124).

Olsen şi Kobylinski, de exemplu, propun arheologilor să studieze modurile în care orientările valorice de bază şi efectele lor comportamentale subliniază menţinerea graniţelor etnice (Olsen, Kobylinski 1991, 16). Mai mult ca atât, „înainte de a începe fixarea etichetelor etnice în complexe arheologice distincte, trebuie să înţelegem fenomenul etnicităţii însuşi şi, în special, să dezvoltăm o teorie a relaţiilor între conştiinţa etnică şi cultura materială" (Olsen, Kobylinski 1991, 23). Aceştia însă nu propun vreo metodologie a cercetării corelaţiei dintre orientările valorice şi simbolismul etnic. Merită de menţionat şi ideea că simbolismul etnic este generat, la diferite etape şi nivele, de practicile culturale existente şi modurile diferenţierii care caracterizează diverse domenii sociale (Eriksen 1991).

S. Jones critică abordările funcţionaliste şi structuraliste, deoarece acestea nu reuşesc să explice modul în care cultura modelează realitatea socială şi pentru faptul că nu ţin cont de procesul istoric (Jones 1997, 117). Este necesar, în viziunea ei, de adoptat o abordare contextuală şi istorică în analiza vestigiilor arheologice. Aceeaşi idee a fost expusă de nenumărate ori şi în istoriografia sovietică încă de la mijlocul secolului trecut (Токарев 1949).

Din contextul acestor concepţii metodologice susţinute de S. Jones, rezultă că depistarea formelor şi stilurilor culturale distinctive utilizate în marcarea graniţelor etnice nu trebuie făcută în mod arbitrar. Mai mult ca atât, cercetătoarea afirmă că exprimarea auto-conştientă a etnicităţii prin cultura materială este legată de condiţiile structurale ale habitusului, care „inspiră" toate aspectele practicilor culturale şi ale relaţiilor sociale ce caracterizează un mod de viaţă particular. Analiza realizărilor contextuale ale etnicităţii nu trebuie exclusă din domeniul interpretării arheologice, în cazul în care există legături între anumite orientări constituite istoriceşte, care ne permite să intuim recunoaşterea şi exprimarea identităţii etnice. Totuşi, modul în care stilurile specifice ale culturii materiale sunt implicate în articularea etnicităţii, poate fi arbitrar între culturi, dar nu este deloc întâmplător în limitele contextelor social-istorice specifice (Jones 1997, 125).

Abordarea propusă de S. Jones cere o revizuire nu doar a interpretării etnicităţii, ci şi a supoziţiilor care subliniază explicarea variaţiei în cultura materială. Recunoaşterea unui rol activ al culturii materiale în generarea şi semnalizarea etnicităţii subminează ideea larg răspândită, în conformitate cu care gradul de asemănare şi diferenţiere în

cultura materială furnizează un indiciu direct al intensităţii interacţiunii între grupurile din trecut (Jones 1997, 126). În plus, cercetarea rolului culturii materiale în formarea şi exprimarea etnicităţii le-a permis etnoarheologilor să afirme că aceasta nu este activ structurată şi structurează la rândul său procesele sociale. Cultura materială este supusă, în mod constant, reproducerii şi transformării.

Etnicitatea nu este o reflectare directă a habitusului ori a culturii. Construirea etnicităţii şi obiectualizarea diferenţelor culturale, pe care o necesită prima, este produsul interferenţei condiţiilor de habitat al comunităţilor umane cu împrejurările sociale concrete ce caracterizează fiecare situaţie istorică dată (Jones 1997, 120). În cadrul unei asemenea abordări, cultura materială devine şi un mijloc de afirmare a etnicităţii, fiind determinată în multe cazuri de aceasta. Unele aspecte ale culturii materiale devin deci implicate în semnalizarea identităţii, justificând anumite opţiuni şi relaţii etnice. Astfel, formele şi stilurile culturii materiale pot fi menţinute activ şi reţinute în procesul semnalizării etnicităţii, în timp ce alte forme şi stiluri vor depăşi acest cadru (Barth 1969; Hodder 1982; Jones 1997, 120).

În lucrarea sa, S. Jones menţionează că sentimentele afinităţii etnice sunt bazate pe recunoaşterea, la nivelul subconştientului şi conştientului, a condiţiilor similare de habitat reflectate în practicile culturale şi relaţiile sociale, în care sunt angajaţi oamenii. Fiecare condiţie structurală creează fundamentul înţelegerii asemănării şi diferenţei etnice, când oameni de diferite tradiţii culturale intră în interacţiune unii cu alţii, generându-se unele forme de comparaţie culturală a sinelui (Jones 1997, 120). În asemenea condiţii, practicile culturale şi credinţele, care în cazul dat reflectă accentuarea unor structuri ale habitusului, devin obiectualizate şi raţionalizate în reprezentarea diferenţelor etnice. Unii cercetători indică asupra faptului că o formă materială specifică poate rămâne aceeaşi, în timp ce înţelegerea acesteia va alterna în diferite contexte. Asemenea formă poate fi consumată în diferite moduri, potrivită şi încorporată în structuri simbolice diverse acordate la tradiţia istorică şi contextul social (Shanks, Tilley 1987, 97).

Înţelegerea largă a contextelor culturale din trecut, derivate dintr-o varietate de surse şi categorii de date, este o parte esenţială a etnicităţii în arheologie. Este necesară examinarea modurilor interacţiunii sociale şi distribuţia capacităţii materiale şi simbolice între grupurile umane. De asemenea e nevoie de cunoaşterea organizării sociale a grupurilor din trecut, iar un rol crucial i-ar reveni unei abordări istorice graţie importanţei procesului istoric în generarea şi exprimarea etnicităţii. Într-un cadru contextual diacronic poate fi posibilă elucidarea transformărilor variaţiei materiale obişnuite într-un simbolism auto-conştient activ şi invers, pe baza schimbărilor în natura şi răspândirea stilurilor implicate (Wiessner 1989, 58).

Şi etnicitatea, pentru diferite perioade istorice, trebuie tratată diferit. Asupra acestui fapt s-a insistat mult în ultimii ani. Astfel, fenomenele etnice pentru preistorie au nevoie de o conceptualizare diferită faţă de înţelesul actual al etnicităţii (Крюков 1986; Shennan 1991, 30).

În acelaşi timp, etnicitatea trebuie deosebită de o simplă continuitate sau discontinuitate spaţială care se referă la identificarea auto-conştientă a unui grup de oameni particular (Shennan 1989, 19). Cu toate că s-a demonstrat deseori că conştiinţa etnică este bazată parţial pe recunoaşterea trăsăturilor comune ale experienţei practice şi istorice, aceasta este de asemenea un produs al condiţiilor care determină anumite contexte social-istorice specifice. Deci, măsura în care etnicitatea se reflectă în realităţile culturale este foarte variabilă şi depinde de transformările culturale provocate de procesele interacţiunii şi de natura intensităţii relaţiilor între grupurile ce intră în contact (Jones 1997, 123).

Din punct de vedere arheologic, aceste procese pot conduce la o varietate de scenarii diferite. În unele cazuri putem avea un grad înalt de corelare între cultura materială şi etnicitate. În alte cazuri, situaţia poate prezenta un amestec de tradiţii culturale de diferită origine etnică.

Este important de menţionat în această ordine de idei faptul că existenţa grupului reconstituit arheologic rămâne până la urmă un construct convenţional şi devine „real" doar în contextul interpretării. În acest caz cercetarea aspectelor etnice devine un domeniu mult mai profund, care nu întotdeauna va fi determinată de prezenţa unui teritoriu sau timp „etnic".

O importantă concluzie pentru interpretarea etnică a materialului arheologic este aceea că practica etnicităţii ar rezulta într-un set de realizări tranzitive şi deseori repetate ale diferenţei etni-

ce în contexte particulare. Aceste „realizări" ale etnicităţii sunt atât structurate ele însăşi, cât şi structurează, implică în multe cazuri producerea şi consumul stilurilor distinctive ale culturii materiale. Ele ar fi un produs al interferării dispoziţiilor perceptuale şi practice ale agenţilor sociali cu interesele şi opoziţiile provocate în contexte sociale specifice (Jones 1997, 123).

Astfel, configuraţiile etnicităţii şi stilurile culturii materiale implicate în marcarea relaţiilor etnice pot varia de la context la context. Natura multidimensională a etnicităţii poate produce un model complex de distribuiri suprapuse ale culturii materiale, care se referă la realizarea şi transformarea repetată a etnicităţii în diferite contexte sociale şi nu la o entitate culturală monolită şi discretă. De asemenea, etnicitatea poate condiţiona o varietate largă de expresii inclusiv în cultura materială (Thomas 1996, 78-82).

Mai există o relaţie în cazul variaţiei stilurilor culturii, determinată de generalizarea stilului individual şi individualizarea stilului generalizat. Ultimul proces este foarte important în perpetuarea unor forme generale pe spaţii largi. Mai ales în domeniul ceramicii. Fiecare meşter olar îşi racordează propriul stil la cel general, acceptat de toţi consumatorii culturii materiale din comunitate. Astfel, factorul individual cedează mult gusturilor generale ale societăţii. Altfel nu s-ar explica prezenţa unui stil asemănător într-un spaţiu larg şi un cadru cronologic vast. Deci, factorul social este unul fundamental, mai ales la nivelul culturii tradiţionale, unde predomină meşteşugurile casnice. În această ordine de idei, cultura materială nu reflectă un simplu produs al unei mulţimi de indivizi, ci o marcă a tradiţiei sociale, care, desigur, poate fi modificată pe parcursul timpului.

Fiind date caracterul complex al sistemelor culturale şi diferenţierea lor contextuală, este necesară analiza diferitor aspecte ale acestora din perspectiva influenţelor numeroşilor factori, care-i determină „configuraţia".

În urma analizei multiplelor abordări ale etnicităţii şi a corelării ei cu stilul în cultura materială, putem conchide că formarea şi menţinerea stilului se realizează pe două planuri: temporal şi spaţial. În plan temporal, aceasta se datorează tradiţiei, adică transmiterii din generaţie în generaţie a unor stiluri asemănătoare. Un asemenea proces în cultura materială conţine, indubitabil, o reflectare a unei relaţii sociale. Trebuie să recunoaştem că de la crearea stilului la transformarea sa treptată este un proces îndelungat, de obicei. „Creatorul" extrage stilul din propria memorie vizuală şi tehnică, transmiţându-l generaţiilor următoare ca un standart mai mult sau mai puţin determinat. Acestea obţin experienţa, bazată pe un stereotip comportamental în crearea obiectelor materiale, unele tehnici însuşite devenite „legi". Tradiţia poate fi pătrunsă de anumite inovaţii, ceea ce determină nişte transformări, de obicei minore. Spiritul inventiv acceptat mai întâi la nivel individual, poate deveni o modă la nivel de comunitate, dacă aceasta din urmă acceptă ajustarea inovaţiei stilistice la gusturile proprii estetice.

Toate abordările sunt edificatoare luate împreună. Nici una, nici alta nu trebuie absolutizată, deoarece fiecare din ele a avut la bază anumite aspecte ale etnicităţii şi relaţiei acesteia cu aspectele culturii materiale. Astfel, fiecare concept, fie „etnie", fie „cultură" are un fundament real, şi nu trebuie de redus la un construct al imaginaţiei savantului sau un instrument al politicienilor. Desigur, nu întotdeauna diferenţele etnice au importanţă majoră şi pot fi subminate, în anumite condiţii de alte priorităţi identitare. Astfel, căutarea unei atribuiri etnice pentru ansamblurile de vestigii trebuie să genereze explicarea asemănării şi repetării acestora în anumite areale teritoriale şi cronologice. Corelarea „fenomen etnic – vestigii arheologice" este, credem, o chestiune mult mai fină decât o simplă „instrumentalizare" politică ori naţionalistă a arheologiei. Iar analiza variaţiei stilistice ne oferă perspective optimiste pentru abordarea problematicii etnice şi în arheologia spaţiului sud-est european.

Bibliografie

Barth 1969: F. Barth, Introduction. In: (Ed. F. Barth) Ethnic Groups and boundaries (Boston 1969), 9-38.

Bennett 1948: W.C. Bennet, The Peruvian co-tradition. In: (Ed. W.C. Bennett) A reappraisal of Peruvian archaeology (Menasha 1948), 1-7.

Binford 1962: L.R. Binford, Archaeology as anthropology. American Antiquity 28, 1962, 17-225.

Binford 1965: L.R. Binford, Archaeological sistematics and the study of culture process. American Antiquity 31, 1965, 203-210.

Bierbrauer 2004: V. Bierbrauer, Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters (Wien 2004), 45-84.

Bouzek 1971: J. Bouzek, Klasicke metody tridenc. In: Nove arceologicke metody, I (Praha 1971), 31-54.

Brather 2004: S. Brather, Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie (Berlin 2004).

Clark 1957: G. Clark, Archaeology and society (Cambridge 1957).

Conkey 1991: M.W. Conkey, Experimenting with style in archaeology: some historical and theoretical issues. In: (Eds. M.W. Conkey, C.A. Hastorf) The uses of style in Archaeology (Cambridge 1991), 5-57.

David et al. 1988: N. David, J. Sterner, K. Gavua, Why pots are decorated? Current Anthropology 3, vol. 29, 1988, 365-389.

Eriksen 1991: T.H. Eriksen, The cultural contexts of ethnic differences. Man 26, 1991, 127-144.

Gamble 1982: C.S. Gamble, Interaction and alliance in palaeolithic society. Man 17, 1982, 92-107.

Haaland 1977: R. Haaland, Arcchaeological classification and ethnic groups: a case of study from Sudanese Nubia. Norwegian Archaeological Review 10, 1977, 1-31.

Hodder 1979: J. Hodder, Economic and social stress and material culture patterning. American Antiquity 44 (3), 1979, 446-454.

Hodder 1982: J. Hodder, Symbols in Action (Cambridge 1982).

Hodder 1986: J. Hodder, Reading the Past: current approaches to interpretation in archaeology (Cambridge 1986).

Jones 1997: S. Jones, Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present (Routledge 1997).

Kroeber 1963: A.L. Kroeber, Style and civilization (Berkeley-Los Angeles 1963).

Müller 1897: S. Müller, Nordische Altertumskunde, Bd. I (Strassburg 1897).

Neustupný 1958: E. Neustupný, Evolution in archaeology. In: Epitymbion Roman Haken (Pragae 1958), 4-8.

Olivier, Coudart 1995: L. Olivier, A. Coudart, French tradition and the central place of history in the human sciences: preamble to a dialog between Robinson Crusoe and his Man Friday. In: (Ed. P.J. Ucko) Theory in Archaeology: a world perspective (London 1995), 363-381.

Olsen, Kobylinski 1991: B. Olsen, Z. Kobylinski, Ethnicity in anthropological and archaeological research: a Norwegian-Polish perspective. Archaeologia Polona 29, 1991, 5-27.

Petrie 1911: F.W. Petrie, The revolutions of civilization (London-New York 1911).

Renfrew 1987: C. Renfrew, Archaeology and Language: the puzzle of indo-european origins (London 1987).

Sackett 1973: J.R. Sackett, Style, function and artifact variability in palaeolithic assemblages. In: (Ed. C. Renfrew) The explatation of culture change: models in prehistory (London 1973), 317-325.

Sackett 1977: J.R. Sackett, The meaning of style in archaeology: a general model. American Antiquity 42(3), 1977, 369-380.

Sackett 1985: J.R. Sackett, Style and ethnicity in the Kalahari: a reply to Wiessner. American Antiquity 50, 1985, 154-160.

Sackett 1986: J.R. Sackett, Style, function and assemblage variability: a reply to Binford. American Antiquity 51(3), 1986, 628-634.

Schuchhardt 1926: C. Schuchhardt, Alteuropa. Eine Vorgeschichte unseres Erdteils, 2 (Berlin-Leipzig 1956).

Shanks, Tilley 1987: M. Shanks, C. Tilley, Social Theory in Archaeology (Oxford 1987).

Shanks, Tilley 1992: M. Shanks, C. Tilley, Reconstructing Archaeology: theory and practice (London 1992).

Shennan 1989: S.J. Shennan, Introduction. In: (Ed. S.J. Shennan) Archaeological approaches to Cultural Identity (London 1989), 1-32.

Shennan 1991: S.J. Shennan, Some current issues in the archaeological identification of past peoples. Archaeologia Polona 29, 1991, 29-37.

Thomas 1996: J. Thomas, Time, Culture and Identity: an interpretive archaeology (London 1996).

Trigger 1978: B.G. Trigger, Time and Traditions: essays in archaeological interpretation (Edinbourgh 1978).

Trigger 1995: B.G. Trigger, Romanticism, nationalism and archaeology. In: (Eds. P.L. Kohl, C. Fawcett) Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology (London 1995), 263-279.

Ucko 1969: P.J. Ucko, Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains. World Archaeology 1(2), 1969, 262-280.

Uslar 1955: R. Uslar, Über den Nutzen spekulativer Betrachtung vorgeschichtlicher Funde. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz 8, 1955, 1-20.

Whallon 1968: J.Jr. Whallon, Investigations of the late prehistoric social organization in New York state. In: (Eds. S.R. Binford, L.R. Binford) New Perspectives in Archaeology (Chicago 1968), 223-244.

Wiessner 1983: P. Wiessner, Style and ethnicity in the Kalahari San projectile point. American Antiquity 48, 1983, 253-276.

Wiessner 1984: P. Wiessner, Reconsidering the behavioural basis for style: a case study among the Kalahari San. Journal of Anthropological Archaeology 3, 1984, 190-234.

Wiessner 1985: P. Wiessner, Style or isochrestic variation? A reply to Sackett. American Antiquity 50, 1985, 160-165.

Wiessner 1989: P. Wiessner, Style and changing relations between the individual and society. In: (Ed. J. Hodder) The Meanings of Things (London 1989), 56-63.

Willey 1945: G.R. Willey, Horizon styles and pottery traditions in Peruvian archaeology. American Antiquity 11, 1945, 49-56.

Каменецкий и др. 1975: И.С. Каменецкий, Б.И. Маршак, Я.А. Шер, Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода) (Москва 1975).

Клейн 1991: Л.С. Клейн, Археологическая типология (Ленинград 1991).

Крюков 1986: М.В. Крюков, Ещё раз об исторических типах этнических общностей. СЭ 3, 1986.

Токарев 1949: С.А. Токарев, К постановке проблем этногенеза. СЭ 3, 1949.

Some aspects of the reflection of ethnic distinctions in stylistic variations of artefacts

Abstract

In the article the basic tendencies of ethnic interpretation of a stylistic variation in the archaeological record are stated. Despite the sceptical discussions of this question, ethnic interpretation remains one of the basic directions in archeology. Criticising the unilateral and tendentious character of the approach of G. Kossina in ethnic interpretation of artefacts, some researchers have accepted attempts to formulate a number of complex approaches among which the ethnoarchaeological studies play an important role. Ethnoarcheology, in some cases, confirms a parity of ethnic borders with material culture, in others this is not so. At the same time, the majority of researchers consider that the given parity should be observed in stylistic, instead of in typological distinctions. Unfortunately, the "stylistic" approach is also far from the decision of these interpretative archeological problems. Ethnic reconstructions demand more complex schemes, taking into account known factors and the contexts reflected, not only in an archaeological material. The contextual-historical approach was put forward in the first half of the last century, but, owing to its complexity, has not given exhaustive results. Probably, its synchronic-diachronic application to more limited archaeological areas will bring fruitful results. In this case, style and stylistic variations should play a key role.

Некоторые аспекты проблемы отражения этнических различий в стилистических вариациях артефактов

Резюме

В данной статье изложены основные тенденции этнического истолкования стилистического варьирования в археологическом материале. Несмотря на множество скептических отношений к этому вопросу, этническая интерпретация остаётся одной из основных направлений в археологии. Критикуя односторонность и тенденциозность подхода Г. Коссины в этнической интерпретации артефактов, некоторые исследователи предприняли попытку сформулировать ряд комплексных подходов, для которых важную роль должны сыграть этноархеологические исследования. Этноархеология, в одних случаях подтверждает соотношение этнических границ с материальной культурой, в других – нет. В то же время, большинство исследователей считают, что данное соотношение должно наблюдаться именно в стилистических, а не в типологических различиях. К сожалению, «стилистический» подход также далёк от решения этих интерпретационных задач археологии. Этнические реконструкции требуют более сложную схему, с учетом известных факторов и контекстов, отражающихся не только в археологическом материале. Контекстуально-исторический подход выдвигался еще в первой половине прошлого века, но в силу его сложности, он не дал исчерпывающих результатов. Вероятно, его применение к более ограниченным археологическим ареалам в синхронно-диахроническом плане принесет плодотворные решения. И в этом случае, *стиль* и *стилистические вариации* должны сыграть ключевую роль.

14.05.2010

Andrei Corobcean, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: andrei_corobcean@yahoo.com

CRONICA DESCOPERIRILOR NUMISMATICE (IV)

Ana Boldureanu

Continuăm, ca şi în cronicile noastre anterioare, să publicăm unele din descoperirile de tezaure sau de monede izolate ce au fost înregistrate pe parcursul anului 2009. Atunci când am avut posibilitatea, am controlat personal fiecare monedă în parte şi am dat toate amănuntele de ordin tehnic ce ar putea reprezenta interes pentru cercetători. De asemenea, am inclus şi unele descoperiri publicate în această perioadă, dar care n-au fost incluse în cronicile anterioare.

Descoperirile recente prezentate aici adaugă listei monedelor romane izolate din Republica Moldova încă opt emisiuni, variate atât din punct de vedere al nominalului, cât şi cronologic. Seria lor începe cu trei *denari* emişi de împăraţii Antoninus Pius, Marcus Aurelius şi Commodus, urmaţi fiind de două emisiuni de bronz. Prima dintre ele este un *follis* de la Galerius Maximianus, iar a doua nu este precizată. Semnalăm o *siliqua* bătută sub Costantius al II-lea, datată între 351-355, provenită din raionul Soroca şi care completează seria acestor emisiuni descoperite în regiune. Am înregistrat şi anul acesta monede romane de aur. Prima dintre ele este un *aureus* de la Diocletianus, emis la Antiochia în anul 286, descoperit la Baimaclia, raionul Căinari, iar a doua piesă, descoperită undeva în raionul Orhei, este de la Maximian Hercule (286-305), bătută la Cizic, datată la 288. Ambele emisiuni sunt perforate, ca şi majoritatea pieselor de aur romane descoperite în regiune, demonstrând ulilizarea lor în calitate de obiecte de podoabă.

Dintre emisiunile medievale semnalate în acest interval de timp menţionăm câteva descoperiri provenite din raionul Călaraşi. Acestea sunt un tezaur, descoperit întâmplător în arătura proaspătă în luna octombrie 2009, alcătuit din emisiuni otomane de la Bayezid al II-lea (58 ex.), un *denar* unguresc de la Mathia Corvin (1458-1490) şi doi *groşi* moldoveneşti bătuţi de Stefan cel Mare. Tezaurul reprezintă prima tezaurizare de monede otomane şi emisiuni moldoveneşti de la Ştefan cel Mare descoperită în Moldova. Din aceeaşi arie, la o distanţă de aproximativ 100 de metri de la locul descoperirii tezaurului, au mai fost aflaţi doi *aspri* otomani de la Süleyman I şi o emisiune poloneză de la Sigismund August. Pe suprafaţa amintită au mai fost observate mai multe fragmente ceramice, obiecte de podoabă, lacăte de metal şi diferite unelte de muncă. Toate acestea presupun existenţa în acel loc a unei aşezări medievale şi urmează de a efectua în zonă nişte sondaje arheologice.

De la Costeşti, raionul Ialoveni, am înregistrat din nou un lot important de monede, majoritatea dintre ele intrând în colecţia Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei. Menţionăm printre acestea 22 de *dirhemi* emişi de Hoarda de Aur, 264 de emisiuni tătăreşti de cupru, dintre care 44 de tipul Costeşti-Gârla, un *groş* de Praga şi o emisiune bulgărească de la Ioan Şişman.

De o importanţă deosebită sunt şi descoperirile provenite din împrejurimile localităţii Cosăuţi, raionul Soroca. Din această zonă am notat mai multe monede din perioada secolelor XVI-XVIII. Menţionăm o *accea* de la Ioan Vodă cel Viteaz, atestată pentru prima dată pe teritoriul dintre Nistru şi Prut, un mic lot de monede poloneze din secolul al XVI-lea, un taler suedez emis la 1617 de regele Gustav Adolph şi două monede din Danemarca de la Christian al IV-lea (1588-1648), atestate şi ele prima oară în regiune, doi *reali* spanioli şi câteva monede otomane din secolul al XVIII-lea.

A fost introdus în cercuitul ştiinţific tezaurul descoperit la Parcani, raionul Soroca, în anul 1989. Tezaurul se află în colecţia Muzeului de Istorie şi Etnografie din Soroca şi este alcătuit din 116 exemplare, reprezentând emisiuni europene din secolul al XVI-lea.

Au fost publicate 135 de monede provenite din situl medieval din preajma satului Tarasova, raionul Rezina, de care am amintit în Cronica II. Piesele au fost redate în catalog cu detalii şi indicarea datelor tehnice, unele fiind şi ilustrate.

Monedele înregistrate aduc completări esenţiale la repertoriul tezaurelor, dar şi al descoperirilor izo-

Tyragetia, s.n., vol. IV [XIX], nr. 1, 2010, 273-281.

late provenite de pe teritoriul Republicii Moldova, unele emisiuni fiind atestate pentru prima dată.

Monede romane imperiale

1. *Baimaclia*, raionul Căinari. În vara anului 2009, Sergiu Luncaş a găsit în iazul din localitate, nu departe de mal, o monedă de aur perforată.
Imperiul Roman, Diocletianus (284-305).
Aureus, Antiochia, 290.
Av: IMP C C VAL DIOCLETIANVS P F AVG
Bustul laureat, drapat şi cuirasat al lui Diocletianus spre dreapta.
Rv: FATIS VICTRICIBVS; „Σ" în câmp; în exergă [SM]A.
Cele trei Parcae în picioare din faţă, ţinându-se de mâini, figurile din dreapta privind la personajul central.
AV ↓ 5,05 g; 19,6×20,3 mm; perforată (fig. 1/1).
RIC V/2, 314.
Informaţie: Ana Boldureanu.

2. *Baxani,* raionul Soroca. Nu se cunoaşte locul exact şi condiţiile de descoperire a monedei aduse la Muzeu spre identificare de către Arvintie Christian. Moneda fusese dată preotului din sat de către un enoriaş.
Imperiul Roman, Commodus (180-192), denar, 181.
AR ↑ 2,33g ; 17,5×16, 8 mm (fig. 1/2).
RIC III, 368, nr. 17.
Informaţie: Ana Boldureanu.

3. *Corteni,* jud. Taraclia. Moneda a fost descoperită în anul 2001, în grădina cetăţeanului V. Bankov din localitate. Piesa reprezintă un *follis*, Galerius Maximianus, Nicomedia, oficina 4.
Av.: IMP C GAL VAL MAXIMIANVS P F AVG
Rv.: GENIO AV-GUSTI CMH
În exergă SMNΔ
AE 7,1 g; 25×26 mm (fig. 1/3).
RIC VI 54 (Dec. 308 - Mai 310 p. Chr.) sau RIC VI 66 (Mai 310 - Mai 311 p. Chr.)
Informaţie: Sergiu Musteaţă.

4. *Hădărăuţi,* raionul Ocniţa. În vara anului 2009 ne-a fost adusă poza unui denar roman descoperit câţiva ani în urmă în localitate, păstrat în colecţia unui profesor şcolar.

Imperiul Roman, Antoninus Pius (138-161), denar; 145-161 (fig. 1/4).
RIC III, 43, nr. 137.
Informaţie: Ana Boldureanu.

5. *Işnovăţ*, raionul Criuleni. În vara anului 2009 la distanţa de 1 km de sat, în câmp, a fost găsită o monedă romană de bronz, adusă la Muzeu de către Busuioc Dorin.
↙Æ 7,40 g; 24,1×24,9 mm (fig. 1/5).
Informaţie: Ana Boldureanu.

6. *Iorjniţa*, com. Cosăuţi, raionul Soroca. În pădurea dintre localităţile Cosăuţi şi Iorjniţa, de lângă cetate provine o piesă care este probabil o imitaţie scitică după emisiunile din Baktria, regatul Indo-Greek (fig. 1/6)
↓ Æ (aurită) 2,54 g; 19,7 mm; perforată.
Informaţie: Ana Boldureanu.

7. *Leuşeni*, raionul Teleneşti. Ca descoperită în localitate ne-a fost adusă spre determinare o monedă romană de argint.
Imperiul Roman. Marcus Aurelius (161-180), denar, toamna-decembrie 175.
AR ↑2,76 g; 18,7×18 mm (fig. 1/7).
RIC III, 239, nr. 329.
Informaţie: Ana Boldureanu şi Iu. Caminschi.

8. *Orhei*, raion. În vara anului 2009 Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei a achiziţionat o monedă romană de aur descoperită în raionul Orhei.
Imperiul Roman, Maximian Hercule (286-305).
Aureus, Cizicus, 288.
Av: MAXIMIANVSAVGVSTVS; cap laureat spre dreapta.
Rv: COS II; Maximian călare salutând cu mâna dreaptă.
AV ↑ x, xx g; 20 mm; perforată (fig. 1/8).
RIC V, 598.
Informaţie: Ana Boldureanu.

9. *Tătăreşti,* raionul Străşeni. În împrejurimile localităţii, în arătură a fost găsită o *siliqua* romană de argint.
Constantinopol
Av. D N CONSTAN-TIVS P F AVG
Rv. VOTIS / XXX / MVLTIS / XXXX; în cunună; în exergă C crenguţă A
AR↙3, 80 g; 20,1 mm (fig. 1/9).
RIC VIII, p. 456, nr. 102.
Informaţie: Ana Boldureanu.

Monede medievale şi moderne

1. *Budeşti,* municipiul Chişinău. Moneda a fost descoperită de către Luca Ion în timpul lucrărilor agricole în grădina bunicului său în luna aprilie 2009.

Rusia, Pavel I (1796-1801), 5 kopeek.
Ecaterininburg
AE 18,19 g; 36,9 mm.
Informaţie: Ana Boldureanu.

2. *Călăraşi*, raion. În luna octombrie 2009, pe un teren agricol situat în apropiere de oraşul Călăraşi, în arătura proaspătă, a fost descoperit un tezaur monetar. De pe o suprafaţă de cca patru metri pătraţi au fost recuperate 61 de piese. Tezaurul se păstrează într-o colecţie particulară din Chişinău.

IMPERIUL OTOMAN

Aspri
Mehmed al II-lea, a doua domnie (1451-1481): Novar (1 ex.); Üsküp (1 ex.); Edirne (2 ex.).
Bayezid al II-lea ((1481-1512): Novar (19 ex.); Karatova (13 ex.); Üsküp (1 ex.); Bursa (1 ex.); Edirne (8 ex.); Kostantaniye (10 ex.); Atelier neprecizat (1 ex.).

MOLDOVA

Groşi
Ştefan cel Mare (1457-1504) (2 ex.).

UNGARIA

Mathia Corvin (1458-1490) (1 ex.).
Boldureanu 2009, 22-23.

3. *Călăraşi*, raion. La distanţa de cca 100 de metri de la locul descoperirii tezaurului menţionat mai sus, au fost găsite alte trei monede medievale.

I. IMPERIUL OTOMAN

Aspri
Süleyman I (926-974 AH / 1520-1566)
Karatova
Av. Sultan / Süleyman /bin✱şah/Selim han. Srećković 2003, A
Rv. Azze nasrühü be duri / Karatova / sene / 926. Srećković 2003, I
1. AR ↑ 0,55 g; 10,5 mm (fig. 1/10).
Üsküp
Av. Sultan / şah / Süleyman / şah /bin Selim. Srećković 2003, B1*b
Rv. Azze nasrühü be duri / Üsküp / sene / 926. Srećković 2003, I.
2. AR ↘ 0,52 g; 11,4×12,8 mm (fig.1/11).
Informaţie: Ana Boldureanu.

4. *Cosăuţi,* raionul Soroca. În împrejurimile acestei localităţi au fost înregistrate mai multe descoperiri. Piesele se află în colecţii private din Chişinău.

I. IMPERIUL OTOMAN

Para
Ahmed III (1115-1143 AH / 1703-1730)
Kostantiniye
1. AR 0,41; 15,1 mm; perforată (fig. 1/12).
2. AR 0,52 g; 14,9 mm; perforată (fig. 1/13).
Mahmud I (1143-1168 AH / 1730-1754)
Kostantiniye
3. AR 0,34 g; 15,8 mm; dublu perforată (fig. 1/14).
Abdülhamid I (1187-1203 AH / 1774-1789)
Kostantiniye
4. AR 0,39 g, 15,8 mm; an 1 (fig. 1/15).
5. AR 0,33 g; 15,1 mm; perforată; an 14 (fig. 1/16).
Mısır
6. AR 0,40; 14 mm; an 1 (fig. 1/17).

II. POLONIA

Ştefan Bathory (1576-1586)
Coroana

Solidus
1. AR ↙ 0,84 g; 18,1 mm, 1585 (fig. 1/18).
Sigismund III (1587-1632)

6 groşi
Coroana
2. AR 2,99 g; 29,9 mm, 1596 (fig. 1/19).

3 groşi
Riga, 1594; perforată.
3. AR→ 2,19 g; 21,9 mm; perforată (fig. 1/20).

11/2 groşi
Coroana
4. AR ↓1,78 g; 20,2 mm; perforată, 1617 (fig. 1/21).
5. AR ↙1,20 g; 20,4 mm; oxidată, an neprec (fig. 2/1).
6. AR ↓ 1,89 g; 20,3 mm; 1624 (fig. 2/2).

III. SUEDIA

Gustav Adolph (1611-1632), taler, 1617
1. AR ↓ 18,95 g; 42,3 mm (fig. 2/3).

IV.DANEMARCA

Christianus IV (1588-1648)
1 Marca, 1617.
1. AR ← 8,25 g; 31 mm (fig. 2/4).
VIII Skilling, 1608
2. AR↙ 2,66 g; 24,6 mm (fig. 2/5).

V. SPANIA

1 real
1. AR 3,41 g; 13,3×14,9 mm.

2 reali
Granada

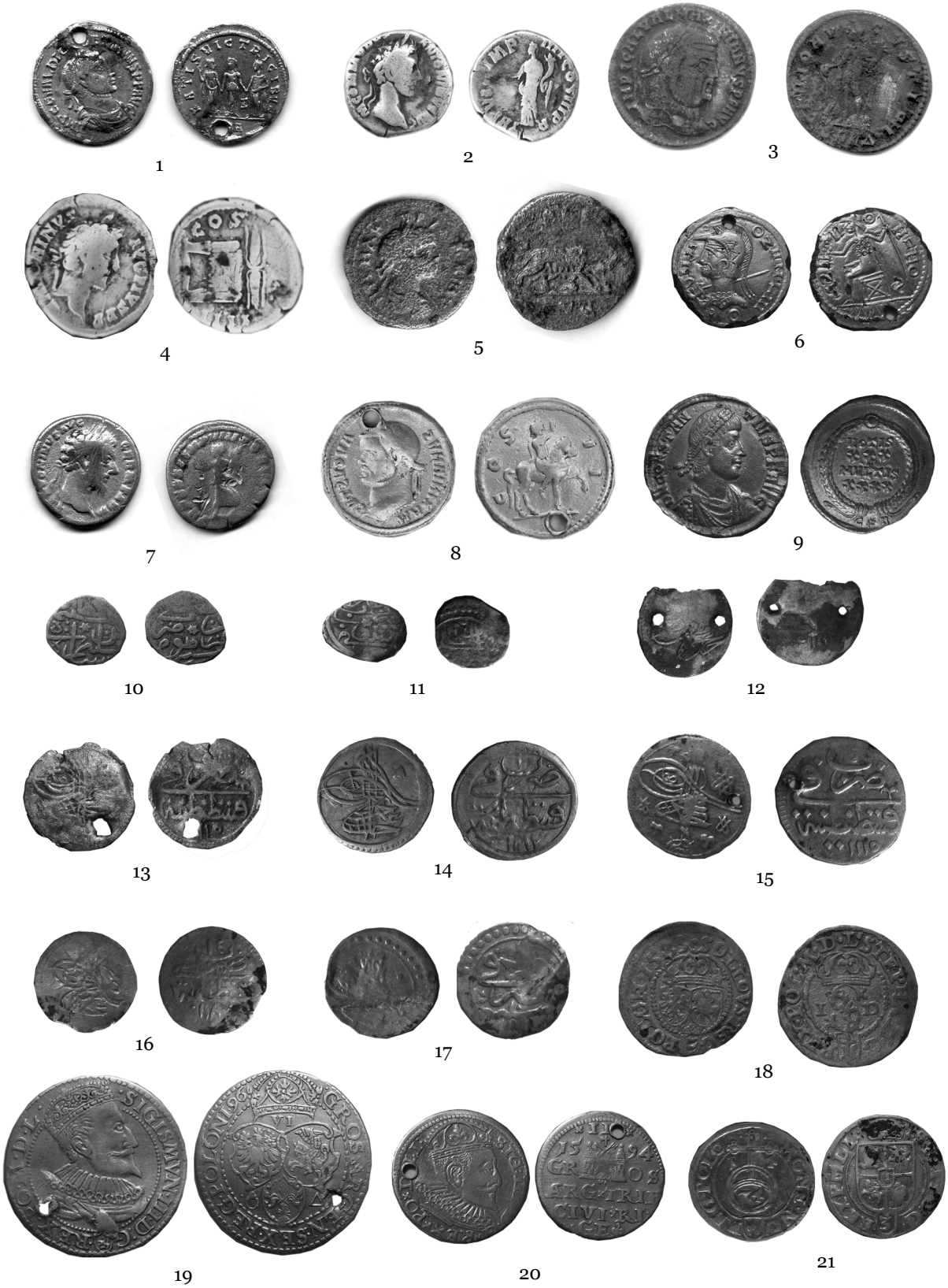

Fig. 1. Descoperiri monetare.

2. AR 6,85 g; 23,0×19,6 mm (fig. 2/6).
Informaţie: Ana Boldureanu.

5. *Cosăuţi,* raionul Soroca. Jeloboc. Ne-a fost adusă la cunoştinţă informaţia că în anul 2008 sau 2009 în acest punct a fost descoperit un tezaur alcătuit din şilingi suedezi, care s-a împrăştiat printre descoperitori.
Informaţie: Ana Boldureanu.

6. *Costeşti,* raionul Ialoveni. Pe parcursul anului 2009 au fost înregistrate mai multe descoperiri provenite din împrejurimile localităţii.
HOARDA DE AUR
I. (Tokta 690-713 AH /1289-1310), dirhem, 707 AH
1. AR ↓ 0,99 g; 17,3 mm (fig. 2/7).
Informaţie: A. Boldureanu, Iu. Caminschi.
II. Dirhemi de argint - 21 ex.
III. Monede de tip Costeşti-Gârla - 44 ex.
IV. Monede de cupru diferite - 220 ex.
Informaţie: Ana Boldureanu.

7. *Costeşti,* raionul Ialoveni. În vara anului 2009 un groş de Praga a fost aflat în apropierea localităţii.
AR↑ 3,59 g; 27 mm (fig. 2/8).
Informaţie: Ana Boldureanu.

8. *Costeşti,* raionul Ialoveni. Ca găsită pe teritoriul acestei localităţi, a ajuns într-o colecţie particulară o monedă bulgărească.

BULGARIA

Ioan Şişman (1350/1351-1395)
1. AE 1,04 g; 17,2 mm (fig. 2/9).
Informaţie: Ana Boldureanu.

9. *Costeşti,* raionul Râşcani. Pe teritoriul localităţii, au fost descoperite în anul 2009 două monede moldoveneşti.

MOLDOVA

Ştefan cel Mare
1. Av. +MONETA MOL[DAVI]E; cap de bour cu stea între coarne, la dreapta semiluna, la stânga rozeta.
Rv. [+ STEF]ANVS VOIEVODA; scut despicat, primul cartier cruce de Malta deasupra unei rozete, al doilea cartier trei fascii.
Tip general MBR, p. 78, tip. I b.
2. Av. + MONETA MOLDAVIE; cap de bour cu stea între coarne, la dreapta semiluna, la stânga rozeta 2.
Rv. +ST[EFANV]S VOIEVODA; scut cu cruce dublă având capetele ancorate.
Tip general MBR, p. 78, tip. II b.
Informaţie: Ana Boldureanu, Iu. Caminschi.

10. *Grebleşti*, raionul Străşeni. Din această localitate au fost înregistrate trei monede moldoveneşti de la Alexandu cel Bun (1400-1432). Piesele se păstrează într-o colecţie privată din Chişinău.
Informaţie: Ana Boldureanu.

11. *Gura Bâcului*, raionul Anenii Noi. Un grup de elevi de la şcoala din sat au găsit întâmplător pe teritoriul localităţii o monedă tătărască de cupru şi o aplică.

HOARDA DE AUR

Anonimă: Canibek (1341-1357); Saray al-cedid, an neprecizat.
Informaţie: Ana Boldureanu

12. *Mereni,* raionul Anenii Noi. Ca provenită din această localitate, ne-a fost adusă spre determinare de către Gh. Postică o monedă medievală indiană, păstrată în colecţia muzeului din localitate.
Sultanatul de Delhi,
Sikandar Lodi, Tanka 80 rati.
AE ↖ 9,07 g; 17,5×17,9 mm; grosimea 4,9 mm (fig. 2/10).
Informaţie: A. Boldureanu.

13. *Movila Măgurii*, raionul Ungheni.
În anul 2009 în împrejurimile localităţii a fost descoperită o monedă de Sadagura, propusă Muzeului spre achiziţie.
Rusia - Moldova - Ţara Românească
Sadagura
Para - 3 denghi; 1772
AE ↓ 11,14 g; 28,8 mm; tocită (fig. 2/11).
Informaţie: A. Boldureanu.

14. *Parcani*, raionul Soroca. În vara anului 1989 locuitoarea satului Parcani, raionul Soroca, Vera Moruz, a descoperit în timpul lucrărilor agricole un tezaur alcătuit din monede de argint. Au fost recuperate 116 exemplare aflate în prezent în colecţia Muzeului de Istorie şi Etnografie din Soroca. Piesele reprezintă 99 de monede poloneze de 6 groşi şi de 3 groşi, bătute de Ştefan Bathory şi Sigismund al III-lea şi 17 taleri şi subdiviziuni ale acestora emişi de Imperiul Romano-German, Provinciile Unite şi Spania. Cea mai veche emisiune este un taler bătut la 1580 de oraşele imperiale Deventer, Campen şi Zwolle, iar cele mai recente sunt două piese de 3 groşi ai Coroanei, bătuţi în anul 1599.
Chiroşca, Boldureanu 2009, 37.

15. *Puhăceni (Delacău),* raionul Anenii Noi. Pe data de 9 ianuarie 2009, în pădurea din localitate, la adâncimea de 10-15 cm, a fost găsită o monedă,

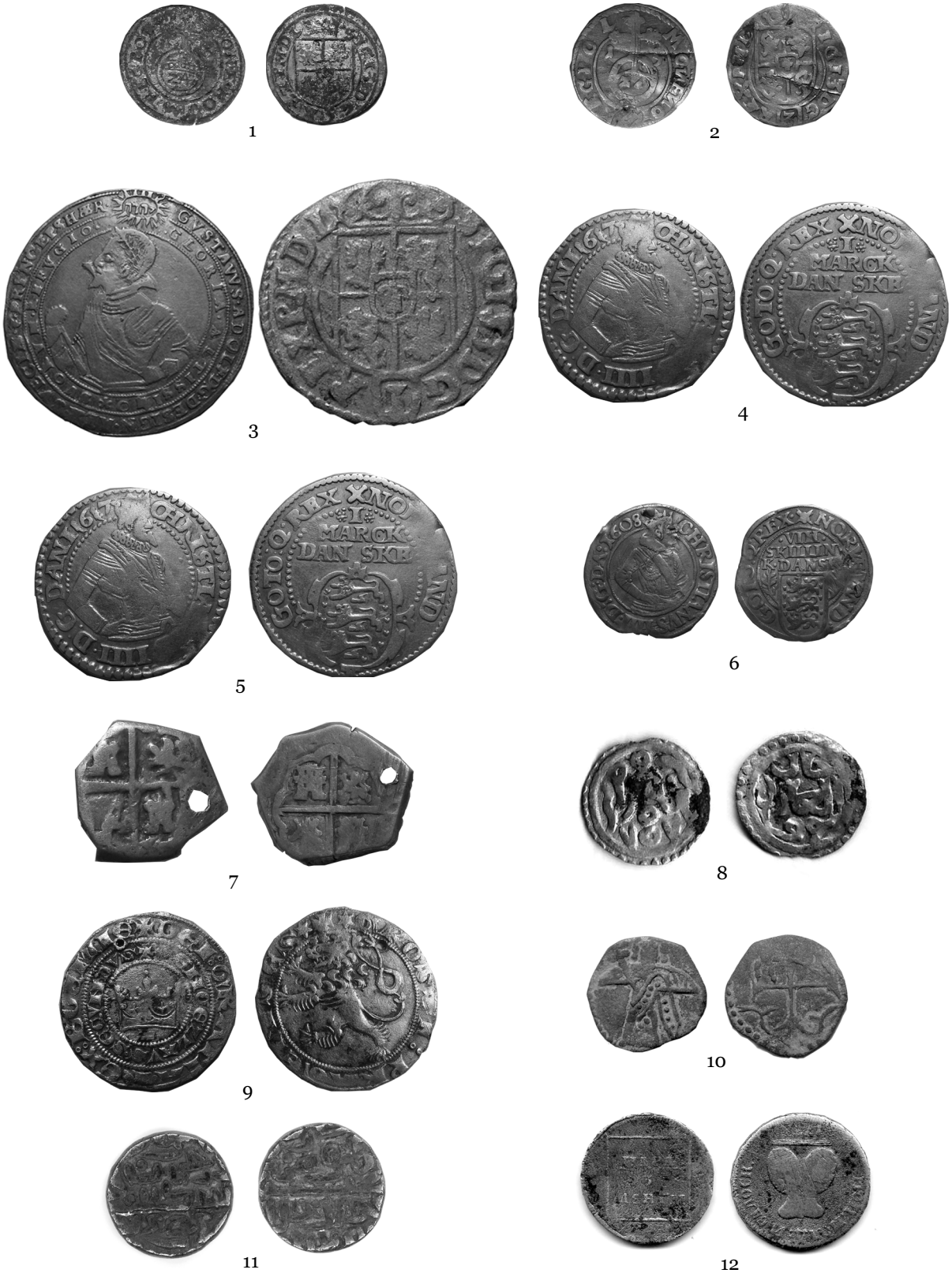

Fig. 2. Descoperiri monetare.

adusă la muzeu pentru a fi identificată de către Iurie Caminschi.
Piemont. Republica Subalpină, Torino, *5 franci*, anul 9 (1800).
Av. Alegoria Franţei şi a Galiei Subalpine în picioare. Franţa (figura din dreapta) ţine în mâna dreaptă o suliţă, surmontată de un coif, iar în stânga un instrument *archipendolo* utilizat în artilerie pentru ţintire. Circular: GAULE / SUBALPINE; în partea de jos – iniţialele gravorului: Lavy (Amadeo Lavy)
Rv. LIBERTÉ EGALITÉ ERIDANIA divizate de două rozete cu câte şase petale. În camp 5 / FRANCS / L'AN 9. În partea de jos o inimă (sigla directorului monetăriei Modesto Paroletti) între două ramuri reliefate de laur şi de palmier încrucişate şi legate la bază.
SWC (1701-1800), ed. 4, 2007, 923.
AR ↓24,05 g; 37,8 mm.
Informaţie: Ana Boldureanu.

16. *Pruteni*, raionul Făleşti. În anul 2008, pe teritoriul localităţii Pruteni au fost găsite izolat 60 de monede moldoveneşti.
Moldova. Alexandru cel Bun (1400-1432) - 59 ex.
Bogdan al III-lea (1504-1517) - 1 ex.
Dergaciova, Telnov 2009, 23-24.

17. *Sireţ,* raionul Străşeni. În primăvara anului 2009, cu ocazia săpării unei gropi de mormânt în cimitirul din sat a fost găsită o monedă rusească.
Rusia, Nicolai I (1825-1855)
1 kopejkă, 1852.
Informaţie: Ana Boldureanu

18. *Tarasova,* raionul Rezina. A fost publicat un lot de 136 de monede provenite din aşezarea medievală situată în apropiere de localitatea Tarasova.

HOARDA DE AUR

Uzbek, Krım, 725 AH - 1 ex.; Kutlubuga, Şehr alcedid, 767-768 AH - 1 ex.

UNGARIA

Denari, Mathias (1458-1490), Kremnica, 1489-1490 - 2 ex.; atelier neprec. - 1 ex.
Wladislav II (1490-1516), Kremnica, 1500 - 3 ex.; Imitaţie după Wladislav II - 1 ex.

IMPERIUL ROMANO-GERMAN, Ungaria

Imitaţie după Ferdinand I (1526-1564), 1 ex.
Rudolf (1576-1608), Kremnica, 1584 (1 ex.); Mathias II (1608-1619), Kremnica, 1614 (1 ex.).
Imitaţie, prototip necunoscut - 1 ex.

MOLDOVA

Alexandru cel Bun (1400-1432) - 13 ex.; Ştefan cel Mare (1457-1504) - 3 ex.; Ştefan IV (1517-1527) - 1 ex.

RUSIA

Ivan IV (1534-1547) - 1 ex.

HANATUL CRIMEII

Haci Girey (1436-1466), Caffa (8 ex.); Qirq Ier (3 ex.); Krım (2 ex.).
Nur Devlet Girey (1466-1467), Krım (1 ex.); at neprec. (1 ex.). Menglı Girey (1467-1515), Qirq Ier (2 ex.). Contramarcă de tip Cetatea Albă (2 ex.).

POLONIA

Lituania, Alexandru I (1501-1506) - 2 ex.; Sigismund I (1506-1548) - 2 ex.; Sigismund II (1547-1572) - 6 ex.; Sigismund III (1587-1632) - 5 ex.; Ioan Cazimir (1649-1668) - 2 ex.
Coroana. Cazimir Jagello (1447-1492) - 1 ex.; Ioan Albert (1452-1501) - 2 ex.; Ştefan Bathory (1576-1586) - 1 ex.; Sigismund III (1587-1632) - 7 ex.; Ioan Cazimir (1649-1668) - 3 ex.; Emitent neprec. - 2 ex; Imitaţie după Sigismund III - 1 ex.
Riga. Sigismund III (1587-1632) - 11 ex. Prusia. Georg Wilhelm (1619-1640) - 2 ex.

SUEDIA

Gustav II Adolph (1611-1632) - 4 ex.; Christina (1632-1654) - 23 ex., Carol X Gustav (1654-1660) - 2 ex.

SPANIA

Philip III (1598-1621), Toledo, *2 reali*, 1612 (1 ex.).

PROVINCIILE UNITE

Leeuwendaalderi, Friesland, f.a. (1 ex.); Campen, 1664 (1 ex.).

IMPERIUL OTOMAN

Aspri, Süleyman I (1520-1566) - 3 ex.; *Para*, sec. XVII - 1 ex.
Чокану 2009, 351-369.

19. *Tighina,* oraş. Autorul prezintă 80 de emisiuni ale Imperiului Otoman şi Hanatului Crimeii, descoperite în împrejurimile cetăţii Bender. Monedele au fost găsite pe parcursul anilor 2008-2009, pe un perimetru cu lăţimea de 350-400 м şi lungimea de 1500 м, situat între râul Nistru şi cetatea Bender. Cea mai timpurie monedă este un *aspru* otoman de la Mehmed al II-lea (domnia a

II-a), 865 AH, Novar, iar cea mai recentă este o *para* de la Selim al III-lea, 1203 AH, Istanbul.
Crivenco 2009, 23-24.

20. *Turunciuc*, insula, raionul Slobozia. În toamna anului 2002 nişte pescari amatori au descoperit în arătură pe un teren dintre localităţile Corotnoie şi Nezavertailovca, raionul Slobozia, un tezaur alcătuit din 227 de monede de formă concavă, neregulată (schifate). Au fost recuperate nouă piese, aflate în Muzeul de Arheologie al Universităţii din oraşul Tiraspol.

IMPERIUL LATIN şi REGATUL BULGAR
(al II-lea)

Imitaţii de tip A, Constantinopol, 1208-1241 (5 ex.)
Imitaţii de tip B (2 ex.)
Thesalonic, 1208-1224 (1 ex.)
Niceea, Theodor Lascaris (1208-1222) (1 ex.)
Руссев, Муссуров 2009, 380-387.

21. *Ţipordei*, comuna Cuhureştii de Jos, raionul Floreşti. În primăvara anului 2006, în timpul lucrărilor agricole în grădina lui Ion Ţipordei pe locul vechii case-conac demolate, a fost găsită o monedă poloneză de argint. Piesa a fost adusă la Muzeu spre identificare de către Silviu Tabac la 25 mai 2009.
POLONIA, Coroana, Sigismund III (1587-1632), *6 groşi*, 1626.
AR ↖ 3,19 g; 25,5 mm.
Gumowski 1960, 130, nr. 1167.
Informaţie A. Boldureanu.

22. *Ţutora*, raionul Ungheni. În cursul cercetărilor arheologice întreprinse în anul 2009, s-au descoperit, printre altele, şi două monede.
Imitaţie după un *denar* unguresc de la sfârşitul secolului al XVI-lea - începutul secolului al XVII-lea.
Bilon 0,30 g; 16,0×14,7 mm.
RUSIA, *kopeika,* până la 1696, Petru cel Mare (1686-1725).
AR ↙ 0,27 g; 11,7×8,0 mm.
Tentiuc, Levinschi 2009, 25-26.

Bibliografie

Boldureanu 2009: A. Boldureanu, Un tezaur din secolele XV-XVI descoperit recent în raionul Călăraşi. In: Al X-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor, Chişinău, 12-13 noiembrie 2009 (Chişinău 2009), 22-23.

Chiroşca, Boldureanu 2009: A. Chiroşca, A. Boldureanu, Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea de la Parcani, raionul Soroca. In: Sesiunea Ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, 15-16 octombrie 2009. Program. Rezumatele comunicărilor (Chişinău 2009), 37.

Crivenco 2009: A. Crivenco, Monede otomane şi girayde descoperite la Tighina. In: Al X-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor, Chişinău, 12-13 noiembrie 2009 (Chişinău 2009), 23-24.

Dergaciova, Telnov 2009: L. Dergaciova, N. Telnov, Monede medievale moldoveneşti din sec. XV-XVI găsite izolat in satul Pruteni, raionul Fălesti. In: Al X-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor, Chişinău, 12-13 noiembrie 2009 (Chişinău 2009), 24.

Gumowski 1960: M. Gumowski, Handbuch der polnischen Numismatik (Graz 1960).

RIC: The Roman Imperial Coinage, I-X (London 1923-1994).

Srećković 2003: S. Srećković, Akches (Volume three) Süleyman I Kanunî 926-974 AH (Belgrad 2003).

SWC (1701-1800): Standard Catalog of Word Coins (1701-1800), ed. 4, 2007.

Tentiuc, Levinschi 2009: I. Tentiuc, A. Levinschi, Descoperiri monetare în situl medieval Ţuţora din stânga Prutului. In: Al X-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor, Chişinău, 12-13 noiembrie 2009 (Chişinău 2009), 25-26.

Руссев, Муссуров 2009: Н. Руссев, А. Муссуров, Клад монет XIII в. с Днестровского острова Турунчук. Stratum plus 6, [2005-2009], 2009, 380-387.

Чокану 2009: М. Чокану, Коллекция монет со средневекового поселения у с. Тарасова. Stratum plus 6, [2005-2009], 2009.

Chronicle of monetary discoveries (IV)

Abstract

Monetary discoveries found on Republic of Moldova's territory, recorded during year 2009 are presented. The file of roman monetary discoveries is supplemented by eight issues. Two golden coins are recorded among these: one issued by emperor Diocletianus at Antiochia in AD 286 and another of Maximian Hercule (286-305) issued at Cizic, dated AD 288.

Two treasures were found among the Medieval discoveries. The first was found near the localities Novaci and Nişcani, Călăraşi district, in autumn 2009. It is composed of Ottoman issues from Bayezid the 2nd (58 ex.), a Hungarian denar from Mathias Corvinus (1458-1490) and two Moldavian *gros* issued by Ştefan cel Mare (Stephen the Great). The treasure from Parcani, Soroca district, although found in 1989, is still original and is stored in the collections of the Museum of History and Ethnography at Soroca. The deposit is composed of 16th century to 1599 European coins. A new lot of coins originating from Costeşti, Ialoveni district, was again discovered, including 22 dirhems issued by the Golden Horde, 264 Tatar issues of copper, from which 44 of Costeşti-Gârla type, a *gros* of Prague and a Bulgarian issue from Ioan Şişman.

The discoveries from the surroundings of Cosăuţi village, Soroca district, enrich the numismatic repertoire of the Republic of Moldova with new issues, some of which are attested for the first time.

Хроника монетных находок (IV)

Резюме

Публикуемая сводка содержит информацию о кладах и единичных находках монет на территории Республики Молдова, зарегистрированных на протяжении 2009 года.

Публикуются 8 античных находок, среди которых отмечены и две золотые монеты. Первая из них была чеканена императором Диоклетианом в Антиохии в 286 году, а вторая – это ауреус Максимиана Геркула, датированный 288 г.

Средневековые находки представлены двумя кладами. Первый из них был найден осенью 2009 года вблизи сел Новачь и Нишкань, района Кэлэрашь и состоит из 58 османских аспров Баязида II-го, из двух молдавских грошей Стефана Великого и одного венгерского денария Матвея Корвина. Второй клад был обнаружен у села Паркань, района Сорока в 1989 году, до сих пор не изданный. Он хранится в коллекции Музея Истории и Этнографии города Сорока и датируется концом XVI века. Представлены также ряд монет, найденные вблизи села Костешть, района Яловень, вошедшие в коллекцию Национального Музея Археологии и Истории Молдовы. Они представлены 22 татарскими серебряными дирхемами, 264 медными татарскими эмиссиями, в том числе 44 типа Костешть-Гырла, одним Пражским грошем и болгарской монетой Иоанна Шишмана.

Находки обнаруженные в окрестностях села Косэуць, Сорокского района обогащают нумизматическую сводку Республики Молдова новыми эмиссиями, некоторые из которых отмечены впервые.

15.03.2010

Dr. Ana Boldureanu, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: anaboldureanu@yahoo.com

ARCHAEOLOGICAL HERITAGE MANAGEMENT AND LOOTING ANTIQUITIES IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA

Sergiu Musteață

Introduction

Since proclamation of independency (1991), the Republic of Moldova tried to do a lot of things in order to develop a democratic society and to build a legal framework according to its aspirations. But, the political, economical and social problems accounted during this period are affecting the most sensible areas, one of them being preservation of cultural heritage.

Phenomenon of illegal archeology is common for majority of countries in transition. This is why the subject is discussed at the most prestigious international forums. During them, experts in this field seek for solutions to prevent this phenomenon. EAC symposium from Strasbourg held in 2009 was one of the meetings where the problem of illegal archeology was discussed. As a result, the experts came to a series of conclusions through which they express their concern of the situation and request from state institutions to get actively involved in protection of archeological heritage and in combat of illegal use of metal detectors.

In the Republic of Moldova the phenomenon of illegal archeology is also present and has acquired a mass character lately. However, state bodies do not even want to discuss this problem and nothing is done to prevent it (Olaru 2009). Attesting the phenomenon in unofficial discussions among archeologists reduces it to statement of the problem since this is legal bodies, who have to support an active policy in preventing illegal archeology and other phenomena regarding protection of cultural and historical heritage.

Legal framework

Every county, more or less, has a legal framework concerned preservation of cultural heritage. In the Republic of Moldova, the legislation concerning protection of cultural heritage is very general. There are a few laws which deal either separately or jointly with certain elements of the heritage and include: *The Law on the Protection of Monuments*[1], *The Law of the Republic of Moldova on Culture*[2], *The Law of the Republic of Moldova on Archives*[3], and the *Law on Museums*[4]. Other legal requirements are addressed in the Civil Code[5], Criminal Code[6], Customs Code[7], Administrative Violations Code[8], Tax Code[9], Land Code[10], Forest Code[11], Underground Resource Code[12], etc. The archaeological heritage, as well as historical architectural and built heritage, movable and immovable, is not treated separately. Moldovan national laws address value, reservations and memorial parks, graves and cemeteries, archaeological and architectural monuments, and landscapes. State institutions are to protect this heritage[13]. The decisions of state bodies regarding protection of monuments, recording, study, evaluation, preservation, and restoration of monuments, are extended to all individuals and legal entities[14].

Moldovan laws state that historic monuments, archaeological artifacts, and the treasures that may be discovered therein, are protected[15]. Individuals

[1] *The Law on the Protection of Monuments*, no. 1530-XII, adopted by the parliament of the Republic of Moldova on 22 June 1993.
[2] *The Law of the Republic of Moldova on Culture*, *MO*, 5 August 1999, no. 83-86, p. I, art. 401.
[3] *The Law of the Republic of Moldova on Archives*, 22 January 1992, no. 880 – XII.
[4] *The Law on Museums*, no. 1596-XV of 27.12.2002.
[5] *Civil Code of the Republic of Moldova*, no. 1107-XV of 6.06.2002, *MO* no. 82-86, 22.06.2002.
[6] *Criminal Code*, no. 985-XV of 18.04.2002, *MO* no. 128-129, 13.09.2002.
[7] *Customs Code*, no. 1149-XIV of 20.07.2000, *MO* no.160-162, 23.12.2000.
[8] *Administrative Violations Code* of 29 March 1985.
[9] *Tax Code*, no. 1163-XIII of 24.04.97, *MO* no. 62, 18.09.1997.
[10] *Land Code*, no. 828-XII of 25.12.91, republished in *MO* no.107, 04.09.2001.
[11] *Forests Code*, no. 887 of 21.06.96, *MO* no. 4-5, 16.01.1997.
[12] *Underground Resources Code*, no. 1511-XII of 15.06.93, *MO* no. 11, 30.11.1993.
[13] Article 59, *The Land Code of the Republic of Moldova,* The Law of the Republic of Moldova No. 828-XII of 25 December 1991.
[14] Article 6, *The Law on the Protection of Monuments*, no. 1530-XII, 22 June 1993.
[15] Article 32, *The Land Code of the Republic of Moldova,* Law of the Republic of Moldova No. 828-XII of 25 December 1991.

and legal entities who, in the course of any type of work, discover archaeological remains that may be defined as monuments, are to cease work and inform the local authority on whose territory the vestiges are found, as well as the Ministry of Culture, in writing, within **48 hours**, in order to protect and preserve them[16]. Thus, the landowner on whose estate archaeological remains are found is obliged to ensure their integrity and, if needed, to permit research and preservation activities, including the case of human remains[17]. At the same time, state institutions are to organize preservation and restoration works[18] and to compensate the landowner with equivalent property or money for the damage done or for land taken into the public domain[19].

Unfortunately, liability for the violation of legal provisions receives little enforcement and application of sanctions is rare. However, the national law contains a number of provisions concerning illegal actions leading to damages or destruction of historic monuments. Thus, **individuals** and **legal entities** that have damaged a monument or its protected area shall restore both the monument and its protected area to its initial state, and if this is not possible, they will provide compensation for the damage as stipulated by law; any officials and employees who are responsible for such damage are materially liable as per law[20]. At the same time, the *Criminal Code of the Republic of Moldova* provides special penalties for the deliberate destruction or damage of historical or cultural monuments or natural sites:

"Deliberate destruction or damage of historical or cultural monuments or objects of nature, which are under state protection, shall be punished by a fine from 500 to 3000 conventional units or 180 to 240 hours of community work, while legal entities shall be punished by a fine from 3000 to 5000 conventional units and withdrawal of the right to practice a certain activity"[21].

Archaeological heritage management

Preservation and use of the national cultural heritage is established by the Government in agreement with the Parliament and in accordance with the laws of the Republic of Moldova[22]. The Ministry of Culture is the official national body responsible for listing, preservation, and evaluation of monuments:

"(1) The responsibility for the destruction, loss, unauthorized sale, delay in salvage, protection, preservation and restoration of monuments lies with the Ministry of Culture of Moldova, as well as with the owners"[23].

Moldovan legislation requires special authorization to be secured by a person wishing to carry out excavations. The Archaeology Commission of the Ministry of Culture is authorized to analyze projects of archaeological research and to recommend to the Ministry of Culture the issuing of permits to reputable and qualified individuals/ archaeologists. Thus, only by this authorization does one obtain the right to commence or develop the archaeological investigation of a site or of human remains. The members of the Archaeology Commission have the right to supervise and control the works. The permit for archaeological investigations is the legal document aimed at preventing illegal excavations and is meant to compel the holder to use the methods and techniques suitable for scientific investigation.

After excavations, every researcher is obliged to present a written Report to the Archaeology Commission, which should include a description of the place and period of excavation, methodology, results, etc. The Report should be supported by plans, figures, photos and other illustrations. Before presenting the Report to the Commission, it has to be reviewed by two qualified archaeologists. According to the national and international rules, archaeologists have to publish the results of excavation as soon as possible. The results of excavations are required to be made public within five years after excavation. In most cases, this rule does not work, because "reputable archaeologists" maintain some kind of "monopoly" on the publication of results.

Use and abuse of legislation

Use of modern methods and tools is welcome, but this doesn't mean that the state is freed from its function of control. Thus, the European

[16] Article 20, *The Law on the Protection of Monuments.*
[17] Article 32, *The Land Code of the Republic of Moldova.*
[18] Article 25 (2), *The Law on the Protection of Monuments.*
[19] Article 32, *The Land Code of the Republic of Moldova.*
[20] Ibidem, Article 53.
[21] Article 221. The Criminal Code of the Republic of Moldova.
[22] Article 17 (1), *The Law of the Republic of Moldova on Culture*, in *MO*, 5 August 1999, no.83-86, p. I, art. 401.
[23] Ibidem, Article 55.

Convention pays special attention to the way in which metal detectors and other types of detectors (ultra-sound and radar machines) are used in archaeological research and requires prior authorization according to the national laws[24]. This obligation relates to domestic law, but it is based on the need to establish some control over individuals and the way in which such equipment is used, and is meant to prevent vandalism. This is very important for Moldova, as well, since in recent years there have been dozens of cases when unauthorized persons (treasure hunters) have used metal detectors illegally for the purpose of discovering archaeological objects and especially coins at Orheiul Vechi, Costeşti[25] (Photo 1, 2) etc. These cases violate different laws and codes (Law of property, Criminal Code, etc.). Yet, the local and central authorities have not, however, undertaken a single step towards stopping or at least preventing such acts of barbarism. International practice does not permit all professional archaeologists to use detectors because their abuse leads to a considerable deterioration of cultural strata and archaeological objects. Therefore, it is necessary to ensure that use of this kind of equipment is regulated by law and is accompanied by vigorous control and sanctions against law violators. It is true that using metal detectors, officially and in accordance with researching methodology, makes the job of archaeologists more effective[26], but it should be done within the legal framework.

Moldovan Law of monument preservation (1993) does not include stipulations regarding use of metal detectors, and probably this situation gives the right to the members of the "Forum of treasure hunting from Moldova" to affirm on their web page:

„Searching treasures and interesting things by means of metal detectors in Moldova. Are you interested to know more about **Moldova**? The country with richest history, artifacts of which can be found just under your feet! Read articles published on our website, communicate on the forum. **We do not violate the legislation of the Republic of Moldova, we help learn history and fill the shelves of our museums**"[27].

Photo 1.

Photo 2.

But, they do not have to forget that Moldovan legislation prohibits any intervention in soil strata without authorization and all persons who violate the law have to be penalized. As for archaeological sites or any others monuments, the law does not permit using metal detectors without written permission (authorization) form the Ministry of Culture. But, reality is absolutely different. In recent years, one can see treasure hunters with metal detectors more and more often and in more historical places on the territory of the Republic of Moldova. I witnessed at least two cases of illegal use of metal detectors. First, in the middle of the day, on September 8th, 2007, an international (Moldo-Italian) team was looking for cultural goods in the center of Medieval Citadel *Orheiul*

[24] Article 3, iii, The *European Convention for the Protection of Archaeological Heritage (revised),* La Valletta 1992.

[25] More than 20.000 coins and metal goods from Costeşti, Golden Hoard period town, are illegal excavated and sailed on black market. Гилан 2009, 111.

[26] **Ex.** Archaeologists often use metal detectors at battlefield sites in many European countries and in the US and it has been very effective. The Centre for Archaeological Research of Moldova-CCARM is using last years the metal detector during the excavation s in Orheiul Vechi and it really increase the rate of metal tools and coins discovered.

[27] http://moldovamap.ru/About.html (last access 23.01.2010).

Photo 3.

Photo 4.

Vechi without any permission. The second case took place on September 21st, 2009, at 7.30 a.m., a person with a metal detector was searching in Sântana de Mureş area, Černjahov Culture (Photo 3), guarded by a policeman across Chişinău-Orhei motorway. Thus, we can state that instead of being prevented by the police, in many cases amateurs of illegal archeology are protected by the employees of the Ministry of Internal Affairs. In this situation, the Government of the Republic of Moldova has to take urgent steps in interdicting unauthorized use of metal detectors and in assuring application of penal regulations regarding in case of damage and destruction of historical and cultural monuments.

Meanwhile, collectors meet every Saturday in a special place in Chişinău so-called "Birža" placed in a Restaurant Garcorix, str. V. Alecsandri no. 78 (Photo 4) and do business without any restrictions. Nobody asks the owner of the restaurant to offer a permission to organize open-market for sale of cultural goods. Usually one day before selling, registered users can see very interesting objects on the web page of the "Forum of treasure hunting from Moldova". On the day after, all of them disappear from this page.

A recently-published article reveals that in the Republic of Moldova there are about **1500 owners of metal detector** and the most popular model of metal detector is Garret Ace 250 named between hunters as "Asja" and costs about 250 euro (Гилан 2009, 109, 111). From the same paper we can see that hunters are specialized in different periods and goods, such as from Gets, Dacians, Sarmathians, Roman period, Golden Hoard sites, but the most popular are sites from the 19th century and those of battle places from Second World War (Гилан 2009, 110). Before doing excavations, some of the hunters research documents from archives, chronicles and maps.

As we can see, the illegal archaeology is very well-organized and works in close partnerships with "colleagues" from other countries, such as the Ukraine, Russia, etc.[28]. In 2002, more than 20 organizations of the treasure hunters from Russia, Ukraine and Baltic States organized an international meeting (Дискуссии 2002, 72). So, the illegal archaeology became not just a national, but an international denouncement of the cultural heritage. State bodies should take urgent measures to fight this phenomenon.

Conclusions

The actual legal framework of the Republic of Moldova in the field of archaeological heritage preservation is very general and does not really prohibit the use of metal detectors. Nevertheless, we hope that a new project of law in this field that now is under discussion in the Government will be soon approved and through this way will try to solve such problems as using metal detectors, looting and illegal collecting of antiquities[29]. Some

[28] On Moldovan web site of the Treasure hunters you could see the links of the „partners" Kladoiskatel' – Ukraine www.detector.kiev.ua or http://forum.violity.kiev.ua/index.php (last acces 25.01.2010). Rusia - http://www.reviewdetector.ru/

[29] In the flight magazine Open Skies. Air Moldova, November/December 2009, p. 64-66 I was "impressed" to read that one of the biggest private collector of cultural goods from Moldova, P. Costin, vice-director of the Chisinau Customs Service, he dreamed during the New Year night that discovered a hoard of Antiquities fighting axes in very exactly and well-known place. During the next day morning he reached the place and began to excavate and was very surprised to see that the dream became reality. Just after that P. Costin informed the persons form the National History Museum. Let's imagine what will happened if everybody who has such "dreams" will try to excavate! Otherwise everybody should know the law and in first of all private collectors. The state bodies have to pay more attention in such cases.

of good solutions could be monitoring by state bodies of the archaeological heritage, regulation of detector selling, registering detector owners, authorized using of detectors in restricted areas[30], excluding archaeological sites and historical monuments, etc. At the same time, it is necessary to organize public awareness raising campaigns that would emphasize importance of protection of archaeological heritage and the danger it is under in case of tolerance to illegal archaeology. Also, it is also necessary to prohibit the illegal trade of antiquities and to establish control over transportation of cultural goods.

But, we have to be realistic, because the problem is not just in the lack of legal framework, the problem is more complex and the efforts of the Government and archaeologists should be greater and amore effective in order to get to the expected results (Musteaţă 2008; 2009). All decision-taking bodies and state bodies responsible for preservation of cultural heritage should analyze the best practices[31] attained in other countries and in partnership with experts from the filed of archaeology, they should establish a specific strategy of combating illegal archaeology and illegal trafficking of antiquities. And the last but not least, the Republic of Moldova should honor its International and European commitments in the filed of preservation of cultural heritage and fight against illegal trafficking of antiquities, because we are often eager to sign the conventions rather than implement them.

Bibliographie

Addyman, Brodie 2002: P.V. Addyman, N. Brodie, Metal *detecting in Britain: catastrophe or compromise?* In: (Eds N.J. Brodie, K. Tubb) Illicit Antiquities: The Theft of Culture and the Extinction of Archaeology (London: Routledge 2002), 179-184.

Bland 2008: R. Bland, The Development and Future of the *Treasure Act* and Portable Antiquities Scheme. In: (Eds. S. Thomas, P.G. Stone) Metal Detectig & Archaeology. Boydell Press, 2008, 63-85.

Musteaţă, S. 2005: Arheologia între ştiinţă, cadru legal şi infracţiune. *Revista arheologică*, vol. I, nr. 2, 418-427.

Musteaţă 2007: S. Musteaţă, Preservation of the archaeological heritage in the Republic of Moldova. Archäologisches Nachrichtenblatt 12, 4, 2007, 311-322.

Musteaţă 2008: S. Musteaţă, Protecţia patrimoniului arheologic. Studiu comparativ: legislaţia Republicii Moldova şi Statelor Unite ale Americii, (Preservation of the archaeological heritage. Comparative study: the legal framework in the Republic of Moldova and the United States of America) (Chişinău: Pontos 2008).

Musteaţă 2009: S. Musteaţă, Let's do our job better and then there will be no reasons to talk about relevancy of archaeology. Historical Archaeology 43 (4), 2009, 122-124.

Olaru 2009: A. Olaru, Interpolul, pe urmele căutătorilor de comori din RM. Timpul, 5 noiembrie 2009, http://www.timpul.md/node/4854/print

Recommendation 1981: Recommendation 921 (1981) on metal detectors and archaeology (July 1981 Doc. 4741, rapporteurs: MM. Beith and Flanagan)

Renfrew 2001: C. Renfrew, *Loot, Legitimacy and Ownership: The Ethical Crisis in Archaeology* (London: Duckworth 2001).

Volscoboinic 2009: V. Volscoboinic, A deschis geamul spre Europa. *Open Skies. Air Moldova*, November/December 2009, 62-67.

Дискуссии 2002: Незаконные раскопки и археологическое наследие России. Материалы круглого стола, проведенного редакцией и редколлегией журнала «Российская археология». Российская археология 4, 2002, 70-89.

Гилан 2009: А. Гилан, Кладоискательство в Молдове. BusinessClass 10 (37), October 2009, 109-112.

[1] This kind of regulation could be compared to the one regarding weapon owners, who cannot use it but in some periods of the year and only according to permits that clearly state the place, species and number of birds or animals to be hunted.

[2] See for example the experience of England and Wales: Bland 2008. Code of Practice for responsible Metal Detecting in England and Wales - www.finds.record.org (last access 24.01.2010). American Metal Detecting Association Online - http://www.amdaonline.net/ncode.html (last access 24.01.2010).

Managementul patrimoniului arheologic şi furtul de antichităţi în Republica Moldova

Rezumat

În acest articol autorul abordează problema cadrului normativ privind managementul patrimoniului arheologic şi furtul de antichităţi din Republica Moldova. În studiu sunt prezentate situaţii concrete care ilustrează starea precară în domeniul ocrotirii patrimoniului arheologic, răspândirea fenomenului arheologiei ilegale şi traficului de antichităţi în Republica Moldova. Deşi legislaţia naţională conţine anumite prevederi privind sancţionarea administrativă şi penală a celor care comit abuzuri şi infracţiuni ce conduc la deteriorarea şi distrugerea patrimoniului arheologic, până în prezent organele de drept nu au pedepsit nici o persoană pentru deteriorarea, distrugerea sau comercializarea ilegală a bunuri culturale. În Republica Moldova sunt cunoscuţi, după unele date neoficiale, peste 1500 de deţinători a detectoarelor de metale, care sunt utilizate pe larg de către „arheologii braconieri". Urmele intervenţiilor ilegale ale „căutătorilor de comori" sunt prezente pe suprafaţa celor mai cunoscute situri arheologice – Costeşti, raionul Ialoveni, Butuceni (Orheiul Vechi), raionul Orhei etc. Comercializarea bunurilor culturale, inclusiv arheologice, se realizează deschis fără controlul organelor de stat. O dovadă în acest sens este aşa numita „birjă" care se desfăşoară în fiecare weekend în incinta Restaurantului Garcorix de pe str. V. Alecsandri no. 78 din municipiul Chişinău unde pot fi găsite, pe lângă bunuri filatelistice, numismatice şi bunuri arheologice. De aceea, Guvernul Republicii Moldova trebuie să elaboreze o politică eficientă şi durabilă în domeniul ocrotirii patrimoniului arheologic pentru a combate fenomenele negative ce contribuie la distrugerea moştenirii culturale.

Манаджемент археологического насследия и кража древностей в Республике Молдова

Резюме

В данной статье автор анализирует вопрос об археологическом наследии и о нелегальной краже и продаже древностей в Республике Молдова. На основе нескольких примеров показывается солжность ситуации в области охраны археологичесго наследия, распространение феноменнов «чёрной археологии» и незаконная торговля древностей в Республике Молдова. Несмотря на то что национальное законодательство содержит административные и уголовные санкции направленные против тех которые совершают преступления, что ведут к повреждению и разрушению археологического наследия, до сих пор небыло никто небыл привлечён к ответсвенности. По неофициальным данным, в Республике Молдова, имеются более 1500 метал детекторов которые используются «чёрными архелолгами». Следы этих копателей можно заметить на самых известных памятников – Костешты, Яловенский район, Древний Орхей и.др. Незаконная торговля древностей в Республике Молдова реализуется в отрытую, доказательством может быть, так называемая «биржа» которая проводится в каждую суботу в здание ресторана «Garcorix», улица В. Александри 78 в городе Кищинэу, где можно найти помимо почтовых марок, современных монет и археологические предметы. В этой ситуации, правительство Республике Молдова должна, как можно быстрее разработать эфективную и долгосрочную программу по защите археологического наследия.

19.05.2010

Dr. Sergiu Musteaţă, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă" din Chişinău, str. Ion Creangă nr. 1, bloc central, of. 407, MD-2069 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sergiu_musteata@yahoo.com

Н.А. Кетрару, Г.В. Григорьева, С.И. Коваленко, **ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА РАШКОВ VII.**

Кишинев, 2007, 185 с.

В археологической «летописи» каменного века Молдовы особое место принадлежит группе верхнепалеолитических стоянок, расположенных на левобережье Днестра в окрестностях села Рашков Каменского района, характеризующейся весьма специфическим комплексом каменных орудий. Эта группа, включая стоянки Рашков VII и VIII, была открыта Н.А. Кетрару и исследовалась им в течение многих лет (1958-1972). На протяжении двух сезонов (1971-1972) в раскопках активно участвовала археолог из Ленинграда (ЛОИА АН СССР) Г.В. Григорьева. В настоящее время интенсивные исследования стоянки Рашков VII проводит С.И. Коваленко.

Обильные археологические материалы и естественнонаучные данные, полученные в результате многолетних исследований, стимулировали постановку целого ряда важных проблем, включая проблемы хронологии, культурной принадлежности комплексов, место их в общей истории верхнего палеолита Восточной Европы, а также проблему происхождения «ориньяка» Молдовы. Очень актуальной для рассматриваемой территории оказалась проблема адаптации древних людей к крайне суровым климатическим условиям холодного максимума последнего оледенения. Именно в промежутке от 17 до 20 тыс. л.н. климат в Европе был особенно суров, представляя собой последний пик холода, соответствующий кислородно-изотопной стадии 2.

В этой связи важно указать на имевший место отток населения из наиболее неблагоприятных для обитания территорий Центральной Европы, ставших коридором между Альпийским хребтом и Скандинавским ледовым щитом. В период климатического минимума указанная территория превратилась в полярную пустыню. Однако к востоку, на землях современной Молдовы ситуация явно была не столь критическая. Во всяком случае, имеющиеся археологические источники, в частности материалы стоянки Рашков VII, показывают, что люди жили здесь постоянно в течение всего ледникового периода.

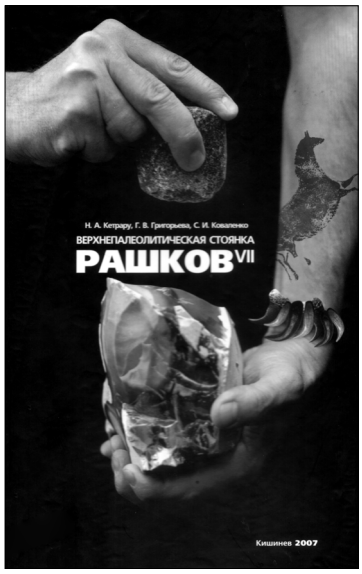

Не случайно монографическое издание стоянки Рашков VII, недавно вышедшее в свет, вызвало у специалистов очень большой интерес. Исследователи европейского палеолита получили в свое распоряжение исключительно важный исторический источник. Говоря о значении рассматриваемой книги, полезно процитировать самих авторов публикации. В заключении, на стр. 157 они отмечают: «вводимый в научный оборот блок материалов по верхнепалеолитической стоянке Рашков VII, в полном объеме и в подробном изложении, дает возможность лучше понять те сложные и динамические процессы, которые проходили на Днестре и сопредельных территориях в один из самых драматичных периодов первобытной истории – максимально холодную фазу последней ледниковой эпохи».

Монография состоит из 185 стр. текста, 30 таблиц и 86 рисунков, включая разнообразные фотографии, планы раскопов и штриховые изображения археологических предметов, включая кремневые и костяные изделия. Композиция монографии логична, материал подан по обычной для подобных публикаций схеме, включая введение, три главы и заключение. В качестве отдельного приложения представлены данные по палинологии, палеозоологии и абсолютному датированию стоянки.

В первой главе приведены сведения по истории исследования памятника, тщательно рассмотрены природное окружение и стратиграфия стоянки. Кроме того, здесь подробно описана применявшаяся методика изучения культурного слоя и дана его подробная характеристика. Наконец, эта глава включает вполне исчерпывающее описание материалов по палинологии, малакофауне и палеонтологии. Важно отметить, что на стоянке работали известные в научном мире специалисты по четвертичной геологии и геоморфологии, палеонтологии и палеоботанике. В целом, первая глава показывает исключительную важность междисциплинарных исследований памятника. Результаты их, действительно, трудно переоценить.

Вторая глава «Производственный инвентарь» посвящена анализу собственно археологического материала, происходящего из культурного слоя. Опубликованные в работе данные не оставляют сомнений в его полной гомогенности. Приведенные доказательства этого можно считать исчерпывающими. Коллекция изделий из кремня и кости анализируется на основе современных методических установок. В частности, рассматриваются особенности сырья, из которого изготавливались орудия (кремня и других пород камня), техника первичного расщепления и типология набора кремневых изделий. Рассмотрены также изделия из кости, рога и бивня мамонта.

Материал из раскопок, проанализирован авторами весьма тщательно. Технико-типологический анализ можно считать образцовым. Очень важно, что предлагаемые описания массового археологического материала иллюстрированы превосходными таблицами и многочисленными рисунками каменных и костяных изделий. Хочется отметить исключительно высокое качество выполненных рисунков каменных изделий. Любой профессиональный археолог может составить по этим рисункам адекватное представление о коллекции. Таким образом, монография дает достаточно полное представление об археологическом материале, что в последнее время бывает, увы, не всегда. Нередко, увлекшись изложением результатов смежников, наши коллеги забывают об археологии, как таковой.

Третья глава «Хронология и культурная принадлежность памятника» является итоговой. В ней рассмотрены датировка, общая типолого-статистическая характеристика сопоставляемых комплексов каменных орудий, место стоянки Рашков VII среди верхнепалеолитических памятников юго-запада Русской равнины, а также проблема выделения рашковской археологической культуры.

Согласно опубликованным в монографии данным, датировка памятника базируется, прежде всего, на имеющихся радиоуглеродных датах. В основе лежат две 14C даты, полученные в Киевской лаборатории радиоуглеродного датирования Института геохимии Национальной Академии наук Украины: 19 100 +/- 300 BP (Ki-11853) и 19 450 +/- 220 BP (Ki-11854). Анализ произведен по обломкам костей лошади.

Эти даты хорошо согласуются со стратиграфическими и геологическими данными. Облик индустрии также не противоречит тому, что поселение древних людей существовало в период наиболее выраженного похолодания – около 20 тыс. л.н. Можно предположить, что полученная ранее дата порядка 12 тыс. л.н. либо является омоложенной, либо указывает на длительный период существования памятника. Если исходить из реалий верхнего палеолита Западной Европы, то, по меньшей мере, начало функционирования стоянки Рашков VII сопоставимо с ранним и развитым солютре Франции.

Анализ каменного инвентаря убеждает нас в том, что среди кремневых орудий наиболее заметными и выразительными являются те формы, которые принято называть «ориньякскими». Они представлены прежде всего набором килевидных и нуклевидных скребков, включая «с носиком» и рабо (*a museau* и *rabot*).

Сюда же можно отнести и скребки на ретушированных пластинках, которые тоже можно (хотя и с натяжкой!) сопоставить со скребками на пластинах с ориньякской ретушью. Также следует указать на отдельные резцы «Карене», которые особенно характерны для ориньяка Средней Европы. Правда, в коллекции нет показательных резцов типа *busque*. Возможно также выделение и пластин с «ориньякской»

ретушью. К их числу можно отнести и некоторые острия на ретушированных пластинах, которые в работе описаны как проколки-сверла (см. в данной книге – рис. 57/18) или комбинированные орудия (рис. 65/13 и 66/6, 8).

С данным комплексом гармонируют массивные острия (включая тип Климауцы), которые обычно малочисленны или отсутствуют в типичном ориньяке. Для рассматриваемого комплекса каменных орудий характерно присутствие очень важной формы, которая, к сожалению, специально не выделена в публикации. Речь идет о скребках на ударных площадках отщепов и пластин, которые, судя по представленным рисункам, обнаружены в коллекции стоянки. Одно орудие приведено на рис. 45/14, где на площадке реберчатого скола удлиненных пропорций выделен рабочий край скребка. Два других представлены на рис. 46/2, 3. Орудие № 2 является типичным, в то время как № 3 следует отнести к атипичным. Здесь скребковый рабочий край не находился на площадке, а ретушировался со спинки на брюшко, что обычно для скребков на площадках, но не характерно для прочих типов скребков.

Аналогичные предметы выявлены в коллекциях прочих памятников региона, относящихся к комплексам с многочисленными ориньякоидными формами орудий, включая Рашков VIII (Коваленко, Кетрару, 2005), Климауцы I (Борзияк 1981), Брынзены I (Chirica, Borziak, Chetraru 1996), Корпач и Корпач-Мыс (Борзияк, Григорьева, Кетрару 1981). Выразительная серия скребков на ударных площадках отщепов специально выделена И.В. Сапожниковым в коллекциях таких ориньякоидных комплексов, как Зеленый Хутор I и II (Сапожников 1994).

Показательно, что на всех перечисленных выше памятниках, относящихся к ориньякоидному технокомплексу, установлены примерно одни и те же сочетания характерных форм орудий, невзирая на различия в их возрасте. Здесь, наряду с соответствующими скребками и остриями, почти всегда присутствуют немногочисленные пластинки и микропластинки с мелкой полупритупленной и крутой ретушью краев. Их присутствие вполне очевидно, и не вызывает сомнения, учитывая то, что микропластинки скалывались (не всегда намеренно) с нуклевидных скребков. Подобные микропластинки найдены почти на всех памятниках Молдовы с кремневыми изделиями ориньякоидного типа.

Важно подчеркнуть, что композиция так называемых «ориньякских» форм в Рашкове VII отнюдь не характерна для поздней фазы классического ориньяка Западной Европы. Здесь представлены, в основном, те формы, которые более характерны для ориньяка 1 и 2. Это также составляет одну из особенностей рашковского комплекса.

Вызывает удивление, что западные специалисты, работавшие некоторое время на территории Молдовы, проигнорировали существенные особенности ее палеолита. В своих публикациях они «обнаруживают» здесь те же варианты верхнего палеолита, которые характерны для Западной Европы – прежде всего, ориньяка и граветта (Отт и др. 1999, 161; Noiret 2004). По нашему мнению, все это весьма далеко от действительности. Именно то, что составляет особую специфику «западного» ориньяка и граветта, отсутствует на востоке. А то, что составляет специфику восточноевропейских и североазиатских ориньякоидных и граветтоидных индустрий, не прослеживается на западе. Можно и должно рассматривать «ориньяк» и «граветт» в очень широком контексте (в нашей терминологии это – ориньякоидный и граветтоидный технокомплексы), но никак нельзя сводить проблематику к характеристикам локальных вариантов.

Как отмечала выдающаяся исследовательница верхнего палеолита Франции D. de Sonneville-Bordes: «Ориньяк, по своей протяженности во времени и географическому распространению – это первая великая цивилизация верхнего палеолита в Западной Европе» (Sonneville-Bordes 1966, 8). В настоящее время прослеживается тенденция восприятия ориньяка в значительно более широком значении этого понятия. «По давней традиции многие археологи продолжают говорить об «ориньяке», как о некой культурной цельности, не желая замечать, что, при расширенной трактовке данного понятия, оно утрачивает не только хронострати-графические и географические границы, но – что самое неприятное – теряет всякую тех-

нико-типологическую ценность. Дело доходит до того, что для отнесения к «ориньяку», да еще, вдобавок, для более-менее определенной датировки новой индустрии, оказывается достаточно, чтобы в ней обнаружились кареноидные скребки и пластинки дюфур. О прочих же элементах классического ориньяка можно и не заботиться» (Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007, 126).

В данном случае вполне логично и последовательно использовать такое расширенное понятие как «ориньякоидный» технокомплекс, который наряду с «селетоидным» и «граветтоидным» наиболее полно и последовательно отражает имеющееся в верхнем палеолите Европы сходство и различие (Аникович 1994, 149-150; Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007, 22)[1]. В таком случае, использующийся в рассматриваемой книге термин «эпиориньяк», имеет лишь хронологическое значение.

Совершенно естественно, что специфика индустрии стоянки Рашков VII заставляет исследователей ставить вопрос о выделении рашковской археологической культуры. Но, вместе с тем, возникает более широкий и сложный круг вопросов, касающихся не одной конкретной археологической культуры, но всего ориньякоидного комплекса юга и юго-запада Восточной Европы.

Без сомнения, все региональные ориньякоидные верхнепалеолитические комплексы имеют сходство между собой, вне зависимости от наличия/отсутствия бифасиальных форм. Здесь во время верхнего палеолита наблюдается очевидное технико-типологическое сходство между ранними и более поздними памятниками. В этой связи нужно обратить внимание на то, что почти все ориньякоидные комплексы с бифасами имеют более ранний возраст. Вполне допустимо предположить, что кремневые наконечники листовидных форм были со временем вытеснены костяными наконечниками. В этом плане, если учесть наличие листовидных бифасов и ориньякоидных форм в региональном среднем палеолите, то вполне правомерна постановка вопроса о местных корнях молдавского ориньякоидного технокомплекса.

Как считает Н.К. Анисюткин, в рассматриваемом регионе имеются данные, позволяющие увидеть определенную связь молдавского ориньякоидного технокомплекса с одним из вариантов местного среднего палеолита (Анисюткин 2005). Сходной точки зрения придерживались и известные исследователи палеолита Молдовы (Кетрару 1973; Борзияк 1975; Борзияк 1980; Борзияк 2003).

Важно отметить, что подобное сочетание, включая ориньякоидные скребки высокой формы («килевидные»), массивные острия и скребки на ударных площадках постоянно встречаются в своеобразном варианте среднего палеолита, который был описан как «дуруиторо-стинковское единство»[2]. Памятники этого варианта, имеющие сходство на раннем этапе с тайякским технокомплексом, а на позднем со своеобразным зубчатым мустье, контрастно отличаются от регионального микока и леваллуа-мустье, с которыми они сосуществовали здесь в течение всего среднего палеолита (Анисюткин 2001; Анисюткин 2005).

Дуруиторо-стинковское единство представлено в настоящее время двумя разновременными группами, прежде всего отличающимися наличием типичных бифасов листовидных форм. Ранняя группа – «дуруиторская», для которой типичны массивные клектонские отщепы при редкости пластин и форм леваллуа, характеризуется специфической группой преимущественно массивных орудий, включая клювовидные, ножи с ретушированными обушками, скребки на площадках отщепов, орудия высоких форм, в их числе острия и «ориньякоидные скребки». Бифасы здесь малочисленны и преимущественно атипичны. Датируется эта группа в пределах кислородно-изотопных стадий 8-5 (не позднее интерстадиала амерсфорт).

Поздняя «стинковская» группа характеризуется несколько более высокими индексами леваллуа и пластин при сохранении группы сопряженных форм орудий, которые типичны для предшествующего этапа. Неожиданно

[1] Первоначально, до выделения технокомплексов, М.В. Аникович использовал такое понятие как «путь развития» (Аникович 1994, 149-150).

[2] В основу положены материалы из нижних слоев (III-IV) грота Старые Дуруиторы (Chetraru 1995) и нижнего слоя стоянки Стинка 1 (Анисюткин 2005).

появляются многочисленные бифасы, включая типичные листовидные острия. Эта группа датируется в пределах первой половины вюрмского времени (изотопно-кислородные стадии 4 и 3).

В данном случае остается неясным положение каменного инвентаря верхнего слоя стоянки Стинка 1, который представляет из себя более развитый вариант индустрии нижнего слоя. Относится ли он к финалу среднего палеолита или соответствует уже началу верхнего? Во всяком случае здесь становятся сравнительно многочисленными пластинчатые заготовки, появляются единичные микропластинки с ретушью и исчезают (или становятся атипичными) некоторые формы орудий сопряженной группы, в частности — клювовидные и ножи с обушками.

В общем и целом процесс развития можно представить следующим образом. Комплекс каменных орудий дуруиторской группы оставался почти неизменным на протяжении гигантского отрезка времени. Наблюдаемые изменения касались преимущественно лишь техники первичного раскалывания камня, не приводя к существенным изменениям. Группа сопряженных форм орудий представлена типичными образцами.

Комплекс каменных орудий стинковской группы технологически изменился не очень значительно: увеличилось количество леваллуазских отщепов, незначительно возрос индекс пластин, несколько уменьшилось количество массивных отщепов. Наиболее заметное изменение связано с появлением значительного количества бифасов, включая типичные листовидные острия. В группе сопряженных форм уменьшилось количество обушковых форм, среди которых почти исчезли ножи на массивных отщепах со встречной ретушью краев. Менее типичными и менее многочисленными стали скребки на площадках.

В комплексе верхнего слоя Стинки 1 заметно возрос индекс пластин, который достиг почти 18%, в то время как в нижнем слое он едва превышал 6%. В группе сопряженных форм исчезли орудия с обушками и типичные клювовидные формы. Хорошо представлены орудия высоких форм, включая типичные скребки. Появились единичные микропластинки с ретушью краев. Количество орудий среднепалеолитического облика заметно уменьшилось.

Если теперь мы обратим внимание на наиболее ранние комплексы верхнего палеолита, включая нижний слой грота Брынзены, Климауцы I и слои раннего «ориньяка» Рипичень-Извор, то увидим там орудия высоких форм, листовидные бифасы, выразительные скребла, выемчатые и зубчатые орудия, а также немногочисленные скребки на площадках отщепов[3]. Все эти формы обычны в стинковском комплексе среднепалеолитического времени.

Формирование регионального верхнего палеолита с ориньякоидными формами орудий происходило не за счет спонтанного развития, которое было весьма слабым, а за счет стимулированного. В целом можно указать на два момента, оказавших особое влияние на трансформацию комплексов. В первом случае, еще в среднем палеолите, отмечается почти внезапное появление в стинковской группе типичных листовидных острий-бифасов, а во втором, в раннюю пору верхнего палеолита, – появление ретушированных микропластинок, типичных ориньякских скребков и заметная деградация группы сопряженных форм и орудий среднепалеолитического облика. Имеем ли мы здесь дело с аккультурацией? На этот вопрос ранее был дан утвердительный ответ (Анисюткин 2005). Решение указанной проблемы в дальнейшем находится в прямой зависимости от притока новых данных.

Этот уникальный ориньякоидный пласт регионального верхнего палеолита надолго сохранит часть своей специфики, вплоть до времени существования рашковской культуры. Но как долго просуществует эта традиция в дальнейшем? На этот вопрос пока мы не можем дать сколь-нибудь обоснованного ответа.

В заключение нашей рецензии хочется дать рассматриваемой книге самую высокую оценку. Она написана на высочайшем профессиональном уровне и, без сомнения, долго будет весьма полезна исследователям верхнего палеолита Европы.

[3] Неизвестно наличие скребков на площадках в раннем «ориньяке» Рипичень-Извор.

Библиография

Аникович 1994: М.В. Аникович, Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Европы. Археологические Вести 3, 1994, 144-157.

Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007: М.В. Аникович, Н.К. Анисюткин, М.Б. Вишняцкий, Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. В сб.: Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции, вып. 5 (Санкт-Петербург 2007).

Анисюткин 2001: Н.К. Анисюткин, Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины (Санкт Петербург 2001).

Анисюткин 2005: Н.К. Анисюткин, Палеолитическая стоянка Стинка 1 и проблема перехода от среднего палеолита к верхнему на Юго-Западе Восточной Европы. В сб.: Труды Костенковско-Борщевскй археологичесой экспедиции, вып. 2 (Санкт-Петербург 2005).

Борзияк 1975: И.А. Борзияк, Рецензия на кн. M. Bitiri. Paleoliticul în Tara Oaşului. Studiu arheologic. CA 2, 1975, 265-271.

Борзияк 1980: И.А. Борзияк, Проблема перехода от мустье к позднему палеолиту на примере мустьерских и верхнепалеолитических памятников Днестровско-Карпатского региона. В сб.: Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук, № 2 (Кишинев 1980), 59-67.

Борзияк 1981: И.А. Борзияк, Верхнепалеолитическая стоянка Климауцы I на Среднем Днестре. В сб.: АИМ 1974-1976 (Кишинев 1981), 3-24.

Борзияк 2003: И.А. Борзияк, Стинковская культура или преориньяк? В сб.: Варіабельність середнього палеоліту України (Киев 2003), 123-129.

Борзияк, Григорьева, Кетрару 1981: И.А. Борзияк, Г.В. Григорьева, Н.А. Кетрару, Поселения древнекаменного века на Северо-Западе Молдавии (Кишинев 1981).

Кетрару 1973: Н.А. Кетрару, Памятники эпох палеолита и мезолита. Археологическая карта Молдавской ССР, вып. 1 (Кишинев 1973).

Коваленко, Кетрару 2005: С.И. Коваленко, Н.А. Кетрару, Технико-типологическая характеристика верхнепалеолитического комплекса Рашков VIII. Revista arheologică, serie nouă, v. 1, 2005, 152-167.

Отт и др. 1999: M. Отт, П. Нуаре, И. Лопес Байон, Обзор верхнего палеолита Молдавии. Stratum plus 1, 1999, 160-163.

Сапожников 1994: И.В. Сапожников, Палеолит степей Нижнего Приднестровья, часть 1 (Одесса 1994).

Chetraru 1995: N. Chetraru, Contribuţii la cunoaşterea paleoliticului inferior în Moldova. Tyragetia 2, 1995, 93-172.

Chirica, Borziac, Chetraru 1996: V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, Gisements du Paleolithique superieur ancien entre la Dniestr et la Tissa (Iaşi 1996).

Noiret 2004: P. Noiret, Le Paléolithique supérieur de la Moldavie. L'Anthropologie 108, Liege 2004, 425-470.

Sonneville-Bordes 1966: D. Sonneville-Bordes, L'evolution du Paleolithique superieur en Europe Occidentale et la signification. BSPF, LXIII, № 1, Paris 1966, 3-33.

20.05.2010

Др. Михаил Аникович, Институт истории материальной культуры Российской Академии наук, Дворцовая наб., 18, 191186 Санкт-Петербург, Россия

Др. Николай Анисюткин, Институт истории материальной культуры Российской Академии наук, Дворцовая наб., 18, 191186 Санкт-Петербург, Россия

Sergiu Matveev, PROCESELE ETNO-CULTURALE DIN SPAŢIUL CARPATO-NISTREAN ÎN SECOLELE II-XIV. ISTORIOGRAFIA SOVIETICĂ

Chişinău: Pontos, 2009, 230 pag. text + 5 tabele

Necesitatea unei lucrări în care să fie analizate sintetic, echilibrat şi echidistant cercetările din domeniul socio-umanistic, inclusiv fenomenele şi procesele de constituire a etnicităţii în perioada Evului Mediu timpuriu, se impunea cu stringenţă de mai mult timp. Schimbările din ultimii ani din Europa de Est şi Sud-Est, creşterea interesului faţă de studiile asupra vieţii sociale, au permis apariţia unor semne vădite de modificare a opticii conceptuale şi în literatura istorică şi arheologică din Republica Moldova. Apariţia unor puncte de vedere care să nu fie absolut identice cu cele din oficiu confirmă cele spuse de noi şi dau speranţa unei redresări calitative în domeniul cercetărilor ştiinţifice. S-a dovedit că modificările discursului ştiinţific de multe ori au necesitat şi mai necesită un anumit angajament civic pentru revizuirea conceptelor cu tentă politică şi abordarea problemelor doar din perspectiva analizei imparţiale a documentului istoric, reconstituirea obiectivă a cadrului istoric local, regional şi general pornind de la realităţile documentate în sursele scrise sau arheologice, cu utilizarea amplă a pluridisciplinarităţii.

Lucrarea monografică a lui Sergiu Matveev se înscrie în seria de investigaţii pe care cercetătorii de la Chişinău le efectuează în vederea reconstituirii obiective şi imparţiale a vieţii social-economice şi politice a românilor din spaţiul circumcarpatic în general şi cel est-carpatic în particular şi, totodată, de apreciere critică a metodelor şi metodologiilor utilizate, de analiză a altor factori, obiectivi sau subiectivi, care au influenţat, direct sau indirect, cercetarea ştiinţifică în anumite intervale de timp.

Apreciind că a sosit timpul unei asemenea analize critice de ansamblu, dar totodată şi de sinteză, Sergiu Matveev şi-a construit lucrarea sub semnul imparţialităţii, al studiului meticulos al cauzelor care au dus la înrădăcinarea în mediile academice din perioada sovietică, iar prin ele, după cum menţionează autorul, şi „în conştiinţa colectivă" (p. 10) a unor viziuni de multe ori rupte de realităţile ştiinţifice, sau chiar distorsionate metodologic, privind originea etnicităţii, constituirea etnosului în general sau a unor etnii concrete, în particular. Drept areal geografic şi temporal autorul şi-a ales pentru investigare demersul istoriografic din cercetările sovietice postbelice privind spaţiul est-carpatic din primele secole ale erei noastre şi până la constituirea statului medieval moldovenesc.

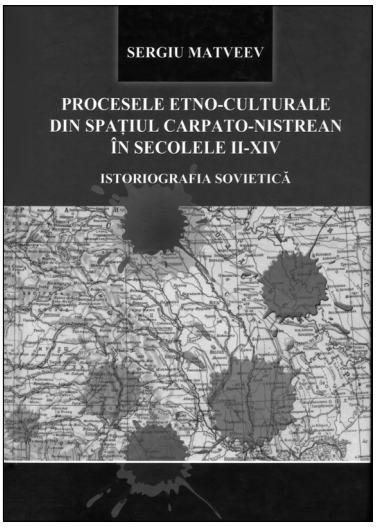

Pentru a înţelege corect cauzele obiective ale genezei, derulării şi finalităţii proceselor supuse investigării (procesele etno-culturale), dar şi cadrul politic şi ideologic în care aveau loc cercetările asupra lor, Sergiu Matveev a trebuit să-şi premeargă cercetările cu microstudii privind cunoaşterea problemei în perioadele anterioare.

Astfel, perioada secolului al XIX-lea - prima jumătate a secolului al XX-lea este cadrul temporal când au fost elaborate istoriile naţionale ale majorităţii popoarelor europene. Aceste reconstituiri au fost efectuate cu prioritate prin prisma informaţiilor din izvoarele narative şi lingvistice, completate, de la caz la caz, cu cele epigrafice, numismatice, etnografice etc. Puţinătatea acestora, caracterul lacunar şi deseori controversat al surselor scrise, narative şi diplomatice, a făcut ca după cea de-a doua conflagraţie mondială să crească în mod cu totul deosebit importanţa şi interesul faţă de sursele arheologice. Este perioada când investigaţiile arheologice au luat o amploare impresionantă. Acestea de la urmă au demonstrat că materialele din acest facies al ştiinţelor istorice sunt, de cele mai multe ori, unicele surse care pot furniza date importante despre viaţa comunităţi-

lor umane din anumite perioade şi care pot fi surse extrem de valoroase pentru completarea hiatusurilor rezultate de analiza documentelor scrise.

Acumularea de noi şi valoroase surse documentare arheologice au demonstrat potenţialul cvasi-inepuizabil al acestora, a permis clarificarea aspectelor istorice care anterior era imposibil de precizat. Chiar dacă de multe ori, în diferite situaţii, interpretarea vestigiilor arheologice mai comportă mari dificultăţi, iar pe alocuri persistă incongruenţe între realităţile arheologice şi informaţiile documentelor scrise, ele şi-au demonstrat cu prisosinţă demersul de autentice documente istorice. Dificultăţile menţionate sunt proprii nu doar acestei categorii de vestigii şi pot fi surmontate treptat, pe măsura acumulării continui de materiale documentare arheologice.

Această scurtă aserţiune în aprecierea valorii şi calităţii documentului arheologic în calitate de sursă istorică absolut necesară la reconstituirile istorice vine să ne ajute a înţelege că altele sunt cauzele care au dus la degradarea nivelului de interpretare ştiinţifică a *etnicităţii* în diferite literaturi şi în primul rând în literatura sovietică de specialitate, dar şi turnura pe care a luat-o incongruenţa punctelor de vedere privind originea populaţiei băştinaşe, a volohilor/vlahilor, a romanicilor din spaţiul est-carpatic şi pruto-nistrean în perioada Evului Mediu timpuriu. Recent s-a dovedit, inclusiv prin lucrarea recenzată de noi, iar pentru unii cercetători era foarte clar şi anterior, că teoriile vehiculate, silogismele multiplicate şi opusurile politizate aveau la bază, de cele mai multe ori, nu argumentul ştiinţific, nu demonstraţia meticuloasă, nu analiza materialelor documentare, ci dezideratele de ordin politic ce corespundeau ideilor/pornirilor de asimilare a tuturor populaţiilor non-ruse într-o entitate supranaţională – naţiunea sovietică, dar şi anumite scheme generale (numite de S. Matveev „matriţe standard de cercetare” - p. 11), impuse din oficiu pentru a fi completate cu materiale locale.

Pornind de la conceptul sovietic al etnicităţii, a fost evidenţiat un anumit sistem ierarhic de identităţi etnice în care statul şi frontiera unui grup etnic se legitimau prin formarea unor unităţi administrative – republici unionale, republici autonome etc. Astfel, de exemplu, categoriile etnice evidenţiate de Iulian Bromlei – trib, poporaţie, popor, naţiune justificau într-un fel rangul statal al aşa-numitor „naţionalităţi titulare”, ce dădeau nume republicilor sovietice (Бромлей 1973, 129; Бромлей 1987, 40-44). Prin afirmarea caracterului imuabil al etnicităţii născute prin etnogeneză se sugera că grupurile etnice în formarea lor nu au fost influenţate de cadrul social şi politic al diferitor etape istorice, necesitând în acest fel doar *descriere* şi nu *explicaţie* a fenomenelor care au dus la apariţia lor (Curta 2002, 8-9).

Pe de altă parte, aspectele privind etnicitatea, ciocnindu-se de imixtiunea politicului, au implicat şi confruntări pe plan ştiinţific, în special în spaţii şi regiuni în care în epoca modernă au avut loc reorganizări ale graniţelor naţionale, afectând astfel câmpul istoriografiei maghiare, austriece, ruseşti, ucrainene, ruseşti, româneşti, bulgare etc. (Spinei 1997, 4). Tendinţa de a trata identitatea etnică drept un aspect colateral al etnicităţii, asemeni altor forme ale conştiinţei, a făcut ca ea (identitatea etnică) să fie înţeleasă ca o derivată a unor factori obiectivi (Postică 1997, 5-6).

Conceptul etnicităţii, formele şi variabilele pe care acest concept l-a luat în perioada sovietică, stă la baza prezentei lucrări monografice, pe care o recenzăm. Structura studiului, în forma în care a fost organizată de autor, cuprinde laturile esenţiale ale problematicii supuse cercetării. Materialul analizat este compartimentat în trei capitole. Acestea sunt precedate de un *Cuvânt-înainte* al conducătorului ştiinţific al doctorandului dr. hab. Ion Eremia (lucrarea prezentând o variantă uşor modificată structural a tezei de doctorat), o scurtă prefaţă a autorului cu mulţumirile de rigoare celor care au contribuit prin sprijin moral şi consultanţă la elaborarea studiului, apoi o consistentă *Introducere* urmate de o *Încheiere* sintetică şi cuprinzătoare, un *Rezumat* extins în limba engleză, *Abrevieri, Bibliografia*, *Transliterarea numelor*, *Anexel*e formate din cinci tabele şi *Indicele de nume*.

În *Introducere* autorul atrage atenţia că de cele mai multe ori în istoriografia vremii se punea accentul pe problema *unde* s-a format poporul, şi nu *cum* a apărut acesta. Astfel, după anexarea Bucovinei de către Austria în 1775 şi a Basarabiei de către Rusia în 1812, s-au depus eforturi deosebite pentru a demonstra că elementul slav din spaţiul est-carpatic a fost anterior celui românesc. Mai mult ca atât, se încerca să se impună ideea că locul de etnogeneză a slavilor este în această regiune.

Reorganizarea frontierelor de după Primul Război Mondial şi revoluţia rusă, includerea Basarabiei în componenţa statului român, a determinat istoriografia marxistă din perioada interbelică să lanseze teoria despre deosebirea tranşantă dintre moldoveni şi români (Сергиевский 1936).

Este necesar să menţionăm că o lucrare istoriografică a necesitat temeinice cunoştinţe teoretice în special privind evoluţia conceptului de *etnicitate*, a înţelegerii noţiunii de *etnos*. Sunt evidenţiate cele trei teorii principale (denumite de autor *direcţii*) privind evoluţia etnosului: *esenţialistă* (primordialistă); *constructivistă* şi *instrumentalistă*. Autorul abordează aici şi mult disputata controversă privind interpretarea etnică a culturilor arheologice. S. Matveev menţionează că „este important de stabilit dacă conţinutul etnosului este identic cu cel al unor culturi arheologice" (p. 34). Autorul se dovedeşte un bun cunoscător nu doar al istoriografiei sovietice, dar şi al celei occidentale care abordează probleme de etnos, etnicitate, corelarea etnos – cultura arheologică etc.

Atragem atenţia asupra valorii aplicative a lucrării, care este una promiţătoare şi va fi, se pare, una importantă atât în ceea ce priveşte conturarea unor noi şi prolifice direcţii de cercetare, cât şi pentru depistarea de noi posibilităţi teoretice de interpretare a etnicităţii. Apariţia unei noi generaţii de istorici, evoluţia conceptelor moderne asupra proceselor istorice, nu trebuie să scape din vedere acest important interval de timp al istoriografiei care, pe lângă marile probleme pe care le-a creat, a adus şi importante clarificări ale stadiului de dezvoltare a stiinţelor socio-umane, inclusiv a istoriei şi arheologiei.

În capitolul *Capitolul I, Contribuţii arheologice la studierea proceselor etno-culturale,* dl Sergiu Matveev analizează cu multă atenţie contribuţiile aduse de cercetările arheologice în vederea cunoaşterii proceselor etno-culturale de profunzime în spaţiul carpato-nistrean care, vom vedea, au jucat un rol important la completarea hiatusurilor fondului de surse istorice, contribuind şi la abordarea problemelor din câmpul proceselor etno-culturale. În baza unor investigaţii de suprafaţă istoriografia rusă şi sovietică de după cea de-a doua conflagraţie mondială a încercat de a fundamenta primatul culturilor slave în spaţiul carpato-dunărean în perioada Evului Mediu timpuriu şi lipsa elementelor romanice. Pentru aceasta a fost enunţată aserţiunea lipsei în acest spaţiu a unor populaţii sedentare locale în anumite intervale istorice, în special în perioadele romană, post-romană dar şi în cea medievală timpurie. În acest fel se creau hiatusuri demografice artificiale în zonele de interes geostrategic contemporan care urmau a fi umplute de populaţiile slave în mişcare, cărora li se acorda rolul primului venit. Autorul evidenţiază două perioade distincte din punct de vedere calitativ şi cantitativ ale cercetărilor arheologice sovietice: sfârşitul anilor '40 - începutul anilor '60 ai secolului XX şi mijlocul anilor '60 - sfârşitul anilor '80 ai aceluiaşi secol.

Important este să atragem atenţia că autorul a analizat reflectarea proceselor etno-genetice şi interpretarea lor în istoriografia sovietică respectând periodizarea generală a istoriei antice târzii şi a celei din Evul Mediu timpuriu, aşa cum erau ele abordate de istoriografia vremii. Astfel, pentru perioada secolelor II-V p. Chr. se constată că numita cultură Sântana de Mureş-Černjachov (aşa o denumeşte autorul, ea fiind recunoscută în istoriografia sovietică drept cultura Černjachov), are o puternică ţesătură germanică, dar a fost atribuită, iniţial slavilor. Doar mai târziu, în urma unor îndelungate dispute ştiinţifice, a fost recunoscut caracterul polietnic al acesteia (p. 39), unde goţii reprezentau componenta dominantă din punct de vedere politic. Un aspect distinctiv al acestei culturi este puternica influenţă a culturii romane sau provincial romane. Sunt analizate, printre altele, opiniile unuia dintre cei mai consecvenţi şi obiectivi cercetători ai fenomenului romanizării, Em. A. Rikman. Acesta a văzut momentul de vârf al romanizării în predominarea totală a limbii latine vulgare în sânul populaţiei locale.

Mereu atraşi de probleme cum ar fi aprecierea rolului primordial al slavilor în viaţa social-economică şi politică a spaţiului carpato-balcanic şi est-carpatic, cercetătorii sovietici nu au reuşit să definitiveze prin demonstraţii clare esenţa şi formele de romanizare în contextul aşa-numitei teorii a celor două popoare romanice, români şi moldoveni, vehiculată încă din perioada interbelică.

Este interesantă supoziţia autorului privind faptul că până la schisma din 1054 religia creştină promova limba latină vulgară, iar după această dată – pe cea slavă veche. Această ipoteză a mai fost analizată, enunţând şi anumite rezerve, însă materialul documentar, cu excepţia celui lingvis-

tic, este insuficient de consistent pentru a demonstra fenomenul.

Analiza perioadei care urmează, a secolelor V-IX p. Chr. (de ce nu VI-IX - ?), a necesitat o cunoaştere bună a literaturii de specialitate editată nu doar la noi, ci şi a celei ucrainene, ruse, şi chiar poloneze şi cehe. S. Matveev atrage atenţia asupra tendenţiozităţii şi caracterului determinat politic al interpretării vestigiilor arheologice. Spre exemplu, deja prin denumirile expediţiilor arheologice care se organizau în RSSM în anii ’50-80 ai secolului XX, ca „славянская”, „древнерусская” sau „славяно-молдавская”, se impuneau tipare etnice slave materialelor arheologice încă nedescoperite sau insuficient cercetate, neanalizate în condiţii de laborator, fără a fi coroborate cu alte materiale din câmpul cercetărilor socio-umane.

Atragem atenţia asupra consistentului compartiment în care sunt analizate materialele documentare scrise. Autorul observă cu multă ingeniozitate că, chiar dacă mereu se vorbea despre marea influenţă benefică a slavilor asupra romanicilor orientali, a vlahilor/volohilor, exprimată prin prezenţa cuvintelor de origine respectivă în limba română, despre perpetuarea obstinantă a ideilor privind mirifica şi eterna prietenie moldo-ruso-ucraineană, totuşi, în realitate, la nivelul cercetărilor arheologice, al reconstituirilor şi concluziilor istorice, coabitarea era mereu repudiată, în primul rând prin negarea vehementă sau neadmiterea posibilităţilor celor mai elementare ca romanicii să locuiască în spaţiul est-carpatic anterior începutului mileniului al II-lea p. Chr. şi, pe de altă parte, prin privarea populaţiei romanice de dreptul de a avea propria cultură materială în perioada secolelor VI-IX d. Chr.

În toată perioada sovietică nu a fost posibilă identificarea unor situri a căror cultură materială să aparţină populaţiei romanice. Toate complexele arheologice şi cultura materială a populaţiei/populaţiilor medievale timpurii din spaţiul carpato-nistrian, au fost atribuite de către cercetătorii sovietici în exclusivitate slavilor. De aici şi ipoteza că romanicii ar fi fost păstori itineranţi, transhumanţi, lipsiţi de aşezări stabile, care nu pot identificaţi în procesul cercetărilor arheologice.

Dacă apartenenţa etnică a culturilor arheologice din perioada secolelor VI-IX d. Chr. la spaţiul est-carpatic cercetat pentru istoriografia sovietică era una foarte clară, zona fiind dominată, după cum susţin ei, de slavii agricultori care „au atins un nivel de dezvoltare strălucit” „блестящий рассцвет” (Федоров 1975), pentru perioada de la sfârşitul mileniului I p. Chr. şi începutul celui următor, când situaţia politică şi demografică devine complexă, în special în legătură cu pătrunderea în regiune a unor comunităţi de migratori, lucrurile nu mai sunt atât de evidente. Cu toate acestea, complexele arheologice de la cumpăna mileniilor şi toată regiunea pruto-nistrieană este divizată, cu lejeritate, între primul Ţarat Bulgar pentru sudul spaţiului, şi principatele vechi ruseşti care ar fi înglobat partea de nord a hinterlandului prin secolul al X-lea. Aici vechii ruşi ar fi reprezentaţi de monumentele de tip Alcedar-Echimăuţi, în nord-est (secolele X-XI), urmate de aşa-zişii izgoi halicieni, care ar fi lăsat monumentele de tip Brăneşti-Lencăuţi (secolele XII-XIII).

Este necesar să facem autorului o observaţie. Slavii de sud, în accepţia unor istoriografi sovietici şi bulgari, nu ar fi fost veniţi în regiune, ci spaţiul pruto-nistrean ar fi fost înglobat în hotarele politice ale primului Ţarat Bulgar şi Statului Vechi Rus. Fără a lua în consideraţie criticile aduse conceptului „oală = popor”, corelarea diferitor categorii de ceramică era echivalată direct cu raportul dintre componentele etnice prezente în regiune. În acest fel, conform istoriografiei sovietice, materialele arheologice descoperite puteau fi dacă nu vechi slave, atunci cel puţin nomade, numai nu puteau aparţine romanicilor orientali.

Capitolul al II-lea, *Etnogeneza – problemă interdisciplinară şi controversată*, analizează în câteva compartimente care sunt absolut necesare pentru reconstituirile etnice – studiile etnofolclorice, lingvistice şi paleoantropologice – aşa cum au fost ele reiterate în istoriografia din perioada sovietică.

Cercetările etnografice, consideră autorul, urmau în istoriografia sovietică aceleaşi deziderate ca şi cele arheologice, aflându-se sub incidenţa politicului. Deopotrivă cu studierea rădăcinilor folclorului, tradiţiilor şi obiceiurilor moldovenilor, era abordată problema definirii noţiunii de etnos. Concepţia privind originea etnică a moldovenilor, în calitate de entitate deosebită de cea română, cum era abordată de etnografii sovietici, nu se deosebea de cea vehiculată în literatura arheologică, iar reconstituirile erau cvasi-identice. Prin

aceasta se explică faptul că printre comunităţile care locuiau în secolele XII-XIII în spaţiul dintre Prut şi Nistru istoriografia oficială nu regăsea populaţia romanică.

Cea mai vehiculată ipoteză înaintată de istoriografia sovietică privind deosebirea dintre moldoveni şi români nu era altceva decât un silogism, iar populaţia slavă şi veche rusească este utilizată în calitate de „diluant" etnic. Astfel conform metodologii utilizate, contactele tracilor romanizaţi cu slavii de sud au dus la apariţia vlahilor, iar coabitarea acestora cu slavii de răsărit a dus la apariţia volohilor. În final, la ultima etapă a fermentărilor etnice, ca rezultat al contactelor volohilor cu vechii ruşi au apărut moldovenii în calitate de element etnic distinct.

Pe de altă parte, în perioada sovietică lingviştii sunt nevoiţi să utilizeze noţiuni terminologice din diferite domenii de activitate pentru a demonstra influenţe, contacte şi interferenţe ale comunităţilor umane, inclusiv în aspect etnic. S-au încercat speculaţii, aşa cum observă şi autorul studiului, pentru a demonstra că terminologia din limba română, legată de creşterea animalelor, ar fi în cea mai mare parte de origine latină, iar cea legată de cultura plantelor şi lucrul pământului ar fi de origine slavă, de unde şi concluziile respective. În acest fel romanicii au fost transformaţi în nomazi care nu pot avea aşezări stabile şi, evident, cultură materială, iar slavii aflaţi în trecere spre Balcani, au fost făcuţi agriculturi cu aşezări stabile şi de durată.

Concluziile lui S. Matveev la acest compartiment sunt univoce: „investigaţiile lingviştilor sovietici au urmărit scopul de a dovedi existenţa limbii moldoveneşti, distincte de limba română". În opinia autorului, „la momentul interacţiunii în regiunea carpato-nistreană a triburilor slavilor de răsărit cu romanicii de est, limba celor din urmă era deja formată" (p. 106).

Am mai menţionat deja că cercetătorii ruşi, în special cei din perioada sovietică, de regulă obiectivi în studierea perioadelor preistorice şi a comunităţilor mai îndepărtate, cu rezultate de notorietate, cu studii fundamentale de excepţie, cu concluzii cuprinzătoare şi pertinente, manifestă un deosebit subiectivism, devin creduli şi romantici când evocă epoci, perioade şi regiuni de interes politic contemporan sau când analizează vechimea neamului din care se trag (Tentiuc 1996, 206). Cercetarea lui S. Matveev demonstrează aceasta cu lux de amănunte reuşind să sistematizeze majoritatea absolută a studiilor publicate în perioada postbelică referitoare la procesele etno-culturale din spaţiul est-carpatic, pe care le analizează obiectiv.

Capitolul al III-lea *Probleme controversate în studiile etno-culturale din secolele II-XIV* îşi propune sa analizeze problema romanizarii şi răspândirii creştinismului, a originii şi conţinutului numelui vlah, şi aspectele ce ţin de transformarea unor probleme ştiinţifice în giruete politice, aşa cum apar ele în multe lucrări din perioada sovietică.

În *Încheiere* sunt formulate concluziile la care autorul ajunge în urma analizelor exhaustive şi, ceea ce este foarte important, sunt aduse un şir de recomandări absolut utile pentru a depăşi starea de lucruri în istoriografia contemporană privind concretizarea conceptelor teoretice ale etnicităţii, care este bulversată, lipsită de unitate de vedere, dar şi a celor despre originea românilor în perioada medievală timpurie. Autorul atrage atenţia că cercetătorii sovietici ai problemelor aflate în discuţie, înţelegând perfect faptul că este imposibil de a cerceta fenomenele şi procesele dinamicii populaţiei de până la constituirea graniţelor statelor moderne, în hotarul acestora, extind câmpul de activitate de la spaţiul pruto-nistrean al RSSM la cel carpato-nistrean, care reprezintă o entitate geografică distinctă, însă nu deosebită, în peisajul spaţiului circumcarpatic.

Important este să subliniem că autorul nu doar analizează cu multă imparţialitate punctele de vedere ale autorilor sovietici ci, atunci când apare necesitatea, îşi exprimă propriul punct de vedere, încearcă să propună soluţii pentru a dezlega anumite probleme de mare complexitate, aducând argumente documentare.

Lucrarea lui Sergiu Matveev este dovada efortului depus pentru realizarea unei sinteze ample şi complete privind reflectarea proceselor etno-genetice din perioada evului mediu timpuriu în istoriografia sovietică. Autorul demonstrează cunoaşterea bună a surselor istoriografice, dar şi a proceselor etnice, a perioadelor istorice în discuţie, pe care le analizează cu multă acribie. Perspectiva autorului este una critică, uneori chiar excesivă, probabil din dorinţa de a produce un „efect terapeutic". În lucrare este utilizat un sistem complex de metode

şi principii, proprii cercetărilor istoriografice şi teoretice: istorică, logică, comparată, cantitativă, cronologică, retrospectivă, concret-istorică, comparativ-istorică.

Structura lucrării acoperă prin capitolele şi subcapitolele evidenţiate totalitatea câmpul cercetării unui domeniu complex. Utilitatea unui asemenea studiu este neîndoielnică pentru întreaga istoriografie aflată în situaţia de a regândi problemele în cauză. Rostul lucrării este deopotrivă ştiinţific, didactic şi moral.

În concluzie, vom constata că lucrarea domnului Sergiu Matveev prezintă un studiu ştiinţific valoros şi conţine rezolvarea ştiinţifică a unei probleme actuale a istoriei medievale din spaţiul carpato-nistrean.

Bibliografie

Curta 2002: F. Curta, Consideraţii privind conceptul de caracter etnic (etnicitate) în arheologia contemporană. Arheologia Medievală IV (Cluj-Napoca 2002), 5-25.

Postică 1997: Gh. Postică, Interpretări etnice asupra monumentelor arheologice medievale timpurii din nordul Bucovinei în istoriografia sovietică. Destin românesc IV, 14, 1997, 2 (Chişinău-Bucureşti 1997), 3-7.

Spinei 1997: V. Spinei, Coordonate ale problemei formării poporului român. Destin românesc IV, 15, 1997, 3 (Chişinău-Bucureşti 1997), 3-20. Republicat cu completări in: V. Spinei, Universa Valachica. Românii în contextul politic internaţional de la începutul mileniului al II-lea (Chişinău: Cartdidact 2006), 21-56.

Tentiuc 1996: I. Tentiuc, Populaţia din Moldova Centrală în secolele XI-XIII (Iaşi 1996).

Tentiuc 2005: I. Tentiuc, Aspecte istoriografice privind ritul şi ritualul funerar medieval timpuriu din spaţiul Pruto-Nistrean. Tyragetia XIV, 2005, 96-100.

Бромлей 1973: Ю.В. Бромлей, Этнос и этнография (Москва 1973).

Бромлей 1987: Ю.В. Бромлей, Этносоциальные процессы: теория, история, современность (Москва 1987).

Сергиевский 1936: М.В. Сергиевский, Молдавские этюды (Москва-Ленинград 1936).

7.04.2010

Dr. Ion Tentiuc, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: ion_tentiuc@yahoo.com

Олександр Огуй, МОНЕТНІ ЗНАХІДКИ НА БУКОВИНІ. СИСТЕМНО-КВАНТИТАТИВНЕ ЗІСТАВЛЕННЯ.

Чернівці, ЧНУ, 2008, 252 p. + 4 hărţi + 4 pl. ISBN 978-966-423-018-3

Cartea profesorului Alexandru Oguy de la Universitatea Naţională „Iu. Fedkovič" din Cernăuţi, reprezintă o nouă sinteză asupra descoperirilor din Bucovina şi este un valoros şi important studiu pentru istoricii şi numismaţii preocupaţi de istoria acestui ţinut istoric, a Moldovei istorice în general, dar şi a altor regiuni limitrofe. Lucrarea conţine 252 de pagini, patru planşe şi patru hărţi, fiind structurată în patru mari capitole, unele având mai multe subcapitole.

În scurta prefaţă, autorul porneşte studiul asupra circulaţiei monetare din regiune, amintind de tradiţia populară orală care a înregistrat mai multe legende legate de nişte tezaure fabuloase ascunse în pământul Bucovinei, la care au râvnit mai mulţi căutători de comori pe parcursul istoriei. Descoperirile monetare reale înregistrate în regiune sunt cu adevărat foarte importante şi variate, dar nici pe departe la fel de spectaculoase. Cu toate acestea, ele reprezintă nişte documente de necontestat care reflectă situaţia economică a regiunii în perioada în care a fost emisă sau tezaurizată moneda. Plecând de la aceste considerente, dar urmând şi exemplul altor state europene de a înregistra şi a întocmi repertorii ale descoperirilor monetare, autorul, după cum şi menţionează în *Cuvânt-înainte*, a purces la realizarea acestui studiu. Tot aici prezintă şi un mic istoric al cercetării descoperirilor monetare din Bucovina. Astfel cele mai timpurii ştiri referitoare la unele descoperiri sunt datorate lui G. Costin, C. Romstorfer, E. Fischer, Sh. Gramariuc, R. Gassauer de la sfârşitul secolului al XIX-lea - deceniul 4 al sec. XX, urmate de cele din ale lui B. Timoščjuk şi R. Wagner din anii '80, apoi cele ale autorului, precum şi lucrarea lui S. Pivovarov, monografia căruia reprezintă o analiză a circulaţiei monetare în Bucovina în diferite etape, efectuată în baza materialului numismatic provenit din săpături arheologice.

În capitolul I *Tezaure şi descoperiri izolate din Bucovina din perioada antică, medievală şi modernă: probleme de identificare şi interpretare* sunt desluşite unele aspecte legate de tipurile de tezaurizări, sunt analizate situaţiile majore din

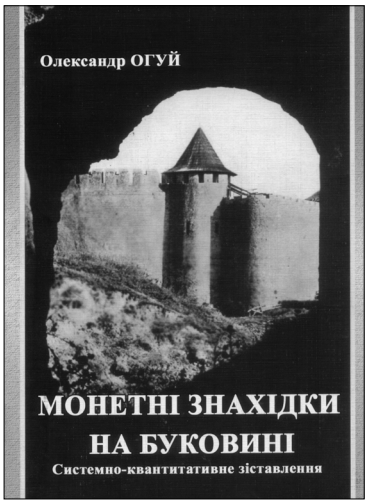

Bucovina, care au putut favoriza ascunderea banilor, tipologia tezaurelor, nivelul actual de cercetare a temei, dar şi perspectivele cercetării. În acest context autorul subliniază necesitatea catalogării tuturor informaţiilor referitoare la descoperirile monetare cu indicarea locului descoperirii, descrierea recipientului, înregistrarea numărului pieselor care au alcătuit descoperirea, identificarea ştiinţifică a monedelor, datarea acestora, dar şi prelucrarea datelor din arhive referitoare la descoperiri monetare. Un subcapitol aparte este dedicat istoricului circulaţiei monetare în regiune în baza descoperirilor publicate anterior, materialul fiind analizat pe epoci. Cele mai timpurii monede antice din Bucovina înregistrate până acum sunt tetradrahme macedonene de la Filip al II-lea şi imitaţii geto-dacice după acestea. Monede romane au fost găsite în 38 de localităţi din regiune şi reprezintă emisiuni începând cu Vespasian şi până la Probus, acestea fiind urmate de monede emise de Imperiul Roman de Răsărit şi piese bizantine. Sunt analizate în continuare emisiunile din perioada secolelor X-XIV, menţionând printre altele că Bucovina, spre deosebire de cnezatul Halič-Volyn nu a avut perioade de întrerupere a circulaţiei monetare, aici fiind înregistrate emisiuni ungureşti din secolul al XII-lea, imitaţii după monede bizantine datorate cruciaţilor etc. Prezentarea este urmată de emisiunile monetare din perioada moldovenească a istoriei Bucovinei (1370-1774). Autorul aminteşte despre descoperirile cu monede emise de domnii Moldovei, atestate în regiune. Dintre acestea aminteşte de piesele de la Petru Muşat aflate alături de emisiuni ale Rusiei Roşii lângă cetatea de la Ţeţina în

anul 1908, precum şi de două alte tezaure nesigure, care ar fi fost descoperite şi ele lângă dealul Ţeţina, compuse din monede de la Petru Muşat. Emisiunile aceluiaşi emitent s-au aflat şi în tezaurul găsit la Mamorniţa, raionul Herţa (autorul localizează eronat satul în raionul Noua Suliţă) împreună cu monede poloneze de la Vladislav al II-lea (1386-1434). Tezaurul de la Noua Suliţă (azi Novoseliţia – în ucr.), descoperit încă în secolul al XIX-lea, a avut în componenţa sa groşi de la Ştefan cel Mare. Dintre alte tezaure sunt menţionate cel de la Verbăuţi (azi com. Verbivti, raionul Zastavna), compus din monede poloneze şi lituaniene din secolul al XVI-lea, tezaurul de la Cadobeşti (azi Kadubivţi, raionul Zastavna), alcătuit din emisiuni poloneze de trei groşi şi taleri europeni, îngropat după 1599, etc.

În partea a doua a capitolului, autorul subliniază că reconstituirea structurii circulaţiei monetare din regiune ar fi incompletă şi chiar sumară fără utilizarea datelor din arhive referitoare la descoperirile monetare din regiune. Autorul s-a documentat în arhiva din Cernăuţi, în care a găsit date referitoare la descoperiri înregistrate de autorităţile austriece. Deoarece majoritatea tezaurelor pe parcursul secolului al XIX-lea au fost expediate la Camera de marcare la Lvov, şi acolo s-au păstrat unele date importante. O mare parte a actelor însă se păstrează la arhivele din Viena. Problema valorificării acestor izvoare este legată însă de informaţiile extrem de variate pe care le conţin acestea, de cultura informatorului, de tipul de scriere a actelor etc. Având în vedere acestea, A. Oguy a stabilit trei tipuri de identificare a datelor din arhive. În urma aplicării metodologiei utilizate de autor, a fost posibilă reconstruirea datelor referitoare la valoarea nominală a pieselor din depozitele respective, stabilirea tipurilor de emisiuni, a autorităţilor emitente, etc.

În cel de-al doilea capitol este prezentat repertoriul descoperirilor monetare din Bucovina de Nord, fiind incluse materialele aflate în colecţia Muzeului de Studiere a Ţinutului Natal din Cernăuţi, tezaure şi descoperiri izolate depistate în arhivele din Cernăuţi, Lvov şi Viena, piesele aflate ca urmare a săpăturilor arheologice, precum şi informaţii referitoare la descoperiri monetare, aflate din presă sau a celor din colecţii private. Sunt prezentate 309 de descoperiri, dintre care 20 de tezaure cu monedă antică, 16 depozite medievale şi 13 tezaure din perioada 1920-1940, precum şi a 80 de salbe monetare. Materialul numismatic este prezentat pe secole, cu indicarea în ordine alfabetică a localităţilor de unde provin tezaurizările, anul de descoperire a lor şi cu menţionarea tipului de tezaurizare. În funcţie de surse, volumul informaţiilor oferite cititorului este extrem de variat, dar este prezentat neuniform şi în formă descriptivă, ceea de complică percepţia materialului. Considerăm că ar fi fost mai utilă prezentarea tuturor descoperirilor conform unui principiu unic şi laconic: locul descoperirii, anul, numărul de piese care au fost recuperate sau înregistrate, scurtă informaţie referitoare la condiţiile de descoperire, eşalonarea monedelor din fiecare descoperire pe emitenţi, ateliere, an de emisie, numărul de exemplare. Se pare că, la momentul publicării volumului, autorul nu cunoscuse *Tezaure din muzeele oraşului Chişinău, secolele XVI-XVIII,* Chişinău, 1994, deoarece n-a inclus în această listă şi tezaurul de la Lisăuţi-Vlădicina, reg. Cernăuţi, descoperit în timpul războiului şi achiziţionat de Academia Română în anul 1943, în schimb îl introduce între descoperirile din zonele învecinate (vezi cap. 3), unde apare ca descoperit în Moldova de Nord, aşa cum l-a publicat A. Nudel'man în 1976 (А. Нудельман, *Топография кладов и единичных находок*, Кишинев, 1976, 129, nr. 66), dar cu indicarea greşită a trimiterii la sursa menţionată: Нудельман 1976, 104, nr. 6, în loc de Нудельман 1976, 129, nr. 66.

În cel de-al treilea capitol *Descoperirile monetare din zonele învecinate*, autorul îşi extinde cercetarea şi, în baza unor principii post-neoclasice, efectuează un studiu comparativ al descoperirilor numismatice din Bucovina de Nord şi al celor provenite din teritoriile învecinate: Bucovina de Sud, Moldova de Nord şi din regiunile ucraineşti învecinate cu Bucovina de Nord în secolele XIV-XIX. Pentru a înfăptui acest demers, autorul s-a sprijinit pe 114 descoperiri din Moldova şi România, şi cca 52 din regiunile ucraineşti, situate în apropiere de teritoriul aflat în discuţie: Vinitza, Snjatin, Ternopol, Kamianetz-Podilski, Mohiliv Podilski etc.

În baza materialelor investigate, în capitolul patru *Specificul circulaţiei monetare în Bucovina de nord: aspecte cantitative şi de sistematizare*, este analizat specificul circulaţiei monetare din Bucovina de Nord în comparaţie cu fenomenele analogice observate în Bucovina de Sud (România), nordul Republicii Moldova şi regiunile înve-

cinate din Ucraina. În primul subcapitol, autorul menţionează că, spre deosebire de alţi cercetători care se bazează pe propria experienţă şi cunoştinţe, uneori subiective, de obicei se conduc de diferite periodizări deductive, pe secole, conform unor perioade istorice, după emitenţi etc. Contrar acestora autorul propune o abordare inductivă a problemei: de la o totalitate de fapte, cercetătorul poate ajunge la o tendinţă economică concretă, argumentarea căreia poate fi demonstrată de anumite evenimente istorice. Pentru aceasta, în baza analizei izvoarelor scrise din perioada 1382-1774, au fost evidenţiate patru perioade referitoare la circulaţia monetară din Bucovina: I – perioada hrivnei, groşului şi rublei, între 1384/85?-1480; II – perioada zloţilor tătăreşti, între 1480-1575; III – perioada talerilor (1575-1670); IV – perioada leilor şi a banilor (1670-1774). Urmează analiza pătrunderii diferitor monede în regiune în funcţie de evenimentele istorice concrete. În subpuncte separate este analizată pe epoci circulaţia monetară în Bucovina de Nord şi în teritoriile învecinate şi concluziile referitoare la particularităţile observate.

Lucrarea conţine la final lista actelor din arhivele în care s-a documentat autorul, urmată de lista bibliografică şi un scurt rezumat prezentat în limbile germană, rusă, română şi engleză. Volumul se încheie cu hărţile descoperirilor numismatice din regiunea Cernăuţi, prezentate pe epoci: secolele XII-XV, descoperiri din secolul al XVI-lea, monede descoperite între 1600-1660 şi 1661-1700, descoperiri din secolul al XVIII-lea, precum şi cu patru planşe care ilustrează ediţia.

Deşi au fost observate unele erori, salutăm editarea acestui volum care vine cu noi completări referitoare la circulaţia monetară din Bucovina de Nord. Cartea profesorului Alexandru Oguy, prin variata şi bogata informaţie pe care o conţine, va fi folosită ca instrument de lucru pentru numismaţi şi cei interesaţi de istoria Bucovinei.

14.05.2010

Dr. A. Boldureanu, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: anaboldureanu@yahoo.com

Liliana Condraticova, ARTA BIJUTERIILOR DIN MOLDOVA.

Iaşi: Editura Lumen, 2010, 286 p.

Una din temele care a provocat interes în toate timpurile, din preistorie până în perioada contemporană, o constituie bijuteriile. Aspectele abordate în monografia doctorului în studiul artelor Liliana Condraticova „Arta bijuteriilor din Moldova" fac parte din conglomeratul de chestiuni ale acestei probleme disputate în ştiinţa arheologică, istorică, de ideologiile religioase sau politice.

Monografia „Arta bijuteriilor din Moldova" încununează o activitate de cercetare de mai mulţi ani şi vine cu o viziune nouă şi soluţii proprii asupra unuia dintre aspectele problemei în cauză. Lucrarea este consacrată unei teme interesante, dar totodată controversate. Ideea la care subscrie autoarea este că bijuteria constituie o parte a patrimoniului cultural al ţării şi care merită atenţia oamenilor de ştiinţă, este o relicvă a istoriei care poartă în sine mesajul evoluţiei omului, politica economică, relaţiile cu alte state. Unele ideologii religioase şi politice au proscris podoaba, considerând-o un rău absolut. După cum demonstrează autoarea, revoluţia socialistă a desconsiderat portul bijuteriilor, etichetându-le „vestigii ale trecutului capitalist". Urmărind cu atenţie problema abordată în lucrare, putem conchide că tema „Arta bijuteriilor din Moldova" este puţin cercetată de oamenii de ştiinţă şi valoarea ei creşte deoarece reflectă arta bijuteriei autohtone. Totodată, cartea a apărut dintr-o necesitate de a prezenta celor interesaţi aria preocupărilor unui giuvaiergiu. Valoarea ştiinţifică a studiului este determinată de cercetarea în complex a genezei, a situaţiei actuale şi perspectivei artei giuvaiergeriei din Moldova, trăsăturile ei generale şi particulare. Un merit al autoarei este punerea în valoare a aspectului artistic, a unui număr considerabil de articole de giuvaiergerie care au fost tratate doar sub aspect arheologic. Analiza podoabelor s-a făcut în funcţie de epocă, materialul utilizat, tehnica de executare, influenţe stilistice, mentalităţi colective şi diferenţieri regionale.

Monografia are o structură bine determinată: prefaţă, trei capitole, concluzii, bibliografie selectivă, abrevieri, anexe cu podoabe şi bijuterii. Materialul este expus în baza unei argumentări documentare solide. Dna L. Condraticova a studiat un volum impresionant de izvoare materiale (piese arheologice şi muzeistice), de arhivă, studii şi monografii din Republica Moldova, România, Ucraina, Bulgaria, Federaţia Rusă, în limbile română, rusă, franceză şi engleză. Cu abilitatea unui bijutier, autoarea a pus în valoare lucrările cercetate şi a evidenţiat relevanţa lor. Prezintă interes deosebit informaţia comparativă privind perioada interbelică (etapă istorică de renaştere a culturii naţionale) şi cea comunistă. Autoarea scoate în evidenţă faptul că, în anii '20-'30 ai sec. XX, problema giuvaiergeriei transpare în atenţia oamenilor de ştiinţă – N. Iorga, N. Moroşan, Şt. Ciobanu, apar cataloage şi anuare ce trec în revistă activitatea bijutierilor, este stimulată activitatea muzeelor şi societăţilor culturale în privinţa păstrării şi valorificării articolelor de artă. În perioada regimului comunist, unde toate pârghiile – politice, sociale, economice, ştiinţifice – se aflau în mâinile statului, şi arta bijuteriei era supusă unei economii planificate. Piesele de orfevrărie erau tipizate şi tirajate în masă, se promovau în special acele cu tentă ideologică (steaua, globul stilizat, ciocanul). Piesele de podoabă erau utilizate mai mult ca un mijloc de tezaurizare şi erau preţuite după cantitatea metalului nobil şi nu după eleganţa lor. Cercetarea artei giuvaiergeriei se axa doar pe studiul pietrelor preţioase, metalele devenind obiecte de cercetare doar după anii '90.

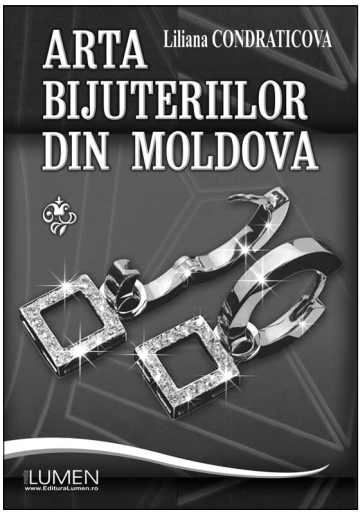

Primul capitol **„Podoabele la est de Carpaţi şi în Basarabia (de la origini până la 1940)"**

(p. 51-134) include informaţii cu referinţă la arta metalelor preţioase la est de Carpaţi în Antichitate şi dezvoltarea orfevrăriei în Moldova medievală, podoabele laice şi orfevrăria bisericească din Basarabia, inclusiv modalităţile de marcare şi aplicare a titlului articolelor de bijuterii, sunt analizate şi valorificate articole de bijuterie caracteristice diferitor culturi arheologice şi perioade istorice. A fost precizată evoluţia orfevrăriei după activitatea atelierelor de confecţionare a podoabelor (Orheiul Vechi, Hansca, Chişinău, Ismail, Tighina, Cetatea Albă, Soroca, Hotin) şi a centrelor de comercializare. De asemenea, analizând materialele documentare, colecţiile muzeistice, autoarea a specificat influenţele gotice, bizantine, orientale, slave asupra orfevrăriei autohtone. Au fost reconstruite tendinţele artistice din diferite perioade istorice (în perioada ţaristă orfevrăria a fost marcată de influenţe ruse, în perioada interbelică – de elementele naţionale). Prin amplul material prezentat, autoarea ne convinge că meşterii autohtoni nu s-au raliat orbeşte la anumite stiluri şi influenţe artistice, ci şi-au păstrat individualitatea artistică, iar materiile prime utilizate, tendinţele artistice încadrează bijuteria autohtonă în contextul cultural european. Autoarea a specificat bijuteriile preferate de către domnii şi doamnele din înalta societate şi cele purtate de păturile de masă, de asemenea predilecţiile etnice. Investigarea meticuloasă a generat anumite concluzii concludente. Astfel, autoarea a subliniat, pe bună dreptate, că arta este un argument incontestabil al unităţii spirituale şi etnice a poporului. Considerăm un merit indiscutabil al autoarei de a evidenţia impactul contextului politic asupra domeniului prelucrării metalelor. Spre exemplu, autoarea menţionează că în sec. XIX bisericile din Moldova erau înzestrate slab cu inventar executat din materii prime preţioase, drept cauză fiind frecventele deposedări de către conducerea Imperiului pentru necesităţile de război.

În capitolul doi **„Arta giuvaiergeriei în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească”** (p. 135-154) este abordată arta giuvaiergeriei în RSSM, podoabele bisericeşti şi laice, activitatea expoziţională a meşterilor de artă decorativ-aplicată în anii 1944-1991. Este scos în evidenţă faptul că regimul sovietic totalitar a încadrat arta orfevrăriei în sfera sa de interes, soldat cu controlul riguros al statului în domeniul industriei de bijuterii, reducerea şi interzicerea activităţii meşterilor particulari, astfel fiind determinată dispariţia articolelor de bijuterie originale. Autoarea divizează convenţional producerea bijuteriei din Moldova în două subperioade: anii ’50-’60, pentru care era caracteristică concepţia că podoabele sunt simple accesorii de vestimentaţie feminină, de funcţionalitate totală şi construcţie simplă, care nu lasă loc pentru frumos; anii ’70-’90, când podoabele posedă o mai mare diversitate, manifestată prin forme, ornamente, motive şi prelucrare artistică. Drept dovadă, autoarea argumentează că, deşi tirajate, unele piese de podoabă denotă tehnică înaltă de executare şi posedarea tehnologiilor de lucru cu metale preţioase, asigurând baza necesară pentru dezvoltarea orfevrăriei din sec. XX. Cu regret, în perioada sovietică nu atestăm organizarea expoziţiilor dedicate în exclusivitate artelor decorativ-aplicate. Acestea indică faptul că prejudecăţile ideologice privind bijuteriile sunt perpetuate.

Capitolul trei **„Arta bijuteriilor la etapa contemporană”** (p. 155-212) reflectă arta bijuteriilor în sectorul de stat şi particular din Moldova, descrierea şi analiza bijuteriilor contemporane, designul şi tendinţele artistice în portul podoabelor şi bijuteriilor, semnificaţia simbolică a culorilor şi formelor, metodele de apreciere, de evaluare şi restaurare a bijuteriilor. Prin materialul concret istoric adus în acest capitol cercetătoarea conchide că modificarea regimului politic şi trecerea la economia de piaţă au schimbat şi atitudinea faţă de industria de confecţionare a bijuteriei. În perioada contemporană se pune accent pe calitatea şi exclusivitatea articolelor. Producătorii sunt interesaţi de marketing (studiază piaţa, iau în consideraţie solicitările consumatorilor şi tendinţele artistice în vogă). Pentru a se afirma pe piaţă, producătorii de stat şi particulari participă la expoziţii naţionale şi internaţionale. Cu o deosebită atenţie cercetătoarea a scos în evidenţă articolele produse de Fabrica de Bijuterii din Chişinău „Giuvaier”. Din punctul nostru de vedere, un compartiment interesant este „Descrierea şi analiza bijuteriilor contemporane”. Autoarea clasifică bijuteria în funcţie de natura materialelor utilizate: *bijuteria fină* şi *bijuteria ieftină*. Un loc aparte este rezervat *bijuteriilor personale*, compartiment în care autoarea analizează originea şi destinaţia obiectelor de podoabă. Totodată, cercetătoarea specifică predilecţiile de vârstă pentru o anumită bijuterie, de modă, simbolica culorii pie-

trelor şi designul. După cum remarcă autoarea, în ultimii ani se observă interesul marilor bijutieri pentru motivele etno. Este foarte interesantă concluzia că, deşi omul este produsul unei societăţi urbanizate şi industrial-computerizate, totuşi legătura cu conştiinţa etnică, portul naţional este destul de strânsă.

În concluzie putem menţiona că lucrarea „Arta bijuteriilor din Moldova" prezintă o investigaţie ştiinţifică serioasă, bine argumentată, prin care se aduce contribuţie substanţială la cercetarea problemei enunţate. Informaţia este expusă accesibil, într-un limbaj literar. Conţinutul este îmbogăţit cu informaţii etnografice (simbolism şi credinţe populare). Studiul este destinat unui cerc larg de cititori interesaţi de problematica culturii naţionale. Cartea atrage prin frumosul design şi calitatea poligrafică. Utilitatea cărţii este foarte largă, aici găsesc răspunsuri şi inspiraţie designerii, meşterii de bijuterii, etnografii şi istoricii. Autoarea oferă sugestii politicienilor şi demnitarilor de stat, şi anume: arta giuvaiergeriei poate evolua în condiţiile unui stat de drept, unei economii stabile, unei politici vamale corecte etc. Este o datorie a fiecăruia de a aprecia, păstra şi valorifica frumosul.

20.11.2010

Dr. Larisa Noroc, Instituţia Publică Enciclopedia Moldovei, bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt, 1, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova

OMUL CETĂȚII.
IN MEMORIAM GAVRILĂ SIMION

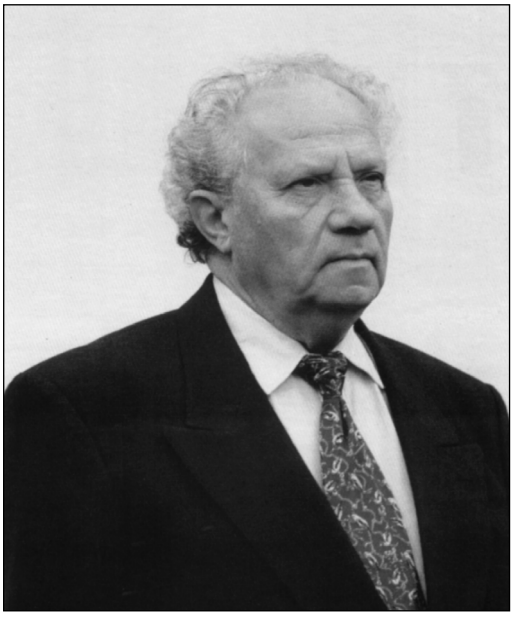

Sunt oameni care prin destinul lor au marcat viaţa întregii comunităţi în care şi-au desfăşurat activitatea. Sunt oameni pentru care datoria de a fi un bun cetăţean şi de a-şi pune întreaga pricepere şi dăruire în serviciul Cetăţii este mai presus de orice. Sunt oameni pentru care bucuria de a trăi s-a conjugat cu cea de a se dărui oamenilor şi profesiunii lor.

Un asemenea om a fost Gavrilă Simion, a cărui dispariţie, în primăvara acestui an, o deplângem toţi cei care am avut privilegiul de a-l cunoaşte şi de a munci alături de el. A plecat din viaţă un mare Om şi un mare Caracter.

Neobosit arheolog, strălucit muzeograf, respectat profesor, dr. Gavrilă Simion a reuşit un manageriat de excepţie în cadrul instituţiei pe care a condus-o timp de jumătate de secol – Muzeul Deltei Dunării din Tulcea – şi pe care a transformat-o în Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, al cărui prestigiu naţional şi internaţional nu mai trebuie evocat. *Cancelarul* a fost timp de decenii inima unui şir de simpozioane ştiinţifice, creând un cadru propice schimbului de idei şi unor abordări interdisciplinare în domeniul muzeologiei, arheologiei, numismaticii, etnografiei, ştiinţelor naturii, artei etc. A fost un pionier în ale muzeografiei, anticipând şi deschizând drumuri noi în ceea ce numim astăzi ecomuzeu, axat pe valorificarea legăturii dintre natură – om – cultură şi oferind, totodată, o gamă largă de activităţi cultural-educative. Şi asta pentru că muzeul trebuie să educe gustul estetic şi cel cognitiv, să formeze atitudini faţă de produsul cultural şi nu în ultimul rând să întreţină spiritul civic. Conştient de importanţa acestei instituţii, director Gavrilă Simion a reuşit repunerea ei în valoare într-o perioadă în care obţinerea fondurilor pentru protejarea, cercetarea, conservarea şi valorificarea patrimoniului cultural şi a celui natural era o adevărată aventură! Însă, aşa cum remarca chiar dânsul, în una din amintirile sale, arta conducerii sub regimul de tristă amintire era de a prinde şi de a nu scăpa momentul potrivit. Şi nu atât norocul, cât perseverenţa şi forţa de convingere a directorului, susţinut de un tânăr colectiv de cercetători, pe care reuşise să-l formeze la Tulcea, a făcut posibilă realizarea unor proiecte de referinţă cum ar fi crearea, pentru prima dată, a unei baze de date muzeale, cartografierea fotometrică a obiectivelor de patrimoniu, fotografierea aeriană a siturilor arheologice, conservarea vestigiilor antice *in situ*, cum a fost în cazul unor monumente-unicat în spaţiul sud-est european, printre care şi martyrionul de la Niculiţel.

Împătimit de istorie şi de arheologie, Gavrilă Simion a coordonat activitatea de cercetare pe mai multe şantiere din judeţul Tulcea, pe care le-a transformat în adevărate şcoli de arheologie pentru studenţii facultăţilor de istorie din ţară. Poate cel mai reprezentativ dintre acestea rămâne şantierul de la Celic-Dere, unde timp de mai mulţi ani G. Simion a găzduit grupuri de studenţi de la Facultatea de Istorie a Universităţii de Stat din Chişinău. Rămân memorabile zilele petrecute în preajma profesorului, discuţiile şi dezbaterile, care uneori continuau până noaptea târziu. Era timpul deschiderii de orizonturi, după o lungă perioadă de acces doar la scrierile „istorice” obediente politicului. Pe fonul unor grave probleme de identitate şi de cunoaştere a istoriei – moştenire

a unui regim care a lovit, în primul rând, în conştiinţa naţională a românilor basarabeni – entuziasmul şi setea de cunoaştere a tinerilor studenţi era cartea câştigătoare, pe care a mizat statul român, acordându-le burse de studiu. Unul dintre profesorii coordonatori ai tinerilor masteranzi şi doctoranzi a fost, alături de mulţi alţi profesori şi cercetători de la Universităţile din ţară, şi Gavrilă Simion.

Mai mult decât atât, vrând parcă să răscumpere o vină istorică, care l-a apăsat toată viaţa – cedarea Basarabiei, în urma ultimatului sovietic, la 28 iunie 1940 – Gavrilă Simion s-a dedicat, neobosit, de-a lungul mai multor ani, susţinerii unui curs de muzeologie la Facultatea de Istorie a Universităţii de Stat din Chişinău, unde s-a bucurat de o largă şi sinceră apreciere atât din partea studenţilor, cât şi din partea profesorilor. Astfel, în anii '90, a fost iniţiată o nouă specializare în cadrul facultăţii, iar primele generaţii de muzeografi îi datorează profesorului universitar dr. Gavrilă Simion devenirea lor profesională. Ce altă recunoaştere a efortului de peste ani, a investiţiei sufleteşti şi intelectuale poate să umple de mândrie inima unui dascăl mai mult decât realizările discipolilor săi? Acum, după trecerea în nefiinţă a lui Gavrilă Simion, mă gândesc că şi după dispariţia sa fizică, dânsul continuă să impună nişte modele, mai mult decât atât, atitudini, de la care toţi cei care i-au împărtăşit convingerile nu mai pot face rabat.

În una din ultimele sale lucrări, ***Despre muzee – muzeologie – muzeografie***, apărută la editura Cartdidact, Chişinău, 2006, evoca, la un moment dat, într-o notă uşor glumeaţă, dar nu fără mândrie, o întâmplare de acum câteva decenii, când a fost convocat de urgenţă în câmp, de un inginer silvic, în legătură cu o serie de relicve, scoase fortuit la lumina zilei, în timpul unor lucrări agricole. Mulţumindu-i omului pentru spiritul civic de care a dat dovadă, salvând acele piese, a primit un răspuns pe cât de imprevizibil, pe atât de şocant: *„Am fost elevul Dumneavoastră, domnule profesor!"*

Am fost şi noi elevii Dumneavoastră, domnule profesor dr. Gavrilă Simion, şi sper să ne fi însuşit cu toţii lecţia de viaţă pe care ne-aţi oferit-o şi pentru care vă rămânem profund îndatoraţi.

dr. Rodica Ursu-Naniu

În imagine: prof. univ. dr. G. Simion în mijlocul unui grup de studenţi şi profesori de la Facultatea de Istorie şi Filosofie a USM, în timpul unei vizite de documentare în România, desfăşurată sub egida Fundaţiei *Syllabus*, al cărei preşedinte onorific a fost. Tulcea, Muzeul de Artă, 2008.